

Дума про тебе

Михайло Стельмах

Присвячується Л. С.

Частина перша

I

Вітер, неначе парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю, і вона, широко розкинувши поли кожуха, то захлиналась жагучим потаємним шепотом, то лютилась, мов звірина, і водночас, як їй манулось, розтрушувала, розметувала, розкублювала над землею холодну вовну.

Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він саме дійшов, пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлинялі накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали у сніг. І враз із діброви неждано обізвалась музика... Та що це?! Мара чи сон?.. З того дива навіть хурделиця крутнулась на одній нозі, присвиснула і погнала по дорозі відьмині клубки холоднечі.

Богдан зупинився, зашкарублюю рукавицею обтер сніг з обличчя і всім еством потягнувся до зазубня лісу, а він, шиплячи листом, знову розгонисто бризнув запорозькою безжурою: "Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати..."

Хто ж: чи завійниця, чи вітер найняли музики на свої заручини? І хто, коли це не мара, може тепер морозити міддю уста і душу? Поки здивовано думалось над цим, із дубняка, подзвонюючи упряжжю, виринули засніжені коні і сани-оплени, на них мальовничо сиділи музики і веселою міддю переважували завію.

"Та це ж оглашенні Шаламаї!" — пізнав Богдан молодих музик і їхнього грубовусого батька. Несамовитих Шаламаїв знала вся округа. При вині і меді вони могли грати тиждень підряд, та так грати, що на подвір'ї і вулиці падало обезножене село, а в хатах гасли лампи і обвалювалися стелі. Вино і мед потрібні були музикам, як говорив старий Шаламай, тільки для змочування уст — інакше б вони поопухали, мов придорожні порхавки.

Добрі коні виплуганились на дорогу, і один з Шаламаєнків, надуваючи щоки, здивовано витріщився на Богдана, притих, штовхнув ліктем брата й зареготав. Десятеро вузьких, прихоплених із половецьких степів очей одразу насмішкувато зійшлися на постаті студента. Теж побачили диво!

— Погляньте, діти, на нього! Це — філософ! — беззаперечно прорік старий Шаламай. Од реготу затряслись його діти, і сани, і сіно. Притримавши коней, неначе полковник, підвівся в киреї дебелий Шаламай.— Правда ж, парубче, ти філософ?

— Може, й так,— насурмонено оглядає шаламаївський виводок Богдан.— Тільки не знаю: по чому таке пізнається?

— По одешинці, по одешинці, а не по розуму! — Старий вище колін вгруз у перемет, а за батьком, подзвонюючи міддю, позіскакували усі дебелясті, шерхлогубі і вузькоокі

Шаламаєнки.

— Швидко ви до мого розуму добрались.

— А хто ж у таку хвижу виривається у виношеному пальтечку? Тільки дурні та філософи.

— Ги-ги-ги! — показали молоді Шаламаєнки повні роти зеленкуватих, як горох, зубів і заходилися танцювати прямо на заметеній дорозі. Всі вони, мов у кіно, хизувались веселими червоними кожушками і набакиреними молдавськими качулами.

— А ви ж хіба не філософ? — запитав старого.

Той одразу нахвилив товстуваті зморшки на чолі, скося оглянув своїх заповзятців, які танцем тішили його і метелицю.

— Ми? Та для чого нам така напасть?

— А хто ж дарма чи запівдарма виграє не людям, а хуртовині?

— Мусимо іноді, хлопче, і задарма грати.— Розгойдуючи кирею, старий впритул підійшов до студента, пошукав розуму в його очах і тоді довірливо заговорив: — Теперечки так хурделить, що не одне безталання може збитися з дороги і мати розлуку з душею. Колись у нас такої години дзвони дзвонили, а тепер Шаламаї на трубах дзвонять.

— І ви всю дорогу будете грати? — здивувався, не повірив Богдан.

— Аякже, всю дорогу! — і старий оддер паморозь із вузьких брів, що стрілами націлились у перенісся.— Та що дорогу! В завію, чуєш, я виводжу свій виводок за село, ставлю на шлях спиною до вітрів і так граю, аж губи тріскаються, бо нема тепер дзвонів. А деякі розумні за це мене, старого, дурнем величають, а дурні кажуть, що я посвоячився з нечистою силою — її потішаю.

Богдан зачудовано глянув на старого Шаламая і вперше за свій тяжкий день почув, як парості тепла торкнулися його серця.

— Ви й справді в хуртечу виходите на шлях?

— На пробій ідем. Поспитай, коли хочеш, людей.

— Врятувала ж когось ваша музика? — ще вірить і не вірить у таке діло.

— Питаєш! А для чого б тоді я мордував на холоді дорогий інструмент і своїх дітей? — У половецьких очах старого пройшли далекі видіння і ті подорожні, що, мов з дверей смерті, виходили з хуртовин.— Є, хлопче, музики відомі на весь білий світ, оті, що по великих містах зарядовують людську душу від мерзоти. А ми, сільські самоуки, даємо радість коли не мужицькій душі, то мужицьким закаблукам і не спимо в заметіль, бо лихо не спить.

Зачудований хлопець запам'ятовував і обличчя, і мову старого, і його смуток за тією далекою музикою, що не дійшла до мужика.

"Літом польки, літом польки, а зимою гопака",— безжурно вихрять і штовхаються в танці Шаламаєнки, коли ж хтось падав у сніг, це одразу викликало регіт і кпини.

— Далеко вас тепер доля несе?

— Не доля, хлопче, а заробіток. Ротів у мене чимало і всі з добрими зубами.

Шаламаєнки знову засміялись і показали метелиці, що справді мають добрячі зуби.

— І де лежить ваш заробіток?

— Та верст із двадцять відміряти треба.

— Двадцять верст?! — аж зойкнуло всередині Богдана, і хтось одразу згорнув із серця полохливе тепло.

— Може, і з гаком буде. Не в пору сторгувалися ми.

— Куди ж ви? Куди?

Старий пильно поглянув на Богдана, заворушив стрілами брів, і вони вп'ялись у перенісся.

— Оце ж їдемо собі на весілля в Озерне. Їдемо, та чи доїдемо — за весілля сторгувалися, а за погоду — ні. Що витворяє вона! — рукою одвів метелицю від обличчя.

— І до кого ж їдете? — запитав, аби запитати, бо вже те весілля стояло в нього перед очима.

— До забісованого Васюти. Там, переказували люди, вихопили дівчину, як вечірню зірку... До чого ж любо, коли така зірка під твою музику сходить на землю,— старий добряче глянув кудись поза хуртовину — певне, згадав оту красу, що не раз виводив у танок, і рубонув кулаком: — їдьмо, парубче, з нами, не пошкодуєш!

— Не можу,— мало не застогнав Богдан, бо як йому їхати з тими музиками, що гратимуть поминки його коханню?

— Чого ж не можеш? Не втікай од краси, не щодня зустрінешся з нею,— приязно посміхнувся старий, не знаючи, що робиться з хлопцем.

— Спасибі, спасибі. Мені не по дорозі,— ледве вичавив із себе.

— Якусь недогоду маєш, студенте?

— Та маю.

Старий зітхнув.

— Десь і мій учиться в Києві... Буде толк, як безтолоч не розведеться. Може, хоч трохи підвеземо тебе?

— Не треба, я зараз повертаю.

— Чудило ти: втікаєш і від музик, і від краси, колись потягнешся до них, а все й минеться. Ну, бувай здоров і богу та людям милий!

Шаламаєнки знов гикнули: "Наш батько скаже",— і один поперед одного кинулись на сани, вмостилися на сіні, заграли марш, а добрі коні самі потягли за собою хвіст метелиці. Богдан розгублено подивився їм услід. Може, й справді наздогнати їх, упасти на сіно та й під веселі музики їхати на чуже весілля, на свої тортури?.. А як вона там, вечірня зоря? Чи хоч коли подумала про нього?..

По нетривкій колії, похитуючись, бреде хлопець,— метелиця, вітер-скрізняк і горе перехитують ним. Вже зникли і сани, і коні, і несамовиті Шаламаї, вже й музика стихла, тільки вітер, завія та щем не стихають. Ще двадцять верст болю до його села. А хіба ж там буде легше? Цього болю не приколишуть ні тополі біля хати, ні гніздо лелеки на хаті, ні сама хата. Перед нею взимку вище плетеного тину піднімаються блакитні кучугури, а влітку на тини кладуть голови праведників соняшники. І тоді

звичайна селянська оселя стає схожою на шматок напівзабутої казки.

От і відійшла діброва, відійшли, як військо шолом'яне, дуби, і закурився шматок снігової пустелі, еднаючи дими знизу з метелицею вгорі. І тільки тут, у степу, Богдан збагнув, якої він припустився помилки, що не поїхав з Шаламаями: завійниця вже зовсім зрівнювала дорогу з полем, а попереду ворушилися двадцять верст бездоріжжя і сувої білої туги. Згадалися Іванові слова: "Дивись, щоб тебе не згубили м'якість і гордість". Напевне, дуже погано, коли доля вгатить в одне серце таке сусідство. Та все одно, мабуть, більшість із нас думає, що його вдача, либонь, найкраща.

А тим часом хурделиця плела навколо холодні сіті, турляла його в груди, залітала під повіки, вибивала з них сльози і заморожувала їх на щоках. Гей, не заточуйся, не падай, хлопче, бо ж на весілля ідеш! Він, пригинаючись, прикривав очі рукою і все глибше і глибше вгрузав у сніги. Через якийсь час уже не знав, чи йде шляхом чи полем, і до болю приєднався страх. Ось Богдан вище пояса вскочив у якийсь рів, набрав повні халяви снігу і довго не міг виборсатись із нього. А виборсавшись, почав роззуватися, щоб витрусити холоднечу. Розмотались онучі, мороз псом ухопився за пальці. Дубіли ноги, дубіло обличчя, і тільки серце кричало безнадією і болем.

Навколо все більше густів сірий морок, за ним ішла вечірня година. Коли ж він добереться до села, до чужого весілля, до своєї хати, де влітку на плетений тин кладуть святі голови соняшники?..

Зупинившись, він побачив, як негадано розступився морок, а з нього зелено проглянуло літо. І вже не гуготіння метелиці, а гарячий дзвін бджоли вчувся йому, під ним м'яким туманцем курилась сизо-зелена мітлиця. Припасти б до неї, відпочити б на ній. Ноги самі підігнулись, та раптом чийсь голос випростує його:

— Гей, хлопче, не спи, бо лихо не спить!

Він рукавицею стирає з очей сніг, стирає видіння, плечем розсовує завірюху — і вперед, уперед, бо тільки в цьому твій порятунок.

Де тепер дорога? Де ж тепер він і де його вечірня надія? Невже вона зможе поєднатися з щелепастим Васютою, невже її ніжність вживеться на нечестивій копійці Артемона? Знову з темряви прибились видава літа. Лякаючись, він розплющує обважнілі повіки, видава подалися назад, а з мітлиці в очі бризнув сніг.

Аби ж тільки знаття, що не збився з дороги, що дійде до весілля, що побачить її... Міси, міси, хлопче, сніги, міси свої муки, якщо таким дурним уродився. Не міг хоч кілька слів сказати їй, не міг зупинити її, не міг хоч перебродами впіймати слово, чи погляд, чи думку її... Спасував перед вродою, одступився од неї, а тепер поспішаєш, як на пожарину, і маєш у грудях пожарину чи саме пекло. Болем віддається кожний крок, кожний спомин, кожна риска на її обличчі.

Він знову насварився на шматок літа, що прибивався до нього, і уперто втискався у темінь. Вже музики, напевне, в селі гріють чийсь ноги, а ти морозиш свої у степах. Чи потрібна твоя гордість?.. Хай хоч що, а потрібна! Поспішай, парубче, поспішай, коли маєш такий норов.

І враз у темряві виразно почувся стогін і зітхання. Богдан вкляк на місці. Стогін,

пересікаючи шарудіння завії, наче йшов не з землі, а над землею. Хто ж має таку муку у зав'юженім степу? На спині в хлопця згадючився страх. Зупинився, потім, опасаючись, обережно пішов до чийогось страждання. Ось забовваніло щось високе, невиразне, а хуртовина видобувала з нього то стогін, то зітхання. І раптом Богдан полегшено перевів подих — це не людина, а самотній вітряк журився у мертвім полі. І він, забутий людьми, мав свою муку, і од неї стогнали його крила чи душа, як стогне людина.

По намерзлій драбинці Богдан піднявся на висячий ганок вітряка, навпомацки знайшов клямку, обмерзлу колодочку, поторгав її, вона одразу ж, наче чекала його, відчинилась, і відчинилися двері. Свіжі і задавнені пахощі борошна оповили хлопця. Він зачинив двері, зубами скинув рукавицю, кілька разів з силою вдарив рукою об плече і, нагрівши її, витер сірника. Навколо заворушилися тіні, неясно виринув старий король, на якому тримався вітряк, незамкнута скриня і велика з лучиною ринка. В таких ринках мірошники або палили по ночах лучину, або розводили вогник, щоб хоч трохи обігріти руки чи душу.

Ось де він розморозить ноги. Богдан знову черкнув сірником, присів біля ринки і запалив смолу лучину. При її невірному світлі він побачив на дні ринки вчетверо складений аркуш паперу. Розгорнув його і вп'явся у великі скособочені літери:

"Чоловіче добрий, коли часом приб'єшся на вітряк, будь обережний з вогнем, а хліб знайдеш у скрині. Мельник Сергій"

Богдан поставив ринку біля коша і, хоч йому було не до їжі, заглянув у розсохлу від років скриню. Там на пілочці лежала надкраяна, з зернами морозу хлібина, коробка сірників, грудка сірої солі і пара лупатих цибулин, що врозтіч дивились на нього. Мудрий і добрий мельнику, спасибі тобі за хліб-сіль і за непоказну людяність!

Хлопець прикинув, що він не так далеко відійшов од дороги, й почав поратись біля вогню. Коли спалахнуло з десяток лучин, скинув чоботи, розтер зліплені побілілі пальці, перемотав їх онучами і сунув у напатлане полум'я. В тіло поволі почало входити п'янке тепло і півсон, а в очі — видіння. Тепер вітряк не тільки стогнав, а й, оживаючи, переносив його в спогади, в болі, в любов. А хіба ж він мав її? Ледь-ледь розщібнулась вона, мов підсніжник, та й налетіла хуртеча... Яка заметіль, яка заметіль надворі! Як вона ломить крила вітряка!

І враз йому з-за цих крил добряче-добряче просвітилися мальовані очі, оті, що не раз пробивалися хвилюючою згадкою з дитячих років. Він запам'ятав їх із першого разу, хоча було йому тоді дев'ять років...

Вересневий ранок батьківською рукою поклав на русяву голову новенький, з солдатського сукна картузик і покликав до школи.

— Ти ж дивись та гляди мені...— ще наказувала мати щось із порога, коли він перестрибнув перелаз і мало не збив із ніг якусь дівчинку, що теж ішла до школи. Як і всі школярки в їхньому селі, вона в хусточці несла свій підобід.

— Ти чого? — налякано спитала дівчинка, і на її смаглявім довгообразім обличчі сполохано задихали дві ямки.

— А тобі вулиці мало, що біля перелазу чалапаєш?! — одразу гримнув на неї.

— Я ж не знала, що ти будеш через перелаз стрибати...— довірливо саянула великими синіми очима і запитала: — Це твоя вулиця?

— Моя! — ще раз поглянув на крамну хуртинку — вона, як на той повійський час, була дивиною, бо всі школярки мали тільки полотняні хусточки.

— А наша вулиця ширша! — похвалилася дівчинка, і вже ямки її поспокійнішали.

— І в нас була широка, так сусіди, поки мінялися різні влади, переставили плоти і вкрали піввулиці.

— Хіба ж вулицю можна вкрати? — не повірила і засміялася школярка.

— Коли добрі злодії, то не тільки вулицю, а й банк можуть обікрати.

— Банк? А що воно таке?

— Це така велика хата, де всюди лежать гроші, і паперові, і з чистого золота.

— А хіба ж гроші не закопують у землю?

— У банку не закопують.

— Через те їх і крадуть,— вирішила дівчинка, оглянувшись і таємничо зашепотіла: — А мій брат Омелян ходив у степ шукати могильний скарб.

— І знайшов?

— Ні, тільки зітліле сідло викопав. Сердився він і на нього, і на нас з мамою.

— Чого ж на вас?

— Треба ж зігнати на комусь злість. Ти в яку ходиш групу?

— У другу.

— А я у першу ще передучора сама записалась, бо в мене буквар є. Як тебе звати?

— Богданом.

— А мене по-різному: як не сердяться — Яриною, а як сердяться — Оришкою. У нас дома є журавель з перебитим крилом, такий гарний і розумний: курей стереже, і вже шуліці не добратися до курчат.

— Покажеш його мені?

— Авжеж.

Далі з дівчинкою вже було незручно гомоніти, щоб не попасти хлопцям на язики, і він чимдуж побіг до школи.

Вчилися вони в одному класі. Попереду сиділи перваки, а за ними на вищих тримісних нартах — друга група, співали ж усі разом, і тоді можна було крадькома смикати дівчаток за кіски. Отак він кілька разів збиткувався над Яриною, а коли попався на шкоді, вона не пожалілась учительці, а тихо сказала йому:

— Ти смикай, тільки не боляче.

Йому тоді стало так соромно, що більше ніколи не простягав рук ні до однієї кіски. А то якось на перерві домучував задачку — вона не виходила та й не виходила, а закрутиголова Дем'ян скрадався і все ляскав та ляскав його по плечах. Після кожного заплечника відскакував убік і показував зачорниленого язика. Нарешті Богдан не витримав — кинувся наздоганяти збитошника і з розгону вдарився ногою об забиту в долівку скабу, що з'єднувала двійчасті двері. Великий палець репнув, мов печериця, і

кров об'юшила і скабу, і долівку. Він перелякано присів, не знаючи, що йому робити.

— Ой Богдане, що з тобою? — вбігла з шкільного подвір'я Ярина і теж, налякана, присіла біля нього.— Ой горенько моє! Болить?

— Болить.

— Ти не дивися на кров, бо млосно стане,— школярка покvapливо вихопила свою єдину на всю школу крамну хусточку, роздерла її надвое і почала обмотувати йому палець. Це так вразило Богдана, що, здається, навіть біль притих. З того дня незвична приязнь ворухнулась до дівчинки, і він почав захищати її від шкільних негод.

З цією приязню і сільську школу закінчив та й пішов учитись далі, а вона залишилась дома, біля матері, і в п'ятнадцять років стала найкрасивішою дівчиною у селі. Ніхто без подиву не міг глянути на ті волошкові очі, що так незвично зорили на смаглявім виду, на ті вії, що трепетно тримали вечорову таємничість, на ті брови, що дивовижно, нерівно розлітались на скроні, на ті ямки, які так собі дихали, що неодмінно викликали чийсь добрий осміх чи зітхання. Якось, повернувшись із технікуму, він зустрівся з Яриною на туманцем підсиненім полі і оторопів, вражений її вродою, тими очима, що тримали під вечоровими віями ранок і нерівні росинки свіжого сонця.

— Добрий день, Богдане,— задихали смагляві ямки, тріпнулися коси і запахли татарським зіллям.

— Доброго здоров'я,— аж зітхнулось йому, і не знав, з яких потайників видобути для неї святешне слово і де подіти себе. Який же незугарний він проти її вроди.— Звідки так рано йдеш?

— З вітряка.

— А коси твої пахнуть не борошном, а лугом.

— Тобі подобається? — зніяковіла, і на щоках виступили темні рум'янці.

— Дуже!

Ярина гойднула станом і зажебоніла самою довірою:

— Ти, Богдане, кажуть, уже в інститут переходиш?

— Та переходжу,— повернув слова, наче жорнове каміння.

— От яке маєш собі щастя,— з жалем до себе сказала дівчина, поглянула на вітряк, вихопила з його крил чи з неба поміж ними невеселу посмішку, підняла вії, і засліпила, і припалила хлопця своєю темною голубінню, в якій заплутались скалочки сонця. Та й пішла у туманцем підсинений світ, у свої надії, у свою радість чи журбу. На стежині стрівся чийсь хлопчак, біля нього непокоїлись гуси, в тьмяно-блакитनावих очах яких уже стояла пізня осінь. Ярина зупинилась і поцілувала в щічку гусія. Він невдоволено по-гусячому витягнув шию, сказав: "От іще!" — і обтер щічку.

— Який заповзятець! — засміялась дівчина...

— Яринко! — гукнув, як у школярські роки.

Вона озирнулась і по-школярськи підвелась навшпиньки:

— Що, Богдане?

— Це ти? — розгублено посміхнувся і хотів підійти до неї, та земля вихоплювалася

з-під ніг, і він тільки махнув рукою.

Вона теж відповіла рукою, зітхнула...

Отак і розійшлись. А коли пройшов якусь хвилину туги, оглянувся — і в цей час оглянулась вона... Чого ж було тоді не наздогнати дівчину?.. Та її недосяжна врода ціпами обмолочувала його душу, гнала від себе, і давню приязнь потопили гіркота і сум.

За Яриною стали побиватися найкращі хлопці. Він чув про це, але ніколи не пішов на ту вулицю, де жила вона і де весною під її осоками оживала вода. Він мав не тільки муку, але й гордість, і віру, що краса повинна єднатися тільки з красою. А де ж йому, звичайному хлопцеві, узяти її?

І тільки сьогодні, коли взнав, що Ярину силоміць тягнуть за дідьком підшитого Васюту, одразу розметав усі перепони, а там будь що буде...

Догоріла смолова лучина, знову застогнав, захитався вітряк. Йому теж нелегко стояти в самотині і все життя пересварюватися з вітрами і заметілями.

Хлопець напмацки озувся, вийшов з вітряка, накинув на прибоєць колодочку і з ганку спустився у хуртовину. Вона ніби трохи стишилась, не так страшно гуготіло, та все одно іти було тяжко — то долав перемети, то провалювався в якісь ями, відпльовувався снігом і здирав наморозь з обличчя. І знов через якийсь час втратив упевненість, чи не збився з дороги?

II

Васюти жили під самим гробовищем.

Може, тому, що тіні хрестів уранці і надвечір'ям падали на їхню старожитну хату, чи тому, що розлогі яблуні брали соки з могил, чи тому, що прицвинтарники завжди господарювали в надмогильному саду, чи тому, що через їхні очі найбільше пропливало хрестарів і домовин, на виразистих обличчях старого і молодого Васюти тінявилась цвинтарна важкість.

Щелепасти́м, глибокоо́ким Васютам це навіть подобалось: їх побоювались у селі, і вони з людського страху мали зиск — прихопили під город прицвинтарну землю, та й у саме кладовище забрались; зрівняли там прадавні могили, і, де блакитнаво цвів барвінок, почала цвісти бараболя. Правда, нею Васюти навіть свиней не годували — вивозили на продаж.

І паливом не журились господарі: дерев'яні хрести щедро ogrівали ребристу, зрубану з дуба оселю. Часто, розчепіривши з холоду руки над вогнем померлих, Давид Васюта бурмотів у роздуті, червонясті, мов перестиглий кінський щавель, вуса:

— Господи, не одвертай своє всевидяще око від нас. Не одвертай...

Старий хоч і мотузяні мав нерви, але все одно хрести давали знати про тих, що лежали під ними, і часто на вогні йому вибивалися їхні образи. Та найбільше вразив його дубовий, з перетлілим рушником хрест, нещодавно принесений Артемоном. Під цим хрестом лежала його далека молодість, його перша і остання любов. Старий спершу отетерів, захлинаючись, пожадливо ковтнув морозу, лячно прихопив очима оту далину, на якій давно вилиняли пройдешні роки, а потім гримнув на господаровитого

сина:

— Чи на тебе вже одур напав — приволік таке свіже дерево?! Старого мало?

— Та яке воно свіже, коли вже і лишаєм узялося! — Син копнув шкарубким чоботом хреста, а батькові здалося, що це його копнули десь біля печінки.

Навіть руку приклав до того місця, де мала бути печінка, і насварився на чадо:

— Сьогодні ж увечері занесеш цю роздобичу. І не як-небудь уткнеш, а показайськи, щоб люди язиків не чесали.

— Ще чого! — обурився Артемон, обурились його випнуті щелепи і нерівні вузли м'язів над ними.— Отакечки здуру і піду до мертвих на перепросини. Може, накажете і півлітра взяти з собою? Ото буде весело, як на поминальну неділю.

— Я тобі що, непоштива довбне, сказав? — ще притримував рукою печінку.

Артемон знову копнув хреста чоботом:

— Я, тату, нагрів чуба біля цієї трухлявості, то, коли вам забобониться, погрійте і ви. Та й чого він отак дався вам узнаки? Ваш сват чи брат лежить під ним? — Потім примовк, задумався над чимсь, далі хмикнув, і по щелепах його потекла така посмішка, яку хотілося змісити кулаками...

Увечері Давид поніс вирваний хрест на кладовище. Під його вагою чоботи глибоко вгрузали в наіскрений сніг, а в сліди зразу ж заходили шматки темені. Руйнуючи весільну паморозь на яблунях і вишнях, він дійшов до зобидженої Тетяниної могили, перевів віддих і сторожко оглянув засніжений, затиснутий надмогильним деревом і хрестами світ. Щось біблійно пустельне було в ньому, в його напівживих, синяво-зеленкуватих тонах, що народжували страх чи тривогу. Біля дерев'яної огорожі, підстрибуючи, пройшовся морозець, за огорожею проскрипіли сани — і тиша, тиша, навіть чути, як дихає паморозь і оживають могили. А може, й справді оживають як перед страшним судом? Враз щось ворухнулось попереду, і Давид злякано відхилився од хреста, не знаючи, що робити з ним. Раптом за мармуровим папським гробівцем, над яким журився приклякий, з надбитим крилом янгол, він побачив блакитनावий клубок зайця, що прийшов ласувати корою молодих дерев. Ось він зупинився і почав підіймати вгору човники вух.

— Бодай тебе, косоока мацапура,— пробурмотів чоловік, а заєць, кинувши вуха на спину, стрибнув і, кутаючись у клубки пороші, чимдуж чкурнув із кладовища. А може, це не заєць, а душа померлого з'явилася на гробовищі?.. Ет, дурниці лізуть у голову. Краще якогось вечора розтрусити отут сніп вівсянки та й засісти з рушницею на вуханя.

Давид вставив у розхитане гніздо хрест, обома руками натиснув на перехрестя, а коли стовбур уперся в землю, почав його обсипати снігом. Навесні він тут ще поорудує лопатою, а зараз обійдеться і так. Коли можеш, то вибачай, Тетянко: зобидив тебе живу, а мертва не хочу.

Гей-гей, таки не дав господь якусь жменю розуму нашій родині, присох він біля хазяйської веремії, та й годі. Ще якось його батько-небіжчик, коли зайшла розмова про лій у голові, під п'януруч ляпнув у шинку:

— Аби можна було прикупити розуму, як сала на ярмарку, прикупив би його цілу бодню.

— І все одно мали б у себе піст,— вкусив старого непоштивий Гринюк, який мав баняк розуму в голові і діряву свиту на плечах.

Еге ж, відколи він пам'ятає себе, з їхньої оселі не виходив піст. Якщо й кололи кабанів, сало тримали не в бодні, а в охопленій кованими лапами скрині. Міряний скором сім'я бачила тільки на Різдво й Великдень, бо все йшло на торг. Харчувались Васюти не краще економських строкарів, вбиралися лише в полотно, взувались у лико або сирицю, зате обростали і орною землею, і лісами.

В лісах біля своєї пасіки він зустрів Тетянку і в її зеленкуватих очах, що під віями здавались карими, прочитав свою судьбу. Ніколи він більше не мав таких вечорів, як ті, коли між літом і осінню зупинився вересень, коли уста її запахли чорнобривцями, а босі ноження — нечуйвітром, опеньками і росою. А як вона уміла заспівати, припавши вухом до його грудей:

Стрічай, лебідонько Свого лебедонька. А на його грудях Моя головонька...

А як вона біла його по руках, коли вони тягнулись до персів, і казала, щоб він не був іродом. Він відповідав, що не буде іродом, показував їй стожари чи летючу зірку, вона вбирала їх під вії, а він знову тягнувся до дівочої пазухи і знову хукав на пальці.

А коли постаріла, зморшками взялась осінь, коли в золотінь дібров увійшли тумани і сполоханість, якогось вечора з-за обгородженого пасічиська забілів полотняними шатами його батько, і зараз на ньому метлялися гидомирні з двома ширінками штани; коли вони починали обстріпуватись і пухиритись на колінах, старий переодягав їх ззаду наперед, бо так і треба шанувати одєжинку. А що тут дві ширінки — то байдуже, бо не навиди вони, а прикриваються довгою сорочкою. Господар!

Він став проти них, мов кущ туману, і довго мовчки вдивлявся у дівчину, обміряв і очима, і жорстким скрипучим мохом брів її обличчя, і груди, і босі ноження, а далі буркнув:

— Ти ж чия будеш? Не Жайворонкова?

— Жайворонкова,— співуче зітхнула Тетянка і перевела погляд на далеку зірку, що надала за ліси.

— А ти, дівко, не боїшся поговору і гріха?

— Тату, я її люблю...— вступився за кохану.

— Таку можна полюбити — породу вгадую,— погодився батько.— Вона могла б тобі і доброю робітницею бути, і дітей наплодити, аби в неї, окрім личка й голосу, ще й земелька була. Я тобі вже знайшов маєтну наречену.

— Тату!

— Не татуй, коли старші говорять. Я свого слова не перециганю,— насварився важенною палицею і заговорив до Тетянки: — Отож, дівчино, хоча і жаль тебе, та родичатися нам ніяк не випадає. Коли ж ти увійшла в гріх, дам карбованця, щоб до якоїсь чаклунки сходила. Я не хочу ні твоїх сліз на мою голову, ні твоєї пригулі в пелені... Колись за таке діло дівчат у Дунаї топили.

— Як ви смієте, дядьку, таке говорити?! — кигикнула, мов підбита чайка.

— А чого ж мені не сміти? — добивав своєю розсудливістю. — Хіба я не знаю, що біля краси вроджується гріх? Грішила Єва у раю, грішить і ваша сестра на землі, а терпимо найбільше ми. Так що йди, дівко, додому і підшукай іншу пару. Ну, а коли вийдеш заміж і після цього не перегорить любов до мого дурня, тоді ще зможеш зустрітися з ним на жирівиську.

— Хіба ж ви не бачите, що вона як сонце!

— А ти знаєш, дурню, що навіть із сонця решета не зробиш.

І хоч як благав батька, той затявся на своєму: "По любові можуть женитися або безпросвітні дурні, або великі пани, що проживають на готовизні. А нам треба на земельку, на маєтність стягатись". І окрутив його на високоплечій, стегнастій дівці багатого кабанника, в якої і уста, і ноги завжди пахли товченою бараболею. Давидові за все подружнє життя ні разу не забажалось, щоб її голова припала до його грудей.

Посумувала, посумувала його душа, скоцюрилась, мов порожня калитка, і теж потяглася до батьківського грошелюбства і крутійства.

Поволі він заселив своє нутро неситством, скупарством і мав би немалий спадок, аби не революція. Вона лишила йому тільки десять десятин, решту віддала бідності. А потім не стало й останніх десятин: сам заніс їх у колгосп, щоб не потрапити в списки. От і залишився в нього один город і прицвинтарна ділянка. От і розкошуй на них, як хочеш і скільки хочеш. Правда, голодний рік не зобидив їх: продавали картоплю по сто п'ятдесят карбованців за пуд, стільки за місяць і вчитель не заробляв. Але хіба це справжня комерція? Більшовики й самі не навчилися торгувати, і другим не дають.

А от любити стали зараз ніби краще, навіть його Артемон одружується не на багатстві, а на красі... Тільки що з того? Не хоче краса виходити за нього; умовлянням, і силою, і кулаками женуть її до шлюбу, а вона упирається, як може... Ні разу в їхній двір не приходила красива наречена, ні разу. А багатих було — хоч греблю гати.

Перебираючи сніг на могилі, пальці заплутались у якомусь цупкому стеблі. Розірвав його. Кілька хрещиків пружкого непромерзлого барвінку затремтіли на долоні, взяли місячною блакитнавістю і перенесли до тих вечорів, коли між літом і осінню зупинився вересень... А може, й не було того вересня і тих ноженят, що пахли нечуївітром, опеньками і росою?.. Тільки цвинтарна бараболя пахне йому тепер, хоча нею Васюти навіть свиней не годують.

Він підніс барвінок до обличчя. Лише намороззю, лише метелицею пахло це тривожне зілля, що тримає в собі і дівочу ніжність, і могильний смуток. Давид наче крізь сон почув, як заскиглили старі двері цвинтарної каплиці, і поки це скигління дійшло до його розуму, на дорозі забовваніла висока постать титаря Югина Холоденка. Тікати вже було запізно. Давид обережно притиснувся до стовбура груші, — може, задуманий титар не помітить його. Югин порівнявся з Давидом і вже тоді, коли здавалося, що промине його, обернувся і співчутливо запитав:

— Не замерз, Давиде? Хоча ти в кожусі.

Чого, чого, а насмішок Давид не терпів.

— Що тобі, прискіпливий, треба?

В очах Югина затремтіли веселі скалочки місяця:

— Та нічого. Не перетрудився, несучи хреста?

Хтось за спину Давидові сипнув жменю мурахів, ховаючи погляд од Югина, тихо відповів:

— То не я, то Артемон вирвав його.

— Я так і знав.

— Чи не забагато знаєш ти? — скидаючи противний острах і холод з плечей, неприязно подивився на видовжене, горбоносе й одверте обличчя титаря.

— Для себе — мало, для когось, може, й забагато,— відповів отим натяком, що вколупне і серце, і печінки.

— Того й ходиш отут ночами?

— Я ходив до святих,— махнув рукою на каплицю і насмішкувато глянув на Давида.

— До святих, до святих! — перекирив Югина.— А хто ж їх обікрав у голод, у двадцять першому році?

Титар обурився, наче поблід і, мов тур, став проти супротивника:

— Стерво ж ти, Давиде. Я взяв золото від богів, щоб не вмирали з голоду люди.

— Батюшка ж і сам владика не хотів віддати це золото, а чого ти виніс його обома руками більшовикам?

Югин одразу ж вкусив Давида:

— Бо мої руки ніколи не ховали золота — спочатку несли його богам, а потім принесли людям.

— Чого ж ти при такій політичності хоча б якимсь активістом не став?

— Бо я, як і ти, в двадцятому році був заложником.

— Про це вже можна й забути.

— Я забув би, та не забудуть ось такі, як ти: схочу вийти трохи наперед, ви одразу ж од заздрості почнете сохнути і заложництвом цюкнете мене по голові. Правду кажу?

— Таки правду,— з подивом погодився.— Ми твоє високодумство тримаємо в руці. І хочеш чи не хочеш, а зв'язані з тобою однією шворкою.

Титар поглянув поверх Давида:

— Ти б краще думав не про шворку, а про свого сина.

— А що мені про нього думати?

— Вчора він витяг хреста з могили, а завтра комусь витеше свіжий хрест.

— Це ти про кого?

— Про дівчину, про Яринку. Не любить вона його, а ви всі, як гайвороння, обсіли її і клюєте по живому.

— Вже пізно про це говорити: розписались вони.

— Тільки як? Він чорнилом, а вона сльозами?

— Що дівочі сльози? Вони не дощ — на них зерно не вродить.

— Ти хочеш, щоб на них твоя бараболя родила?

— Нічого я не хочу. А знаю: були дівочі сльози до революції, не заподілись кудись і

в революцію, не пересохли й після революції, може, і в комунізмі ще залишаться.

— Страшний ти, Давиде, чоловік, страшний,— зітхнув Югин.

— Чим?

— Тим страшний ти, що серед живих нічого не бачиш живого. Золото, кажуть, прикопав ти глибоко, а душу зовсім загриб,— титар обертається і, не слухаючи його лементаций, рівно йде цвинтарною дорогою, на попелястій блакиті якої аж виграє місячна луска.

Поміж могилами, поміж оповитими намороззю хрестами і деревом несе Давид свою злість, свою тривогу і кілька хрещиків барвінку — оце й усе живе, що залишилось од того вересня, на коромислі якого тремтіли літо і осінь, любов і розлука, і хоч як давно це було, а й сьогодні матимеш цілонічний невпокій.

У хаті він застає Артемона і сухого з циганським обличчям Омеляна, старшого брата Ярини. У скойкоподібних повіках Омеляна виразно лежать темні, нагріті підозрою очі, а зліплені уста за сімома замками тримають посмішку.

На бандитському коні розтрусив, проциндрив свою молодість Омелян, у бандитських лігвах загубив сміх і посмішку, біг за своєю долею аж на чужі кордони, а коли довідався, що і там її нема, повернувся у свої ліси, пововкував якийсь час, потім прийшов у повіт з повинною і став у своєму селі церковним регентом, бо при грішному тілі мав голос праведника. Давид і досі не знає, чого літній Омелян подружив з його Артемоном, чого, як у Цареграді на ринку, запродує йому свою рідну сестру?

Гудзувата Омелянова рука пригашує недокурок і шанобливо тягнеться до Давида:

— Добрий вечір вам, Давиде Івановичу, добрий вечір! Як ваше драгоцінне?

— Щось і драгоцінне, і вечір не дуже добрий,— прислухається Давид, як на лаві в трьох діжах попискує весільне з тринольки тісто, а біля діж розмерзаються і накрапають сукровицею свинячі ноги і голови.

— А чим, Давиде Івановичу, не догодив цей вечір вам? — занепокоїлися, ще більше відслоїлися у своїх скойках воружкі Омелянові очі.

Давид кречнув, повісив шапку на кілок:

— Усе чогось побоююсь, Омеляне, чи не перемудрили ви з Яриною.

На вигнутих Артемонових щелепах одразу ж набухли нерівні клешнясті вузли. Він відклав гарячий цвях, яким підкучерявлював чуба, глипнув на батька:

— Вам знову наговорили якогось непотребу?

— Село такий вулик, що всього нагуде.

— Я, тату, на вашому місці зашумів би собі на піч, та й годі, бо завтра буде пізно — не влезите на ній. Липівку з медом зараз унести чи завтра?

— Як собі хочеш.

Артемон побачив у батьковій руці барвінок, покосував на нього, і по його щелепах знову потекла така посмішка, яку хотілося змісити кулаками.

— А може, тату, вас оце зіллячко розтривожило? З чиєї ж воно могили?

— Прикуси хоч трохи своє м'ясо між зубами.

— Воля ваша,— погодився перебільшено покірливо,— ходімо, Омеляне, бо наше тут

не ляше.

І син, і гість взялися за свіжі, сиво підморожені шапки. Вже біля порога Омелян заспокоїв старого:

— Ви, Давиде Івановичу, не сумнівайтеся. Норов Ярині я скручу, а коли треба і викручу її, як мокру сорочку викручують. До вас вона шовковою прийде, їй-бо.

Давид зітхнув:

— Чи не забагато в нашій хаті буде шовку? До цього часу тут більше трималося полотно.

Артемон рвонув двері од себе і вже з сіней гарикнув:

— Коли ви згасаєте, мов хрест у печі, то не сійте попіл на чиесь життя,— і так хряпнув дверима, що застогнали всі шибки, а з лави полетіла на підлогу свиняча голова.

Старий не підняв її, а копнув ногою і раптом жахнувся: так само, як він, Артемон бив ногою Тетянчин хрест. Давид болісним поглядом обвів свою низьку постарілу хату, і вона йому тепер, перед весіллям, уперше за все життя здалася домовиною.

III

Січена калина, січена,—

З ким ти, Ярино, звінчана?

Весільна

Наспівалися дружки й світилки, наплакалась молода. По її сльозах дівчата винесли з хати пахощі примороженої калини, а в хату, неначе сич, вбокував наkostenний Омелян; на його темних і воружких, як пуголки, очах скаженіла роса гніву, а в губах ятрився недокурк. Омелян виплюнув його, по-котячому підійшов до сестри, поклав клешнясту чорну руку на її плече, і слова його заклекотіли, запінилися, немов дурне пиво.

— "Січена калина, січена!" — перекривив пісню дружок.— А я тебе на капусту посічу. Посічу і на жаровню поставлю!.. Навіть на дівч-вечір не подивлюся, їй-бо!

На устах, на притемненім дівочім обличчі ворухнулися тіні осмути і гніву.

— Аби твоя воля, звироднілий, ти б і сонце катував.

— Сонце? — кліпнув Омелян і в подиві запустив руку в ляпані квіти своєї манишки.— Прирівняла!.. Та витирай воду з-під вій, бо сукровицю витиратимеш,— він із серцем провів щиколотками по щоках сестри, турнув її до ліжка і гукнув у другі двері: — Мамо!

— Чого тобі? — вийшла, мов тінь, Іваниха, в очах її стояв туман років і суму.

Омелян чоботом наступив на обронений кетяг калини, чортихнувся.

— Говоріть, мамо, щось із відданицею, говоріть, бо як не поведу її по-людськи до шлюбу, то поведу до ополонки, а там студена вода, їй-бо.

— Іди, студеноокий,— тихо попросила мати.— Чого каламутиш світом, як дідько болотом?

— Я таки скаламучу комусь і сльози, і душу. Ще їй мало хльосту було, так додам! Чуєш, тонкослізко! — визвірився на Ярину.

Мати стомлено зирнула на сина:

— Іди, харцизе, кудись із пам'яті. Чого і досі, мов сестропродавець, мордуєш її?

— Чого? Щоб не була такою розумною. Буду шматками виривати з неї дурний розум, як дике м'ясо!

— Сам ти дике м'ясо,— потвердішали і голос, і постать Ярини.

Омеляна зсудомило: ці самі слова він чув ще в двадцятому році від полоненого комісара, якого вони після допиту прив'язали до крила вітряка. І коли закрутилися крила, коли заскреготало без млива жорнове каміння, комісар гукнув їм зверху:

— Гей, дурні, засипте кіш, бо пропадуть камені. А людям треба молоти!

І в останню свою хвилину він думав не про себе, а про людей.

Омелян нагнав непотрібні видіння і презирливо запитав у сестри:

— Чи тобі короля, чи тобі принци з-за океану потрібно? Васюти — це теж принці!

— Прицвинтарні! — Ярина поправила чорну, як печаль, хустку.

В Омеляна не тільки очі, а й начищені чоботи спалахнули гнівом, він ударив кулаком у кулак.

— Стережись мені, стережись ниньки, щоб завтра не було пізно! Доведеться — на коліні переломлю надвоє тебе.

Іваниха зітхнула:

— Ти вже нам обом переломив життя. Переломив і не помітив цього.

— Життя, життя! — витріщився на матір Омелян.— Гріш ціна йому тепер.

— А за Васютою воно подорожчає?

— Ви ще не знаєте Васюти. Це такий характер, що зможеться і з фортуною сісти за стіл. За ним ваша донька не присохне на трудовнях і нормі.

— Не страхай нормою її: вона біля норми співає, а коло Васюти плаче.

— Захищайте, захищайте, коли вже треба під вінець іти. Та й хіба ви спочатку не тримали руку за Артемона? Чи ви навіперемінно міняєте руку?

— Була послухала тебе, поки не бачила її сліз...

Коли за Омеляном зачинилися двері, мати підійшла до доньки, припала до її грудей, як колись, у дитинстві донька припадала до неї.

Тепер уже не матір доньку, а донька мусила заспокоювати матір.

— Не плачте, мамо...

— І не плакала б, так, видно, останні сльози на твоє весілля підійшли. Нащо я тобі в самого бога випросила таке личко? Нема від нього радості ні нам, ні тобі... За ким же ти сохнеш, коли так ненавидиш?

У Ярини безпомічно і скорбно ворухнулись зліплені сльозами вії:

— Ні за ким я не сохну.

Мати сіла на ослін, зітхнула і розсудливо, як ніколи, заговорила:

— Горе, що любов не прийшла тепер, а ще більше буде горе, коли вона прийде після одруження. А прийти вона все одно має. Не побоїться і суду людського...

До Яринино болю приєднався ще й острах:

— Мамо, звідки ж ви це знаєте?

— Звідки? Поміж людьми пройшов мій вік. Поміж людьми. Усього, дочко, довелося надивитись... І що робити з тобою, і куди дітися з тобою, безталання моє? Можна було б не послухати Омеляна, аби в його душі і досі не сидів бандит.

Хтось знадвору клямцнув сінешніми дверима, загував чобітьми.

— Твоя судьба,— зітхнула мати.— Дочекалися весілля, тільки плачем, як на похоронах,— журно поглянула на доньку і вийшла з світлиці.

І ось зав'южений Артемон вносить у хату холоднечу, клубки пари і розкапущене галіфе. Він скидає сиву шапку, обережно обтрушує з неї весільні квітки і сніг і говорить одне слово:

— Мете!

Ярина опускає вії, опускає голову. Артемон підходить ближче до неї, хвацько жбурляє шапку на ліжку, яке вже вважає своїм, обмацує засклепованими очима наречену і вдавано весело каже:

— Ти краще, Ярино, чим журитися, чарку б, закусь поставила та постель постелила. Подушок на ній, жінко, багато, а толку мало.

— Яка я тобі жінка?! — зойкнула дівчина.

— Законна, законна,— видобуває тіняву посмішку з глибоких, вузькуватих очей.— Вже загсом і печаткою скріплена. Вже й музики, Шаламаї, значить, об'явилися. Так що можна і сьогодні стелити ліжку.

Невже вона справді буде йому слати постіль, невже це не поганий сон?

Страх, мов хижа птиця, сідає на Яринині плечі, все глибше і глибше запускає в душу пазури. Вона скидає на парубка надломлений погляд.

"Зверху переляк, а яке всередині чаїться коріння? — розгадує і не може розгадати жених.— Ну, потім повириваємо потроху його. На все треба час".

— Артемене, відступися од мене, горем своїм, життям своїм благаю — відступись!

Парубок набичився, поправив галіфе, дихнув горілкою в обличчя:

— Який же дурень даремно відступиться від краси? Га?.. Ну, якби знайшли мені старости ще кращу наречену,— може б, відступився. Та де візьмеш таку? Га?

І навіть у цьому "га" було щось противне, принизливе, що применшувало людину. Сама розпука захилитала Яринкою, і вона приклала руку до серця:

— Хіба ж ти не бачиш: моя душа не лежить до тебе?

Але й це не збентежило жениха.

— Душа! А що таке душа!? Це корито,— що наллеш у нього, то й хлюпотить. Щось ти вихлюпаєш з нього, а я чогось домішаю, та й усе.

— Артемене, ми не будемо мати щастя...

— Так будемо дітей мати! — В прожилках на скронях парубка побільшало синьої крові, а в словах — підігрітого сивухою неподобства,— В тебе такі груди, що вигодуєть мені півдесятка Васют. Дівчата хай ідуть у тебе, а хлопці в мене — оце й усе щастя.

Ярина обурилась, у куточках рота затремтіли презирливі риси:

— Як же ти можеш думати про дітей, коли я зневажаю тебе?

— Я перечекаю, поки твоя зневага зноситься і зітліє, мов сорочка на плечах.

— Цього не перечекаш!

— І даремно! — розсердився Артемон. Обличчя його враз стало огнистим, як ліхтар.— Я тобі життя, твою красу, можна сказати, врятував, а ти споневажаєш мене.

— Коли ти, осоружний, моє життя рятував?! — скрикнула Ярина, лячно й недовіжливо поглянула на парубка.

Артемон поморщився:

— Не хочу й говорити про це.

— Говори!

— Тобі від цього легше не буде.

— Все одно, кажи!

— Тоді згадай собі голодний рік!.. Згадала? На чому ви тоді сиділи? Га? На воді та біді, маторжаники з тертого хріну та листу жували, бо збіднилися до решти. А я ось із цього плеча — вдарив рукою по ньому — вночі скинув Омеляну кулик разового борошна. Пам'ятаєш, як ми наварили галушок і розбудили тебе? Пригадуєш, як ти хвалила їх? Га? Не за Омелянові ж очі я трудився, а за слово, яке мав од нього.

— Так ти мене купив за мішок борошна? Така твоя ціна? — жахнулася дівчина.

— Дурне варнякаєш. Не рівняй сьогоднішню ціну до тогорічної. Тоді я одним куликом борошна вирятував три душі: і Омелянову, і твоєї матері, і твою. Інакше повідкидали б ви копита. Це я святу правду кажу. Так хоч за це можеш ти мене оцінити, хай і не люблячи! Ось краще подивись, які я тобі городські цяцьки придбав,— Артемон поліз правицею до кишені, вийняв щось звідти і розкрив перед дівчиною долоню. На ній двома золотими жолудцями лежали сережки і тримали в собі заковані діамантові сльози.

— Брильянти чистої води! — зі знанням справи тицьнув у них пальцем Артемон.

— Ти їх теж за борошно виміняв?

— За муку і бараболю.

— Прицвинтарну?

— А хоча б і так! — випнуті Артемонові уста облягла недобра упертість.— Ти й досі живеш мечтаніями, книжкою, казкою. А я тобі іншу казку скажу: в голодний рік цвіт моєї бараболі був дорожчий за цвіт твоєї папороті. Життя треба не тільки розуміти, а й брати за роги. Візьми! — торкнувся її сачка отими пальцями, що брали за роги життя.

Ярина мало не задихнулась од його мови. Невидючими очима вона оглянула світлицю й вискочила з неї, ледь не збивши на порозі Омеляна.

— Очманіла?! — визвірився на сестру.— Куди тебе лиха година несе?

— Я зараз,— відповіла перше, що спало на думку, вбігла у ванькирчик, вихопила зі скрині кожушок, теплу хустку й обережно викралась на подвір'я.

Заметіль одразу ж ударила в обличчя, обкрутила навколо її ніг весільну спідницю і засвистіла зверху в яворах, а низом — в ожереді соломи. Біля ожереда нетерпеливився запряжений у крильчасті сани легкохід, на якому приїхав Васюта. Ярина обома руками охопила коня, і худобина, почувши ласку, стиха заіржала. Дівчина збила з гриви сніг, поправила упряж, озирнулась на хату, де під острішками шелестіли вінки кукурудзи,

вони й досі пахли вересневим сонцем і вересневим смутком... Коли б оце догадалися вийти мати... Очима прощання дівчина дивиться на вікна, на які метелиця навішує своє ткання; вони, й хата, і присмак вересня починають відходити у хуртовину, у темінь, у сон чи забуття.

Неначе сновиди, Ярина сіла на сапи, торкнула віжками, і кінь з копита риссю та риссю пішов у завійницю. Ось він заgrimів на містку, з-під якого вода протікає до їхнього городу, промайнув присипані по шию вишняки, пробіг через вербовий посвист і вискочив на шлях. Вона віжками притримала легкохода, розмірковуючи, в який бік податись од свого весілля, куди завезти своє безталання, де посіяти свою осмуту? На Літинщині, біля синього Згару, живе її сестра, а на Донбасі в шахтах добуває вугілля брат. Борис люто ненавидить Омеляна, а сестру називає "мій синьоцвіт". Він її не дасть на поталу...

Хіба ж інколи, крізь дівочий сором, про таке їй думалось весілля? Хіба ж такого судженого чекала вона із своїх вечорів, із своїх сподівань? А він і не прийшов до неї. Чого ж, чого? Скільки приходило хлопців до її хати, до тих яворів, які підмиває вода, а він і разу не заглянув. Видко, не потрібна я йому...

Коло греблі вона порівнялась з жіночою постаттю, яку перегойдувала хурдига.

— Яринко! Це ж ти? — здивовано і весело гукнула жінка.

— Софіє Петрівно? — по голосу пізнала свою колишню учительку. І світ далекої казки, і цвіт іванокупальської папороті, і чари сердечного слова війнули над її печаллю, і стало жаль, що вона вже не та дівчинка, якій Софія Петрівна клала руку на коси.

Вчителька сіла на сани, охопила дівчину руками за стан, притулилась до неї і довірливо спитала:

— І хочеться тобі кудись їхати в таку хурделицю?

— Не хочеться, Софіє Петрівно,— понуро відповіла Ярина.

— А хто ж тебе неволить? — заглянула їй у вічі.

— Біда.

— Біда?..— одразу здогадалась про все.

— Через неї покидаю свою землю.

— Що ти, нерозумнице, говориш! — несподівано застогнала вчителька, і її руки безвільно опали з дівочого стану.

— Софіє Петрівно, що з вами? — перелякалась Ярина. Вона відчула, як виплеснулось жіноче горе з тієї людини, яка завжди приходила до них, школярів, такою, ніби ніколи не розлучалася з самим сонцем.

— Як же ти могла так сказати: покидаю свою землю? — зажурено запитала вчителька чи то її, чи себе, чи оцю негоду.— Є щось більше за нас, за наші жалі, за наші болі — своя земля. Хай небо з усіма громами обвалиться над тобою, а ти не маєш права й подумати про розлуку з нею. Це тому так говорю тобі, бо сама колись по дурості покидала свою землю.

Тепер жахнулась Ярина:

— Невже ви могли це зробити?

— Виходить, могла.

— Яке ж горе погнало на чужину?

— Любов. Мої літа, моя молодість були складнішими і страшнішими за твої.

— А приходили ви до нас завжди з посмішкою, ніби й лиха не зазнали.

Я ж учителька, Ярино. Я маю комусь зменшувати горе... Куди ж ти?

— І сама не знаю: чи на Літинеччину до сестри, чи до брата на Донбас.

Вчителька невесело посміхнулась:

— А я зопалу що подумала?.. Бо одразу ж після твоїх слів налетіло моє минуле...

Весіллям, калиною пахне від тебе.

— Січеною калиною. Здається, усю, усю посікли мене.

Вчителька знову охопила її руками за стан.

— Це минеться, Ярино.

— Коли ж?

— Коли прийде справжня любов.

— Чи вже й прийде вона?

— До тебе прийде. А моя навіки пішла, як вода по камені... І доганяй — не доженеш,— у голосі вчительки обізвались заховані сльози.— Тільки, Яринко, не їдь зараз, перечекай хуртовину хоч у мене.

— Не можу, Софіє Петрівно.

З бічної вулички почулось галакання. Дівчина здригнулась, а Софія Петрівна ще раз поцілувала її:

— Тоді прощай, Яринко. Хай усе добре буде з тобою в дорозі.

Вчителька зіскочила з санчат, притулилась спиною до пригнутої придорожньої верби і подумала: "Як жіноча доля схожа на долю верби". І провела очима, і загубила в хуртовині свою школярку. А в очі і в душу залетіла своя хуртеча.

За селом неждано із витків метелиці до Ярини долетіла безжурна музика. Хто ж це розкидає її по снігах і куди подітись од неї?! Ярина зупинила коня, прислухалась. Сніговиця то відносила, то наближала музику. А чого їй боятись? Дівчина вйокнула на коня, закрила обличчя хусткою і поїхала вперед. Незабаром побачила, як у полі відривався і відірватись не міг од низів'я кущ багаття, біля нього стояли засніжені музики і вигравали таку, щоб її було найкраще чути.

"Шаламаї!" — здогадалась Ярина. Несамовиті Шаламаї! Завтра вони мали грати її весілля, та замість нього сьогодні грають її прощання.

— Гей, чорнява, куди ти? — здивовано гукнув якийсь молодик од вогню, коли сани порівнялися з музиками.

— І як ти, Василю, впізнав, що вона чорнява? — гикнув другий Шаламаєнко.

— В чорнявої натура, як у тура. Куди ж ти, дівчино?

— До лікарні,— ще більше закутуючи обличчя, відповіла Ярина.

— За приворотним корінцем, щоб усі хлопці сохли за тобою? — зареготали Шаламаєнки.— Візьми когось із собою.

— Дайте дівчині чистий спокій! — нагримав батько на синів.— Може, вона он яке

лихо має, а ви перелопачуєте сміх. Ось краще заграймо...

І довго ще наздоганяли, губились і знову наздоганяли дівчину її весільні музики. А коли вони притихли, на перехресті в метелиці окреслилась постать якогось чоловіка. Його аж розхитувала чи втома, чи хуртовина. Побачивши сани, він зупинився і хрипко гукнув:

— Гей-гей!

— Ой! — з несподіванки зойкнула Ярина, а кінь чогось схарапудився, шарпнувся вбік. Вона вдарила його віжками, і тільки згодом щось знайоме-знайоме забриніло їй у тому "гей-гей"!

Як схожий був цей голос на Богданів. Але чого ж йому вночі у таку хурдигу добиратись додому? Може, повернути коня? Може, й справді це він? Ні, це тільки вчулося їй.

З метелиці до неї знову прибився давній вересень, вона з нього вихопила оту згадку, як перев'язувала Богданові палець, мимоволі крутнула коня навздогін подорожньому, але одразу ж і перелякалась: а що, коли Артемон і Омелян уже мчать по її слідах?

І засніжений кінь, і засніжена дівчина повертають од села чи од своєї судьби... А хто, шукаючи її, не одходив од неї?..

* * *

Вже не тримаючись на ногах, Богдан дотягнувся до Шаламаїв і знесилено кинув руки у вогонь. Музики переглянулись, кркнули, взяли його в коло.

— Оце їздили та возились...— здивовано вирвалось у Василя.

— Виходить, небораче, збився з дороги? — запитав старий Шаламай.

— Збився.

— Нівроку дав крюк. Ще десь не спало твоє щастя, що прибився на наші музики. Утікав ти від краси, а в акурат прийшов до неї. Ось ми тебе заведем у Озерне, і гуляй душа без кунтуша.

— Я сам піду.

— У тебе тут родичі є?

— Та є.

— Тоді приходь на весілля.

Богдан здригнувся, наче його через плечі перетягли києм, витягнув руки з вогню.

— Прийду,— і, заточуючись, побрів до села.

— Щось із ним не тее,— обізвався позаду хтось із Шаламаєнків.

— Із тобою було б "не тее", якби стільки помісив снігу в таку хуртовину.

В крайній розхристаній вулиці села на нього мало не налетіли два вершники. Побачивши подорожнього, вони під'їхали до нього, перегнулися з коней, з темряви виділились перекреслені метелицею обличчя.

— Чоловіче, тобі не стрічалися на шляху однокінні санки? — пізнав голос Омеляна Безкоровайного.

— Або що, дядьку Омеляне?

— О, це ти, Богдане? — аж присвиснув Омелян, для чогось оглянувся, наче метелиця могла підслухати його, ще більше нахилився до парубка,— Розумієш, наша Ярина перед самим весіллям сіла собі в санки і кудись подалася. Маю не сестру, а один бісів норів, їй-бо.

— Втекла од весілля?! — аж скрикнув хлопець.

— Та ніби так виходить,— неохоче відповів Омелян.— То часом не бачив її на шляху?

— Та ні, не бачив,— лише тепер зрозумів, з ким нещодавно зустрівся.

— Куди ж вона подалася? — приклав руку до підборіддя Омелян.— А будь ти неладна!

— Значить, треба перевертати село, рідню усяку,— загарцював побіля Безкоровайного Васюта.— Куди їй у таку сніговицю добратися до міста? — Вони, притулившись шапкою до шапки, про щось тихцем порадилися, повернули коні, свиснули нагаями і помчали в село.

"Втекла, втекла Яринка!" — полегшено зітхнулось хлопцеві. Полегкість він мав уже з того, що не піде дівчина за скаредливого прицвинтарника. Але чому ж не стрілася вона з ним? Може, за кілька кроків од нього була його судьба... Ні, ні, яка там судьба! Хоч би разом подались до міста. Чи ж доїде, чи не зіб'ється з дороги?

Страх знову огорнув Богдана і кільцював його гірше метелиці. Кинутись навздогін? Та хіба ж у хуртовину наздоженеш коня? І потішав себе тільки одним: добра худобина доведе її до людського тепла, до чиеїсь оселі... Коли б тільки не завія. "Спинись же, спинись же, спинись!.." Та сніговійниця по-розбійницьки свиснула біля вуха і помчала наздоганяти дівчину...

Куди ж поїхала Ярина? Куди ж? Це "куди ж" і шипіло, і дятлом довбало мозок. Перехитуючись, хлопець бреде занесеною вулицею, обабіч якої тільки вгадуються дерева і хати. Ось він уперся в чийсь тин, а той йому обізвався приємним гучанням — це на кілках виморожувались глечики, по них шерехтіла метелиця, а в них вовтузився вітер.

Оминувши міст через річечку, Богдан повертає не на свою, а на Яринину вулицю.

"А наша вулиця ширша",— забринів з дитинства її голос.

"І в нас була широка, так сусіди переставили плоти — і вкрали ту вулицю..." А тепер сусіди украли любов.

Куди ж поїхала вона, куди?

Ще місток, з-під якого вода тече до Ярининого городу, ще місточок, скрипучі ворота, подвір'я — і засвітилися, приголомшили вікна її оселі. На подвір'ї, пориваючись угору, непокоївся стіжок соломи, під стріхою шелестіли вінки кукурудзи. Все було таким звичним, як щодення, і таким незвичним, як марення.

Ще якусь годину тут ходило його недосяжне щастя. Про що воно думало, кого виглядало, на кого сподівалось, утікаючи од рідної оселі, од матері, од весілля?.. Може, якби він раніше нагодився, втікали б вони разом від тяжкобрового підцвинтарника і Омеляна. Не на дівочу прихильність сподівався, а на те, що від Васюти можна кинутись

і під кригу. Бо хто він такий? Дрібний гендляр, по суті, хам і осавула між людьми, одна догідливість побіля звищих і всюди — хитра спритність. У голодний рік, паразитуючи на людському горі, він зумів ще й бригадиром стати, а там, підвернеться нагода, і голову зіпхне, і далі проштовхається.

Пригинаючись, Богдан входить у сіни і, ніби в свою скорботу, стукає в хатні двері. За напітнілим деревом стрепенувся жіночий голос, що віддалено нагадував голос Яринки.

Ось хлопець переступає поріг, ловить тривожний і здивований погляд Іванихи. Уся в чорному, з прив'ялими біля уст борознами часу, вона нагадує тих матерів, які у церквах вимолюють долю дітям.

— Богдане, Богданчику, ти?! — шелестять її слова, повертаючись до тих років, коли він із Яриною ходив до школи.

— Я, тітко Маріє,— не знати чого думає, що вона могла б йому бути матір'ю, підіймає на неї наморожені, нашмагані сніговицею вії і боїться, щоб на них не затремтіла його туга.

— Який же ти зав'южений.

— Здалеку йшов.

— Напевне, з науки?

— З науки. Я зараз обтрушуся,— хотів піти до дверей.

— Обтрушуйся тут. Замерз?

— Замерз, тітко Маріє.

— Погрійся біля печі. Там весільні страви стоять, тільки весілля не буде. Може, чув: утекла Ярина від свого нареченого.

— Чув.

На очах жінки висіклись темпі краплини:

— Де тепер моє дитя студить душу в таку хуртовину?.. Чуєш, як стогне вона... Хоч би з дороги не збилась, хоч би знайшла якесь пристанище.

— Будемо надіятись, тітко Маріє,— не знає, чим утішити жінку, яка могла б йому бути за матір, а сам наздоганяє поглядом і Яринку, і сани, і коня. "Хоч би не збилась вона",— повторює в думці слова Іванихи.

— Ти не судиш мене, Богдане?

— Чого ж я маю судити вас?

— Багато тепер суддів і осудців розвелось, ох, як багато. Ось перед тобою заходив наш дяк — хотів авансом до весілля випити чарку. А коли довідався про таке, потряс усіма патлами і сказав, що мир безперестанку погибав через революції і жіноцтво. Впивався моєю горілкою і судив революцію, і мене, і доньку мою. Сідай, Богдане. Ти вже дома був?

— Ні.

— Ой! — зойкнула жінка.— Як же так?

— І сам не знаю як.

Неясний здогад ворухнувся в погляді жінки, але вона його пригасила віями, так

схожими на її Яринки.

— То я тобі вечеряти поставлю, ти ж здоровився,— заметушилась, підійшла до печі, де вигрівались весільні пахощі.

— Не треба, тітко Маріє.

— Як це, не треба? Ось у мене і казенна горілка стоїть.

— Я, тіточко, такого зілля поки що не п'ю:

— Чула, чула про це, хоч ніколи не навідувався до пас.

Вони зустрілись поглядами, і він знов побачив, як у її скорботних очах ворухнувся здогад, та за ним стояв не осуд, а співчуття. Затиноючись, ніяковіючи, він спитав:

— Куди ж могла податись Яринка?

— Хто ж його знає,— задумалась мати.— Лише дві дороги має вона: або в Старий Майдан до Надійки, або в Донбас до Бориса. Мій урвитель, Омелян, значить, уже подався навздогінці за нею. Хоч би не наздогнав.

— Де Старий Майдан, я знаю. Може, ви дасте Борисову адресу?

— Ой Богданчику, ти її також будеш шукати?

— Напевне. А ні — хоч листа напишу.

Іваниха підійшла до божниці, вийняла звідти податки, страховки, листи, поклала їх на стіл, де лежали хліб і калина.

— Розбирайся в них, як розберешся.

Він одразу запам'ятовує адресу і збирається йти. Тоді жінка охоплює його руки, головою принада до його засніженого, що вже береться росою, плеча.

— Що мені, Богдане, в цьому світі робити? — І вже за її сльозами зникає здогад, а стоїть одна материнська печаль.

— Дарма, дарма, все якось перемелеться, от побачите.

Стукнув вітер у вікно, Іваниха метнулась до нього, а потім зітхнула:

— Тепер підуть усі мої ночі на безсоння, як у війну... Будь здоров, Богданчику. Хай твоя матір не плаче за тобою, як я за своєю найменшою.

— Бувайте здорові,— цілує в щоку жінку, що могла б бути йому другою матір'ю. На тремтливих устах він виносить присмак її сліз і знову, неначе п'яний, виходить у заметіль. І враз його наздоганяє зламаний голос Іванихи. Він зупиняється, жінка швидко підходить до нього і щось тиче в руку.

— Ось тобі, Богдане, весільний жайворонок. Як не маєш подарунка від доньки, то май хоч від мене.

Він підносить розкриленого птаха до очей, проводить рукою по його солодких пшеничних крилах і має гірку втіху: все-таки ліпше отримати весільну пташину з рук матері, аніж од чужої нареченої... Де ж вона тепер? Де ж? Хлопець ще раз прощається з Іванихою, кладе теплу неживу пташину в кишеню і виходить з подвір'я, де все поривається влетіти вгору намерзлий стіжок.

Вдома, видно, ще не спали — у вікнах стояло вклучене світло. Двері і досі були незачинені. Богдан тихцем увійшов до хати, ступнув пару кроків і, за щось зачепившись, ледве не розтягнувся на долівці. Тепер він побачив, що тут на сіні спало

кілька нічліжан.

— Хто це порозкидав стільки ніг? — кинув погляд на стіл, за яким сиділи батько, мати і... старий Шаламай.

— Та це мої діти відлежують боки! — засміявся музика і, пізнавши Богдана, здивовано прогнув брови.— О, студент!.. Теж прийшов підночувати?

— Та...— зніяковів хлопець.

— Богдане, синку,— з несподіванки аж застогнала мати. Лагідна, як літо, вона несе йому назустріч і занепокоєння, і радість, і усмішку.

— Це ваш син?! — ще більш здивувався музика, перехопив застережливий Богданів погляд, крешнув і поклав її на половецькі очі.

— Як же ти, Богдане, добирався у таку негоду? — встає з-за столу поставний, високочолий батько.

— Як міг, так і добирався,— зиркає на музику.

— І нащо ж було вириватись у таку хуртовину? — зажурилася мати.

— Захотів твоєї картоплі з капустою і пришелепався — ноги ж не куповані,— підійшов до сина, розгладив шпакуваті вуса, почоломкався.— О, видать, добре тобою вихала метелиця — ледве на ногах тримаєшся.

— Ще б пак! — буркнув Шаламай.

— Давай, стара, мерщій щось вечеряти сипу.

— Тільки спати,— парубок, видихаючи мороз, сів на тапчан і почав скидати чоботи.

— Богдане, хоч картоплі печеної,— затурбувалася мати.

— І трохи меду. Сам варив із щільників,— подав батько чарку янтарного питва.

Богдан її перехилив, а Шаламай скривився:

— Такий мед треба не пити, а прислухатись до нього,— він приголубив чарку і підніс її до вуха.

— Що ж ви там чуєте?

— Червень, сонце і дзвін бджоли.

— Мені сьогодні цілий день гуділи бджоли,— ледве посміхнувся Богдан.

— Добре, що не вовки трубили,— буркнув у вусища Шаламай і повернувся до незакінченої розмови: — Не вміємо, Василю, ми господарювати, не вміємо. Таку вже магнітну силу взяв папірець над землею, що безсиліємо і ми, і земля.

— Наш Туровець господар, та сидить над ним балаболка, що жита від рису не відрізнити, і керує.

— Хворостенко?

— Він же.

— І нащо вам ото знову у політику вдарятись! — гримнула мати.

— Та ми ж не про політику, а про зерно говоримо,— заспокоїв її батько.

— Тепер і зерно політикою стало,— відрізала мати.

Це були останні слова, які Богдан забрав у сон, де знову захугувала метелиця, заскрипів вітряк, відривалась од снігів хустка багаття, а від неї на санчатах тікала його любов. Куди ж вона, куди?..

Коли прокинувся, у хаті не було ні Шаламаїв, ні батька-матері, тільки на скрині лежав весільний жайворонок.

IV

Хуртовина то хльоскала чабанськими пугами, то витягувала з себе вовче виття, то, притихаючи, несподівано озивалася джмелиним смутком, неначе в'їжджала в минулорічну осінь. Минулорічна осінь! Якою вона була? І, на якусь хвилину, розгортаючи болі, розгортаючи зиму, вона висвітилась, вийшла з сніговію...

На узліссі дрімливі берези притримують досвітню спідничку неба, щоб не заросилась вона. А за березами блакитнавиться пасіка і кошлатиться перестояна хатка, де сивий сон, мов дід, де сивий дід, мов сон.

Вигойдуючи в руці горнятка-близнюки, вона ще здалека побачила старого пасічника й радісно гукає йому, але ніби й не йому:

- Гей, хто в лісі, озовися!
- І кого ти вишукуєш у лісі?
- Свою долю і вас!
- Тоді ще раніше треба вставати.

До Неї од бджоляника наближається сива, неначе туманом накудлана, голова, що прихопила першого снігу ще в Сибіру за тисяча дев'ятсот п'ятий рік, на неї спокійно-спокійно дивиться настояний розум в очах, у підоснові яких ще й досі чаїться бунтарське заповзяття.

...Аж у сімнадцятому році неждано повернувся з Сибіру Володимир Холоденко, якого давно поховало село. Після перших зойків, поцілунків, частувань повели хлібороби засланця на кладовище і показали високий, зрубаний з цілого дуба хрест, поставлений йому ще в дев'ятсот п'ятому році після отих катувань, що відділяли душу від тіла. На хресті вибілювався рушник, під хрестом росли півники, барвінок, м'ята, захопивши рівно стільки місця, скільки потрібно для могили.

У півники, у барвінок, у м'яту лягли очі людей:

- Що ж, Володимире, робити з хрестом, коли ти, виходить, живий?
- Та хай стоїть собі,— посміхнувся чоловік.— І дерево міцне, і місце гарне...
- Добрий ранок, дідусю!

— Таки добрий,— говорить у люльку дід Володимир,— і сонечко сходить, і роса роситься, і земля хлібом та грибом пахне. Он бачиш, який красюк поглядає на тебе.

— Оце так! — Вона підбігає до старої сосни, біля якої, мов бриль на дитячій голівці, красується тугий шапкастий боровик. До нього шматочком осіннього сонця присусідився пожовклий березовий листок.— Дідусю, коли ви його побачили?

- Напевне, тоді, як ти свою косу зіллям вимивала.
- І ви почули зілля? — щось згадала і почервоніла.

— І я почув,— добряче посміхається старий, пихкає люлькою, і вид його зникає у хмарці диму.

— А чом ви, дідусю, не спите?

— Чому не сплю? Дива, Яриночко, бувають: мій вік постарів, а сон помолодшав,—

як пішов опівночі парубкувати, то й досі не повертається на очі. І куди він міг завітись?

— То ви з самої ночі не спите?

— Та не сплю: тупцяю навколо вуликів,— усе виглядаю молоді літа.

Ярина уявляє собі, як до діда знехотя збираються в гості молоді літа, і сміється.

— І приходять вони, дідусю?

— Все рідше й рідше. Чи розлінились, чи далеко зайшли вони? Одначе й тепер є старому відрада: кладу руки на вулик — і маю музику, кладу очі на зорі — і маю втіху. Люди повинні більше дивитися на зорі, на Стожари, на Лебедя, на Чумацький Шлях, на Стрілу... А на Стрілу, може, й не треба — вона війну приносить. От поможи старому,— він кладе люльку на пенюк і скрипучим, неначе з чумацького віку захопленим голосом починає про ту стрілу, що для нещастя перелетіла все море:

Ой летіла стріла З-за синього моря. Кого вбила вона? — Вдовиного сина. Хто по ньому плаче? — Чорний ворон кричить...

Не з-за синього моря — з-під цвинтаря вдарила стріла в її серце та й скалічила найкраще, що було в ньому. Дівчина застогнала, і на її стогін тихеньким іржанням обізвався і зупинився кінь. Чого ти, коню? Щось напалохало тебе? Не лякай ні себе, ні мене, бо нас тільки двоє посеред ночі, посеред сніговиці.

Ярина скочила з саней, борсаючись у заметах, перевірила упряж, струсила сніг із коня, а він поклав їй голову на плече. Стомився, коню? Потерпи ще, потерпи. Де ж ми тепер? Де наша дорога? Ти, коню, не збився з неї?.. Ось щось нове обізвався у хуртовині. Якись ткачі попереду снували шум, снували сум... Ага, то журно загуділа діброва. Її голосу, напевне, злякався кінь. Не бійся, друже. А що, коли він почув вовків? Ні, ні! Тоді б не так непокоївся. Та й поїхали, коню. Обоє ми змучені, а їхати треба, бо хто зна, яка стріла наздоганяє нас.

Перед дівчиною майнули клешнясті безжальні руки Омеляна. Вона затремтіла і гнівно поглянула в ту сторону, де мав бути її брат. Це він пригнув і надломив її волю, та все випалював душу і в згарище її вселив страх, та й штовхнув із ним у весілля, на яке й рідна сестра не схотіла приїхати...

Хіба ж під вечоровими яворами, у головах яких стояли зорі, а в ногах жебоніла вода, таким ввижалося власне свято?.. А тепер їдь по болях своїх, по сльозах своїх. Ще так недавно і добре і недобре око завидувало на її вроду. А що з неї? Більше поговору, більше печалі, та й годі. От і зараз: скільки патякальних по-різному замарнословить про її втечу, скільки плесканів вичервлиться на її бездолі. І хай!.. Не родись красивим, а родись щасливим.

І знову осінь глянула у вічі, тільки не з лісу, а з туманцем підсиненого поля, де іскрилися-згасали пізні гречки і на стернях, прислухаючись до перелітних птахів, непокоїлись гуси. Тоді вона, ідучи з вітряка, стрілася з Богданом, і він почув, що її коси пахнуть лугом.

Яке щастя має хлопець — перший у їхньому селі закінчує інститут. Хто скаже, що вони вчилися разом, обоє схилялись над казкою, обоє страхались і жили нею. Та вирвав

її Омелян з-за шкільної парти, скаламутив світ казки і надії, бо час дівчині крутитися біля печі, біля сапки, біля корови, час знати, почім фунт масла і копа яєць. Але з цієї науки вона тільки взнала, почім копа лиха. І хоч перепалила серце, хоч великий жаль себе, та мусить боротися, топтати свою копу лиха. Тепер не тільки болі, а й упертість, непокора нуртували в її жилах.

Ярина пригнулась, вивільнила плече і рішуче пішла до санчат. Кінь знову зітхнув, тріпнув гривовою і рушив з місця. Враз щось знайоме-знайоме обізвалося, заскрипіло з хуртовини, в якій заблудились людина і кінь:

Ой летіла стріла з-за синього моря. Кого вбила вона? — Вдовиного сина.

Невже це мариться? Так не дрімала ж вона. Ярина стягує на плечі теплу хустку, дослухається до голосу метелиці, вдивляється в темряву. Назустріч їй щось волохатиться і співає-вискрипує старечим голосом журбу.

— Гей, гей! Хто тут?! — І, лякаючись і радіючи, перекикує віхолу, а з неї чує здивовано-насмішкуватий голос:

— А що воно там озивається у завірюсі? Може, хтось дідові в горнятах-близнюках вечерю несе? Оце було б добре розморозити душу! — Порівнялися сани, а з них зіскакує засніжена постать, а згадується пасіка і перестояна хата, де сивий сон, мов дід, де сивий дід, мов сон.

— Діду Володимире, це ви?!

— Та неначе я! — пригортає її і сміється.— А хто будеш ти?

— Діду Володимире, ой діду! — не знає, що сказати, лише чує, як од нього пахне і мандрівкою, і тютюном, і пасікою.— Сама доля послала вас.

— То ти мене вже записала в посланці долі? Аби ж це було так,— насмішкувато хмикає старий бджоляр і дістає з-за халяви люльку.— Як же ти опинилася тут? А я оце поспішаю до тебе на весілля. Подарунок везу з міста.

В її голосі одразу ж обізвалися сльози:

— Даремно поспішали. Не буде, діду, цього весілля!

— Не буде? — не дивується, тільки пильно вдивляється у неї старий.— Пішло за водою?

— Ні, за туманом.

— Ти покинула його?

— Покинула. Втікаю од напасті, од сорому свого. Не судить мене, діду.

— Ге-ге-ге! — загелготів старий, охопив руками Ярину і поцілував у щоку.— Ге-ге-ге!

— Чого ж ви, дідусю, регочете?

— А хіба ж я знаю? Цілий день не було такої причини. Усе сумував та журився, згадуючи тебе. Навіть чарку у районі пив з осмutoю. Цим осоружним весіллям ти всю мою душу сиротила. А тепер... Ге-ге-ге!.. Там, либонь, схопивши облизня, Артемон крутиться, як посолений в'юн, а Омелян вертиться. Так їм, каламутникам, і треба. А ти молодця.

— Найшли молодця,— похнюпилась Ярина.

— Не кажи. Це добре, що утікаєш од цвинтарних душ. Погоні ж не буде за тобою?

— Напевне буде.

— Тоді, бідолашко, дамо крюк та й потихеньку гайнемо до мене в ліси. Ніхто так не вибере твою печаль, як ліс. Там сама збагнеш, яка в нього душа.

— Хіба, діду, ліс має душу?

— Таку ж добру і запальну, як людина. Поїдемо?

— Омелян і Васюта одразу ж знайдуть мене там.

— То й що? — насупився бджоляр. — Тебе з моєї хати сам рогатий не вирве.

Ярина зітхнула:

— Вони, діду, і вашу хату сплять.

Старий похитав головою:

— Нагнали ці викрутні постраху чи страху в твоє серце.

— Таки нагнали, — журно погодилась дівчина.

— То й треба, дитино, виривати його, бо коли людина живе зі страхом, — це вже півлюдини або й того менше: вона тоді стає глиною в чийхось руках. Не дай боже, щоб цей страшний корінь проріс чи обплутав твою молодість. Чуєш мене?

Ярині стало лячно від цих слів.

— Чую, дідусю.

— То й подумай над цим. Я найбільш боюся жорстоковладних і страхополохних. Це два кінці одного нещастя: ніколи не знаєш, з якого боку несуть чи підносять вони дурість або й горе. Цю науку я ще в дев'ятсот п'ятому році видихав. А тепер подивись на мій дарунок, — дід розстебнув кирею, щось добув із кишені свити і простягнув Ярині.

Вона прихилилась до старого — і трохи торішньої осені, і трохи затишку прихилилось до неї.

— Що це, дідусю?

— Та ніби хустка. Волохи мудрували над нею. Ось поглянь, які на ній позацвітали квіти.

Ярина мимоволі усміхнулась:

— Хто ж тепер, у темряві та в таку хуртовину, побачить на ній квіти?

— Ми побачимо. Ось розгорни.

Дівчина обережно розгорнула волоську хустину, і вона, мов птах крилом, залопотіла на вітрі, неначе хотіла прибитись до свого теплішого краю.

— Чуєш, як на ній шумлять квіти?

— Як шумлять чую, але жодної не бачу.

— То зараз побачиш, — заспокоює її старий. Він сунув у рота люльку, пригнувся, настовбурчився, черкнув сірника. Крихітка вогню проколола темінь і згасла, другий сірник просвітив дідові руки і теж зачах, тільки шостим чи сьомим старий запалив носогрійку і, коли вона роз'ятрила своє око, обернувся до Ярини, взяв у руку кінець хустки, просвітив її. — Тепер дивись!

Тьмянний вогонь вирвав з хустини розплющені уста троянди, в краєчку якої сумувала сльозина.

— Як жива! — перехопив думку Ярини.

— Тільки тепер мальовані сльози дорожче коштують, аніж справжні,— знову згадала своє безталання.

— Поки справжні сльози більше цінуються у книжках, ніж у житті,— з подивом відповів старий.— Згортай її з сльозами, та й поїхали.

— Куди?

— Після цієї та знов цієї! До мене, до моєї хати на одділі, де нас виглядають берези, і оберемки сонця між ними, і куріпки, і зайці біля закоморка.

І знову шматок безтривожної минулорічної осені війнував над Яриною.

— А чого це, дідусю, зайці бігають біля вашого закоморка?

— Бо я звечора ставлю там вівсяний сніп, кидаю якусь брукву чи моркву, а вони й прибігають ласувати. І в'юнів із ставочка натягаєм тобі. Ти любиш їх?

— Боюся і їх, і їхнього писку.

— В'юни пищать, коли в них велика туга чи коли приходить нерест. А вечорами будеш уголос книжки читати, бо хоч і гарно мені влітку на відлюдді, та взимку так сумую, як дзвін без серця. Навіть радіо не відбирає самотності. Того й зириш у кожне вікно, ждеш не дождешся якогось лісника чи захожого. Та й не стіймо, неначе мальовані. Їдьмо вже.

Ярина з жалем подивилась на ту сторону, де її чекали берези, і оберемки сонця між ними, і куріпки, і зайці, і в'юни.

— Я, дідусю, не поїду з вами.

— Чого ж?

— Бо таку маю тугу і такий страх, що їх треба прикопувати десь подалі. Бачите, не заробила я вашої хустки.

— Не мели, дівко, порожнього. То хоч поїдем на якусь часину до мене — дивись, як лютує завійниця.

— Вляжеться і завійниця.

— Ще заблудишся, втопишся у ній, наче в морі.

— Мій тато колись казав: не всі в морі топляться, більше в калюжах.

— І це правда. Але для чого насаджуватися самій і мордувати худобину? Перечекаєш якийсь день-другий у мене. Надінь на коси мою хустину, бо і її замітає снігом.

Ярина розв'язала свою передвесільну хустину, прилякла, потім взяла її за різок і, коли вона стрепенулася вгору, випустила з руки.

— Нащо це? — вирвалось у старого.

— Пішло за вітром весілля, хай і вона йде за вітром...

V

Яка заметіль надворі, яка хуртовина в серці!

Розтривожилось, розболілось воно, і немає ліків у світі, і нема тієї руки, що заспокоїли б його. А були ж ті руки, були ті очі, були й вечори, що тримали любов. Відійшли ті руки, одцвіли ті очі, сивиною припали ті вечори, полишили тільки згадки та

біль, тільки біль та згадки...

Восени двадцятого року, коли тікали петлюрівці з України, вона поховала свого Мирона, а з ним і свою молодість і наділа на золоту кіс чорну хустину. Та неждано-негадано після голодного року він з'явився до неї, з'явився, неначе злодій уночі, і відійшов у ніч. Вона й досі чує той потаємний стукіт, потаємний шепіт у вікно, в якому стояв місяць.

— Софіє, відчини, Софіє...

Під ноги їй впали минулі роки, по них вона знесилена, наосліп підійшла до дверей і, не вірячи собі, обняла їх і запитала їх:

— Хто це?

— Це я, Мирон...

— Ой...

— Ти сама?

— Сама-самісінька...

Вже падаючи в його руки, в його обійми і в їхні далекі вечори, застогнала:

— Звідки ж ти?

Він розімкнув руки і устами, що мали поцілувати її, прошепотів:

— З млинів смерті.

Вона десь під обрієм побачила ті чорні млини смерті, що мололи не зерно, а людське життя, здригнулася, мовчки ввела Мирона в хату. На порозі він скинув шапку, хотів перехреститися, але не знайшов ікон.

— Повиносила богів?

— Як бачиш... Ти ж колись не дуже молився.

— Колись я був учителем, мав більше сміливості, а коли душа наковталася страху, то й потягнулась до якоїсь надії.— І з гірким осміхом згадав Заратустру: — "Тепер люблю я бога, людей не люблю я..." Ти б вікна запнула.

Вона знову здригнулась: здогадалася, що не з повинною прийшов її чоловік.

— Чуєш, Софіє?

— Нема чим їх затулити: війна та голод усе повиносили на торги.

Тоді він дмухнув на світло. В хаті ожив, заворушився місячний туманець, і в ньому постать Мирона стала зовсім чужою. Та ось він, як у давнину, поклав їй на коси руки, зсунув із них жалобу хустки... Аби ж він зсунув і жалобу з її душі.

— Не чекала?

— Не чекала.

— Може, іншого маєш?

Вона затремтіла, припала до його зарощеної свитки, що пахла за давним димом і лісами.

— Що ти, Мироне! Ти ж моя судьба... Яку вибирала, таку й маю.

І тільки тоді він почав цілувати її коси, обличчя, очі, уста.

— Спасибі, жінко. Єдине, що залишилось од моєї віри,— це ти. Як звір пробирався до тебе, до твоєї хати. Не можу без тебе. Не можу.

Не тільки в очах, не тільки під ними, а й на його опущених плечах вона бачила страждання. Колись він, як світанок, входив у її життя, а тепер перед нею стояв надламаний вечір людини.

— Чого ж ти не можеш прийти до мене як людина?

Обличчя Мирона взялося зморшками, і не одне видиво вийшло і зникло з нього.

— А кому ж я свої гріхи віддам? Богу занесу? Так більшовики не вірять у нього.

— У бога не вірять вони, але в людину вірять.

Мирон здивувався, підійшов до столу, де лежали її книги і зошити школярів.

— Значить, пооблітало з тебе потроху національне листячко?

— Скажи: не національне, а націоналістичне.

— Коли ж це почалось у тебе?

— Коли знайшла у деяких провідників, на яких ми з тобою дивилися, як на іконостаси, що Україна — це той хміль чи горох, який не може стояти без підпори... Для Виговського такою підпорою була шляхетська Польща, для Дорошенка — султанська Туреччина, для Мазепи — карлівська Швеція, для Скоропадського — кайзерівська Німеччина.

— Отак ми і розумнішаємо,— без огуди сказав Мирон і задумався над своїм.

— Може, ти не вечеряв? То я зараз мотнусь,— хоч якусь пряженю зготую.

— А хтось і побачить дим чи лиху іскру над хатою.

— Чим же почастую тебе?

Він притулився обличчям до її кіс.

— Но треба, Софіє. Вечеряв я у добрих людей коло Бугу. Як побачив його, не очі — душа заплакала.

— Де ж ти був, Мироне? За кордоном?

— Спочатку, в двадцятому році, тільки дійшов до нього, подивився на той шарварок, що коловоротився над Збручем у час відступу, подивився, як на тому боці стрічають нашого брата, та й переламав свою шаблю надвое. Аж тут з коня нахиляється наді мною отаман Гулий-Гуленко і сміється, нагаєм показує на той берег:

"Не хочеться, козаче, уносити свою волю за чужі дроти?" — "Не хочеться, батьку".— "Ти, бачу, маєш характер. Лишайся зі мною! Видирай кращого коня у тих, що пруться за Збруч,— і до церкви. Хай доля і бог помагають нам".

В Ожигівці біля церкви зібралося три сотні таких, як я, озброїлися до зубів, посідали на коні та й подалися із Гулим-Гуленком у ліси.

Софія вжахнулася:

— То ти й досі не покинув банду?

— Покинув, бо далі не зміг. Ще в двадцятому році нам вдовбували в голови, що Україна от-от спалахне бунтом. Та бунт палахкотів лише в мізках нашої еміграції. А коли дізнався, як Берлін у своїх потаємних кублах паює Україну, як робить із неї королівство, як ділить його на два гетьманства, як віддав Наддніпрянщину австрійському архікнязю Вільгельму Габсбургу, як біля ярма для

України єднаються і румунський король, і австрійський архікнязь, і наш бандит

Гулий, знову переламав шаблю. І це вже, здається, назавжди.— Він пригорнув дружину, поклав, руку на її сонні перса, що попадали без нього, без материнства.— Тебе ж не чіпали за мене?

— Не чіпали.

— І нікуди не викликали? Ні в тройки, ні в Чека?

— І не викликали нікуди. Хоча інколи й чула підшепіт позад себе. А дехто і в очі кусав: чого це я так стараюся в школі. Та ніби й це притихло... Пішов би ти, Мироне, з повинною...

— Пізно, Софіє.

— Чого ж пізно? Омелян Безкоровайний теж не так давно вийшов із банди Гальчевського і вже співає в церкві.

Мирон спохмурнів:

— У мене, мабуть, гірше діло. Уже бандитуючи, ми на цукроварні зчепилися з комітетчиками. Там були люди із нашого села. В ямі для жому розстріляли їх. І засипали жомом, бо землею загортати не було часу. А двоє із них ожили. То навіть як простить мої гріхи влада, свої люди не простять.

Софія заплакала:

— То не буде нам життя, Мироне?

— На своїй землі, надійсь, не буде — треба шукати чужу. Того й прийшов до тебе. Підеш зі мною?

— Ой, не піду, Мироне! — скрикнула вона.

— Чого не підеш?

— Що ж я там без своєї землі, без свого сонця?

— Живуть же люди без своєї землі, без свого сонця.

— Чим же вони живуть?

— Як і всюди — копійкою. Поки на ній тримається світ.

— Я не хочу копійчаного світу!

— Що вдієш, Софіє,— Він вищий за нас. Недарма ж навіть мерцям копійкою закривають повіки.

Вона ніколи не чула таких страшних слів од Мирона. Де він зачерпнув їх у свою колись м'яку душу і які страшні ковші спустошували її?

— Як подрібниш за тією копійкою твої очі! Бійся, Мироне, таких думок.

— Може, й так, може, все здрібніло в мені,— погодився він.— Та не подрібніло моє кохання до тебе. За ці жорстокі роки я жив тільки тобою. Ні легковажна, ні продажна любов не збезчестили навіть думок моїх. Віриш, Софіє?

— Вірю...

І любов'ю, тільки любов'ю він підмив її волю. Другої ночі вони напівзабутою старою дорогою пішли на захід. Навколо місячне стеливо накупувало жита, що в цвітінні розкрили вії, навколо лежали безгоміння і сон. Недалеко від лісу, що таємниче темнів, Мирон зупинився, притримав її за руку, сторожко витягнувся всім тілом, поблід.

— Що там?

— Чогось земля гуде.

Вона прислухалась, але нічого не почула. Та через якусь хвилину, мов у сновидді, з-під лісу вилетіли вершники, а з-під хутора, переймаючи їх, теж на конях, вимчали, розсипаючись полем, козаки. Над тихими житами, над їхнім сном, наче збожеволілий одуд, задуднів кулемет, і, розсікаючи місячне марево, блиснули шаблі і понесли це марево, як свічі смерті, назустріч смерті.

Неймовірно швидко зіткнулися коні з кіньми, люди з людьми, шаблі з шаблями, скрегіт із скреготом, стогін із стогоном.

Мирон кинув її в жито:

— Відповзай, Софіє, відповзай!

— А ти ж куди?

— Я скоро прийду до тебе...— І зник за житами, неначе тінь.

За дорогою і побіля неї сумовито затюгикали кулі, а коли замовк їхній посвист, вона підняла скошену свинцем стеблину, що впала біля неї. Смерть обтрусила на ній росу, але не обтрусила ніжні вії пилку — отого зворушливого материнства, на якому тримається мужицька доля.

Відстугоніла земля, стихли постріли і стогін, тільки не стихав її біль. Як попрощався колосок із полем, прощалася Софія зі своєю землею і в який раз, вдивляючись сама в себе, питала себе: як вона покине її, і ці накупані місяцем поля, і дорогу в них, і ті доріжки, на яких розкривались таїни кохання, і ті дитячі очі, які завтра будуть очікувати її. Ні, ні, вона зараз же повернеться назад, виблагає, виплаче у людей Миронову долю.

Але де ж Мирон? Де її колишній світанок, теперішній вечір? Чого так довго нема його? Вона підвелася. Навколо вже не було нікого, тільки в долині проростав кущ сивого туману. І навіть він, здавалося, благав її старечими руками не втікати на чужину. Вона пальцем провела по вбитому колоску і здригнулася, присіла в жита. Недалеко запідпадьомкала перепілка. Виходить, полохливій перепілці тепер не так лячно, як їй. Невиплакані сльози загоїдали нею, немов билинкою. Софія впала на землю, притулила чоло до сплетених вузлом рук і невітішно, по-дитячому заридала.

Перепілка, почувши її, спочатку була притихла, а потім знову, як і спредковіку, почала вмовляти людей піти спати, не знаючи, що тепер багатьом дітям і пасинкам землі не до сну.

До самого світанку вона прочекала Мирона в житах, але він не прийшов ні з тієї далекої ночі, ні з тих років, що пройшли, як вода по каменю, як вода по сірому, як вода по білому...

VI

Безрозсудство є безрозсудством, та без нього людина теж не проживе свого віку. Тільки якимсь дивом добралася Ярина до міста. Обмерзла, знесилена, голодна, вона зупинила біля кількоповерхової кам'яниці коня, кинула йому під ноги оберемок сіна й затупцювала біля нього, щоб зігрітися. Перехожі з подивом зиркали на дівчину, на її танець, на заволохаченого, з намерзлими ніздрями коня. А ось і міліціонер з'явився, на

чавунному від холоду обличчі він несе подив, невдоволення і підозру.

— Танцюєте, громадяночко? — питає так, наче дівчина вбиває в каміння його радість.

Ярина злякано глянула на нього, примкнула сполохані вії, притулилась до коня.

— Ви, громадяночко, може, проковтнули язик?

— Ні.

— Тоді звідки ви будете?

— З Озерного.

— Знаю, знаю,— спливав підозра з обличчя міліціонера.— Здалеченька прибилися. А ви знаєте, громадяночко, що в місті не положено смітити?

— Я ж не смічу! — безпорадно оглянулась дівчина: де ж вона смітила? І помітила, як навколо них уже почали збиратися гаволюби.

— Як не смітите? А це що? — міліціонер обережно торкнув чоботом віхоть сіна.

— Це? — Ярина здивувалась, далі з докором глянула на міліціонера, поправила хустку, пальцями стерла наморозь із брів і вій.— Це ж, товаришу, м'ята лугова, і ромашка, і чебрець, і зозулині черевички — саме здоров'я землі.

Увесь вид міліціонера одразу ж розпогодився, він з цікавістю заглянув дівчині у вічі і ще більше повеселів:

— Ви, громадяночко, напевне, приїхали сюди на сільськогосподарські курси.

— Авжеж, хіба цього не видно! — відповів за неї хтось із збірноти цікавих.

— Тепер усе їдуть і їдуть із села в науку.

— Такий час: і старе і мале береться то за книгу, то за буквар.

— А м'яса все одно не вистачає,— буркнуло якесь невнятнолике в передпотопній бекеші.

— Мізків поки що теж не всім вистачає! — накинувся міліціонер на м'ясоїдного і уважистою рукою показав йому дорогу від м'яти, ромашки, чебрецю і зозулиних черевичків.— І тут елемент знайшовся!..

Підгодувавши і напоївши Орлика, Ярина розпитала дорогу до педінституту. Нікого ж, нікогісінько не було в неї знайомих у місті. То, може, вона розшукає Богдана, а той порадить, кому здати їй коня і сани. Як тільки зустріне її Богдан? І вона чомусь торкнулася до коси, що й досі віяла зіллям. Колись він сказав, що йому подобаються ці пахощі.

Оминувши собор, дівчина під'їхала до бібліотеки, де мармурова табличка повідомляла, що це не проста бібліотека, а Української Академії наук. Є ж у світі щасливці, що набираються тут розуму! Щось недосяжне і втрачене війнуло над Яриною, і їй знову стало жаль себе, своєї загубленої казки, що теж могла б її вивести на дорогу науки.

Красива темнолиця і темноока жінка з подивом зупинилася, підійшла до Ярини, оглянула дівчину, коня, сани і заговорила співучою, з чужинською одміною мовою:

— Добрий день, дівчино. Ви приїхали до нас у бібліотеку?

— Ой ні! — аж перехопило дух Ярині.— Де вже нам.

— Чого ж ви перелякались? До нас тепер часто приїжджають із колгоспів.

— І їм академія видає книги?

Це сподобалось жінці, вона мило посміхнулася темними гарячими устами, що тримали на собі і в собі спрагу теплих країв.

— І академія видає їм книги. А куди ж ви приїхали, дівчино?

— В педінститут.

— Ви ніколи не були в ньому?

— Ні.

— Ось бачите білокамінні, як в Італії сходи? Вони вас доведуть у мури, де тепер міститься педінститут, а доїхати туди не можна.

— Спасибі.

— Лючія! — хтось гукнув незнайомку. Вона попрощалась із Яриною і, погойдуючи станом, легкою ходою пішла в бібліотеку Академії наук.

"Лючія! — немов далекий-далекий дзвін, що стихав у тиші, обізвавалось Ярині незнайоме ім'я.— І де тільки взялося воно між снігами?.."

Стоячи біля невисокої огорожі, вона поглянула на середньовічні мури, де кострубатився, братався з засніженими деревами оцей таємничий інститут. А за ним засніжено вигиналась ріка, на якій колись козацтво Івана Богуна виборювало волю. Про це вона читала ще в тих книжках, де мішма лежали історія і вигадка, правда і безсоромна брехня, яку теж одягали в шати правди. Еге ж, напевне, зерно легше відділити від полови, аніж правду від кривди.

Камінними східцями вона спускається донизу, уявляв, як стрінеться з Богданом, і чув, як од скронь донизу течуть рум'янці сорому. Деся всередині інституту задзвонив дзвоник і сполохав її. А далі з дверей висипало гамірке, безтурботне студентство, воно зупиняло на ній очі, дивувалося, усміхалось, підморгувало і мчало зі своїми турботами, зі своїм життям.

— До когось приїхав сидір! — кидав якийсь насмішкуватий молодик.

— Та з якими ж очима! — додає другий, на чверть аршина розмикає вії і вдавано зітхає.

А третій, довгощокий, у виношеному пальтечку, зупиняється проти неї і співчутливо запитує!

— Ви, дівчино, розшукуєте когось?

— Еге ж.

— А кого?

— Богдана Романишина,

— Він з якого відділу? З філологічного, агробіологічного? Бо на історичному такого немає.

Боже, скільки є отих вчених слів, і яка вона темна серед них!

— Не знаю,— навіть соромиться глянути на молодика, а рум'янці вже не течуть, а палахкотять на її щоках.

Молодик не дивується, лише пильніше вдивляється в неї:

— А що він найбільше любить?

— Читати прочотні книжки.

— Тоді з філологічного! — вирішує довгощокий, нишпорить очима по тій живій стежці, що з Інституту підіймається вгору, і гукає: — Іване!

Носатий з чорними вогнистими очима чуприндир оглядається, дивується і поспішає до них:

— Що там у вас? Кушова нарада?

— Ось дівчина розшукує Богдана Романишина. Він часом не з твого курсу?

— Отака красуня і розшукує Романишина? — студент втоплює у неї несоромливий погляд, зітхає і засовує під кепку оберемок кучерів. — От везе дурням!

— Чого ж він дурень? — враз обурилась Ярина. — Як ви смієте отак споневажати?..

— Ач який захисник! — підсміюється Іван. — Та він же у свої двадцять років ще ні до однієї дівчини не підійшов, ні одній нічого у кучерики не шепнув. Зарився у бібліотеку, наче кріт у землю, і забув, що на світі є чорні брови, ось такі очі, як у вас, і любов.

— От ви, напевне, цього ніяк не забули, — спересердя відповіла йому.

Іван здивовано поглянув на Ярину і одразу ж почав баяндрасити:

— Вгадали, любко, таки не забув і повік не забуду, бо для чого тоді й жити на білому світі? А ви ж ким доводитесь Богданові? Рідня?

— Дуже далеко.

— Це вже легше. — Подумав щось своє. — А вашого Богдана нема.

— Де ж він?! — мало не зойкнула дівчина, а в синіх очах її прокинувся туман жалю.

Студенти презирнулись.

— Ще вчора, як тільки починалася завірюха, він чогось зірвався додому. Скільки не одмовляли його, не змогли одмовити. Впертий ваш Богдан, як Валаамова ослиця.

І тепер Ярині знову обіззався з хуртовини знайомий голос. Невже вона біля самого села розминулася з Богданом? Дівчина безпомічно поглянула на студентів.

— Що ж йому сказати, коли повернеться? — хитро звузив гарячі очі Іван.

— Нічого не кажіть.

— Як нічого?

— Отак, — зітхнула і швидко пішла до Орлика, що дрімав на відсонні.

— І що ти скажеш на таке? — запитав Іван, дивлячись услід Ярині.

— Скажи ти: філологія на жіночому серці зуби з'їдає.

— І скажу! Коли це не марево, сама доля приходила до Богдана.

— Так уже й доля, — засумнівався історик.

— Тепер мені зрозуміло, кого він, телепень, тримав у душі і чом ніколи навіть не дивився на дівчат. Тільки чого вона засмучена така?

— Доля рідко буває веселою, — глибокодумно сказав історик, якого теж вразила дівоча врода.

А тим часом зажурена і зголодніла "доля" опинилась біля привокзального базару, куди часто приїжджали з Озерного. Хоч би кого-небудь зустріти з села, віддати коня, продати теплу хустку, щоб мати якийсь гріш, та й на вокзал. Біля крамниці залізних

виробів вона неждано зустріла глинокопа Трохима Яременка і зраділа йому, як рідному.

— Яринко?! — витріщився барчастий дебелик, якого не раз притовкувало і привалювало на різних глинищах. Його то викопували з них, то він сам виборсувався на світ божий, відпльовувався кров'ю і землею, та не кидав свого ремесла, бо глина велике діло — з неї бог людину ліпив.— А ти чого по торжку ходиш, а не справляєш весілля?

— Ох, і не питайте, дядьку Трохиме.

— То й не буду. Виходить, твоє весілля ще попереду?

— Мабуть, що так.

— І то непогано,— погодився чоловік, співчутливо поглядаючи на збідоване обличчя молодії.— Дорога твоя молода, довголітня, то чого зарання хапатися за чорті-що. Підвезеш мене додому?

— Самі, дядьку, поїдете, здасте Орлика в колгосп, та й годі.

— А ти ж куди?

— Ще й сама не знаю, куди мені їхати, де притулити голову.

Їй справді тепер стало лячно їхати в отой далекий Донбас. Може, краще майнути до Надійки, яку на руках носить чоловік?

— От історія! — на мить задумався дядько Трохим.— А знаєш, вірно зробила, що покинула викрутня. Йому не жінка, а наймичка потрібна. Він би тобі окайданив світ. Може, ти й не снідала?

— Таки не снідала.

— Тоді ми з тобою щось перекусимо. Бо весілля весіллям, а зуби повинні працювати. Як ти?

— Можна й перекусити.

— От і гаразд! їдьмо до чайної.— І дядько Трохим таємничо посміхнувся Ярині: — У мене в торбі є корінкова горілка.

— Це ж яка?

— На різному корені настояна, особливо на тому, що дає чоловікові моць. Коли б я не пив її, то давно б усі мої кісточки розчавили глинища, хоч і звать мене хребетосилим.

У чайній за немудрим сніданням дядько Трохим то одним, то другим оком заглядав у корінкову горілку та все хвалився, що привіз до міста різні зразки глини і за це держава виписала йому премію, ще й обіцяла пропечатати в газеті. То все життя глина чавила дядька, а тепер посадовила його за один стіл із київським академіком, і той знаходить у ній формули. То що ти на це скажеш? І чи не вип'єш за це корінкової?

Ярина не знала, що сказати, але корінкової навіть не пригубила. Правда, цим вона й не дуже засмутила дядька Трохима, який від глинищ перейшов до того жомовиська, де його розстрілювали в двадцять першому році бандити.

— Прийшов я до тям вночі та й бачу, як до мене з неба спускається місяць, прямо на очі спускається,— зажурився чоловік, пригорнув Ярину, поцілував.— Живи, донечко, бо нічого кращого за життя не знайдеш. От зараз, бачу, осмеркло тобі, та це

минеться. Ще коханий буде молитись на твоє личко.

— Таке ви скажете,— спаленіла від сорому.

— Ось побачиш.

Ярина попрощалася з глинокопом, вийшла з чайної, і на неї великим темно-синім оком поглянув Орлик. І все-усе, що коловоротилось останні дні, налетіло на дівчину. Вона обома руками охопила Орлика за шию і, мало не плачучи, кинулась у гущу базару, що жив своїми напівзаконами і хитруванням. Біля жінок, що торгували одягом, вона скинула свій шерстяний оренбурзький платок, і в нього відразу ж двома кротоми вчепились чийсь чорні руки, а ледачий язик почав ганджити його:

— Хіба це платок? Він незарібний, як моє життя, а дірчастий, як моя доля.

Рум'янець обвів обличчя Ярини.

— То відійдіть від нього, жінко добра. Я ж не прошу вас купувати!

Але спекатись жінки доброї було неможливо: своїми кротоми вона тягла до себе і платок, і Ярину, а спиною, ліктями і горловим голосом відштовхувала людей, що витріщували буркала на її заробіток, і обзивала їх шкіродравцями. Нарешті перекупка відслинила кілька папірців, втиснула їх дівчині у руку і здиміла в базарній колотнечі.

А коли Ярина опинилася на вокзалі, її знову охопив переляк: до кого ж їхати — до брата, чи до сестри, чи до тих дрімливих беріз, що погойдують оберемки сонця?

VII

Світанком, пообшивавши степи і села, обезсиліла, уляглася хуртовина; з-за неспокійного обрію підвелось розпатлане, мов після похмілля, сонце і витрусило на сніги хирляві тіні. На віях здоровених коней заіскрилася паморозь, під віями прикляклих вершників трималася ніч. Їх не радували ні вишиті в хрещик ялини, ні зодягнені в святкові свитки хати, ні булані дими над ними, ні само сонце. Краще було б поночі скрадатись додому, бо зараз мало не кожна оселя накидає на них оком. Від самої думки про це куцьорбилась душа, а в жили вдиралася лють. І тепер на кожну хату Артемон косував, як на ворога.

А он уже до дровіть, до криниць вибігав в спідницях сільська цікавість. Вона, глипаючи на вершників, з того дива вгрузала в сніг, забувала про дрова і воду і долонями прикривала сміх чи насмішку.

Дорога неслави каламутно тінявилась перед молодим, вибивала на померклім обличчі мідяки плям. Утекла, щезла його дурна любов, а він, телепень, ще й сережки чистої води сунув їй у кишеню... Правда, інколи в закутку серця прокльовувалась крихітка надії: а може, Ярина повернулась додому, може, десь розминулись вони? Хіба ж дівчині змагатися з такою хурделицею? Тоді і він після весілля показав би свій норов: обвисали б сережки з її вух, а посічене шмаття — навколо стану. Не пожалів би і весільних одяганок. Артемон ворухнув заіненим гарапником, похмуро покосував на приголомшеного Омеляна: теж підпомагача маю — не міг вкинути молоду хоча б у комору?

А в цей час од хрещатих залишаєних воріт котиться прикрита співчуттям їдь:

— Добрий ранок, Артемене! Добрий ранок, Омеляне! Найшли ж молоду чи де там?

— круглолиця, розпашіла від печі і цікавості жіночка прихопила спідницею мірку вітру та й продає тугі, неначе яблука, рум'янці, а з її відер на плечі напатлане сонце п'є воду.

— Я тобі, щирокуба, помию ложки! — сичить Омелян.— Загороди пельку і щезни, язичнице, з очей.

— То чого це ви такі нервені?

"Язичниця" б'є руками по спідниці, наганяє безстыдний вітер і, погойдуючи станом, несе до хати дитячий схлип води.

— Гей, хлопці, знайшли десь Ярину? — наче підлесно гукає з другого подвір'я якесь довгов'язе одоробало, від якого бог загубив міру, а з щілини його рота одразу ж випорскує пересміх.

Артемон і Омелян, мов камінні, проїжджають повз ці слова і повертають у другу вулицю, де біля воріт не стовбичать свідки їхнього страмовища. Але й тут вони з'являються, неначе з самого снігу вилазять, і січуть словом, як мечем. Та у вершників вовчими замками стиснулись зуби, а повз запечатані виї уже проходять не люди, а тіні.

Отак, німуючи, і дочвалали до подвір'я молодої, до тих яворів, що тримали тепер на собі стоги снігу. З хати висипала святково вбрана рідня, дружки і світилки. Артемон вдивляється у їхні обличчя і ковтає оскому, що забила не тільки рот, а й усю середину. Омелян виїжджає наперед, нагаєм збиває сніг із воріт і когось питає:

— Не приїхала?

— Ой, не приїхала,— загелготіли дружки і світилки, а мати заплакала.

Омелян одразу ж гримнув на неї:

— Цитьте, без вас теж весело!

— Де ж моя донечка, де ж моя лебідонька?

— Найдемо її і на краю світу! — насварився арапником на далину Омелян.

А Васюта, зціпивши уста, шмагнув коня нагаєм і, мов навіжений, помчав додому. Не музики, а собаче валування наздоганяло і випереджало його.

З музиками він зустрівся біля свого двору. Шаламаї частоколом загородили його ворота, вдивлялися у сонце і, сміючись, продавали один одному зеленкуваті, як горох, зуби. Ці музики, напевне, і в самому пеклі пересміювались би, якби там були весілля та горілка. З обличчя Артемона старий Шаламай вичитує, що йому сьогодні доведеться бути без роботи і чарки, та чомусь не журиться цим і навіть з якоюсь утіхою питає:

— Не здогнали молоді літа?

— І вони перестарками стануть,— так говорить Артемон, що аби його воля, то він за один день чийсь молоді літа поробив би старечими.

Шаламай хмикає і бубонить наче сам до себе:

— Коли з лихою думкою заглядаєш у чужі роки, так само заглянуть і в твої... Нам і на ярмарок можна їхати?

— Хоч і за ярмарок,— скочив із коня Артемов.— Завдаток лишається вам, а більше не просіть.

— А ми не старці, щоб просити! — стрепенув вусищами Шаламай і гукнув на дітей:
— Хлопці, на ярмарок!

Шаламаєнки, затоплюючи вулицю сміхом, наввипередки метнулися до саней.

"Їдьте хоч у безвість!" — Артемон прочинив ворота. На передній стіні хати лежали видовжені тіні хрестів, з-під них із дверей почала виходити його рідня. На всіх обличчях лежав один клопіт і одне запитання, але всі чавили його в собі — нехай хтось розумніший запитав. Хтось пожалів коня: замордований, комусь заманулося поводити його, і він підхопив повід, а малокебетний у слизькуватому кожусі Оверко почав жалкувати, що кудись поділися музики, а він так хотів потанцювати на Артемоновім весіллі, для цього навіть циганську халяндру вивчив на току.

— Мовчи вже зі своєю халяндрою, причмелений,— витріщилися на нього.

Оверко злякано викруглив волові білки очей і обома руками охопив шапку з п'ятаком у денці.

До Артемона підійшов прибитий соромом і зажурую батько, під його червонястими, немов кінський щавель, вусами ворухився горілчаний дух.

— Як, сину?

— Погано, ой, погано, тату,— зітхнув й одразу ж прикусив нижню губу — хай і не подумають оті, які понасходились, що не зможе вихлюпнути свого злощастя.

— Між людьми буває і гірше, без горя не зживеш віку,— пожалів батько свою норовисту дитину, і з доброго дива йому згадалася Тетянка, її уста, що пахли чорнобривцями, її ноження, що приносили йому шматки пахучого вересня. Та весільні гості і клопоти одразу ж підкосили давній вересень, і його зорі, і підсинені трави.." Щось же треба робити. Але що? В такій халепі і найрозумніший стане Оверком.

Заскрипіла хвіртка: на їхній сором ще прийшли гості і навіть не з порожніми руками. А он і голова колгоспу, Туровець, проїхав. Цей, на щастя, не зупинив коня. Який глум, яка напасть упала на їх подвір'я. Довго доведеться печінкою видихати це весілля.

Вони мовчки йдуть до оселі, перед ними розступається рідня, і тільки кудлатий Бровко, повискуючи, кидає на груди Артемону намерзлі лапи і сніг. Хоч хтось знайшовся, що пожалів його. Уже втрюх вони входять до хати, де перемішалися пахощі м'яса і смальцю, городу і саду. На застелених столах, як живі, вилежуються печені поросята і в звужених крихких повіках чаять насмішку до його весілля. У полив'яних мисках і полумисках чекає гостей продимлена в комині шинка, лисчуча веприна, кільця ковбас, нагорблена індичатина, сліпоокий од жиру холодець, золоті злитки линини і застигла юшка з обезголовлених в'юнів. Їх навіть представники з району хвалять, запиваючи скаженою слив'янкою, від якої пересікається дух. А скільки ще варива мліє у печах, вигрівається на печах та мерзне в коморі. Кому достача, а кому один розор.

Окинув молодий оком усе добро, скинув шапку і неждано побачив на ній весільну воскову квітку. Спочатку хотів її розтоптати ногою, та передумав, поклав на божницю: не буде ж вік молодикувати він, а далі налив чарку батькові і собі.

— Намерзся за ніч.

— Воно й не диво,— понуро кивнув головою старий і вмочив у горілку вуса,

— То ваше здоров'я, тату... Ох, і дурним же був, що не послухався вас.

— Може б, з гостями випили?

— З гостями, тату, ми сьогодні не будемо пити,— відрізав Артемон і, прикусуючи скло, пожадливо перехилив чарку.

— Чому ж, сину? — здивувався Давид і поставив свою чарку на стіл.

Артемон з ненавистю глянув на подвір'я, де купками чорніли гості:

— Було б весілля — їли б, пили, веселилися; нема весілля — не будемо пускати на з'їжу добро.

— А що ж ти робитимеш із ним?

— Оце зараз винесемо геть-чисто все на ярмарок.

— І навіть смажену капусту?

— Навіть смажену капусту. Бо як усякне копійка наша, то й доля зведеться на старцювання.

— А що ж будем робити з горілкою та слив'янкою?

— Що? — прикладає руку до серця, щоб одірвати од нього каламуть.— Притримаєм до другого весілля, коли першого не було.

— Хоч як гірко нам, треба було б посидіти з людьми...

— Не можу, тату.

— Чого?

— Люди питимуть мою горілку, а я свою отруту. Скажіть їм щось, та й хай розходяться.

— Ні, це вже ти скажеш...

По-різному гості сприйняли таку новину: одні засміялися, другі обурилися і почали чортихатися, а найближча рідня з мисками, з полумисками, з макітрами, з ваганями подалася продавати весільні наїдки.

Ярмарок буйним сміхом зустрів несподіваних торговців, а несамовиті Шаламаї заграли їм з того дива марш.

Хоч яке неодоладне вийшло весілля в Артемона, а закінчилося воно, як справжнє — веселощами, правда, не в хаті, а на торгу, де всі зійшлись на тому, що скупий Артемон і мертву копійку поставить рубя.

Прямо з ярмарку Артемон пішов у контору колгоспу, над якою розгіллясті груші-глеки тримали свої срібні корони. Це знову боляче нагадало про весілля. Перед кабінетом голови непокоївся довгов'язий каміннолиций продавець Анань Шпитько, живими на його виду були тільки пожмакані калитки повік, що заховували мідяки очей. Ананя люди звали то гешефтьярем, то слизькоязыким, бо язик і мозок його завжди безпомилково повертали туди, звідки віяв вітер. А якщо вітер за день міняв двічі напрям, то це саме з заповзяттям робили і язик, і мозок Ананя.

Побачивши бригадира, продавець благально прогугнів:

— Артемене, шепни Хворостенку, щоб він ішов до мене. Я його по лінії торгівлі запросив на обід.

— А чого ти сам не скажеш?

— Аби ж там не було Туровця. Ти ж по собі знаєш, який він ідейний. Все називає мене то гнучкошиїм, то махлярем,— і Анань по-гусячому витягнув довгу шию, озлобився.— Сам би спробував піти по лінії торгівлі, не такої б заспівав.

У кабінеті голови Артемон застав Максима Туровця і голову райспоживспілки Костянтина Хворостенка; зараз його кругле, як підрешіток, обличчя було кладовищем веснянок: взимку вони вмирали, залишаючи по собі мерхлий розпад невиразних ієрогліфів.

Звикши мати справу з торговельним гріхоплутовством і крутіємством, Хворостенко мало не в кожній людині вбачав запечатаного злочинця і навіть своїй жінці не довіряв ні у видатках, ні в любові. Його практичність не довіряла й духу, бо різні там сочинителі мають собі легкий хліб, а своїми художествами тільки розтривожують душу. На норму б перевести їх! На норму! Тоді б одразу поменшало різної критики, любові і всякого лібералізму-гуманізму, а прийшла б суспільно потрібна діловитість.

Селянина ж Хворостенко бачив наскрізь і мав для нього всеосяжне слово: стихія! На це визначення, в залежності від обставин і настрою, нанизувалися різні уточнення: підступна стихія, обмежена, дрібнобуржуазна, індивідуалістична, егоцентрична і анархо-синдикалістська. З цих уточнень Костянтин Прокопович не знав лише, що означає анархо-синдикалізм, але саме по собі слово було настільки довге і пригноблююче, що гріх було відмовитись од нього. Ось, наприклад, не підписується в підопічному селі якийсь упертий дядько на визначену йому суму позики. Виконавці й викликають його вночі до Костянтина Прокоповича. А той спокійнісінько починав розпитувати про життя-буття і щось нотує та нотує собі на папір'ї, а потім зітхне, викривить недовірливі губи і одразу накриє мокрим рядном.

— Усе воно, може, й так, якби не гірше: у нас, голубе сиз, є перевірені сигнали, що ти потихеньку займаєшся анархо-синдикалізмом.

— Чим, чим? — торопів і одразу блідне селянин"

— Анархо-синдикалізмом!

— А з чим його їдять?

І тут Костянтин Прокопович стільки набере в прозеленкуваті очі паморозі, що й гарячий прохолоне:

— Його не їдять, а видихають! І видихають не в своїй хаті, а десь далі,— кудись покаже рукою.— Отож підписуйся, поки не пізно,

І хлібороб підписувався і так тікав з кабінету, неначе оце гемонське слово гадюкою сичало в нього під ногами.

Зараз Костянтин Прокопович, складаючи доповідну, мають у зелених з памороззю очах не холод, а гумор, постукують пером у денце чорнильниці-невиливайки і журять голову:

— Хіба це чорнильниця! Це катзна-що, а не чорнильниця! От у інших голів чорнильниці! В Новоселицького — з білого мармуру, а очі її закриваються золотими, як шапка Мономаха, коронами. А в Горільченка чорнильниця з червоного граніту і займає увесь стіл. По боках стоять на лапах ведмеді і п'ють з пляшок молоко. Це нагадує

всяким нестійким елементам, що їм теж треба пити молоко, а не вкидатись у горілку.

— Ідейна чорнильниця! — посміхнувся Туровець, і на його припухлих устах, і під його темно-сірими очима вибились віяла передчасних зморщечок.

Непомічений Васюта похмуро зирить на голову. І з якого тільки джерельця він ще добуває посмішку і сміх? Іншого давно б зароганили всі догани, та попередження, та нагінки, що сиплються, мов із коша. А цей не тільки тріпається, а ще й борюкається і мало не навкулачки б'ється з Хворостенком. Іншому головування розширює щоки чи живіт, а їхній скошавів, наче лелека весною, дмухني — полетить.

Артемон так само недолюблює Туровця, як і той його, мріє сколупнути з посади, але вітається шанобливо й у відповідь перехоплює зухвалу насмішку.

До кабінету входить вдова Соломія Громишина, що має розлетисті брови й дивовижно звабливий погляд: між повіками її таємничо волохатиться чи то сон, чи півсон, що одразу нагадає ранню весну чи квітку сон-трави. Глянув Туровець на Соломію — прояснів, Васюта ж насупився, а Хворостенко крекнув.

— Що, Соломіє, у вас? — лагідно питає Туровець.

Ця лагідність пересмикує Васюту: що воно у них? Не зальоти, бува?

А вона як убралась! Наче на посиденьки прийшла! Чи давно, мов зачумлена, ходила?

Вдова ближче підходить до голови:

— На лісовому ставку треба повідобувати ополонки, бо задихнеться риба.

— Добре, зараз же пошлю хлопців. Як бджоли?

— Спокійно зимують, не сердяться,

Жінка виходить, і з обличчя Туровця зникає посмішка.

"Таки щось в в них", — твердо вирішує Артемон і починає бідкатись своїм:

— Пропажа в нас вийшла, Максиме Павловичу, — сідав біля столу і кладе на зігнуту в лікті руку щелепасту голову.

— Пропажа? — дивуються потріскані вуста Туровця, за куточками яких дихають дві крихітні ямки. — Давно ми не чули про таке в нашому селі.

— На все приходить час, — глибокодумно мовить Артемон, не спускаючи погляду з довгастого обличчя, на якому господарює кібчастий упертий ніс. "Який розум, такий і ніс. Доберуться до твого розуму, то й ніс похнюпиться. А добратися вже пора".

— Що ж у нас пропало?

Артемон зітхає:

— Кінь, Орлик!

— Орлик! Хто ж його вкрав?! Конокради?! — дивується голова і засовує руку в притолочений, як переспіле жито, чуб.

Васюта набирає в очі туману:

— Аби ж конокради, — то не так жалко було б, а то навіть говорити соромно — Ярина Безкоровайна!

— Твоя наречена украла коня? — чіпким недовірливим поглядом обмацує Васюту Хворостенко, прикладає руку до задернілого підборіддя і одразу ж щось занотовує: така

звичка в чоловіка — усе брати на замітку.

— Яка вона моя наречена,— відмахується рукою Васюта і непокоїться: що записав собі про нього Хворостенко? — Аби вона була моєю, то коня б не вкрала. Ще й годину вибрала собі — саме після дівич-вечора.

— Де ж вона, бідолашна, може подітися в хуртовину? — В Туровця одразу зажурилися і очі, і зморшки під ними.— Хоч би не замерзла в дорозі.

— Не замерзне — в козушку поїхала,— буркнув Артемон.— От коня може занепасти. Та якого коня! Ви, Максиме Петровичу, складіть з понятими акта і за легкохода справте гроші з її матері.

— З матері? Який же ти проворний! — накібчилось усе обличчя Туровця.— Може, вона, мати, брала коня з стайні?

— Коня брав я...

— То ти й приведеш. А він, бач, на матір звалив! Тобі її за свої штучки на колінах перепросити треба.

Артемон розгнівався:

— Натаганьте ще чогось на мою голову та беріть під захист винуватців. Я їздив на коні до Ярини з життєвським наміром, а вона втекла з розбійницькою думкою і підризом колгоспної економіки. Хочеш утекти від жениха, утікай пішодрала, а не кради коня. А ви ще й судите не її, а мене.

— Суцця правда! — підтримав Васюта Хворостенко.— Не можна в один день двічі судити постраждалого.

Артемон з вдячністю поглянув на голову райспоживспілки, підвівся, уклонився йому.

— Виходить, маємо судити наречену? — круто повернувся Туровець до Хворостенка.

— А хоча б і діву Марію,— спокійно відповів той.— Інтимність є інтимністю, а колгоспне тягло не чіпай. Але я думаю, ні кінь, ні молода нікуди не задінуться і діло обійдеться без відповідних параграфів.

— І вдруге вам спасибі.— Артемон ще запобігливіше вклонився голові райспоживспілки, недобре покосував на Туровця і вийшов з кабінету.

— Артемене, ти сказав Хворостенку по лінії торгівлі? — одразу ж навис над ним довготелесий Анань і вичавив запобігливу посмішку.

— Не було як.

— От біда. Прочахнуть різні потрави,— зажурився продавець, зігнувся і одним оком заглянув у замкову щілину.

На дворищі Артемона вже очікував настовбурчений Омелян. Він з недоуздками в руках розкарякувато стояв біля тину, а за його спиною приємно посміхалися свіжі синьоокі жереби.

— Ніяк не хотіли видати без твоєї записки,— Омелян спиною ворухнувся у бік коней.

— Бо порядок. Що збираєшся робити?

— Як що?! — ошкірився увесь вузький вид Омеляна.— Шукати Ярину! Не голка ж вона!

— Де ж ти думаєш шукати?

— Поїдемо аж до Надії. Отам і застукаємо її, наче пташину в гнізді.

— Щось мені вже й шукати не хочеться.

— Здрастуйте вам! — аж засудомило Омеляна.— Значить, подаруєш їй і свою ганьбу, і навіть сережки?

— Тоді їдьмо! — підійшов до коня Васюта. "Що там не буде, а свої сережки треба справити з молоді".

Виїхали на шлях і знову зустрілися з підпилими Шаламаєнками. Побачивши молодого, вони весело презирнулися, схопились за інструмент, заграли "до скоку".

Коні схарапудились і понесли вершників у сніги.

VIII

На розгорнуту книгу снігів опустився вечір і місячний підсмуток. Дорога звисила колії вниз і впала в підсинений полумисок долини, на дно якої хтось висипав пригорщу хат; їх, напевне, зовсім би завіяло снігами, аби не місяць — він примореними долонями і наколисував, і підтягував угору напівзабуте сільце.

Знеможений Богдан, як у воду, опускався у вечорове малювання, у напівпрозору повінь, на тлі якої хати здавалися і меншими, і легшими. І тривожилось, і вірилось, і не вірилось, що тут він знайде Ярину. Що ж тоді він скаже їй? Що?.. І вже тепер слова, як жорнове каміння, змовкали в ньому. Він тільки скаже, що хотів побачити її, та й більше нічого. А вона здогадається — і вжене в його душу насмішку, як ніж. Але чого насміхатись над його болем?.. Він знову й знов шеретує свої думки, на яких не тримається навіть пилوک надій. Та не кожен з надіями йде до кохання, ідуть і з мукою. І хоч болить, та не дрібніє серце від цього: на болях його проростає і людяність, і незрадливість, і скарби душі. А що дісталось легко, легко й сходить. Як вода по камені.

— О, до нас новенькі прийшли!

— І наче загубили щось...— лагідно хльоснув його стриманий сміх.

Хлопець од несподіванки аж здригнувся, зупинивсь. Збоку, підпираючи ворота, стояв гурток дівчат і весело підводив місяцем уста і зуби.

— Добрий вечір, щебетухи,— розгублено вичавив посмішку, придивляючись до свіжих, у рамці барвних хусток облич.— І де ви повиростали такі?

— Які саме? — підсміювались і набивалися на жарти.

— Та гарні ж.

— Ось тут, у долині, при річці... У нас дівчата ростуть, як тополі,— зацокотіли, загойдались. І справді, щось по-тополиному гнучке і співуче обізвалось у них.— Ви до нас учителювати приїхали?

— Ні, я до вас у гості.

— Спасибі й за це.

— А до кого ж ви?

— До Надії Стрепет.

— От фортунить молодиці! — скрикнули, засміялися дівчата.— Одні гості з хати, а другі до хати.

— Усе тепло виринають.

— Хто ж у неї гостював? — шпигнув неприємний здогад.

— А хто їх знає... Приїжджало двоє верхи на конях. І з'явилися із хмарою на плечах, і поїхали із хмарою на виду.

"Омелян і Артемон. Виходить, нема тут Ярини. Аби ж була, навряд чи повернулися б скоро назад".

— І ви чогось хмаритесь,— стрельнуло однією лукавістю миловиде дівчисько з такими косами, неначе випросила чи позичила їх у сонця.— Правда, хмарно вам?

— Та ні. У нас люди трохи сумніші, ніж у вас.

— Справді? — чи то здивувалося, чи то повірило дівчисько.— То переселяйтеся до нас. Тут саме вчитель виїхав, а на свіжого ще рознарядка не прийшла.

— Я ж не вчитель, а... кооператор.

— А не схожі. Та нам і кооператора молодого треба, щоб гарний крам привозив, бо теперішній дбав лише про старих,— втрутилась струнка чорнявка.

— Отак і станеш черницею,— золотокоса на мить обметала своє личко смиренністю і піснотою, та одразу ж чмихнула й почала так приміряти вії до хлопця, ніби вже сохла за ним. Дівчата дивились на цю гру і штовхали одна одну під боки.

Богдан зітхнув:

— Весело ви живете.

— Аби ж у нас був молодий кооператор, ще веселіше б велося нам.

— Марійко, май сором у лиці,— хтось шепнув золотокосій, і вона одразу ж притихла, тільки жаль недограної ролі залишився на устах.

— Де ж, дівчата, живе Надія Стрепет?

Подруги споважніли, одразу повернули квітчасті голови до денця долини:

— Ось так ідіть прямо та прямо, перейдете міст біля млина, перейдете й другий, а за ним біля четвертої хати будуть прочинені ворота — отам і живуть Стрепети.

— Повечеряйте у них в'юнами і приходьте до нас.

— А чого ж в'юнами?

— Бо Григорій Стрепет і крізь лід винишпорить, де зимують в'юни,— знову засміялись дівчата.

По їхньому сміху він іде зі своїм смутком, і все йому здається, що колись уже був тут, що так само тоді вечір затоплював долину синюватим чаром і напатлував над хатами парубоцькі чуби димів.

Попереду забриніли шум і зітхання лотоків. Біля мосту тінився невеликий млин, до його боку притулилось велетенське колесо; обкипаючи піною і памороззю, воно витягувало з води і ронило у воду розкришене срібло, місячне снування і тіні. Колись біля такого самого млина Богдан міг висиджувати цілі години, прислухатись до мови лотоків, до гупання ступ, придивлятись до несамовитого шумовиння колеса, до недоброго зеленого ока води, куди сивими бородами стікало це шумовиння. Тут під колесом водилися чорти, і коли мельник знався з нечистою силою, вони йому і в безводдя мололи борошно і товкли в ступах.

Шматок дитячої казки, яка вже ніколи не повернеться в порозумнілі світи, війнув над ним, і він зупинився біля дерев'яного колеса, яке доживало свій вік, але й, доживаючи, шумувало життям і старалося людям на теплий хліб.

Негадано з цієї казки виплеснувся голос Ярини... Ні, це не з казки, а з невеликого млина, якого судомило невгавує коло. Богдан нагнав од себе згадки, прислухався. У млині знов обізвалося її слово, її сміх. Але чому ж сміх? Хіба їй тепер до веселощів? А чого ж? Позбулася нелюба — і знов оживає собі. Може, отут, у млині, і прибилась до свого кохання.

Через лотоки він добігає до сивих од снігу і борошна дверей, входить у неспинний дроз млина і в нерівному світлі бачить кремезного мельника, який для чогось викохав собі жолобчастий віник борода, а на неї поклав товстенні вуса. Не здоровкаючись, Богдан застигає біля дверей, ловить здивований погляд мельника, ловить нерівний струмок муки, втоплює очі вгору, де лихоманиться кіш і не вірить собі: тут, у тінях, з порожнім мішком у руці, стоїть вона. Усе гудіння млина переходить йому в скроні, в жили, в душу, де наростає і аж натягується біль.

"Ярино! — хоче гукнути, але сум'яття перехоплює подих, голос, і знесилене слово не долітає до неї.— Ярино!"

Вона глянула на нього, здивувалася, гойднулася, і гойднулася навколо її ніг буденна з лиштвою спідниця.

— Ярино! — покликав її до себе, водночас дивуючись і непокоячись: щось незвичне було в обрисі її притемненого обличчя. Ось вона посміхнулася, поправила волосся, поторгала ногою верхню сходинку.

— Богдане, ти не впізнав мене? — спускається східцями, несе до нього в налукавлених ямках на обличчі і посмішку, і насмішку.

Тільки тепер Богдан упізнав: до нього сходинками спускалася Яринина сестра.

— Надіє! — зітхнув розчаровано.

— А ти, хлопче, й зажурився, що не Ярина? Правда? — піднімає її молодиця.

— Га-га-га! — нарешті обізвався, мов у ступи загупотів, мельник.

Надія навхрест охоплює Богдана, притуляється до нього, зазирає у вічі:

— Як же ти прибився до нас? Чи з дому, чи з інституту? Може, вчителювати приїхав?

Йому ніяково говорити правду, та й дітись нема куди. Одвертаючи очі, шепче кудись убік:

— Де там вчителювати. Прийшов, Надійко, до вас, шукати Ярину.

Молодиця зирнула на нього, і здивувалася, і зажурилась, і зітхнула.

— Ой Богдане, Богдане... Чом же ти раніше не шукав її? Чи дівка гарна тоді, коли засватана?

— Напевне, так.

— Не раз вона згадувала про тебе, а ти, бач, коли згадав...

Він подумав, що Надія втішає його.

— Не приїжджала Ярина до вас?

— Ні. Тільки Васюта з Омеляном приїжджали. Мабуть, вона до Бориса подалась. І де тільки заподілося її щастя? — Молодиці хочеться ще щось запитати в парубка, але делікатність вдачі стримує жінку,— Ти почекай мене, Богдане! — вона крутнулась, підійшла до мучника й почала вибирати борошно.

— Знову гості приїхали? — на жолобчасту бороду мельник натрушує хитруваті здогади.

— Знову приїхали,— рівно відповідає молодиця.— От ми їм і галушок наваримо.

— І мельника запросимо,— набивається в гості бородань.

— А мельника не запросимо, бо в нього жінка ревнива, ще вікна поб'є, а в нас немає скляра.

— То я з жінкою прийду.

— Тоді й дітей прихопіть — їх у вас цілий запічок, ще й на печі трохи,— безжурно відповідає молодиця і набирає повні ямки сміху.

— Ох, Надійко, Надійко...— зітхнув мельник, наче ковальський міх.

— Чого вам? — вигрібає мливо і з-під руки зирить на свого залицяльника.

Мельник озирається і стишує голос:

— За самі твої литочки не один буде пектися у пеклі.

— А ви їх і крізь халяви бачите?..

— Та бачу, все привабливе ще манить мене.

— Тож недарма кажуть — у старій печі дідько палить... Богдане, берися за мішок!

— Уже й запрягла гостя,— удавано зітхає мельник і вибиває борошно з жолоба борода.

— До побачення, дядьку.

— Бувайте здорові. Заходь же частіше.

Надія і Богдан виходять із млина, і тут, біля обкипілого шумовинням колеса, парубок відчув, що Надійчині коси так само пахнуть лугом, як пахли колись Яринині.

Вони мовчки минають два містки, під якими і тепер не спить вода, і заходять на просторе подвір'я, де кудлатого Рябка надвоє роздирають злість до гостя і радість до господині.

— Годі, годі, бачу, що добрий, такий уже добрий, далі нікуди,— молодиця рукою заспокоює вірного сторожа і підходить до замкнених дверей.— А мій водяник ще з річки не приходив. І як можна там висидіти цілісінький день? — перегинаючи стан, дістає зі схованки дерев'яний ключ і одним порухом долоні відмикає сінешні двері.

Коли у хаті заколивався світ, на Богдана зі стіни подивилась Ярина, на розкритих устах, на віях, у очах її стояла довіра до всього світу — тоді й не думалось, що він зможе окривдити її.

— Яка ж вона гарна у мене,— торкнулася його плеча молодиця, зітхнула й пішла палити в печі. Коли вогонь лизнув сухі дрова, запитала: — Богдане, ти дуже голодний?

— Ні.

— Як дуже, то я щось зараз зготую, а пі — почекаєш мого водяника. О, чи не він скрипить ворітьми? — згадала щось і засміялась до себе.

— Чого ти, Надіє?

— Чого? Та згадала, як ото колись він усе викликав мене нашими ворітьми. А тепер, коли не приходить додому, вискрипує своїми.

До хати увійшов високий горбоносий красень. Він з порога поздоровкався з гостем і, виправдуючись перед жінкою, мовчки підняв угору намерзлу торбу.

— Піддобрюєшся? — взялася в боки молодиця, та за лукавістю в її очах чаїлася любов.— Знову самі в'юни?

— І окуні, і краснопірі є,— простуджено заскрипів чоловік.— А якого, жінко, щупака випустили...

— Найбільшого? — насмішувато сплеснула руками.

— Таки найбільшого.

— Одразу й повірити тобі?

— Як хочеш — діло хазяйське,— чоловік приніс із сіней ночовки, висипав у них улов, залюбувався ним і спитав Богдана: — А ви не рибалка часом?

— Рибалка.

— Може, завтра разом подамося на річку? Я вже на льоду й вікна подовбав.

— Завтра мені треба до міста.

— Студент?

— Студент із нашого села,— гордо пояснила Надія.— А в нашій школі, Григорію, він учився разом із Яриною.

— Де вона тепер, бідолаха? — задумався Григорій.— І чого було не прибитися до нас?

— Васюти і Омеляна побоялась.

— Я їм, скритовбивцям, вкоротив би ікла! — На щоки чоловіка повиходила злість. Він відсипав риби у менші ночовки і поніс сусідам. А коли повертався од них, знову поторгав скрипливими ворітьми, а Надія потягнулася вухом до цього скрипу, неначе до музики...

Богдану і вночі крізь сон скрипіли ворота Стрепетів і вчувалося, що хтось в'їжджав на подвір'я і розпрягав коня.

Ще тільки заносилось на світ, як чиясь лагідна рука торкнулась до його чуба, і він крізь сон почув голос Ярини:

— Богдане, вставай, бо вже ранок шкребеться у вікна.

— Ти?! — згадалось, як хтось уночі в'їжджав на подвір'я. Притримуючи ковдру, він підхопився з лежанки.

— Ні, Богдане, це я,— вгадала його думку Надія...

IX

Усе було переговорено, перегарикано, перемелено на жорнах досади. Разом вопи впилися не так горілкою, як образою і тоскним болем, тому й мовчки ішли, неначе з похорон. Еге ж, кожна людина за свій вік наковтається і радості і печалі. Але чого ту радість одважує не щедра господиня, а скупий лихвар?..

І навіть Артемон, який не вмів ні творити, ні приносити комусь радість, норовив для

себе видерти з її тіла більший кусень. Та от не подужали руки чи не додумав чогось казанок... Узяв би її силою, то й мав би собі жінку, мов княгиньку. А що не було любові, то дарма — і вона б знайшлася потім чи на постелі, чи біля колиски. Пішла ота краса (чи шматок долі), наче вода через греблю, тільки шум полишила, і до якого берега приб'ється, і до кого пригорнеться вона? Артемонові стало так важко, що комусь дістанеться його ж добро, та ще й з сережками чистої води, що він аж зупинився, болісно заплющив очі й прикрив обличчя рукою.

— Не побивайся, Артемон, не побивайся,— поклав йому на плече клешнясту руку Омелян. І вночі його воружкі очі були схожі на пуголовки.— Ще не все загублено. Краще зараз же гайнемо на той Донбас. Ми її і з шахти, як з пекла, вихопимо, їй-бо.

— З пекла? — ще невидюще подивився на Омеляна, та одразу взяв себе в руки і розсудливо сказав: — Коли вона добилась до шахт, то нічого нам не пособить.— І повернув на підсинену стежку, що вела до кладовища: звідси ближче до його хати.

Заскрипіла охоплена піддашшям хвіртка, скинула зі своєї наволохаченої брови кілька сніжинок та й знов стала очікувати не так живих, як мертвих, та назбирувати паморозь на підморожені медалі лишаїв.

З усіх сторін їх обступили цвинтарне дерево і хрести, на деяких із них пораненими птицями ворушились приморожені рушники. І навіть зараз Артемон, коли йому вже не треба було виривати хрести, за звичкою вихоплював з них оком ті, які могли б піти на паливо: він, як золотоординець, тягнувся лише до того, що могло принести йому вигоду чи копійку. Коли вони підійшли до мармурового янгола з надбитим крилом, Артемон раптово зупинився. Досі цей янгол не привертав його уваги: яку можна мати користь із нього? А тепер нагло зупинив. Артемон, загрузаючи в снігу, ступив крок і другий до янгола, глянув йому в невидющі, завіяні снігом, очі. І на камінному волоссі янгола трималася снігова шапка.

— Гарний? — запитав позаду Омелян. Йому хотілось протерти янголу очі, як протирав у церкві іконам.— Правда, гарний?

— Нічого,— відповів Артемон, який мало що тямив у красі.— Матеріал неначе добрячий.

— Дорогий. Кажуть, з Італії каменосічці привезли брилу, а тесали вже тут.

— Аж з Італії? Ти ба! Скільки ж це коштувало? — здивувався Артемон, ще ступив крок, обома руками вчепився в надбите крило янгола і рвонув його до себе.

— Що ти робиш, навіжений?! — злякано скрикнув Омелян і відтягнув Артемона від янгола.

— Тобі каменю шкода? — хотів ще підійти до нього, та Омелян двома руками зв'язав Артемона у сніп.

— Не чіпай. Не каменю шкода, а святого крила. Нащо воно тобі?! — Й оторопіло заглянув у вічі Артемону, опасаючись, чи не відбіг той розуму.

— Я з цього крила чорнильницю зроблю.

— Що ти мелеш?! — жахається в душі Омелян.— Яку чорнильницю? І нащо вона тобі?

— Подарую Хворостенку. Він хоч і нічого не петрав в землі, та полюбляє коні й різні та всякі чорнильниці. Коня ж йому не подаруєш, а чорнильницю можна.

— Ох, і налякав ти мене, несамовитий,— Омелян витер піт з чола.— Я вже подумав, чи не скапустився ти на любові. Ну, а чорнильницю Хворостенку ми роздобудемо, коли він має таку слабість. Неодмінно треба піддобритись до нього. Тільки янгола більше не чіпай.

— Аби не чорнильниця, то він мені без надобності.

На шляху зафоркали копі, заскрипіли сапи і зупинилися біля цвинтаря, з них поволі підвівся чоловік. Стоячи на снях, озирнувся навсібіч, скочив на дорогу і нахилився до візника:

— Спасибі, що довели. Тут уже я дійду,— й дістав з кишені гаманець.

— Воля ваша,— відказав машталір і сховав у кишеню гроші.— Підохотився їхати з вами, а вже й ніч заходить. Коли-то доберуся додому?

— Доберетесь, зараз місячно, зоряно,— поглянув на небо, зітхнув.— Бувайте здорові.

— І ти будь здоровий, коли добра людина,— повернув машталір коні, з яких клубами вилітала пара.

— Свят-свят-свят,— злякано прошепотів Омелян. Він усім тілом потягнувся за приїжджим, який, озираючись, обережно попрямував до греблі.

— Хто це? — пошепки спитав Артемон.

— І сам не знаю: сниться чи не сниться? Коли ні, то це Мирон Снігурський.— Омелян, спинаючись на кінчики пальців, пішов до цвинтарної хвіртки.

— Снігурський?! Твій сотник Снігурський?! — не повірив Артемон.

— Коли не ввижається, то мій колишній сотник Снігурський. От непорадна година.— Омелян виглянув із засніженої хвіртки, як пацюк із борошна.

— Так він же за кордон утік!

— Та втік же, втік, але все ж у руці божій... І голос його, і хода його.

— Тепер і подумай, що робити,— в Артемона на чолі вибилося снування зморщок.

— Ходімо назирці за ним,— рішуче сказав Омелян.— Коли поверне до хати Софії Петрівни, то, значить, він. У них така любов була, яка тільки в книжках описується, та що з того?

— Тому й досі Софія Петрівна ходить у святих?

— Мабуть.

— Ні собі, ні комусь користі,— махнув рукою Артемон.

Вони, не зачиняючи хвіртки, вийшли з цвинтаря і, скрадаючись, пішли за невідомим. Той, почувши попереду голоси, стишив ходу, повернув од греблі на ставок, а далі взяв праворуч, у вуличку з плакучими вербами, за якими жила Софія Петрівна.

— Він! — уже впевнено сказав Омелян.— Маємо ж гостя у себе!

Невідомий, озирнувшись, увійшов на подвір'я вчительки, постояв біля темного вікна, потім обережно постукав у шибку, далі підійшов до дверей і зник за ними. Згодом у хаті засвітилось, погасло і знову засвітилося світло.

— Чи вона, чи гість світить? Що ж тепер, Омеляне, робити з твоїм командиром і другом? — запитав Артемон.— Бачили ми його чи, може, не бачили? Мабуть, поки не пізно, розійдемося тихцем по норах, щоб потім по районах та інстанціях не ходити.

Відповідь Омеляна, який не дуже таївся зі своєю неприязню до влади, здивувала й спантеличила Артемона.

— Ти про які нори заговорив, коли до нас, може, ворог прийшов?

— Так я ж знаю, що ти не дуже голосуєш за теперішню владу.

— Я не дуже її вихваляю, бо в молодості і по дурості думалось про іншу. Але всяка влада від бога і Радянська — теж.

Артемон недовіркою покосував на Омеляна: чорнить, петляє, вививається, хитрюга. А для чого?

— Щось ти свічки за неї ніколи не ставив.

Омелян зміряв його пуголовками очей, які затверділи, наче в кригу вмерзли:

— Свічки я за Радянську владу не ставив, це правда, але зараз, може, і життя поставлю: маю спіймати ворога. А ти як собі хочеш — можеш і в нору залізти, тобі, як бригадиру, видніше.

Васюта перелякався: от тобі й Омелян! От тобі й спільник! Він зможе і Снігурського спіймати, і на нього, Артемона, тицьнути пальцем.

— Та що ти, Омеляне, то я пожартував.

— І я теж ніби пожартував,— так вимовив і так щось недомовив, що на спині в Артемона завовтузився клубок шершнів. І він відчув, як до Омеляна, що досі ходив під ним, почала переходити влада над ним.

— Що ж тепер нам робити? — спитав запобігливо, як ніколи раніше не запитував.

— Що? — аж підростав Омелян.— Я зараз же піду до Софії Петрівни, ніби по книжку, їй-бо.

— Почекай,— запопадливо виявляє турботу.— А коли замість книжки одержиш кулю?

Омелян зітхнув:

— І це може бути. Зате люди знатимуть, що я не такий, яким видавався їм.

"Отак можна й набити собі ціну, ще й когось уцінити. І чого я, дурень, до цього не додумався?" — дедалі більше гнівався на себе Артемон.

— То я пішов, а ти зразу ж біжи до правління, бери людей — і сюди! — Омелян обернувся і рівно, щоб бачили його добробіт, пішов до оселі вчительки.

Артемон і тут позаздрив йому: іде так, наче й справді має взяти книгу. Що тільки надрукується в ній? Ще, гляди, доведеться над ним чи свічку ставити, чи псалтир читати...

Страх прийшов до Омеляна тільки тоді, коли поклав руку на солом'яний дідух, що охопив двері, й почав намацувати клямку. "Поки знайду клямку, він відтягне курок". Та силою волі чоловік причавив боягузтво і потягнув на себе хатні двері, що по якійсь дурості були незачинені. От і стає Омелян біля порога, набирає в ноги, в душу дрижаків, а в нього з опаскою ввірчує насторожений погляд вилицюватий Мирон

Снігурський. Правда, ніякої зброї в його руках не було.

— Добрий вечір вам, чоловіче! — ніби не впізнає його Омелян.— А наша вчителька дома?

— Ні, її немає,— не спускає з нього викруглених очей Снігурський і опускає руку в кишеню.

"От і кінець!" — блідне Омелян, хоче кинутись на Снігурського, та раптом відчуває, що ноги його не несуть, що втратив усю сміливість, яку в молодості мав. Він відхиляється і приростає спиною до дверей: що буде, те й буде. І жаль йому стає себе і свого життя: пропетляло чорт зна по якому.

— Ти дуже перелякався, Омеляне? — криво посміхнувся Снігурський і вийняв з кишені цигарки.— Закуриш?

— Ой! Так це ви, пане сотнику?! — ніби тільки зараз пізнає його Омелян, і починає виходити з криги страху, і знову перепитує: — Це ви, пане сотнику?

Снігурський зібрав до купи кущі брів:

— Ні, Омеляне, пан сотник помер п'ятнадцять років тому.

— А хто ж ви тоді будете?

— Кооператор. Комерсант!

— Комерсант? То ви, виходить, повернулися з-за кордону і сумирно десь проживаєте собі? — прокинулось розчарування. А він даремне і се і те шеретував у голові.

Снігурський поморщився, закупив ненаську цигарку і втомлено сказав:

— Знаєш, Омеляне, я зараз прибився до своєї жінки і хочу говорити тільки з нею, а більше ні з ким.

— А де ж вона? Я прийшов до неї по книжку.

— Її немає. Не знає, що так мало часу в чоловіка.

— То вона й не знає про ваш приїзд?! — знов ожива надія, що цього вечора йому посміхнеться фортуна. Хоч би тепер вчепитися за її поли, хай навіть переступивши через чиєсь життя.

* * *

Захекавшись, Артемон увірвався до кабінету Туровця і всім рукавом тернув по росі, що вийшла на чоло.

— Що, за тобою сто вовків гналось? — відривається од паперів голова.

— Гірше, Максиме Павловичу, набагато гірше! — дихає, мов ковальський міх.— У нас об'явився шпигун! І ми його з Омеляном вислідили. Діла!

— Ти з Омеляном? Це з перепою? — на повних потрісканих устах Туровця, в його темно-сірих очах і навколо кібчастого носа затанцювала насмішка.— Ось хто найпильніший у нашому селі! А ми й не знали. Діла!

— А ви не дуже насміхайтесь,— образився Васюта.— Ви мали геройство за громадянську війну, а геройство може бути й тепер. Бо поки ми теревенимо, Омелян, можливо, й душі позбувся.

Але й це не розжалобило Туровця, він так само насмішкувато сказав:

— Людина не може позбутися того, чого в неї немає.

— І ви туди! — витирає чоло другим рукавом.— Багато хто грішить на Омеляна, але сьогодні доведеться їм міняти пластинку. Омелян оце щойно, життя не шкодуючи, сам на сам пішов на шпигуна.

— Де ж він такого дурня знайшов?

— Коли скажу, не повірите: у хаті нашої вчительки, у хваленої вашої Софії Петрівни Снігурської, якій вірять і довіряють усі. Зараз же подзвоніть у район, та й біжімо на допомогу Омеляну.

Відповідь Туровця приголомшила Васюту.

— Ти ввесь час хвастаєшся за своїм Омеляном, допомагай йому й зараз.

— А ви не будете?

— Ні.

— Ви відмовляєтесь?! — Артемон незрозуміло і навіть перелякано поглянув на голову.

— Як бачиш.

— Оце так! Не чекав такого! — обурився, але одразу чогось і зрадів Артемон, вискочив з кабінету й бігцем подався на пошту, де молодесенька телефоністка, нахилившись над романом, переживала чиюсь любов.

— Ой, це ви? — злякано поклала руку на роман.

— Зараз же з'єднай мене з Хворостенком! Тут таке робиться! Диверсія! — одним духом вихекнув Артемон.

Дівчина, розпашіла від чужої любові, кинулась до своїх патронів, щось злякано заалякала і через хвилину подала йому трубку.

— Прошу вас! — В очах її одразу почав виростати образ Васюти.

— Що там, Васюто, в тебе? — почув напівсонний голос Хворостенка.

— Костянтіне Прокоповичу, дороженький, у нас, у селі, значить, об'явився закордонний шпигун!

— Що? Шпигун?! — Артемон почув, як з голосу Хворостенка обтрушується сон.

— Істинно так! Ми його культурненько вистежили з Омеляном Безкоровайним!

— З Омеляном Безкоровайним? — недовіжливо перепитав Хворостенко.— Та він же бандит бандитом.

— Він, Костянтіне Прокоповичу, перебудувався. Ось і зараз, ризикуючи життям, пішов до хати виполошити скритника, шпигуна, значить. А я кинувся до нашого голови, хваленого Туровця. Але він одмовився допомогти нам. Тоді я до вас, бо до кого ж інакше? Тільки ви нам один світите і грієте,— не пошкодував хвальби, бо нею своєї каші не зіпсуєш.

— А хто ж цей шпигун?

— Колишній петлюрівський сотник Мирон Снігурський. Він з якимсь наміром прибився до своєї жінки. Вона, видно, теж... Словом, наскочили на клубок.

Якийсь час Хворостенко мовчав, потім крехнув і сипнув у провід кашель і сміх:

— Ну, Артемене, дорогий, порадували мене і ти, і Омелян. Не думав, не гадав, що

ви такі завзяті. Порадували! Правда, в Снігурського є офіційний дозвіл побачитись із дружиною. Він приїхав до нас із делегацією закордонних кооператорів. Але ви — молодці! Про вашу пильність повинен знати наш район. Передай сердечний кооперативний привіт Омеляну.

Голос замовк, і Артемону стало невимовно жаль, що Снігурський має офіційний дозвіл. Але й так, видать, вони з Омеляном відхоплять якусь жменю чи пригорщу слави. Навіть дорогим назвав його... Кому-кому, а Омелянові в цьому ділі он як поталанило,— бо сам Хворостенко похвалив, а в нього мало хто заживе похвали. Тепер, дивись, з підсудного Омелян сам статте суддею над кимсь.

На пошту тихцем увійшов Омелян, в його очах перемежовувались і ніяковість, і непевність: та влада, яку він годину тому відчув над Артемоном, одразу ж зникла, коли Снігурський показав йому один документ. Оттак ускочити в халепу. А тепер остерігайся: Артемон не забуде, як він хотів узяти гору над ним, і неодмінно десь підчепить рогом.

— Що сказав Хворостенко?

— Назвав тебе і мене молодцями.

Це вже щось важило, та Омелян удав, що їх зобидили, зітхнув:

— Тільки й того?

— І говорив, що про нас мав знати весь район.

— Оце добре. Може, я хоч тепер стану комірником,— не важив на велике для себе Омелян, він більше дбав про друга й прошепотів йому на вухо: — От, може, й виспів твій час сколупнути Туровця. Коли не вміє сам раювати, дай іншим, їй-бо...

Ідучи наосліп вулицею, Артемон місив ці слова, як місять тісто на коровай, і підіймались вони теж, як добре тісто, і трохи приглушували той біль, що залишила йому Ярина. Куди тільки викинути його і її разом? Кажуть, жінку найкраще забути через жінку. То чи не забратись кудись на пухові подушки, що линяють без чоловічої голови?

На краю села, за обмерзлим мостом, блиснув вогник у хаті Соломії Громишиної, потягнув до себе Артемона і нагадав йому гріх голодного року, що приніс йому не тільки гроші, а й непевні любові.

...Того весняного дня за цвинтарем стояв голодний ярмарок, на якому мучились люди й худоба: тут за безцінь збувалась і пам'ять дідизни, й остання сорочка; тут темніло сонце в людських очах і темніли старого письма боги та й за відро бараболі переходили в чужі руки.

Через цвинтар до Васют приходили й приходили нужденні покупці. Усі вони мали однаково страдні обличчя, та не однакові ноги: в одних вони були підсушені, а в других роздуті голодом. А коли передвечір'я перервало ревище худоби і торг, до них у хату зайшла Соломія Громишина. Голод вибілів її обличчя, провів синці на повіках і під ними, а між повіками навів підволохачений сон чи півсон.

Глянув Артемон на молоду вдовицю, що притулилася косами до одвірка, і здивувався, і подякував долі, що вона послала йому такого покупця. Він торкнувся

рукою кишені — там лежали ключі від комори — і побачив себе з нею в коморі, де їстівне тепер дурманило людей.

Похитуючись, Соломія підійшла до столу, за яким сидів він, і підняла на нього свій блакитнавий сон чи півсон і сірий голод. Ось, як прив'ялий квіт, розтулились її уста, і застогнало не слово, а середина її. А в нього саме негадано брязнули ключі. Вона здригнулась, злякано вмовила, бо чула цей самий брязкіт у руках його батька.

Не знаючи, як звернутися до неї — на "ти" чи на "ви", він нарешті запитав:

— Ви хочете щось купити?

Жінка болісно звела до купи чорні розлетисті брови, похитала головою, що здавалася завеликою на висохлій шиї.

— Артемон, твій батько не хоче зарятувати мене. То, може, ти зарятуєш?

І він так по-дурному запитав її:

— Чим же я зарятую вас?

— Коли можеш, — картопелькою, а ні — хоч пір'ям цибулі, — і повела своїм болючим поглядом на вікно, за яким, як рута, зеленіла, двоїлася в очах цибуля. — Я не хочу дурно. Я відроблю, Артемон.

І йому стало совісно, що така краса вигинається перед ним, як беззахисне стебло, але й злодійкувата радість прибувала від неї. Він підійшов до Соломії, поклав руку на вишитий полик, що процвітав давнім, неголодним днем, і почув, що під ним стояло не тепло, а холод. Саме в цей час заскрипіла хвіртка, і на подвір'я всунувся батько. Артемон скривився і, крадькома обміряючи вроду жінки, прошепотів:

— Я увечері прийду до тебе... не зачиняйся.

— Ой, не треба, Артемон! — сахнулася вдова, і сон чи півсон поширився у її очах.

— Чого ж не треба? Не можу я тобі зараз пособити, бо он батько. Я прийду... — Він похапцем дістав з-під настільника скибку чорного хліба, подав Соломії.

Вона лячно зиркнула у вікно, обома руками вхопила ту скибку, вдихнула її пахощі і поклала в пазуху, де, зчавлені голодом, спали нерівні перса.

"Чи раніше вони теж були нерівними, чи це від голодування?" — не міг одвести очей од її пазухи і злився на батька, що невпору притарганився додому.

До оселі ввійшов нахмарений Давид, неприязно глянув на вдову:

— Знову ці самі гості в цю саму хату? Хіба я тобі не все сказав?

— Та не все голод почує, — прикрила повіками свій біль і пішла в сіни, що теж пропахли їстівним, — там стояли діжечки з кислим сиром і маслом, бо в льосі тепер їх було небезпечно тримати. Щось згадавши, здригнулась, заговорила до Давида: — Дядьку, я відробила б вам.

— У мене відробітків уже на три роки нахапалися. Іди з богом. Собака прив'язана...

І Соломія, похиливши голову, понесла у двір сльози і тихий схлип.

Увечері, крадькома від батька, Артемон поклав у торбину трохи вже пророслої картоплі, буханець чорного хліба, шматок сала і, щоб ніхто не побачив, левадами подався до мосту, за яким жила вдова.

— Боже мій! Це ти? — злякано стріла його Соломія. Освітлена місяцем, вона боса

стояла посеред хати і шулилась під його поглядом.

Він ступив до вдови, злегка пригорнув її, і вона застогнала:

— Ой, не чіпай грудей...

Рука спала з її пазухи.

— Що ж з ними?

— Болять. Ой, мабуть, так і в чотирнадцять років не боліли. Чи то голод, чи вже й смерть зайшла в них.

— Яка смерть, перестань! Я ось тобі хлібця, картопельки приніс, — він поклав хліб і сало на стіл, а картоплю висипав під лаву і знову пригорнув Соломію.

Вона заплакала.

— Ти чого?

— Невже ти мене, голодну, зачепиш? Це ж смертельний гріх.

Артемон махнув рукою, тією, яка приторкнулася до її охололих персів:

— Хіба людина проживе без гріха?..

Соломія підійшла до столу:

— Коли дозволиш, я хлібця поїм. Вже один його дух дурманить, божевільною робить.

Борючись зі своїм почуттям, він бачив, як вона надрізала хліб, не прикладаючи його до грудей. І в ньому прокинулася жалість до неї, до її болючих персів.

— Я тобі сала віржу, воно в нас м'яке, пахуче — на кукурудзяній муці росло.

— Воно до картопельки піде... Ти тільки нахились — як пахне хліб! — тримала на долонях скибку, немов скарб.

Він прихилився, понюхав хліб, відчув кислість його, та й більш нічого, і поклав руки на її міжпліччя, що одразу зіщулились. Його біла дрож. Вона помітила це, зітхнула.

— Ти чого?

— Коли вже люди стануть людьми?

Він обізлився:

— Ти і вмираючи думаєш над цим?

— Хтось має думати і над цим,— твердо сказала вона.

— Ти краще про свої груди подумай, щоб не боліли вони. До лікарів не ходила?

— Що лікарі, коли це з голоду.

— Я тобі несолоного гусячого сала принесу.

— Це ж для чого?

— Натреш ним перса, хай підживляться, бо вони ще твоїм дітям знадобляться.

— А вони ж будуть у мене?

— Неодмінно будуть, та ще такі гарні, як ти...— сказав переконливо. І цим переміг її. Та мало мав радості, бо багато було сліз. В інших голодних вода вступала в ноги, а їй, видно, підтопила очі...

От і пройшовся вже час по тих вечорах, та не забувались вони, як не забувся блакитनावий сон чи півсон у її очах.

Він підійшов до Соломіїної хати, обкожухованої снопами немолоченого гороху. Вже

одне це говорило, що в хату ввійшов сякий-такий достаток... Як і в голодний рік, двері були незачинені. Чи не очікує когось? А чого ж? На такий вогник, на такі очі і з домовини можна встати.

— Хто там? — сполохано запитала Соломія, коли він напіввідчинив хатні двері.

— Це я. Не чекала?

Вдова здригнулась, кинула на лаву шиття, підвела на нього очі, в яких і зараз стояв сон чи півсон, тільки він, здається, був тепер не блакитнавим, а синім.

Жінка з тугою повернулась не до нього, а до вікна і запитала його:

— Чого тобі треба? Чого?

— Ти мене чи вікна питаєш?

— Тебе ж, немилосердний. Чого тобі?

— І сам не знаю,— зніяковів Артемон, бо що скажеш на таке? — Певно, минувшина покликала.

В її очах прокинувся гнів:

— Твоєї минувшини не було в моїй хаті!

Артемон похмуро здивувався:

— Так швидко забулося все? А що ж тоді було тут?

Соломія простогнала:

— Тут було моє горе, моя мука, моє нещастя. Йди звідси, безсовісний.

— Женеш?

— Хоча б і так! — розгнівана стояла проти нього, а високі ожилі груди її бриніли жагою материнства.

Він поглянув на них, спостеріг, що таки вирівнялись вони, і криво посміхнувся:

— Тепер твої груди не болять?

Соломія зітхнула:

— Душа, усе болить, коли бачу тебе.

— І що ж ти робиш тоді?

— Проклинаю той рік, яким гендлював ти і твій рідний батечко.

— Якби господь вважав на людські прокльони, то вже й людей не було б. Те, про що варнякаєш ти,— дурниці, їх вигадують оті, що книжки пишуть. А життя, воно таке: як не візьмеш його за роги, воно візьме за печінки. Заміж треба тобі.

— Що ти говориш? — простогнала вона.— Хто ж мене візьме, коли я була з тобою?

— Так який же дідько знає про це?! — обурився Артемон.— Тільки ми одні.

— І той має знати, хто захоче сватати мене. Як же можу не признатися йому?

Артемон перелякався:

"Це така простота, що й справді може роздзвонити все і прижити мені ще одного ворога".

— Це вже чорті-що, Соломіє. Нащо собі та й комусь каламутити минулим і спокій, і життя? Хай п'є твій хміль без дурних клопотів. А виходити заміж тобі треба,— знов пожадливо зиркнув на її груди.

Відповідь жінки приголомшила його:

— Приходять до мене і старости, і женихи, але боюсь усіх, боюсь сказати про свій гріх з тобою... Я могла б вийти заміж тільки за тебе.

— Що ти говориш?! Ти ж зовсім не любиш мене? — аж скрикнув Артемон.

— Так дітей любила б. І не були б вони в мене такими, як ти...

Розгублений, прибитий її мовою, він одвів погляд од її синього підволохаченого сну, од її грудей, що бриніли жагою материнства. От і зрозумій після цього, що таке лапка? А може, й справді вдарити лихом об землю й одружитися з нею, за таку хоч боятися не будеш ні в полі, ні в дорозі...

І, може б, ця думка взяла гору, аби не та близькість, яку він вирвав у голодний рік.

Х

Він іде порожнім коридором, а той охоплює йому ноги гудінням. Богдан у подиві зупиняється. Ага, сьогодні ж вихідний. Десь далеко-далеко тріскотить друкарська машинка. То, напевне, Маргарита Іванівна підробляє, як підсміюються студенти, на панчішки й рукавички. Оті старшокурсники, які мають розуміння, що таке жіноча стаття, кажуть, що ноження Маргарити Іванівни саме з тих, які прихиляють донизу чоловічі очі й серця.

Богдан відчиняє двері інститутської канцелярії, де справді Маргарита Іванівна проворними пальцями розстрілює тишу.

— О, це ви, Богдане? — радісно дивується Маргарита Іванівна, та посмішка відразу ж згасав на її напіврозквітлих, як пуп'янок, устах,— Богдане, ви хворі?

— Ні, здоровий,— невпевнено відповідає студент.

— А що ж з вами?! І де ваші очі?

— Очі? На місці.

Маргарита Іванівна — це худе, добре оленятко, що чомусь прибилося до канцелярських лісів, відводиться з стільця, і її довгі ноження, і струнка постать, здається, розганяють тіні низького зимового дня.

— В глибини позападали ваші очі. Але в які глибини. Знову ночі за книгами чи ходите вантажити на вокзал?

— Ні, я здоровився. Саме в заметіль вирвався додому, насилу дочапав.

Маргарита Іванівна безнадійно похитала отією голівкою, біля якої, мов бджоли, гуділи студенти.

— Навіжений, як і всі, хто пише вірші. Ви, напевно, застудились?

— Наче ні.

— Та хіба ви скажете? — вона приклала руку до його чола.— Температури наче нема, а нерозсудливість аж шелестить. Я вам завтра сушеної суниці й липового цвіту принесу. Сама сушила.

— Тоді я зразу одужаю.

— Боже! — сплеснула руками дівчина і засміялася.— Навіть наш Богдан спромігся на комплімент. Який прогрес! За це я вам завтра принесу подвійну порцію суниць і цвіту.

— Не треба, Маргарито Іванівно. Я сьогодні виїду.

— Куди?

— Далеченько, в зв'язку з домашніми обставинами,— знімає хлопця.— Я можу вам залишити заяву? Передасте завтра Домбровському.

— Що ж робити з вами, передам,— чогось зітхнула Маргарита Іванівна і крадькома закинула око в дзеркальце, що було трохи більшим за її вологе оленяче око.

Богдан забрався в куток, сів біля вікна і почав думати над заявою. А в цей час тихенько-тихенько прочинилися двері і в них злодійкувато просунулась циганська, з оберемком кучерів голова його друга Івана Соколяненка. В чорних очах хлопця, як на тальковій вазі, легковажились лукавство і веселість.

— Маргарито Іванівно, до вас можна? — кидав жагучий шепіт.— Як ні, то ми підемо.

— А хто це ми? — строго питається Маргарита Іванівна.

— Ми — це я, один, як місяць у небі.

— Як місяць у часи затемнення? — патякає на циганський вид студента.

— Точнісінько, Маргарито Іванівно,— не бентежиться Іван.— Коли я з'являвся на світ, то мав бути білесеньким, як пшеничне тісто, а тут саме почалось затемнення і зробило з мене брюнета. Я вже й наждаком шпарюю свою пику, а, вона ніяк не вибілюється, прийдеться до жіночих мастил вдатися.

— Іване, а у вас затемнення вийшло. тільки на виду чи й під кучерями?

Іван одразу вмостив сум на приступець нижньої широкої губи:

— Спочатку — було на виду, а як побачив вас, то й у голові почалося повне і довгочасне затемнення.

Друкарка впала на стілець і почала витрушувати на стіл сміх і сльози.

— Маргарито Іванівно, струсіть і мені в руку пару сльозин. Я їх візьму в оправу.

— Ви прямо неможливий, Іване. Завжди я маю од вас і сміх і сльози.

Міняю їх на своє затемнення. Боже, боже, які ніжки! А в мене такий циркуль, хоч поросят проганяй крізь нього. О Маргарито Іванівно! — трагедійно підняв догори очі.

— Що, Іваночку? — заграла бровами, віями й очима дівчина. І це виходило в неї.

— На погибель собі, я мушу навести вам перевірені статистичні дані: ви краса й окраса усіх теперішніх областей, що входили колись до складу Подільської губернії! — Неждано він побачив Богдана і, не вірячи своїм очам, придивився, потім запитав: — Ти?

— Я, Іваночку.

— То чого ж ти мовчав досі?! — обурився хлопець, скинув з обличчя легковажність і заклопотано підійшов до друга.— Що з тобою? Де ти зник? Чого перепався на смик?

— Про це довго розповідати.

— Невже любов? — крадькома зиркнув на Маргариту Іванівну.

— Хто його зна.

— Виходить, і тебе не оминуло це стихійне лихо,— задумливо сказав Іван.

— Виходить.

— А позавчора тебе розшукувала синьоока красуня.

— Хто ж вона? — вп'явся очима в друга.

— Не сказала ні імені, ні прізвища. А була ж вона така, як весняночка. На санчатах з села приїхала сюди і дуже зажурилась, що не застала тебе.

— Куди ж вона подалася?

— Теж не сказала,— зітхнув Іван.— Вона?

— Вона. Я їду розшукувати її.

Іван набурмосився:

— Щось недоладне виходить у вас: то вона тебе розшукує, то навпаки.

— Ось подасиш завтра заяву Домбровському. Я через два дні повернуся.— І він швидко вийшов з канцелярії.

Іван розгублено постояв з заявою, пробіг її очима й метнувся за Богданом.

— А гроші?

— Які гроші? — нерозуміюче поглянув на друга.

— Які? — перекривив Іван.— Мальовані! На дорогу ж вистачить тобі?

— Не знаю.

— Я так і думав! Хвалити бога, вже вивчив свою пустопорожню клієнтуру. Ану витрушуй свої рокфеллерівські скарби!.. Так їх же й на один квиток не вистачить.— Іван поліз до кишені, вийняв щось із неї, віддав Богданові.

— Іваночку, це ж останні?

— То й що? До стипендії якось дотягну. А тобі, може, доведеться її хоч морозивом чи зельтерською частувати,— він стиснув плечі друга.— За такою дівчиною можна і на край світу! Бувай, великий Марко Поло!..

* * *

За вікнами ніч, нескінченна зимова ніч. Інколи з неї вихопиться острівець вогнів, і знову темінь, і качиний перестук коліс, і сумовитий посвист вітру-скрізняка. Під цей качиний перестук їде сон третього класу, їдуть лозові кошики, схожі на колиски, їдуть сонні матері, на руках у яких замовкли білі вузлики немовлят, їдуть печалі навколо стиснутих уст і їдуть надії на всміхнених лицах. А ти самотньо нагріваєш вікно головою, підкидаєш до мозку дровець, і він аж гуде від огню і чаду, і крутить, і крутить, і крутить оту стрічку спогадів, що має тільки один образ і одну синяву очей.

— О боже! — злякано прокинувся замиршавлений дяк, схопився за кишеню, вичавив з неї брязкіт і полегшено завершив: — О всемогутній!

— Так-так-так,— відповіли йому колеса, і руда дякова кіска похилилася в сон.

Заплакало дитинча.

— Що, моє щастячко? — заворкотіла мати, розкрила пазуху, і достиглі груди випорснули в напівтемряву. Молодиця, як богоматір, нахилилась над дитям, і воно заспокоїлось, припавши до свого першого джерела життя.

І хіба це не повне щастя: мати не у вітварі, а біля себе таку богоматір, довіру її чистих персів і немовля під ними?

— Що тебе мучить, сину? — прикривши вишиванкою груди, співчутливо запитала Богдана, як сина, хоча була старша за нього на якихось років десять.

— Печаль моїх степів,— згадав рядок свого вірша.

— Ти, напевне, вчишся на агронома?

— Ви вгадали.

— Вивчишся, приїжджай до нас на Кіровоградщину. Ти ніде не знайдеш таких гарних і таких вірних дівчат, як у наших степах. А ти сам родом із лісів?

— Невже видно? — здивувався він.

— Авжеж, бо ліс лишає свою тінявість людині. Мій теж із лісів, а що вже полюбив тепер стени...

— Спочатку, напевне, степовичку?

— І мене теж,— погодилась молодиця і щасно заворкотіла дитині:

Ой ходила журавочка Да по комишу, А я свою дитиночку Да заколишу.

А де ж тепер ходить його журавочка? І неville вона приїжджала до нього? Тоді!.. Прокидались надії і згорали на тих дрівцях, які сам підкидав до мозку.

Із сивого досвіту почав виходити Донбас, його вогні, його згаслі й незгаслі, охоплені димами, вулкани. Це була для Богдана нова країна, романтика якої малювалась залізним сплетінням, териконами, вибухами вогнів і козацькою Савур-могилою, на яку, віки тому, поставили Морозенка з вирваним серцем:

Тепер дивись, Морозенку, На свою Україну...

І стояв мертвий Морозенко біля свого вирваного серця, щоб ми у віках не гнулись, як не гнувся живий Морозенко.

Машина, яку Богдан знайшов на станції, проїхала недалеко від Савур-могили. Вітер, неначе кобзар, перебирав її засніжені струни, озивався віками, і в'южили віками сарматські степи, а в них двадцятим віком курилися вулкани териконів і дихали вогнями залізні велети.

Ось з полумиска степів вигулькнуло шахтарське селище. Богдан підходить до центру і вражено зупиняється: розсовуючи плечима Дошку пошани, до нього білозубо усміхається статурний веселоокий парубійко — Морозенко вугільного краю. Під ним стоїть підпис: Борис Безкоровайний.

"От він постукає у Борисові двері, а на порозі стане Яринка. Може ж таке бути?"

Через якихось півгодини він добирається до будинку, де живе Борис, переводячи подих, довго стоїть на порозі, прицілюється до темного ока дзвоника. Може, через хвилину побачить її очі. Богдан обережно натискує на око дзвоника, воно десь далеко розриває тишу старечим "бррр", а на це "бррр" в коридорі задріботіли чийсь черевички.

"Яринка!.. Як він покаже їй невмивану пику? Може, хоч шапку насунути на очі?"

Він так і робить, а очі його стають безпорадними, наче в розгубленого хлопчика. Ось кроки зупинилися, в чийсь руці брязнув ланцюжок, і двері відчиняє круглолиця красуня, що, видно, любить картоплю — вона передчасно назбирує на підборідді вагу. Красуня приязно посміхається йому мрійними очима, що, очевидно, знають собі ціну.

— Ви до кого? — зітхнув її голос, а від пухких з ямками рук повіяло напівзабутими пахощами герані.

— Я до Бориса Безкоровайного.

— І ви до Бориса? — сплеснула руками й похитала золотою куделею зачіски,— А їх і нема.

— До ж він? — мало не скрикнув Богдан.

На округлому обличчі жінки прокинувся жаль:

— Вони виїхали в Кузбас передавати досвід.

— Надовго?

— Вважайте, назовсім, бо там і вчитись будуть в інституті. Ми з чоловіком уже тиждень, як перебралися в їхню квартиру, а й досі відчиняємо та відчиняємо Борисовим друзям двері, і дівчатам теж,— стрельнула мрійними очима,— А вчора його сестра приїжджала.

— І де ж вона?

— Напевне, виїхала, бо казала, як не виїде, прийде ночувати. Але не повернулась. Поїзди в нас часто ходять...

Не прощаючись, він обертається од її здивованих мрійних очей і, наче у мареві, починає спускатися зі східців. Його наздоганяє співчутливе зітхання і напівзабутий повів герані...

Другого дня, теж вагоном третього класу, він добирається до свого міста і прямо з вокзалу йде до бібліотеки Академії наук, бо в інститут уже запізнився. В бібліотеці, як завше, осяйним темнооччям стрічає його добре дитя Італії — бібліотекарка Лючія. Вона й досі носить жалобу по своєму чоловікові, закатованому за наказом дуче.

— О Богдан! — мелодійно говорить і прислухається: їй дуже подобається його ім'я.— Ви забули ваші книги і Лючію.

— Сеньйоро Лючіє, я в боргу перед книгами і вами,— говорить спокійно, раче видобуває слова не з болю, а з звичного щодення.

На гарячих, прогрітих південним сонцем устах заграла гарна посмішка:

— Борг мені я прощаю вам, а чи простять книги?

— Я ночами молитимусь перед ними.

— Ви, напевно, і зараз ночами сидите: по очах бачу.

— Що ж, скоро сесія.

— Я вам відклала деякі журнали, де пробилася і справжня лірика, правда, на широкому фоні предметної. І чула, що скоро навіть вийде вибране Єсеніна.

Богдан сідає на своє улюблене місце біля вікна, а сеньйора Лючія приносить йому з десяток свіжих журналів і два листи з редакції. Від них він не чекає нічого втішного, навіть приблизно знає, які будуть відповіді. І майже не помиляється. Літконсультант картає його за селянські образи, за нікому не потрібні тепер пейзажі і метафори і радить писати тільки предметну лірику, хоча б про опорос на колгоспній фермі. Свої міркування він підкріплює Верхарном, який теж писав про свиней. Правда, літконсультант одразу ж застерігає не захоплюватися фламандською густотою образів, а більше думати про агітаційну цілеспрямованість поезії.

Другий лист написав поет, який уже мав дві книги. Він щиро признався, що щось невловиме хвилювало його, коли читав Богданові поезії, і туманно визначив: щось у них

є, та чогось і немає. Друкувати не будемо, але працюйте над собою.

І це вже після багатьох то безапеляційних, а то й грубих відповідей було підтримкою.

І знову на турботах буднів, на сувоях метелиць, на повені сонячних вітрів потягнувся ланцюжок днів. Дні належали інституту, вечори — бібліотеці й поезії. Зрідка приходили листи з далекого села, де скрипливі, ворота іноді нагадували про чийсь любов. Надія повідомляла, що є звістка від Ярини, пише — жива-здорова, але чомусь свою адресу не дає, напевне, й досі побоюється Артемона.

Не радували й редакції. Тоді він послав кілька поезій до одного місячника, що друкував напрочуд безпомічні твори як відомих, так і невідомих авторів. Але й звідти одержав негативну відповідь. Отже, треба було на щось зважитись — досить переводити папір.

І він зважився: напровесні зібрав усю свою писанину й, коли нікого не було в гуртожитку, кинув до груби. Але ні вогонь, ні попіл не дали полегшення. Він одягнувся і вийшов з гуртожитку в березневу темінь, де вже густіше вицокували дівочі каблучки і частіше пробивався насичений таємничістю провесня сміх. Ішла весна, ішла любов. Над містом, трохи нижче зірок, обізвалися дикі гуси. І їхнє гелготання чи їхні крила знову повернули думки до образів, дарма що вони щойно горіли і розпадалися на вогні...

XI

З бічної вулички вилетіли вітроногі коні, на їхніх димчастих шкурах мало не подзвонювали мальовані срібні карбованці. До цих коней не раз і прицінювались, і підцибрювались молдавські цигани, на них з заздрістю подивлялись і колишні ліверанти, і теперішні керівники, яким належало мати кінний виїзд.

Костянтин Прокопович Хворостенко розбирався у конях, цінував і любив їх більше, ніж людей. Хоча він ніколи через плоскоступ'я не служив в армії, але чомусь вважав себе завзятим кіннотником і вдома на стіні тримав козацьку шаблю свого старшого брата. Коли хтось цікавився її історією, він багатозначно і туманно відповідав:

— Було колись, було!

З минувшини він інколи відколупував шматок братового заповзяття і вірогідно переносив на свою особу, бо хто з нас, грішних, не любить покупатися у проміннях слави? Од брата до нього й перейшла конєповага. Старший і молодший Хворостенки стояли на тому, що і в майбутній війні ніякі мотори і мастила не зможуть замінити мотор в одну кінську силу і овес.

Довгощокий, непорушний машталір натягнув віжки — обірвав чмокання коліс і копит, а з воза обережно почав зсовувати ноги, живіт і самовпевненість Костянтин

Прокопович Хворостенко. Ось він торкнувся вологої землі, поморщився і бридливо почав скидати її із свіжоначищених чобіт. Костянтин Прокопович не любить землі ні на чоботях, ні взагалі, він тільки любить її дари і в готовому вигляді, і в напівфабрикатах. Але волею свого становища він мусив крутитися біля землі, більше того, він володарював над нею і вибивав із неї не так урожай, як сльози. Так, земля не раз

плакала перед сліпцем, що дорвався до якогось керівництва, зловживав ним у міру всіх своїх недалеких талантів.

Костянтин Прокопович б'є кулаком по хвiртці й довго вишуровує підшви чобіт на млиновому колі, що вляглося біля порога, а Туровець думає: чи хоч раз Хворостенко так очищав душу, як чоботи. Таки страшно, що той, хто має бути твоїм одноступцем, стає твоїм ворогом, ще й під це ворогування підводить ідейну базу. А робити це Костянтин Прокопович умів, бо мав у грудях двох звірів: підозру і самовпевненість. Він усе бачив наскрізь, крім свого примітивізму.

Нарешті Хворостенко, який уже встиг натягнути на обличчя свіжу сітку ластовиння (вона так відслоювалась, що, здавалося, її можна було зняти, як здійсмає свою сітку пасічник), вносить у хату лискучі чоботи, зелену недовірливу хитрість в очах і самоповагу на обличчі.

— Господарю, здрастуй! — говорить владно, рішуче кидає вперед куцувату з жирком руку і, зупинивши очі на підвіконні, вражено каже: — О!

— Що вас дивує? — Туровець незрозуміло прицінюється до обличчя Хворостенка, яке теж було схоже на велике й роздуте "о".

Костянтин Прокопович оглядає на вікнах, на столі, на припічку і лавах ящики, слоїки, макітри, де лежить або проростає зерно. Подив його осідає, і замість нього в зеленкуватих з памороззю очах в'їдливо прокльовується насмішка:

— Сякий-такий музей організував у домівці? Га?

— Пі, роблю сякі-такі досліді...

— Хочеш заново винайти велосипед? Це все кустарщина і самодіяльність! — впевнено відрубав Хворостенко. — Для дослідів є учені, лаборанти, а для нас, господарників, є свій практичний графік. Богові — богове, а кайзеру — кайзерове.

— Кесареві — кесареве, — поправляє його Туровець і шанобливо схиляє голову. — Спасибі за цінні вказівки.

Але в цій шанобливості Хворостенко вчуває глузування і в сітку ластовиння впускає недовіру.

— Ти, звичайно, як і завжди, не погоджуєшся зі мною? Ох, Максиме, Максиме, страшно тобі давати і владу, і науку, — натякає на заочне навчання голови. — Там у різних феодалізмах сидиш?

— Сиджу.

— А зі мною про досліді не погоджуєшся?

— Ні, погоджуюсь і дивуюсь.

— Що тебе дивує? Не про логарифми ж я казав.

— Дивує ваш всеохоплюючий талант, — ще підсміюється Туровець, але й побоюється, що скоро буде не до сміху. — Я над своїми дослідідами порпаюся п'ятий рік, а ви за п'ять хвилин звели їх до кустарщини — і я прозрів.

— Коли не прозрів зараз, прозрієш завтра; не все зразу приходить до людини, — примирливо мовить Хворостенко і нахилиється до підвіконня: — Це в тебе жито?

— Ячмін.

— А це правда, що в тебе аж двадцять три діляночки ярової пшениці?

— Правда.

— А для чого тобі така розкіш?

— Бо поки що вчені не сказали, які мені із ста сортів ярової пшениці найкраще посіяти в наш ґрунт, що відрізняється від ґрунту навіть сусіднього села.

— Сто сортів ярової пшениці! І нащо так багато? — здивувався Хворостенко.— Треба знайти один, всеохоплюючий. Ну, теорія — діло темне, перейдемо до практики. Ти чув: наші сусіди з Дубової тишком-нишком підсунули нам свиню.

— Яку?

— Вони сьогодні, випередивши весь район, почали сівбу ярових. О!

— Це ж самогубство! — скрикнув Туровець і спаленів, бо здогадався, чого приїхав гість.

Хворостенко докірливо похитав головою.

— Не самогубство, голубе, а ініціатива передовиків. Ініціатива! Уже сьогодні про них заговорило місцеве радіо, що вони відкрили весну. Уміють же сказати: відкрили весну!

— А чим вони відкриють літо? Пересівом як бур'янами? — засумував погляд Туровця.

Хворостенко на мить задумався, навіть зітхнув, і за його теперішнім владним обличчям вгадалися риси колишнього Хворостенка, який ще не розкидався ні долею зерна, ні долею людей. Та він стер ці давні риси і рішуче сказав:

— Нащо тобі вдаватися у селянський дрібновласницький песимізм? Ми люди діла і твердого графіка. Отже, завтра теж починаємо сіяти!

— Нізащо! — стиснув уста Туровець.

Тепер почервоніло і гарбузисте обличчя Хворостенка. Криво посміхнувшись, він поліз до кишені напіввійськової гімнастерки, вийняв папірець:

— Я твої деякі настрої передбачав. Я тебе, Максиме, наскрізь і глибше бачу, тільки не все доповідаю про тебе. Ось пророби телефонограму, і, може, підпис на ній дещо нагадає тобі.

Туровець пробіг очима папірець, зітхнув: от відразу і вбито його весну і надії. Доки ж ми будемо обкрадати і себе, і державу?

В хату тихенько увійшла Марія Безкоровайна, привітавшись, вона почала поратись біля дослідних ящиків і слоїв. Не звертаючи на неї уваги, Хворостенко запитав:

— І чого так переживати? Починається оранка — ти переживаєш, починається сівба — теж, урожай — та сама картина. Такого навантаження і мотузяні нерви не витримують. Побережи і себе, і їх — знадобляться надалі. Ну, навіщо тобі мати стільки тривоги?

— Одна розумна людина сказала про хліборобів: кров наша — із жита і сонця, тому так і тривожиться вона, коли зобиджають зерно.

— Цьому розумнику треба було відповісти науково: кров наша складається з червонокривців та білокривців, а тривога йде від нервової нестійкості.

Туровець подивився на Хворостенка так, неначе той упав з іншої планети, і, охопивши голову руками, з болем заговорив:

— Уявіть собі картину. Зима, навколо завіяло, замело, як на водохреща. І от прямо в сніги трактори тягнуть сівалки, і закутані башликами сіячі починають сіяти ярову пшеницю чи просо. Що б ви зробили з такими сіячами?

— Я їх, башличників, одразу віддав би під суд! Відразу! — позлішав Хворостенко, але схаменувся — здогадався, що його підсиджують.

— Тоді і нас, і автора телефонограми треба відразу віддати під суд.

— Що?! І автора телефонограми?! — це найбільше вразило Хворостенка, і він пронозувало, з підозрою промацав обличчя Туровця.— Ти зовсім з глузду з'їхав? Я про цей випад поки що не казатиму авторові телефонограми, але якщо ти завтра зірвеш сівбу, заговорю всюди. І побачимо, хто стане перед судом. А суд не буде церемонитись, він і орлині крила підріже до кістки. "І автора телефонограми",— вже пробурмотів для себе, примовк, але ще якось навскіс пропік підозрою Туровця, а згодом спокійніше запитав: — Не розумію, ніяк не розумію — невже тобі не хочеться вискочити в передові, в газети, в радіо, в пошану?

Туровець мало не зойкнув:

— Яка ж може бути пошана до людей, що свідомо кидають зерно в могилу? Ви ж бачили: і сьогодні орачі виорювали кригу з поля, та й земля паморозилась уранці.

— Це сьогодні,— погодився Хворостенко.— А коли через два-три дні пригріє сонце і все обійдеться?

— Так і посієм через три-чотири дні.

— І через три-чотири дні ми аж загуркочемо зі своїх посад! — Хворостенко нервово заходив по хаті.— Ото буде весело! Особливо мені.

— Так, вам не можна без посади,— похитав головою Туровець і дав волю своїм думкам.— Бо що ви вмієте без посади? За плугом не підете, чобіт не пошиєте, хати не збудуєте, дерево не прищепите. Ви на свою посаду вискочили, коли соціалізм мав труднощі в кадрах, і замість того, щоб учитись, розледащили і почали повчати і залякувати всіх. І це вийшло у вас, і потягнули ви селянина з соціалізму в індивідуалізм.

Хворостенко оскаженів, кров почала затоплювати його обличчя, тільки на приступці носа чогось вибилась п'янкувата синява.

— Це я, персонально, тягну селянина в індивідуалізм?

— Ви і недоумство ваше. Ось такі знавці сільського господарства щоденно руйнують і розмах, і красу спільної соціалістичної праці.

— Поясни, поясни це! — вже забігав по хаті Хворостенко.

— А що тут пояснювати? Кинемо зерно в домовину, і вся надія людей перейде з широкого поля тільки на свою латку городу, на яку такі плановики, як ви, накинули всі податки — від молока, м'яса, вовни і шкури до моркви, квасолі, цибулі і маку.

— Ага, значить, ти і проти наших податків виступаєш?!

— Ні, тільки проти вашої персональної дурості.

— Ні, ні, це підкоп під ідеї! Під ідеї!

Хворостенко, як за рятівне коло, обіруч хапається за шапку, іде до дверей, але, щось згадавши, нагло зупиняється,

— Про все це ми поговоримо в іншому місці, а зараз розпишись на телефонограмі.

Туровець розписався, а Хворостенко знову пішов до дверей. Тримаючись за клямку і чавлячи гнів, сказав:

— Дискусію ми продовжимо там,— тицьнув пальцем угору,— а сіяти маємо тут. Я зараз же сам попереджу бригадирів, але хочу знати: від тебе не буде ні активного, ні пасивного опору?

Туровець розпачливо махнув рукою:

— Який може бути опір, коли все без мене вирішено.

— От хоч у чомусь ти маєш рацію. Жаль, що мені треба сьогодні виїжджати в область. Але завтра я звідти пришлю кореспондента. Так що не здумай схитрувати! — і хропнув дверима.

Безкоровайна зітхнула і сказала сама собі:

— Коли немає богів,— божки богують,— і після мовчанки додала: — Камінна баба!

Туровець, решетуючи свої журні думки, здивовано запитав:

— Хто камінна баба?

— Та він, що оце дверима грюкнув. Хіба ж я його ще прикажчиком не знала?

— Але чого він камінна баба?

— А що в ньому є живе? Один крик і кендюх. Точнісінько така баба у нас на могилі в степу стояла, і обличчя таке округле було, і черево. Тільки та хоч мовчала, не заважала людям. Хіба і його не можна поставити на могилу? Хоча б сторожем? Тоді б у нас і зерна, і ідейності побільшало.

— Ідейності? — не повірив своїм вухам Туровець.— Тітко Маріє, а що таке, по-вашому, ідейність?

— А ти ніби не знаєш? Ідейність — це правильність і душевність і до людини, і до зерна, і навіть до худобини чи птиці, а не стук кулаком чи грюк дверима. Стукати і грюкати навіть макоцвітний зуміє. Та від стуку ні розум, ні хліб не виродить.

— А що ж, тітко, з сівбою робити?

Стара втомлено поглянула на нього:

— Хто ж його знає? Жаль і тебе, жаль і людей, і зерна жаль, як дитини. А забастовки ж сам собі не зробиш.

— Ох як вірно! А що з недоумством робити?

— І що робити з недоумством — не знаю. Раніше його ременем чи лозиною вибивали, але зараз ремінь визнали пережитком. А коли вже недоумство стане пережитком?

І хоч як важко було на душі, Туровець посміхнувся, та й знов узяв голову в руки, щоб утихомирити мозок, що в весни, з надій ускочив у зиму.

А тим часом Хворостенко розшукав Артемона Васюту, взяв його під руку й довірливо заговорив:

— Ти, Васюто, це поки що поміж нами, помічаєш, що ваш голова не туди гне лінію? Васюті ці слова — оливою помазали давні виразки, але він стримав себе і невиразно сказав:

— Партизан він. І досі партизанить,

— Не партизанить, а чортзна-чим займається.

— Анархо-синдикалізмом! — піддобрився Артемон.

— От завтра маємо розпочати сівбу — розпорядження в.

— Коли є, то й почнемо!

— Аби ж так і Туровець думав, як його бригадири. Він усе каже, що земля мерзла, а вона аж жвяхкотить. Правда, я його таки вламав, але він і передумати може, а я маю в область їхати. Прямо не знаю, що буде тут, коли я буду там? Тому і надіюсь на тебе, Васюто. Стань моїм оком тут, коли я буду там.

— Я оправдаю вашу довіру! — з вдячністю сказав Артемон.

"І таки оправдає",— подумав Хворостенко, бо знав, що іноді краще спиратися на тих, хто має у біографії якусь пляму чи гріхоплутство... Вони не думають — вони виконують...

XII

Настала нора мінливого сонця і мінливої води, коли, прокидаючись, блакитнаво задихала земля, кали над нею у лісах і яругах святими німбами засвітився ліщиновий пилок, а в небі обізвалися журавлині сурми. В таку пору фарбами золотого Відродження малюються підволохачені ранки і фіолети надвечір'я, а вечори озиваються пташиними крилами, дівочими голосами і бентежно-задумним чаром кохання...

Гай, гай, коли то воно було? Коли-то і йому з вечорів висявали підведені вогким золотом місяця очі і виколисувався дівочий голос:

Коло млина калина, Там дівчина ходила, Ромен-зілля копала, Свою неньку питала: "Кого, мати, чарувати?.."

І справді, за водою, коло млина, стояла собі, наче в малюванні, хатка-білянка, була побіля неї і калина, і жило в тій хатці босоноге чорнобриве дівчисько, в якого не було ні батька, ні матері, тому й не мало з ким порадитись, кого чарувати...

А розмай-зілля чи ромен-зілля все одно мусить прийти чи обізватись у дівочих вечорах, у незайманщині сподівань. І озвалося, коли вони якогось надвечір'я в'їхали на ніч у село.

Досвідченіші вояки метнулись до багатших осель, а він повернув у напівзабуту вуличку, де під копитом сполоханим дзвоном розбивались і зітхали калюжки, де, взявшись за руки, стояли в зелених спідничках верби-підлітки, за вербами входила в марево чи сон хата-білянка, а за нею в рахманну землю вгрузало сонце.

Він зупинив коня біля сивих ворітечок, за якими щулилось босоноге сполохане дівчисько і віями-вінцями прикривало очі. "Які-то вони в неї?"

— Гей, подояночко! Приймеш на постій чи на покій?

Вона, не підводячи вії, навстіж відчинила скрипливі ворітця і сказала їм чи йому:

— Їдьте, коли на багатших не натрапили. Сіно знайдеться, картопля теж, а хліба нема...

І хто його зна, чи то картопля, чи то чари варились тієї вечорини в її чепурній хатинці, бо того ж вечора затривожилось серце молодого бурлаки, що півпарубком подався у Летичівські ліси до партизанів Ткаченка...

Ще на світ не заносилось, коли сурма покликала партизанів у ліс. Прощаючись з Василюю, він запитав:

— Які ж у тебе очі?

У дівчини затремтіли вінчики вій:

— Як приїдете колись удень, побачите.

— Неодмінно приїду чи прийду до тебе.

— Я чекатиму вас...

І як вона тільки виглядала його з вечорів, із дібров і туманів, як боса вистоювала на холоді та росі, як розсипала пінковий сміх, коли він зігрівав її задубілі ноженята своєю шапкою, як побивалась, коли знову збирався в дорогу.

— Кинув би ти бомби, Максиме,— з опаскою торкалась до його широкого пояса, на якому висіло з півдесятка з роздутими пиками смертей, вироблених по Англіях та по Германіях.

Тоді він клав руку на їхні тьмяні насторожені морди і питав у неї:

— А хто, люба, має битися з імперіалізмом?

— Хай би собі старші бились.

— Дістається і їм тепер.

Вона зітхнула.

— Ти чого? — припав устами до її коси, яка пахла ромен-зіллям і на яку лягав відсвіт зорі.

— Уже, Максиме, й мені починає діставатися.

— Тобі? — здивувався, не повірив.— А це ж з якого боку?

Василина оглянулась на село, що чаїлось за її плечима в туманах.

— Переказують, щоб не стрічалася з тобою, бо останеться одне тіло без душі.

Він розгнівався:

— Це переказують оті чорноязики, у яких ти і досі не заробила чоботят?

— Різні, Максиме, різні. Налякане тепер село всілякими властями, бо що не день, то власть, а то і по дві міняється. І кожна тільки розстрілювати норовить.

— Дарма, незабаром останеться тільки одна власть!

— Чия ж?

— Наша, революційна!

Василина обережно повела рукою, ледь торкаючись його пояса:

— І тоді ти бомби скинеш?

— Скину, тільки одну лишу.

— Це ж для чого?

— Про всякий випадок. Коли лягатиму, то в узголів'ї, як свічку, поставлю. А ти

через ці нашіптування дуже мені зажурилася?

Вона знову зітхнула і ошелешила його своїм розважливим словом:

— Журбою не здивуєш нас: ми родились і живемо в ній; не відстає вона від нас, як ото в гнізді відстає від птаха мамина шкаралупа,— і сумно поглянула на ті зорі, що з віків долетіли до її пахучої коси.

Він посміхнувся і зрадив, що знайшов собі таку дівчину. От дістане їй чоботи, навчить грамоти та й... Що буде після того "та й" — не знав і нахилився над нею:

— Ти, Василюк, прямо філософ!

— О! — здивувалась незвичному слову.— А що це таке "філософ"?

Він споважнів, зібрав на чолі усі зморшки і почав назбирувати в голову все, що чув у лісах про давніх чудернацьких учених.

— Філософ — це людина, яка має дуже велику голову, багато в ній лою і різних думок, найбільше проти царів та капіталістів, і живе собі в бочці.

— У бочці?! — жахнулась Василюк.

— Еге ж, у великій, сорокавідерній,— зі знанням справи ствердив він.

— От кому не позавидуєш,— поглянула на свою хатку-білянку, що, як біле гуся, тулилася у вишняку і давала притулок ластівкам.— І чобіт філософи теж не мали?

— Про чоботи брехати не буду, не знаю. Завтра ж спитаю в комісара. А що ти будеш завтра робити?

Вона поглянула в далину, де за весняним туманом дрімала четвертинка її сирітського поля.

— Буду червону пшеницю сіяти.

— Дукачам, людям чи собі?

— Собі, Максиме,— посміхнулася, притягнула його чубату голову до себе і ніяково зашепотіла: — Як буде все гаразд, то з цієї пшениці коровайниці випечуть нам коровай.

Він також побачив за туманом ту латку далекого поля з червоною пшеницею, що виколихає йому зерно і коровай, і навіть почув жіночі голоси на їхньому весіллі:

Коровайниці п'яні Усе тісто забрали, То в пазухи, то в кишені — Своїм дітям на вечерю. А як підійшло тісто, То й в пазусі тісно.

Охоплений добрими любощами, вдячністю, він пригорнув дівчину, поцілував її уста, на яких теж лежав одсвіт далекої зірки.

І тепер, коли він приходив із лісів до Василюк, одразу ж питався:

— Як там наша пшениченька?

І вона посла йому на зволожених устах тиху довірливу посмішку:

— Уже й зазеленіла...

— ...Уже й стебло вибиває...

— ...Уже й колос викинула...

— ...Уже й зерно наливається...

Стояло літо з високим сонцем, з високим небом, з високими надіями. Максима викликали до себе командир і комісар, трьома очима і однією пов'язкою обміряли з усіх

боків, поторгали його вінок бомб, розреготались.

Він знав, що це був добрий сміх, бо в останніх боях його почали звати то одчайдухом, то героєм, то... махновцем. Махновцем за те, що відбив бандитську тачанку з сороміцькими написами. На її передку було написано: "Чорта втечеш", а на задку: "Біса наздоженеш". Та Максим наздогнав її, захопив коней, і тачанку, і кулемета на ній. То й мас за це якусь славу і прізвисько до неї.

Бритоголовий, з чудернацьким прізвисьом і одним оком командир насмішкувато запитав:

- Для чого тобі, Максиме, цей вінок бомб? Утікати ж буде важко.
- А я, батьку, не збираюсь мастити смальцем п'яти. Хай імперіалісти мастять.
- І все-таки — для чого так багато?

Максим знав завзяту і веселу вдачу командира, тому й сміливо звів свої очі на його одне:

— Щоб ворожити на них: любить — не любить,— і підняв на поясі дві довгорукі з роздутими мордами бомби.

І комісар, і командир з того дива отетеріли, далі розсміялись, потім похитали чубом і лисиною і запитали:

- А таки любить?

Він принишк, одвів погляд у куток просторого куреня, де жужмом лежали новісінькі ремінні шкірянки — мрії напівроздягнених партизанів.

- То любить?
- Та не без того...
- Ромео! — сказав комісар.
- Що-що? — не зрозумів незвичного слова.
- Кажу: Ромео і Джульєтта!

— А що воно таке? — насторожився, чекаючи якоїсь насмішки і готуючись гідно відповісти на неї.

Та комісар обійшовся без насмішки, чогось одразу розкис, пригорнув його з усіма бомбами до себе і сказав командирові:

— І в мене точнісінько такий зух росте. Все з батька насміхається, що той по землі ходить.

- А ваш у морі плаває? — запитав Максим.

— Гірше,— зітхнув комісар.— У небі на фанері і полотні літає. Вже двічі збивали його з небес.

То Максим і втішив комісара:

- Дарма. Скільки он ми збиваємо архангелів і святих з неба, а вони собі живуть.

Командир і комісар так розреготалися, що довелося на щоках пекти раки. Висміявшись і витерши очі, командир паче підріс і урочисто сказав:

- Вітаю тебе, Максиме, зі святом.

І хоча справді щось святешне обізвався в ньому, однак насторожився, щоб не пошитись у дурні.

— Це ж із яким святом?

— З великим, Максиме... Чого б ти зараз побажав?

— Для міжнародності чи для себе?

— Для себе.

Він замислився і розквашеним носком чобота почав колупати долівку куреня.

— Говори ж, вояче!

— Говорити не штука, а ви знову почнете насміхатись, а я знов почну пекти раки, і коли вийду од вас, хлопці скажуть, що від мого виду можна прикурювати цигарки.

— Кажи, кажи, Максиме!

І йому набігли на очі і озеречко червоної пшениці, що нагойдалося собі за літо, і хата-білянка, і оте чорнобриве дівчисько, що босе жде його на вечірнім порозі й назбирує на косу відсвіт далеких зірок і від якого пахне материнкою та ромен-зіллям.

— Та оце не завадило б мені гарні чоботятка, дівочі.

— Дівочі? — перепитав командир і з подивом глянув на його розквашені чоботи.

— Еге ж, бо маю собі таку красу, що гріх буде застудити її на холоді.

Командир посмутнів, торкнувся своєї пов'язки, яка заміняла йому око:

— От чого не маємо, того не маємо.

— У якогось хриstopродавця роздобудем! — утішив комісар не зовсім партійним словом і приязно посміхнувся Максимові: — Бо не можна застуджувати чи нівечити красу... Запам'ятай, Максиме, це і після одруження. Ми ж такі лобуряки: перед дівчиною мало на коліна не стаєм, а жінку по коліна в землю вганяємо. А про свято командир вірно сказав: за хоробрість вище командування нагородило нас орденами і... шкірянками. От і вибирай собі орден чи шкірянку. Що тобі?

Дурним же він, дурним був тоді, не знав, що таке орден, а одягнутись не було в що, і несміливо сказав:

— Мені б шкірянку.

Він побачив, як одразу нахмурився комісар, а командир крeкнув, обернувся, через плече тицьнув пальцем у куток і невдоволено буркнув:

— Вибирай, яка на тебе дивиться. А як почне пересихати, рициновою олією змащуй.

"Чого вони відразу перекапустили і собі, і йому свято на будень?"

Відчуваючи невдоволення і командира, і комісара, він зрозумів, що їм або шкода шкірянки, або він ще не заслужив її, і, покопирсавшись у купі, схитрував:

— Усі вони завеликі, нема на мій зріст.

— Ти, Максиме, в сорочці родився! — розпогодився комісар.— Ти ще не знаєш, що таке орден!

— Та, мабуть, не знаю,— погодився він і долею випадку став одним із перших орденоносців усієї губернії.

А через якихось три тижні партизани напали на зашкірну крамницю проскурівського лавушника і роздобули Максимові театральні червоні чобітки, що аж стікали масним сонцем. Принесе ж він їх Василю, удавано зітхне і скаже:

— То взувайся, дівко. Тепер уже не грітиму в шапці твої ноженята. І, нарешті, скажи, які в тебе очі.

А вона йому, напевне, одкаже: "Приїдеш колись удень, то й побачиш". Коли вже той день настане?

Зоряним вечором, що бринів свіжими стернями і смутком передосіннього туману, не йшов, не біг — летів до свого кохання. Бомби оббивали йому ноги, а на плечах солодко тюкали чобітки. Вже добігаючи до хати-білянки, побачив у її вікнах світло, і йому чогось стало моторошно. Прислухаючись до вечорини, до подиху туману і городу, де солодко прив'ядали дині-татарки, він, як тінь, добрався до хатини, де літували ластівки і де очікувала його ластівка.

Тиша стояла на її подвір'ї, у її вишняка, у її хаті, навіть чути було, як туман з долоні літа переходить в осінь. Але раптом він помітив темно коло мовчазних людей і завмер. Серце калатанням відлічувало час, але з людей ніхто навіть не поворухнувся. Він скрався до них і нарешті полегшено зітхнув: край подвір'я, ближче до огороду, стояли не люди, а снопи червоної пшениці, що мас піти їм на коровай.

— ...Уже й обжалась,— заграє тиха посмішка на її вогких губах.

Притримуючи довгоруку бомби, він добрався до віконця, припав до нього обличчям і, чуючи, як обривається серце, пожадливо ковтнув повітря, застогнав, а голова його сама сповзла з шибок. У хаті він побачив домовину, в ній, посеред осіннього квіту, зі складеними руками на грудях, як жива, лежала його Василина.

Заточуючись, падаючи на бомби і знов заточуючись, він наосліп увійшов у хату, де читав псалтир хлопчак років десяти, а невдалік од нього на лаві куняв ще менший золоточубий пуп'янок.

— Що ви робите, діти? — не голосом, одним болем запитав.

— Я над убієнною читаю псалтир,— злякано поглянув на нього старший хлопчак.

— Над убієнною?.. Хто ж її убив?

— А ніхто цього не знає. Тільки кажуть люди, що убито її за любов.

Він здригнувся:

— За яку любов?

— А піхто цього не знає? Тільки кажуть люди, вона партизана любила.

— Дядьку, а це не ви будете тим партизаном? — прокинувшись, довірливо-довірливо запитало меншеньке дитя.

— Та я...

Діти підвели на нього голови, а він, стискаючись, меншаючи, підійшов до Василини. Тепер на її косі лежав відблиск свічки, а на вустах не було вологості. За довгими, ще довгими ніж у житті, віями назавше заховались її очі, яких він ні разу не бачив удень. В її босих ноженятах, які він більше ніколи не нагріє, теж лежали живі квіти, але й вони, збираючись у могилу, вже пахли воском чи бджолами. Він поцілував її, припав чолом до сухої, як скрипка, домовини і заплакав, не чуючи, як на плечах здригалися її чоботята. Скільки отак простояв, не пам'ятав, тільки трохи прийшов до тями, коли хтось торкнувся до його пояса, на якому бомби тримали смерть.

— Дядьку партизан, а йому читати над убієнною псалтиря? — питалося менше хлопча.

— Чого ж хтось із старших не читає?

— Старші бояться, щоб знов не стрелили у вікно. Дядько Громко завів сюди Тарасика, розкрив псалтиря, сказав, де читати, а сам тричі перехрестився і пішов додому. Коли буде тихо в селі, він ще прийде.

— А як тебе звати?

— Богданом Романишиним.

— Іди, Богданчику, додому.

— Як хтось замінить Тарасика, ми підемо. Ми з самої весни дружимо з ним.

У хату обережно-обережно увійшла жінка і зашепотіла з порога:

— Утікай, Максиме, бо в селі бандити. Вони вже нахвалялися тебе вбити і викинути вовкам на м'ясо.

Він упізнав Ганну Романишину, витерши рукою сльози, зняв з плечей чобітки:

— Взуйте її, тіточко, мертву, коли живою не мала в що взутись.

— Війна...— зітхнула жінка.

— Тіточко, а які в неї були очі?

— У кого? — не зрозуміла жінка.

— У Василяни.

— А ти не знав? — жахнулася молодиця.— Що ж то за любов була?

— Любов була, яку послав час... Я ж тільки вечорами бачив її.

— Золотисто-карі були в неї очі... Як зорі...

Тишу розірвало п'яне галайкання і тупіт коней.

Він зірвав з пояса бомбу, готуючи її на тих, хто гасив очі, як зорі...

Це все за одну хвилю пройшло в очах і душі Максима Туровця, коли він зупинився перед піснею: "Коло млина калина, там дівчина ходила".

Хтось низьким голосом тихенько-тихенько співав, тільки для себе, а пісня водою і прибилась до мосту, на якому стояв Туровець. Він пішов на пісню, на той дивовижно низький голос, що одразу хапав за серце. В садочку Соломії Громишиної між деревами самотіла темна постать, видно, орудувала граблями і тішила себе веснянкою.

— Добрий вечір добрим людям!

— Ой! — зметнувся жіночий голос.— Налякали!

— Чим же налякав? — переступив невисокий перелаз і підійшов до вдови.

— І сама не знаю,— випросталась, посміхнулась, обперлась на граблі.

— Що ж ти поночі робиш?

— Ет...

— А все-таки?

— Та розгрібаю квітник. І вдові треба якусь квітку посадити,— голос її був звичайний, без цієї глибинної, із щемом низини, що одразу ж хапає за серце.

— Соломіє, це ти щойно співала "Коло млина калина"?

— Ой ні! Хіба ж удові можна співати дівочу? — І навіть у темряві було видно, як

змінилось її розпашіле обличчя.

— А хто ж тоді співав?

— Не знаю,— безпомічно, когось шукаючи, озирнулась.

— І нащо тобі чаїтися з таким скарбом, ще й когось обманювати? — добряче засміявся.— Мені саме такий голос потрібний.

— От і спіймали на шкоді, хоч людям не скажіть,— посмутніла вдова.— Для чого ж вам потрібний такий голос?

— Для того, щоб до людей приходило більше порядності, задуми, сердечності теж.

— Ти диви! — здивувалася вдова.— А я собі думала, що ви тільки одними планами живете: як вивезти, як завезти, як зібрати, як віддати. Чи так у вічі не можна казати голові?

Туровець спохмурнів, згадав свої турботи і неужитки:

— Говори краще у вічі, аніж поза очі. А без планів також не обійдешся, коли розумні вони.

Вдова похитала головою:

— Люди теж так кажуть, і все одно чогось, незважаючи на них, і сьогодні плуги лупали землю із кригою. А завтра по плану і зерно вкинуть у мерзлу домовину.

— Ти що, ворожбитка? — здивовано запитав і навіть з якоюсь опаскою глянув на вдову.

— Чого це ворожбитка? — образилась Соломія.

— Так ти ж читаєш, що в мені написано.

І вдова, мов обухом, вдарила по голові:

— Для кого ж там написано? Тільки для вас чи й для людей?

От тобі й тиха вода, от тобі й пісня про калину. І він позаздрив Соломії: їй усе здається простішим, ніж воно чогось вийшло з селом. Але чого? Чого і він, голова, не може зробити те, що очевидячки треба робити? І чому часто глузд пасує перед безглуздям?

— Ви, кажуть, сьогодні переїдали собі серце з Хворостенком? — уже співчутливо запитала Соломія.

— Та переїдав.

— І даремно, бо не пособиться. Це ж не людина, а тільки процент виконання.

— Як ти добралась до нього?

Вона загадково посміхнулась і відігнала якусь думку:

— Люди добрались. Може, підвечеряєте в мене, коли дома кращого немає?

— Де воно краще візьметься у вдівця?

— Що ви говорите?! — аж скрикнула Соломія.— Який ви вдівець?

— Так мав же я наречену. Лише кілька днів не дожила вона до весілля,— знов постала перед очима давнина.

Соломія зітхнула і мовчки повернула до хати. Пагілля дерев чіплялося за її одіж, хустку, яка і в темряві процвітала квітом, і вона їх притримувала рукою, щоб не вдарити несподіваного гостя. Із стріхи обізався лелека. Вдова підняла голову до птиці і

заспокоїла її:

- Спи, чорнокрильцю. Це він прокидається, коли хтось незнайомий приходить.
- А часто вони приходять? — І щось защеміло всередині чоловіка.
- Як коли,— відповіла наче безтурботно.

У хаті жінка засвітила світло, скинула тіснуватий сачок, і вивільнені груди піднялися вгору, забриніли жагою материнства, а в очах колихнувся сон чи півсон. І знову прокинулось те саме запитання: чого вона й досі не виходить заміж? Туровець знав, що не один сватався до Соломії, та нічого не виходило з того сватання. А всіляких залицяльників гнала, як могла. І все одно заздренні жіночі язики не жаліли її — сікли, як мечами. Кого ж очікує вона?

Вогонь од печі освітив проворну постать вдови; коли вона нахилилась, її груди більшали, а по виду справді проходило-мінилося щось од чарівниці. Орудуючи рогаками, вона обернулась до Максима і неждано спитала:

- Ви за моїм голосом чи за штрафом прийшли?
- За яким штрафом? — незрозуміло подивився на її розпашіле обличчя.
- А хіба Хворостенко не наскаржився на мене?
- На тебе? Ти його батькувала?
- Трохи.
- Де? На людях?
- Ні, вдома.

Це неприємно вразило Туровця.

- Чого він приходив до тебе?
- Казав, що води напиться,— і їдуча насмішка обвела її наміцно стулені уста.
- Напився?

Соломія безневинно подивилась на Туровця, але що стояло за цією безневинністю, що ворушилось у очах, у їхньому півсні?

- А чого ж? У нас вода некупована.
- І ти виказала йому?

— Як на сповіді. Сказала: хай він продає собі хамсу чи одеколони, а нашу землю не калічить, бо для цього багато розуму не треба.

— Що ж він?

— А що йому? — повела плечем удова.— Розсердився, розбризкався, узяв мене на замітку і сказав: "Ось уписую тебе в папір. Після цього не бути тобі..." А де не бути мені — не сказав.

— Дурисвіт! — вилаявся Туровець і задумався. Загадала ж йому задачку удова. І те, що давно нагрівало між ним і Хворостенком, мабуть, вибухне скоріше, ніж думалось. Та було тут одне "але". Коли він у свої вісімнадцять-дев'ятнадцять років гасав на коні, то не сумнівався у перемозі. А зараз, коли йому доручили сотні коней, тисячі гектарів землі, він часто терпить поразку перед Хворостенком, перед його владним криком, перед його телефонними зв'язками, нахрапистою демагогією і дикою впевненістю, що, мовляв, "з кожної голови треба знімати мірку". Після цього можна дійти до того, що й

голову треба здіймати. А може, він хворий на голову? Та ні. В торгівлі ж розбирається. Хай би там і крутився. Так йому хочеться усіх повчати. Ось тоді й стає в пригоді чи крик, чи стук, чи підозра, що вписується в чистий папір.

Соломія поставила на стіл пряження, куліш, огірки.

— Ви як будете вечеряти — насухо чи з чимось?

— А як у тебе їв Хворостенко?

— Він тільки воду пив,— стулила уста, а навколо них знову затанцював сміх.

— Ох і перцю ж багато в тобі.

— Вдові не можна без перцю,— неждано посмутніла вона.— Ви самі наріжете хліба?

— Та ріж ти.

Вона взяла в руку буханець і, не прикладаючи до грудей, почала незручно різати.

Туровець не витримав:

— Чого ти не прикладаєш хліб до грудей, як і мати моя різала? Так він смачнішим здається.

— Як не вгодно вам, ріжте самі! — поклала перед ним ніж і хліб.

Він з подивом побачив у її очах, у їхньому півсні причавлений біль. Чим же він міг образити її? Чи це колишня робота якогось дурня?

— Може, в тебе груди болять? — спитав із співчуттям.

— Мовчіть про них, бо прожену і вас,— засичала вдова, а на хаті вже зі сну зірвався лелечий клекіт.

XIII

Розвалювалась темрява, з-під неї виходила земля, вибігала вода і вилітав жайворонок. Ах, як йому, провісникові весни, хотілося скоріше побачити сонце і поєднати в доброму звучанні землю і небо. Долетівши до середини між ними, він повис у досвіті, дрібно-дрібно затріпотів ще вогкими з туманцем крильцями, вдарив у невидимі цимбали та й пролляв, ще й розбризкав струмок срібла і зачарував ним ще сизе небо, ще чорну землю і свою сіреньку дрібну жіночку, що пригрілася грудьми до борозни і втішалась — який у неї славний муж, і думала, які в них у житечку виростуть гарні та співучі дітки. Їй теж хотілося злетіти в небо, покупатись у тому сріблі, що видобував чоловік, та мала земні турботи: отут у борозенці треба будувати гніздечко, і так будувати, щоб не помітила їх ні людина, ні злодійкувата сорока, ні отой яструб, що два дні сумовито виквилював над цим полем, не давав мужу співати, а їй зносити в дзьобику те, що люди називають будівельним матеріалом.

Отак із жайворонка й почався невеселий райок Туровця. Коли він не був головою, то більше міг прислухатися до птиці і степу, до води і лісу. А тепер було стільки клопоту, потрібного й непотрібного, що більше вже думалося не про красу природи, а про господарчу потрібність її: коли б уже дощ пішов чи випала погода на сінокіс. Ось так різне ніколькоство день за днем і вимолочує з тебе душевність. А що ж говорити про тих, хто навіки прив'язав себе до одного столу чи стільця? Як їм потрібний цей жайворонок чи той заєць, на якого тепер, немов ординці, накинулись усі, кому не ліньки вбивати живність. І скоро будемо мати собі того зайця тільки в казках, а не в

лісі. Жайворонку любий, чи не видно там з високості, яка до нас іде погода? Може, справді вже весна переважить зиму і дідуга мороз не забреде на беззахисні сходи? Та не про це говорять минулі роки. Він вергав їх у пам'яті, наче каміння, і не знаходив відради, і стишував кроки, бо як погляне сівачам у вічі? Ховай їх від людей, а вони, проклинаючи тебе, поховують, а не посіють зерно.

Кахикання позаду хльоснуло, мов батогом. Туровець оглянувся. До нього поспішав Хворостенко, несучи на підрешітку обличчя урожай ластовиння і заклопотаності. Теж не проспить зайвої години. Хоча міг би. Ще чорти навкулачки не б'ються, як він схоплюється на ноги і до ночі не має спочинку ні його плоскоступ'я, ні його підлеглі.

— Ну що? — питає він голосом і підмороженою зеленню очей, у яких і за якими стоять ображена гордість, недовіра і причавлена злість.— Прочумрався після вчорашнього?

— Де там, чад заліг у голові. Ви ж іще звечора збиралися в область. Чом не поїхали?

Хворостенко звів товсті повіки, до яких не добрались коноплини ластовиння, щось невиразне буркнув і посварився куцим пальцем не то на голову, не то на вінець сонця, що саме вималювався на блакитнаво-рожевім з прозеленню полотні неба.

— А ти, хитрий дядьку, не догадуєшся, чого я не поїхав?

— Звідки вже нам таку догадливість мати.

— Не люблю, коли ти починаєш просторікувати. А не поїхав я знову-таки через тебе.

— Так любляєте мене?

— Усе насмішечки виколупуєш? — Хворостенко набичився.— А коли хочеш, то й любов треба теж перевіряти щодня,— і гіркота пішла по душі, бо згадав свою дружину.— От погарикались, переїлись ми вчора з тобою, одначе все вирішили про сівбу, зібравсь я в дорогу, та в голову вдарила думка: а що буде тут, коли я буду там? — він тицьнув пальцем на окраєць сонця, зітхнув.— І вирішив залишитись тут. Але щойно дзвонили, що обов'язково маю бути там. Хоча й жаль, та сівбу розпочнеш без мене.

— Для чого тільки цей поспіх? Земля ж іще сонця не напилася, і родить вона один раз на рік.

— О, знову за рибу гроші! Знову дрібновласницькі пережитки!

Вони підійшли до колгоспного подвір'я, де саме про щось тихенько говорили насуплені сівачі. Побачивши Туровця і Хворостенка, вони одразу ж примовкли.

— Стоять неначе змовники,— насторожився Хворостенко, зупинився біля воріт і тихцем запитав Туровця: — Ти часом не підігрівав їхні настрої?

— Я не знаю, як свої охолодити.

— А чого ж вони такі? — повів головою на сівачів.

— Ви ж забрали в них радість. Учора ще були господарями, а сьогодні почувають себе гірше за поденщиків, бо мають убивати свою ж працю, своє зерно.

— Не мели зайвини. Зрештою, коли й пропаде щось, то пересіємо!

Туровець прошив його недобрим поглядом:

— Пересіємо? Але чим? Насінням третього класу, відвійками, мишоїдом? Отак і вбили ви радість весни, надії літа, тільки залишили страх перед зимою.

— І все одно сіяти будемо! Я не вірю в твої прогнози! У свої вірю!

Рішуче пішов до сівачів і недовіжливо запитав:

— Ви орати чи сіяти зібралися?

— Та сіяти, коли велять,— неохоче обізвався Василь Романишин.— Тільки не знаємо, кому це треба?

Хворостенко впиляв у нього звужені очі, бо треба одразу підрізати бунтарську стихію.

— Що ви хочете цим галагаганням сказати? — націдив підозри в кожне слово.

— Та нічого, коли не здогадались,— поглянув Романишин на свої великі, мов коряки, руки й сказав не Хворостенку, а комусь невидимому: — Отак наша сила через декого і проростає безсиллям.

У Хворостенка на підрешітку обличчя вискочили завбільшки з горобенята жовна.

— Ваш син учиться в інституті?

— Вчиться.

— То глядіть, щоб через такого батька не захурчало за ним.

Обличчя Романишина стало вапняковим, а Хворостенко, підкинувши людині їжака під мозок, обернувся і пішов до Туровця.

— То скільки маємо сьогодні засіяти?

— Ви ж записали: сто сорок гектарів.

— А якби ще накинути десяток гектарів? Уявляєш, як би ми но району прогрімili?

— Постараємось.

— Оце ділова розмова,— аж розпогодився, вписав у папір нову цифру і довірливо сказав: — Так уже хочеться захопити перше, принаймні друге, місце у зведенні! Преміальне! Ну, тепер їду туди,— тицьнув пальцем уже на все сонце,— із спокійною душею.

Коли за Хворостенком забриніли дощані ворота, сіячі обступили Туровця.

— То що, Максиме Павловичу, є наказ згноїти зерно в землі? — запитав золотовусий Саливон Литвинчук.— Коли є, то чого наш дядько не зробить: навіть зерно занастить, а за це йому ще й паличку — трудовень — запишуть, то й плач, дядьку, за хлібом і радій паличці чи спирайся на неї, як старець на костур.

— Про костур, Саливоне, ви даремне заговорили,— сказав Туровець.— Про інше нам треба громадою говорити і думати.

— От, ідучи сюди, я свіжу сорочку одягнув, діточок, поцілував і мало не заплакав,— обізвавсь ошатний Дорохтей Грицай,— Бо йду наче не сіяти, а ховати когось.

— І кому б це втолкувати, що ми хоч і гречкосії, але люди державні, а не казенні?

— Може, Максиме Павловичу, почекаємо з сівбою?

— А за це Максима Павловича і візьмуть за шкірку, та так візьмуть, аби тільки витримав. Ситуація!

Печаль житніх степів стояла в очах хліборобів, і вони ніяк не могли збагнути, для

чого їм треба було поховати свою святиню — зерно. Звісно, графік є графіком, але ж і їм, і державі головне мати не графік, а хліб. Навряд чи той, хто поперед батька вихоплюється з цими графіками, сіяв колись хліб.

— Що ж робити, Максиме Павловичу?

— Досить галайкотіти, бо наше діло теляче: що скажуть, те й капай,— обізвався Омелян Безкоровайний.

— Ви б краще йшли до церкви, аніж галакати про телячі діла,— розсердився Туровець.

— І піду! — закусив вудила Омелян.— Все буду ближче до бога!

Омелян, розмахуючи клешнястими руками, пішов до воріт, а Туровець звернувся до сівачів:

— От і дожились ми до того дня, коли наче й сіяти треба, але й не можна сіяти.

— Та в папірець,— підказав хтось збоку.

— Але не в усякому папірці є державний інтерес. То зробимо так, вийдем у поле і зерно вивезем, складемо при дорозі, а сівалки пустимо по ріллі порожніми. Хто не придивиться, подумає, що ми конаємо графік.

Люди мовчазно скинули очі на Туровця, освітили його своєю тривогою, вдячністю, і тільки хитрий Грицай поліз до потилиці й запитав сам себе:

— А що потім буде з нашими озаддями?

На подвір'ї вибухнув регіт, не сміявся лише Грицай, і його втішив Литвинчук:

— Ти краще думай не про казенне місце, а про голову...

Це був перший день у його хліборобському житті, коли він не міг дивитися на сівбу, яку можна було назвати злочином. Це вже залежало від того, хто як розуміє життя і суд над ним. Утомлений душею, він пішов не на поле, а в ліси, де очеретяний плетінь затишно обкільцював пасіку і бортяницю. Тут між двостінними вуликами орудували дід Володимир і Соломія Громишина. Вони, окутані пахучим димом, саме ворожили біля безматочної сім'ї — приєднували до неї з другого вулика неклеус*. Робота була пильна, Максим не наважився порушити її навіть словом.

А довкола, за своїми законами, ішло медвяне життя. Одні бджоли, мов крихітки сонця, несли у вулики першу поживу з ліщини, другі збирались у громади на жолобчастих дошках поїлок, і добре гудіння, здавалося, погойдувало ліс і оту хатку, що всередині пахла цвітом і медом, а зісподу обзивалася неспокоєм джерельця. Нарешті безматочна сім'я має нову господиню. Пасічник закриває вулик і наказує йому:

— Живи!

Тепер можна й запитати, як живе старий.

— Та нічого — перебули зиму,— і радісно повідомив: — Вже скоро й медуниця зацвіте.

— Підсівати щось думаєте?

— Буркун і шалфей. Пришли нам коні через тиждень. Самі посіємо.

— А що зараз маєте робити?

— Вибраковувати непотрібні та старі рамки, бо в старих дрібніють соти, а через те

дрібніє бджола.

І тече тиха, як весняна година, розмова з господарчими клопотами, з добрими згадками, приколисує його більші турботи і завтрашні чвари. Він теж, як не вхопить хапун, після свого середньоліття, подасться у пасічники. Та ні, це тільки думка летюча, спересердя на тих, що в графіки, як у кайдани, забивають землю. А життя він мав і мав неспокійне, звик до цього і крутитиметься в ньому, якщо не вхопить хапун. Ох, той проклятий із казки хапун...

Утрюх вони пішли до хати, під якою здригалось і зітхало серце джерельця. Туровець зачудовано став на те місце, під яким озивалась вода.

— Володимире Гнатовичу, а взимку вона ущухає?

— Ні, невгавуще воно: круглий рік гомонить, нуртує, утішає старого.

— І спати не дає?

— Тільки навесні, саме тоді, коли в небі журавлі закурличуть. Чи це дружба між ними? А так воно спокійне у мене, як дитя, що бавиться саме з собою.

— Глядіть, це дитя ще хату знесе вам.

— Як не знесе її лиха людина, то джерело не знесе. Соломіє, ти, може, заглянеш у піч?

Жінка метнулась до печі, потім почала накривати стіл і знову різала хліб не біля грудей, а в руці. Він ніби й не бачив цього, порпаючись у дідовій бібліотеці.

— Ти нічого не збираєшся у ній забороняти? — примружився старий.

— Або що?

— Хворостенко хотів заборонити усіх поміщицьких письменників.

— Це яких саме?

— Почав з Тургенєва...

От і знову надщербилась рівновага, знову насунувся на очі завтрашній день: куди тільки він поверне його? А в розчинене вікно на пахощі меду зліталися бджоли, сідали на щільник, на дідові руки, а за вікном потріскували, зітхали берези і висипали зі свіжих шпарин солодкі сльози. А за березами важніли хмари, не знаючи, куди занести дощ. Тут вічність дивилась людині у вічі, і добріли вони.

* * *

Увечері аж з області подзвонив Хворостенко.

— Так що воно і як у тебе?

— Усе чин чином.

— Говори мені не фольклором, а діловою цифрою. Скільки засіяли га?

— Сто п'ятдесят чотири і двадцять п'ять соток,— відповів, не моргнувши оком.

— Скільки?! — не повірив спочатку.— Молодці! Вписую в папір сто п'ятдесят чотири без соток.

— А чого ж без них? — виявив невдоволення Туровець.

— Округлюю! Отже, ми по району дали найбільше! Ні, старина, із тебе ще будуть люди, коли подолаєш селянську стихію. Бери її за горло, інакше вона придовбнить твою голову.

— Може,— погодився Туровець, повісив трубку і засміявся: ніколи не доводилося так вискакувати в передові.

Цього ж вечора, не в силі приховати зловтіхи, Артемон Васюта на якомусь задрипаному грузовику добирався в район. Міг би гайнути й на своєму жеребі, але тоді б Туровець одразу догадався, хто подав сигнал. Хіба ж Васюта не знає, що сигнал має повзти тихо, як вуж, а жалити може й з громом? Тепер за обман і зрив посівної Туровець аж загуркоче зі свого стільця. От хто тільки змоститься на ньому? Якось не зумів він, Артемон, згуртувати навколо себе людей. Одначе рідня, горілка і товариш Хворостенко повинні допомогти. Тоді він не буде таким дурнем, як Туровець, тоді, як скажуть, він і на водохреща організує сівбу. От якби тільки знову Туровцю не допоміг орден Червоного Прапора.

Розплатившись з водієм, Артемон бадьоро попрямував до Хворостенка, який всюди ратував за комунальні квартири і вигоди, але сам чомусь жив без цих вигод в одноповерховому, обвитому диким виноградом будиночку. На делікатний стукіт Артемона за дверима весело задріботіли чийсь черевички, і на поріг розгонисто винесла копичку неприкритого волосся, напівприкриті груди і чортенята в очах насмішкувата Хворостенкова жінка, якій господар не довіряв ні у видатках, ні в любові. Еге ж, маючи таку жінку, небезпечно їздити у відрядження.

— Добрий вечір, Броніславо Михайлівно,— шанобливо вклоняється Артемон, і по його ятаганистих щелепах проходять лінії догідливості.

Броніслава Михайлівна відкидає назад гнучкий стан і копичку волосся.

— Це ти, Васюто? — питається так, наче він щонайменше одягнув сорочку навиворіт.

— Хіба спочатку не впізнали?

— О, твої щелепи до смерті не забудеш! — не знати, чи хвалить вона щелепи, чи насміхається з усього нього. Але якби хвалила, то повинна б говорити про очі, брови, а не про те, чим жуєш. Хоча хто розбере їх, що мають у собі веселу польську кров? От, може, вона й очікує, щоб гість пригорнув її, а він стоїть як телепень і опасається отих чортенят, що викупуються в ополонках очей. У таких ополонках і втопитися можна.

— То спасибі вам за добру пам'ять,— бадьориться Васюта, а Броніслава Михайлівна починає сміятись. Її сміх йому більше подобається, ніж голос, від якого так і сподівайся якогось їжака.

— Ти приїхав до мого ортодокса? — анічутінку не жалує свого чоловіка, що, видно, в оселедцях більше розбирається, ніж в любові.

Та Васюти не підманиш такими вченими слівцями, і він говорить з гідністю:

— Я приїхав до нашого вельмишановного Костянтина Прокоповича. Вони тепер спочивають чи бодрствують?

— Вони оце були присутні, але зараз відсутні,— почала говорити в тон Васюті, але відразу пирснула, розсипала сміх по всьому подвір'ї, збудила ним у сусідській голуб'ятні голубів і прислухалась до них.— Воркують!

— А що ж їм робити, коли мають у житті не клопоти, а саму любов,— кинув

наздогад буряків слівце: може, Броніслава Михайлівна і вчепиться за цю ниточку, тоді й він посміливішає, і хто ще зна, яка буде торгівля у Хворостенка, а які прибутки в нього?

Та Броніслава Михайлівна не вхопилася за цю ниточку, а запитала:

— Що ж у вас?

— Маю справу до Костянтина Прокоповича.

— Термінову? — споважніла вона.

— Дуже!

— Мені можна довірити її?

— Та звісно, Броніславо Михайлівно, бо ж ви і Костянтин Прокопович — це одно.

— Ні, двоє,— зітхнула вона.— Ходіте ж, третій, до хати.— І понесла в будиночок розтріпану копичку волосся, і спокусливі лінії, і литчасті, трохи завеликі для неї, ноження. Але як вони звабно несуть-погойдують її стан.

В оселі вона посадила його за лискучий старовинний стіл напроти якогось потемнілого від часу портрета, що мав не мальовані, а живі очі. Вони темним судом подивилися на Артемона, і тому той почав вивчати не обличчя, а одяг і взуття портрета.

Броніслава Михайлівна помітила Артемонову увагу й запитала:

— Вам подобається портрет?

— Дуже!

Це здивувало і зацікавило жінку:

— А що вам тут найбільше подобається?

— Чоботи. Матеріал, видать, такий, що зносу не буде.

Броніслава Михайлівна так розреготалася, що на ній затанцювала і копичка волосся, і одяга, і все, що під нею окреслювалось. Пересміявшись, вона витерла очі й запитала:

— Що вам, чаю, кави?

— Спасибі.

— Спасибі "так" чи спасибі "ні"?

— Спасибі, ні. Ми делікатних напоїв не вживаємо, ми більше — натуральні.

— Тоді розкажіть! — наказала вона, запалила сигаретку, і дим почав охоплювати її розпатлану копичку, що насправді пахла сіном. Вночі біля такої голови здасться, що ти на лузі.— Розкажіть!

— Сьогодні ми мали почати в себе сівбу...— прокашлявся Васюта.

Броніслава Михайлівна безцеремонно перебила:

— Це я чула від свого ортодокса.

— Костянтин Прокопович якраз горою стояли за сьогоднішню сівбу, вони хотіли першими вскочити в зведення, на що були всі реальні можливості, бо і машини, і худоба в нас на рівні. А як тільки ваш Костянтин Прокопович вийшли з колгоспного подвір'я, наш Туровець обманним способом відмінив сівбу. І сьогодні ми не засіяли жодної сотки. Жодної. І тут іде друге преступлення: Туровець, теж обманним способом,

передає Костянтину Прокоповичу, що план не тільки виконано, але й перевиконано. А друге преступлення тягне за собою третє: завтра наша брехня з'явиться у вашій газеті, а потім прийде наказаніє. То треба ж негайно виправляти становище!

— І ви приїхали виправляти становище? — щось від портрета перейшло в її очі.

— Мусив, бо для мене слово Костянтина Прокоповича — закон. Я проти всякого анархо-синдикалізму.

— Боже! Що ви мелете, Васюто?! — сплеснула вона руками.— Ви хоч знаєте, що таке анархо-синдикалізм?

— Мені досить, що його знає Костянтин Прокопович. Я на курсах різних теорій не вивчав.

— Шкода. Ви б з Костянтином Прокоповичем і в теорії навели порядок.— Вона загасила цигарку, втопила бісики в очах і строго запитала: — Васюто, ви хоч трохи, хоч на макове зерно, розбираєтесь у сільському господарстві?

— Теж мені питаннєчко! — образився Артемов.— Я в десять років уже ходив за плугом. На цьому живемо.

— А хоч один рік сіяли ви чи ваш батько в мерзлу землю зерно?

Васюта зітхнув, заперечно повів головою:

— В індивідуалізмі не сіяли.

— А чого ж тепер сієте? Невже ви загубили жаль до зерна? Ще й з доносом приїжджаєте на людину, яка хоче зламати безрозсудство таких мудрагелів, як мій чоловік, що нічого не тямить у сільському господарстві. Ви, може, хочете зайняти місце Туровця? То займіть його працею, розумом, без доносів, без колінкування перед Хворостенком. Ви зрозуміли мене? — чогось перейшла на "ви".

— Трохи зрозумів,— почув, як гарячі спалахи потекли по щелепах і щоках... А ще й пригорнути думалось їй.— Але зрозумійте й мене! Я виконую наказ, як солдат.

— Який же з тебе солдат? — сікла і шаткувала його очима, в яких уже замість дрібних чортиків сидів сам сатана.— Ти не солдат, а мародер, що грабує і державу, і землю! — І враз вона зажурилася: — Державу і ти, і мій ортодокс можете підманути, а землю — ні.

Артемон почув, як у голові його побільшало крові:

— За кого ж ви нас маєте?

— Я вже сказала за кого,— втомлено прикрила повіками очі й постаршала.— А тепер іди звідси й не попадайся мені на очі.

Він вийшов з її оселі, як обмолочений сніп, і з жалем подумав про Хворостенка: з такою відьмочкою і весільна ніч здається пеклом...

Хоч як це дивно, а цілих чотири дні минули спокійно, і в зведенні вони вийшли на перше місце. А на п'ятий день, коли почали сіяти овес, до нього примчав розпашілий од гніву й обурення Хворостенко. Тут же на людях, зриваючи голос, накинувся на Туровця:

— Так що це?! Саботаж?!

— Ні, сівба,— відповів якомога спокійніше.

— Яка сівба?! Контрреволюційна?!

Туровець поблід:

— Коли я ще раз почую це мерзенне слово, то хтось із нас залишиться на полі!

Хворостенко злякано позадкував:

— Ти що?! І тут заговорив, як злочинець?

— Це ви, як злочинець, вбиваєте людську віру, розтоптуєте чобітьми нашу гідність, тримаєте нас у страсі...

— А вас і треба тримати в страсі! Без цього, замість дисципліни, піде вільнодумство і всяка анархія! Сьогодні ж покладеш партквиток! — Хворостенко скочив на воза, і вітрогонні коні, граючи срібними карбованцями, понесли його в район.

Через пару годин на поле приїхав заступник голови райвиконкому Іван Васильович Марущак. У віспинках його шершавого, мов осінній соняшник, обличчя темніло невдоволення. Та все одно це порадувало Туровця: знав розважливу вдачу Івана Васильовича, який не терпів ні гарячковитості, ні крику. Якщо хтось і вибухав у нього емоціями, він дзенькав олівцем по карафці з водою і спокійнісінько радив:

— Ти, чоловіче, або водички випий, або збігай на ярмарок. Там сьогодні такий голос у ціні.

Марущак спочатку походив за сівалками, поговорив з сівачами і тільки тоді підійшов до Туровця, похитав своїм осіннім соняшником:

— Переживаєш?

— А що ж мені лишається робити?

— І якого ти дідька, розумнику, все лізеш і лізеш на рожен? У нас мало клопоту з відсталими колгоспами, щоб іще з тобою воловодитись?

— Так Хворостенко і нас зробить відсталими.

— Не знаю, що він зробить із вашим колгоспом, а з тобою щось зробимо. Це факт.

— То ви краще з ним щось придумайте.

— Голубчику, цю саму пісню я нещодавно чув від Хворостенка. Цю саму!

— Він давно мені хоче прищемити хвіст.

— Аби тільки хвостом обійшлося. Хвоста йому можна віддали — хай бавиться. Та б'є він, Хворостенко, по мізках... Не минеться тобі, що пошив нас у дурні. Це факт.

— Кого ж я пошив у дурні? Тільки Хворостенка і зведення?

— А що скаже увесь район, коли ти завтра з першого місця захурчиш на останнє?

— Іване Васильовичу, хай район скаже своє слово після жнив. Більше я нічого не прошу, тільки питаю: нащо ми цими графіками обманюємо державу і людей? Нащо ми заганняємо свої недоліки собі ж у печінки? Як розростуться вони там, то потім не ми їх, а вони нас здолають.

Іван Васильович наморщив повісплене чоло:

— Співай, співай, наче це тільки ти один знаєш. Теж оригінал! І що мені робити з тобою? Га? Догану ми тобі сьогодні ж вліпимо, щоб завтра більшого не відхопив.

— Виносьте, Іване Васильовичу, — зрадів у душі Туровець. — Тільки заберіть Хворостенка звідси.

— Заберіть! Та це такий дідько, що я його сам побоююсь,— щиро сердно признався Іван Васильович.— Енергійний дурень на посаді — це стихійне лихо. Та аби ж він, Хворостенко, орудував криками та сигналами. А він ще в області й руку має. Це перевірений факт. Ти ж тепер із шкури вилузуйся, щоб перекрити свої фокуси. Інші голови зробили мудріше.

— А знайшлися такі?! — зрадів Туровець.

— Думаєш, тільки ти, розумнику, грішиш на деякі графіки й мудрування? Рано чи пізно ми позбудемося їх. Але краще було б — рано. Старайся, чоловіче!

— Спасибі вам.

Іван Васильович похитав думною, шершавою, мов осінній соняшник, головою, розуміючи поглянув на Туровця:

— Дожились, господарю: хапаємо за свій біль догану, ще й дякуємо.

— Це ще не гірше. Може, заглянемо до мене та щось перекусимо?

— Та який у тебе, нежонатого, пожиток: кандьор або яєчня?

— У мене й риба зі свого ставу є.

— Ти краще собі рибоньку знайди,— значуще накинув посмішку на всі віспинки.— Одружуйся, гарячко, бо вже хтось пустив у районному масштабі чутку, що ти безталанний до жінок. А, гляди, якійсь ти і потрібний, як місяць у небі, навіть з усіма своїми доганами потрібний. О, щоб не забутись! Ти зараз мотнися в область, бо за твій гріх якийсь спритняга і відхопить вашу машину, то й вийде, як у приказці: мій батько горів, а хтось руки погрів. По цій мові бувай здоровий,— і поніс на шлях свою уперту голову, яку не жалувала ні віспа, ні війна, ні голод, але ніщо не вибило з неї людяності.

Туровець довго дивився услід і Марущаку, і навіть машині, яка повезла його. Через якусь годину, захопивши документи, він поїхав в область. Отримавши машину, заскочив перекусити на вокзал і тут неждано зустрівся з Яриною.

— Оце так! — розгубився, зрадів, підійшов до змарнілої дівчини і пригорнув її.— Знайшлася нарешті пропажа. Де ж ти тепер, Яриночко?

— Проти неба на землі,— збентежилась дівчина.

— От і добре, що на землі, бо з неї все починається. Може, я тебе додому завезу?

— Ой ні! — перелякалась Ярина.— Тільки, як зможете, передайте матері привіт.

Туровець оторопів:

— Ти й від неї ховаєшся?

Очі Ярини лячно відлинули в минуле, а з нього вибилося дві сльозини.

— Я від своєї долі ховаюся.

— Що ти, мала! Твоя доля вся попереду! — І защеміло серце в чоловіка: згадалися йому далекі вечори, згадалися вечірні, з одсвітом зорі, коси. Вони такими ж були, як і в Яринки.— І чом ти не сказала мені, що тебе силують за Артемона? Я одвадив би його від твоєї вроди.

— Хіба про таке говорять начальству?

— Це й погано, що не говорять. Ти думаєш, у нас, окрім кампаній, нічого немає в голові?

— Та в багатьох, окрім кампаній, таки немає нічого,— відповіла з гіркою розсудливістю.

Туровець мерзлякувато повів плечима:

— Значить, за ці місяці зачерпнула біди?

Тіні осмути колихнулись на дівочому мальованому обличчі. Які тільки малярі ворожили над ним?

— Зачерпнула, бо втікала від свого весілля без папірця. Не здогадалася виписати у вас. А без папірця мало хто йме віри людині.

— їдь до нас, мала,— заговорив, як до своєї дитини.— Тепер я тебе обережу від напасті.

— Від напасті й любові не обережеш,— нарешті посміхнулася Ярина.

— Від любові не обережеш! — погодився він.— А від напасті можна. Чи, може, десь прибилась до тебе любов?..— І неждано йому забринів низький голос, що співав за мостом:

Коло млина калина, Там дівчина ходила.

— Ні, до мене тільки прибилась нова робота.

— І де ж ти працюєш?

— В лісах.— Подивилась так, наче вбирала своїм синьоцвіттям оті невідомі йому ліси.— Такі там добрі люди трапились, повірили не папірцеві, а душі людській.

— Хоч підвезу тебе.

— Обійдеться, Максиме Павловичу, обійдеться,— дівчина попрощалася, зметнула темними косами і загубилась у вокзальній збірноті. А до нього знову прибилося із пісні оте деревце, що зросло собі коло млина калиною, і ота принада, що так рано повдовіла...

XIV

Ці дні він справді вилузувався із шкіри, і вже поночі, обсіяний всіма вітрами, приносив додому дзвони в ногах, у голові й землю у куточках очей. Так само поночі приходили з доброю утомою і сівачі. Спасибі їм, покрили його своєю турботою і працею і закінчили сівбу не гірше за людей. У те надвечір'я вони в травнім придолинку під ожилими вербами напекли картоплі, розсілися кружка побіля багаття, випили з ним добру чарку і заспівали оту селянську, де є і житечко, і овес, і надія:

Зберімося, родину, Щоб нам жито родило, І житечко, і овес — Зберімося, роде, ввесь.

Отак і сиділи, і темніли в сутінках ріднею, перекидали думки в літо: що скаже воно, аж поки не над'їхав, не затанцював від обурення, не заклекотів, як вода в ключі, Хворостенко. Зараз він мав злості повні кості й поруйнував сівачам добру душевність.

Люди мовчки, як гриби в траві, прислухалися до Хворостенкових вивержень і не могли второпати, чого вони недовиконали. А коли він закінчив їх розносити, враз усі, наче за команду, зареготали. Це було так несподівано, що Хворостенко підвів голову, мов схарапуджений кінь.

— Чого ви регочете? Чого?

— Коли й скажемо, товаришу з районної поживспілки, мабуть, не зрозумієте,— розважливо відповів чепурний Дорохтей Грицай, який кожного дня на сівбу одягав чисту сорочку.— Ви от ще трохи погриміть, то, може, й дощ піде, а його так треба нам.

Сівачі знову розсміялися. А Хворостенко нетямущими очима озирнув їхнє коло, вхопився за блокнот і почав туди вписувати Грицая.

Дорохтей підвівся, через Хворостенкове плече заглянув у писання, запитав:

— Ви ж не забули, як мене по батькові?

Хворостенко крутнувся і під регіт людей здимів у темряві.

— І де воно тільки назбирувало неотесаність: на болотах чи в дебрях? І хто йому вгодить, окрім гробаря? — глибокодумно запитав сам себе Грицай.— І чим воно собі должність здобувало? Сиджу якимось торік на призьбі, сонечком люблюсь, до зозулі прислухаюсь, а воно ж іде вулицею, намурмосене, нелюдиме, як лихо і напасть разом. Я й посміхнувся, не йому ж, а собі. А воно й вирячилося зизом: "Чого посміхаєшся на призьбі?" Я й одказую: "Де сиджу, там і посміхаюся, бо увесь мій рід веселогубий".— "Ти про свій рід помовч, скажи, чого сам зуби скалиш?" — так наганяє мені страху зеленими очима, що починають вони стрибати, пробачте, мов жабенята. Я й кажу: "Як не посміхатись, коли день стоїть, наче молода, коли бджола саме виходить із вулика, а свиня із хліва?" Ох і ганьбив же після цього він мою біографію. Найбільше йому чогось не сподобалася свиня. Може, він з турків і сала не вживає?..

— Властитель дрібних посад! — мов печатку, прибив Василь Романишин.

А могутній глинокоп Трохим, який на сівбу, косовицю і жнива покидав свої глинища чи розшуки їх, підняв чарку до місяця:

— Ну його, дутеля**. Вип'ємо краще за сонечко і місяць, за дощ і роси, що будуть нам в'язати врожай.

Вже вечір ворухив на леваді чуби туманів, коли Туроведь повертався додому. Між вербами і вільхами схлипувала, зітхала вода, а за водою слалися дівочі веснянки, за якими стояли віки печалі й кохання, віки очікування й сподівань, і посвисти ординської шаблі, і одсвіти татарських вогнищ. Як багато було сподівань і як мало було щастя на землі! І ти, як можеш, маєш добувати його, щоб люди хоча б не сиділи без хліба, щоб привітніше дивились одне на одного і не за звичкою, а за душевною потребою зичили одне одному доброго здоров'я і не вкорочували його лихим словом чи спідленим папірцем.

Біля кладки, яку тепер поторгувала прибуття вода, він зустрівся з Богданом Романишином, і зрадів йому, як своїй дитині, і зітхнув, пригадавши той вечір, коли побачив біля труни Василя білоголового пуп'янка, що вже став студентом. Як летять літа. Як тільки летять літа! Яких вони тільки скакунів сидляють?

— Добрий вечір, Богданчику!

— Я, Максиме Павловичу, і досі для вас дитина? — посміхнувся парубок і подитячому загойдався на гнучкій кладці, заворухив навколо неї зорі.

— Ти вгадав, Богдане, бо дивлюсь на тебе, а давнє згадую. Приїхав до батьків на вихідний?

— Приїхав на мамині пампушки. То вже закінчили сівбу?

— Тільки просо і гречка залишились. Пам'ятаєш, як ти колись жебонів: "А у гречки чорні вершечки"?

— Здається, нічого не люблю так робити, як косити гречку.

— Косовиці в нас вистачить. Приїдеш на жнива?

— Неодмінно!

— А куди ж далі, Богдане, після інституту?

— Це вже куди пошлють,— прислухається до веснянки з села, до води під кладкою.

— Гарно співають? — запитав Туровець і почув, як пісня Соломії почала підмивати його.

— Ніде не чув таких веснянок. Жаль тільки, що їх скоро не буде. Уже й зараз не почуєш: "Чого рано спустошано, ромен-зілля іскошано". Викошує час не тільки погане, а й добре.

— Іноді час, а іноді байдужість чи безрозсудство,— подумав про Хворостенка, який найбільше сушить голову тим, що б ще можна заборонити.— Ти б записав, Богдане, усі до однієї наші веснянки. Ще згодяться вони й дітям нашим.

— Неодмінно запишу,— Богдан понизив голос майже до шепоту.— Максиме Павловичу, ви Яринку бачили?

Туровець підвів голову на хлопця. Він, поблідлий, так само стояв на кладці, але вже не вигойдував її, і біля неї заспокоювались зорі. Оце, може, і стоїть Яринчина доля, страждаючи, як і вона десь страждає.

— Бачив, Богдане.

— Як вона? — стрепенувся хлопець.

— Змарніла. Уся пережурена, та ще гарніше світить очима. Які тільки малярі малювали їх? — І зітхнув, бо подумав ще й про дивовижні очі Соломії. Кого тільки очікують вони?

— Ви не спитали, де вона тепер? — бринить жалем і надією парубочий голос.

— Тільки й сказала: в лісах. А де шукати ті ліси? Чи в нашій області, чи в сусідній?

Після цього хлопцеві одняло мову. Туровець не знав, чим утішити його, лише поклав руку на плече. Отак мовчки постояли вони на краю кладки, провели головами табунець качок, що пролетів над левадою, потиснули один одному руку й розійшлися — Богдан до рідні, що жила в закуті села, а Туровець до того мосту, за яким так стривожив його низинний голос.

Ось і міст, звичайний міст з двома поручнями, щоб на них могли спочити руки людини, а під ним живе відлуння і теж непокоїться вода, торкає коріння і явора, і калини, і тиші. За мостом на відділі ледь-ледь бовваніла неосвітлена хата Соломії. Він прислухався до оселі, та не почув ні в ній, ні біля неї жодного голосу. Певне, занесло його до сусідів чи в сон. Весна ж! Натомляться руки, натомляться ноги. О, чи не засувка обізвалася? Ні, то на хаті спросоння клацнув дзьобом лелека. І ти чогось засумував, як лелека після жнив. У молодості входиш у кохання, наче у весняний шум, пізніше — як у повинь, не знаючи, куди вона занесе тебе.

На скільки Соломія молодша за нього? Років на десять. Для села — це забагато, для міста — терпимо. Ні, чоловіче, повертай голоблі назад, щоб менше сорому захопити... Щось справді є від чарівниці в її притінених очах, у розлетистих бровах, що, на погибель чоловікам, вихопились аж на скроні. Але чого вона і досі не виходить заміж? Траплялися ж і добрі, і красиві люди. Чого ж чекати, поки звітріє краса! І чого не ріже хліб до грудей, як різала його мати? Адже так гарно і затишно, коли жінка ріже хліб до грудей... Найшов чим турбуватись! Лізе всякий непотріб у голову, коли не знаєш, де подіти себе.

Щось тривожне, і святешне, і непевне підійшло до нього і так само може відійти, як під мостом вода, що поторкує коріння явора, калини і тиші. Це вже, певне, все у її, у Соломіїній, волі. Коли ж таку силу взяли над ним її очі, її вії, уся постава, що так і дихає материнством?

Не день і не тиждень придивлявся до неї, щось тягнуло і щось гнітило його. А що? Десь, більше за все — непевність; немало крутилося біля неї залицяльників, отих, які приходять до хати ніби напиться води. Це ображало його, наче жінка була винна, що мала принаду. Одначе говорили: відбивалась Соломія від тих залицяльників нещадимо. І ніхто у їхньому селі з чоловіків не міг похвалитися прихильністю вдови, тільки деякі жіночі язики сікли її, мов сікачі. Ох ті заздренні та безжальні сікачі, що вміють усіх страшним судом судити, тільки не себе.

За чоловіком Соломія гордо несла красиву, з тяжкими косами голову і в село межі люди, і в церкву межі богів. Та прибила в лісі деревина кароокого Громишина і пригнула голову й плечі Соломії. Відтоді минули роки, трохи розправились її плечі, а в грудях дозріла жага чи туга материнства. От він прийде до неї. А що скаже їй у свої літа? Не молодик же він, розучився заглядати у вечорову книгу кохання.

І зажурився чоловік, а під ним не журилася вода, жебоніла, бурчала, пересварювалась у своєму клопоті і підступно підмивала коріння і явора, і калини, і тиші.

І враз летючою зіркою спалахнув, пройшовся по хаті Соломії вогник. Він послував, послував між вікнами, потім заспокоївся, притих. Іти чи не йти? Чоловік забирає з собою голос води, що розмиває коріння, та не може розмити біль, і пошепки говорить темряві: "Я люблю тебе".

Він перейшов хиткий вербовий місточок, зупинився перед Соломіїними воротами і з острахом відкинув стан: на вдовинім подвір'ї стояли темні мовчазні постаті, як стояли колись у дворі Василяни. Невже недоля знов подає йому свої знаки? Мовчали постаті, мовчав і він. Чи це теж снопи із червоної пшениці, що добрим людям іде на коровай? Ні, це були не снопи із зерном, а давно обмолочені околоті. У них, коли й знайдеться щось живе, то вже проросте на стрісі колоском чи волошкою.

Повз околоті, як повз свою печаль, він дійшов до вдовиної хати і не рукою, а всім ваганням, усіма сумнівами постукав у двері. За ними почув шелест, а потім стривожений голос:

— Хто це?

— Я, Соломіє!

— Хто "я"?

— Максим.

Хвилинка тиші і потім:

— Почекайте, я зодягнуся.

Як довго вона шукає ті одяганки, грюкає лядою скрині, як, напевне, грюкала не одному залицяльникові. От уже й ревнує до них, а очі ревниви заглядають далі, аніж соколині. Нарешті Соломія відчиняє двері. У темряві він бачить її незвично напружене, сполохом обведене обличчя.

— Заходьте, заходьте,— тихо забринів її голос. Вона проводить його в оселю, де на столі в глечичку розцвітає медуниця. "Напевне, в цьому році будемо з медом",— до всього ще й господарські турботи озвались,— засох він на цих турботах.

Вона бере з його руки шапку, шулється, підводить і боїться підвести очі. Він вдивляється — що стоїть у них: болі чи замкнена хитрість? Ні, жіноча туга й полохливість застигли у них. Певно, догадалась, чого принесло його.

— Не чекала? — питає пересохлими устами.

— Не чекала,— знову прокинувся той низинний голос, що жив тільки у її пісні.

— От я й прийшов,— говорить так, наче вона не бачить цього.— Непроханий.

— Сідайте.

— Ти хату збираєшся перешивати? — говорить зовсім не те, що треба.

— Збираюся, бо протікає,— якась частка напруги зійшла з обличчя, і воно ніби аж повеселіло.

І це було так: Соломія, побачивши Максима на порозі, відчула, що дарма він прийшов, і так перелякалась, що стала кам'яніти. А раптом він скаже їй те, що вже говорили інші? От і добре, що помилилась вона... Правда, не зовсім добре, але краще, коли буде так...

— Вшивальника найняла?

— Найняла,— вже спокійніше говорить і навіть освітлюється посмішкою. А він хмарніє од неї.

— Я міг би прислати,— говорить таке, за що можна язика вирвати, і з тугою відчуває: тут не люблять його.

— Може, вам вечерю зготувати?

— Зготуй, Соломіє, зготуй, дорога, тільки не насухо.

— Це що у вас? — здивувалась і знов насторожилась молодиця.— Закінчили сівбу?

— Закінчили.

— Набідувалися за ці дні?

Він підходить ближче до неї, боячись взяти її руку.

— Оце не знаю, що зараз буду мати: біду чи, може, радість? Це вже тобі судити чи розсудити.

Вона лячно затремтіла, поширила повіки, і очі її стали беззахисними, наче в дитини. Це вразило його, назавжди запам'яталось йому.

— Що з вами? Що ви? — сахнулась од нього Соломія. Те, чого вона так чекала і так боялась, напевне, прийшло. Але краще б воно не приходило. Проклятий Артемон, як нещастя, як біль, як тяжкий гріх, став поміж ними, втопили б його мої сльози. Вона могла б промовчати, втаїти свою непорадну чи безпорадну годину. Та чесність жінки була такою, що й у думці не дозволила б приховати перед чоловіком те, що приховують інші, які мають більше щастя за неї і, не розуміючи цього, розвіюють його на скороминучий дрібов'язок, на почуття-одноденки. При всій своїй святості вона вважала себе страшною грішницею, і той голодний рік, в який вона поварила навіть бульби жоржин, не виходив з її мук. Хіба ж хтось зможе це зрозуміти? А насміятись усякий зуміє.

Максим, не розуміючи, що робиться з жінкою, потягнувся за нею, взяв її руки в свої:

— Соломіє, коли бажаєш, коли хочеш, будь моєю. Ти дуже дорога мені.

— Чим!? — так вигукнула, паче він знав її гріх, і перелякалась, і вихопила свої руки, міцно притулила до обличчя і затремтіла в мовчазному плачу; він перегойдував нею, мов стеблиною, та не міг більше вирвати ні зойку, ні стогону. Але й без цього в Максимовій голові прокинулись дзвони.

— Ну от...— вкрай розгубився, обм'як, мов помервлене стебло.— Хіба ж я тебе так зобидив?

Між її пальцями з'явилися сльози. Туровець витер їх рукою і вже якось одерев'яніло сказав:

— Їй не плач. Розтривожив я тебе, та й себе не менше. Я нічого не хотів тобі поганого: думалось, у тебе немає чоловіка, у мене жінки, то можна й породичатись.

— Не кажіть такого. Нам не можна, не можна!

— Чого не можна? — Він пригорнув жінку, торкаючись однією рукою її грудей. Соломія не помітила цього.— То чого ж? Невже усі осоружні тобі? І я теж?

Вона вивинулась з його рук, витерла очі, в яких і сльози не зменшили півсон.

— Усе не те, Максиме, усе не те,— вперше назвала його по імені і вже цим якось обнадіяла.

— Яка ж гризота в тебе?

Соломія здригнулася, глянула чи то в далечінь, чи в минуле.

— Не треба про це. Ідіть, Максиме, ідіть, дорогий,— вона подала йому шапку, з нею в руках він вийшов із хати, несучи в голові тупі дзвони.

А коли зачинилися двері, він знесилено сів на перелазі, чогось придивляючись до околотів та прислухаючись до тих дзвонів, що дзвонили по любові. А він, дурень, ще й залітав інколи в думках, що принесе їй відряду, а то й саме щастя. Та й приніс, що не знаєш, як винести. І неждано до нього прибилося якесь схлипування. Чи то вода печалилась за хатою, чи Соломія в хаті? І враз схлипування перейшло у таке ридання, наче в хаті когось ховали. Чуючи провину в душі й прокляті дзвони в голові, Максим кинувся до дверей, загупав кулаком у них.

— Соломіє, відчини! Відчини, чуєш!

Ніхто не відповів йому, і він загупав ще сильніше, не боячись, що хтось з дороги почує це.

— Чого вам іще треба? — нарешті обізвався її голос.

— Я не можу чути, як ти плачеш. Відчини!

І вона, вже розпатлана, уся в сльозах, відчинила йому і нахилила до нього коси, що відділились од високих грудей.

— Іди, Максиме,— попрохала його.— Бо як хтось почує нас...

— Не можу, Соломіє. І хай увесь світ чує,— дарма. Чого ти караєшся і мене караєш? Що в тебе? Коли бридкий тобі, тоді піду...

— Тобі не треба знати, Максиме,— застогнала вона.— Це так страшно, так страшно...

— Чого ж тобі страшно? Любові чи подружжя? Я так хотів, щоб ти мені дружиною була. Чим я зобидив тебе?

— То не ти, інший,— увійшла в минуле, як у чорну хвилю, і стуманіла уся.

— Інший? Ти любиш його?

— Ні.

— А що ж у тебе?

Обличчя і очі її стали одним болем, а груди заболіли, як боліли у голод. Ніхто ж ні з чоловіків, ні з жінок не зрозуміє її. Може б, рідна мати це зрозуміла, та нема її.

— Говори, Соломіє,— сказав з такою мукою, що повірила йому, як нікому. А може, справді він так любить її, може, справді йому, єдиному, можна довіритись? Тільки що буде після? І вона, чуючи, як сама розчахує себе, заговорила, давлячись словами, схлипуванням, сльозами:

— Я, Максиме, мала страм од нього. В голодний рік, коли вже вмирала, прийшов до мене...

Страшне зізнання вибило з голови дзвони, оголене страждання прибило і його.

— Мовчи. Я це знаю, Соломіє,— наказав, щоб зменшити її муки, хоча нічого не знав досі, а зараз скипів ненавистю до того вовкулаки. Як же він, сатанинський виродок, міг зобидити цю правдивість?

— Звідки ж це... знаття? — лячно поглянула на нього: що тільки думає він про неї тепер, що подумає потім?

— Мовчи, більше ані слова про це. Хай воно терном заростає! Терном і терниною!...— І поклав її руки на плечі, торкнувся ними її грудей, що заболіли, як у голодний рік, і все одно мали жагу материнства. Він поцілував її очі, уста.

— Вийдеш за мене?

Вона підвела на нього правдивий біль, правдиву муку.

— Я, Максиме, буду любити тебе, як душу. Тільки ніколи не суди мене, бо вже судив той рік.

— Я не суддя, Соломіє. Я твій муж,— і, щоб якось утішити, перейшов на буденне: — І зараз же, як мужу, готуй вечерю!

Вона припала до його рамена, схлипнула вже від вдячності до своєї долі й до нього

і, вірячи й не вірячи, спитала:

— Чи не привиділось, чи не наснилось?

— Привидиться й насниться потім. Я вже не піду з твоєї хати.

І вона знову злякалась:

— Не треба сьогодні, хай пізніше.

— Чого ж пізніше?

— Може, ти передумаєш?

— Я саме боюсь, щоб ти не передумала,— знов якось підбадьорив її.— І вже сьогодні хочу почути, як наді мною заклекаче твій лелека.

— Боже мій! — опустила вона руки і не знала, що сказати.

— Не божкай, а готуй вечерю, коли придбала чоловіка.

І тільки тепер вона повірила тому, що сталося. Їй би треба щось таке жіноче, довірливе сказати йому, та не знайшлося те слово, і вона, соромлячись, як мужу, прошепотіла:

— Максиме, я тобі чоботи скину,— і злякалась, щоб він не подумав, що принижується вона.

— От цього вже не буде! — нічого недоброго не подумав Максим.— Чоботи я тобі скидатиму! Сідай на стілець, спробую, чи вийде,— він скинув з неї чоботи, провів рукою по литці.— А ноження в тебе такі, що не одне око прилипатиме до них.

— Безсовісний ти! — низинно заклекотів її голос, схожий зараз чи то на клекіт води під мостом, чи на клекіт лелеки на хаті...

Удосвіта його розбудив не лелека, а Соломїїні сльози.

— Ти чого? — спросоння обома руками потягнувся до неї, до її тепла, до її грудей.

— Це я так, Максиме,— витерла очі.— Що тільки тепер люди скажуть?

— А що їм казати? От одягайся, і зараз же підемо в сільраду.

Вона посміхнулась:

— Навіть не снідаючи?

— Коли ти приготуєш щось, окрім сліз,— притягнув її до себе, поцілував.

Помолодівши, вона кинулась до скрині й низинно заворкувала йому:

— Одвернися, Максиме.

— Це з якої радості?

— Я соромлюсь тебе.

Вранці вони й розписались. Максим наказав Соломїї зготувати добру вечерю, а сам пішов до правління. В його кімнаті, де торішнім літом пахла пашниця, вже сидів Хворостенко. Побачивши Туровця, він невдоволено скинув на нього прозелень очей і заморозив своє кругле, мов підситок, обличчя.

— Костянтинне Прокоповичу, не лякайте мене з самого райку,— весело посміхнувся Туровець.

— Тебе треба було лякати ще звечора, щоб не кидався в розпусту,— відрізав Хворостенко.

— В яку розпусту?! — розгубився, кліпнув віями, наче школяр.

— А хто по молодицях ходить: я чи ти? — і не думав відтанути Хворостенко.— Хто ночами гупає у їхні двері, домагаючись під п'януруч поживи натурою? Яке страмовище!

Туровець поблід, потім підійшов до столу, вхопив Хворостенка за барки й потягнув до дверей.

— Ти що робиш? — злякано зойкнув той.

— Витурюю звідси, витурюю і з села. Іди до грому!

— За що?!

— За те, що твоя душа не підіймалась вище підозри.

— Я тебе!..— заборюкався Хворостенко.

А Туровець оскаженів:

— Ходім, ходім, бо відчиню двері твоїм животом! Ось так! — потури́в за поріг.— Прощайте, не забувайте і хоч десь прикупіть як не розуму, то хоч звичайності.

Наляканий і лихий, Хворостенко вилетів у сіни, наскочив на Артемона Васюту. Той здивовано глянув на нього, підлесно привітався:

— З празничком вас, Костянтіне Прокоповичу!

— З яким празничком? — ще більше розлютився Хворостенко: подумав, що над ним насміхаються.

— А ви хіба не знаєте? З весіллям нашого голови. Яке то воно буде? — зажури́вся Артемон, бо хто знає, що наговорить на нього ота чесна дурепа.

І тільки тепер Хворостенко зрозумів, що йому пора покинути шефствувати над цим селом. Що тільки станеться тут, коли він буде десь?

XV

За річкою червень виклепував коси, їхній бентежний передзвін і повів перших петрівчанських копиць і петрівчанських пісень залітав у вікна інституту:

Та мала нічка Петрівочка, Не виспалась Наша дівочка.

На ранніх зорях уставали, на пізніх зорях закінчували в петрівку роботу дівчата, з-під їхніх рук, як шоломи велетнів, виростали стіжки. На них удень сідали лелеки, до них увечері приходили хлопці, і в пахощах ярої рути, ромашки, пижми, татарського зілля притихали чи сплітались в очікуванні чогось великого голоси.

Та мала нічка Петрівочка, Не виспалась Наша дівочка.

А як же і виспатись могла молодість, коли петрівочка вдосвіта йде з косою і граблями, а ввечері — з коханням та сподіванням? І тільки старість біля вечірніх петрівчанських вогнищ спокійно варила куліш та перегортала, наче згасаюче вугілля, спогади чи згадки, що починались мало не від мужицького царя Тимка, як земля була тонка...

Прокинувся, задеренчав передостанній твій дзвінок в інституті. Богдан струшує з себе чари петрівчанських вечорів, занесених передзвоном далекої коси, і виходить у простуджений коридор. Тепер і він, і стіни інституту, і червонокорі вишні під ними, і плескіт річки за ними — усе це стало невимовно дорогим перед прощанням. А що лежить за тим прощанням? Які шляхи, які люди, які очі? І знову Яринині проглянули з

далекої глибини петрівчанських вечорів.

— Ти спиш чимось? — запитує Іван.

— Майбутнім, Іваночку, майбутнім. Воно вже за порогом стоїть.

Іван запускає руку в кучеряву коловерть чуприни:

— Отак і збігли роки, як зелений шум. Аби ж нам обом та в один район попасти! — Він за ці дні напруженої роботи загубив навіть своє баляндрасництво.

Назустріч їм іде оте високоноге оленятко, що зветься Маргаритою Іванівною, її видовжені очі зверху песуть посмішку, а в підоснові чають печаль.

"Хто ж тебе зобидив, оленятко?"

Воно зупиняється перед випускниками і не знає, що йому робити: чи журитись, чи посміхатись.

— Уже й відлітаєте од нас?

— Відлітаємо, Маргарито Іванівно, — береться вечірнім оксамитом Іванів голос, і він переводить його на піаніссімо, тільки для дівчини. — І на свої крила ще когось можемо взяти, як журавель бере ластівку над морем.

Та Маргариту Іванівну не зацікавила співдружба птахів, її довгасті очі зупинили полохливість на Богдановім обличчі:

— Богданчику, ви б мені на прощання щось написали, бо поїдете собі...

— Вигадай щось, не думаючи, — підштовхує Іван.

— Я ж не вмію так.

— А ти спробуй!

Богдан морщить чоло і випалює:

— Я напишу присвяту Маргариті — найкращій дівчині у світі!

— Браво! — сказав Іван.

— Як банально, — зітхнула дівчина.

— Це ж, Маргарито Іванівно, в жарт, — почав виправдуватися Богдан.

— А ви спробуйте всерйоз, може, вийде, — і вже один смуток понесло оце довгоноге оленятко, що заблудилося в канцелярських лісах.

— Що з нею? — здивувався Іван. — Де вона пересміхи загубила? Чи не зобидив дівчину якийсь лобуряка з наших? Тепер, закінчуючи інститут, багато хто кидається на любовні авантюри. А вірша ти їй склади, чуєш?

— Це так неоригінально, Іваночку.

— Для тебе. А для неї? От станеш ти поетом, а я впевнений у цьому, вона згадуватиме й згадуватиме тебе. Людина не може жити без чагарників згадок: треба ж у чомусь заблудитися! — Та й знову почав гудіти й тіпати чуба, мов куделю. — І куди це призначать нас? Заженуть у якусь діру. Ти не боїшся її?

— А чого? — нічутінку не журиться Богдан. — Я на педпрактиці був у справжній дірі, робив, як щирий віл, і це навіть подобалось мені.

— Віл є волом, а дурень — дурнем, — назбирує сум на товсті губи.

— Чому ж дурень? Я переконаний, що в так звані діри і треба посилати саме таких, як ми, бо ледаще там одразу розпустить патьоки й накиває п'ятами.

Іван обурився:

— То ти мерщій біжи до комісії і виклади їй свої геніальні ідеї. Хай найкращі місця захоплюють мамині смоктунчики. Оце порадуєш їх і їхню рідню, що вже давно оббиває ректорський поріг,— і загугнів давниною: — "В році 6573 пішов Святослав на Ростислава до Тмутаракани. Ростислав вийшов геть із міста..." Бач як було, а ниньки мамин смоктунчик хоче залишитися тільки в місті. Біжи пособляй йому.

— До комісії я не побіжу, але й з найгіршого місця, коли там будуть люди, не втечу.

— Це я знаю. Ой Богдане, Богдане, як мені буде важко без такого романтичного дурня, яким еси ти. Де я такого персонажа знайду? — бубонить Іван.— Заярмують тебе без мене, мов щирого вола, і вірші покинеш писати.

— Нащо такої сумної тягнути? — дрогнув голос у Богдана, і йому теж стало жаль друга: хто зна, куди занесе свої несамовиті кучері, насмішку і любов.

З канцелярії видибав посивілий на секретарстві Домбровський, він був схожий на старого обережного журавля в окулярах. Ось секретар побачив Богдана, на мить насторожив журавлиного носа, потім загадково посміхнувся і вже офіційно сказав:

— Богдане Васильовичу, добрий день. А вас викликає ректор.

— Ректор? Не знаєте чого? — розгубився Богдан.

— А там дізнаєтеся,— повів носом на двері, й за масивними окулярами загадковість змінюють інші турботи.

— Або в найгіршу діру почнуть агітувати, або високо підскочиш,— пояснив Іван.— Коли високо, то тримай бога за бороду.

Ректор, людина невисокого зросту, з м'якою інтелігентною посмішкою, зустрів Богдана привітно. Біля нього сиділа незнайома жінка, на її напрочуд білому виді виділялися чорні вогнисті очі, а голову невідомої вершив грайливий капелюшок. Ректор познайомив Богдана з жінкою — вона була завідуючою обласного бібколектора,— запросив сісти і скося поглянув на якийсь папірець.

— Богдане Васильовичу,— вперше назвав його по батькові,— як ви уявляєте собі ваш подальший життєвий шлях?

Богдан, подумавши, відповів:

— Майже так, як написав один поет: школа, дві акації, і дні, і вечори за працею.

— Ви дуже хочете вчителювати?

Якась тінь чи передчуття недоброго налягли на Богдана, він стривожено обвів поглядом ректора і жінку.

— Я мріяв про це. Я міг вступити в інший учбовий заклад, але мене тягло тільки до вас... тобто до вчителювання.

Ректор знову зирнув на папірець.

— Я думав, що порадую вас, а тепер засумнівався. Є розпорядження наркома освіти залишити випускника Романишина в нашому місті на посаді старшого літконсультанта бібколектора.

— Тут, Богдане Васильовичу, врахувалося ваше знання літератури,— спалахнув гарячий веселий південь в очах жінки.— Перед вами розкривається чудесна

перспектива: ви залишаєтесь у місті і зразу ж потрапляєте в царство книг, які так любите. Та й зарплата ваша буде вищою, аніж учителя. Ну, а коли проявите себе, в чому немає сумнівів,— подарувала посмішку,— через рік-два ви станете завідувачем бібліотеки.

— Тобто виганяєте Антоніну Григорівну з її затишного місця,— уточнив ректор.— Як вам така перспектива?

Богдан благально поглянув на ректора:

— Я дуже прошу вас послати мене в будь-яке село вчителем, у будь-яке.

— Але чого? — здивувалась Антоніна Григорівна.— Перед вами відкриваються такі можливості.

— У бібліотеці я буду відбувати службу, а в школі мене чекає люба робота,— твердо відповів Богдан.

— Це все романтика,— похитала грайливим капелюшком Антоніна Григорівна.— Я сама була сільською вчителькою. Там вас чекає не тільки школа, а й куткові збори, виконання хлібозаготівель, податків, позики, усі кампанії на полі, погано освітлена кімната, нестача книжок, а ви ж так цікавитесь літературою.

Тепер уже Богдан з жалем подивився на колишню вчительку.

— Все одно я хочу в школу, в село. Я не ідеалізую його, але інститут і держава готували з мене народного вчителя, і я хочу бути ним.

— Отже, питання з вами лишається відкритим,— сказав, прощаючись, ректор, а колишня вчителька з сумом подивилася на Богдана.

У коридорі, хвилюючись, сновигав Іван. Вислухавши друга, він невдоволено забурмотів:

— І коли вже ти скинеш комплекс неповноцінності? Підставив бог свою бороду, то чіпляйся за неї. Зараз же лети до ректора і скажи, що перебудувався.

— Я, Іваночку, не з тих, що скоро перебудовуються.

— Неперебудований чудило! Хоч би тепер сказав ректору, що хочеш зі мною в один район.

Та призначили їх у різні місця: Богдана в його рідний район, а Івана ближче до румунського кордону.

— Туди, де більше кукурудзи, бринзи, вина і чорнооких красунь. Був там Коцюбинський, побуваю і я,— відповідав усім Іван і кожну вільну хвилину заглядав до канцелярії, де Маргарита Іванівна двома обіймами пальців розстрілювала тишу.

Богдан, придивляючись до біганини друга, запитав:

— І чого так часто вирипувати двері?

— Спокушаю її молдавською бринзою.

— А вона?

— Каже, що бринзи з дитинства в рот не бере. На якому ж вона меню сидить?

— Тебе тільки меню турбує?

— Тільки воно — я гурман. Питалась, коли ти щось напишеш їй. То вже назви її соловейком та порівняй уста з напіврозквітлою трояндою чи щось інше вихопи з

ботаніки...

Коли закінчився випускний вечір, Маргарита Іванівна, розпашіла від танців, неждано підійшла до Богдана і пошепки сказала:

— Ви ж проведете мене додому? Я сама боюсь — живу аж на старому місті.

Богдан пошукав очима Івана.

— Ні, ні, тільки ви,— вгадала його думку і чогось зіщулилась.

Вони непомітно вийшли з інституту, що виспівував молодими голосами. Але в Богдана було таке відчуття, що за ним тихенько-тихенько ступає будівля інституту. Це він відчував уже кілька днів, прощаючись у думках з рідним гніздом.

Спускаючись сходами до річки, за якою підіймалося старе місто, Маргарита Іванівна запитала:

— Це правда, що ви прийшли по науку до інституту босий?

— Не в інститут, а в педтехнікум,— уточнив Богдан.

— Як же це було? Розкажіть, Богдане.

— Нема про що,— зітхнув хлопець.— То злидні наші босими ішли в науку. Аж не віриться, що вже й інститут закінчив. У роботі я не пожалію себе.

— Хоч пожалійте тих, хто буде біля вас,— загадково сказала Маргарита Іванівна.— Це ви мене за очі назвали довгоногим оленятком?

— Та я.

— Спасибі. Ви, крім літератури, ще й зоологію любите?

— Про оленів читав.

Закарлючистою, що вгризлась у пагорб, дорогою вони увійшли в передранковий сон старого міста, що, по суті, було не містом, а селищем, з садами, з городами і зеленоокими копанками, де водилися лини і в'юни. Якийсь ранній косар уже розкошував світанок — чути було вологий шелест коси, а рани трав вточили в досвіт свої пахощі.

— Трави і умираючи пахнуть.— Маргарита Іванівна повернула до невидимого косаря підведену досвітом голівку і спитала Богдана: — Чого ж ви відмовились залишитись у бібліотеці?

— Кожному своя ноша.

— Ноша чи хрест?

— Не треба так трагедійно. Я говорю про добру ношу, яку має нести кожна людина. Ось хто, наприклад, гнав у шию цього косаря? Інший відлежував би спину і боки до самого сонця, а потім, прокинувшись, ще й гарикався б із жінкою за сніданком, а цей поніс у досвіт завзяття і має радість од своєї праці.

Маргарита Іванівна здивовано подивилася на Богдана:

— Звідки ж ви знаєте, що він має радість?

— Бо чую, як косою веде, як мантачкою витягає з неї передзвін. Лінюх не так коситиме, не так видзвонюватиме.

— Романтику мій, тільки скажіть, що буде з вами через кілька років? — чи то з захопленням, чи то з жалем запитала.

— Я теж не знаю, чи вийде з мене гарний учитель. Як не вийде, піду працювати в колгосп, бо знаю і люблю селянську роботу.

— Ви божевільний, Богдане.

— Чого ж божевільний?.. Не кожна людина знаходить любов. Але кожна людина в нас повинна знайти любу роботу. Для чого ж інакше гортати своє життя, як чужу нецікаву книгу, і дрібніти, і тупіти, і обізлюватися в своїм невдоволенні?

— І невже б ви пішли у колгосп, на такі убогі тепер трудовні?

— Пішов би і вилузувався б із шкіри, щоб і трудовні стали багатшими і щоб в очах селянських менше було смутку,— він ніяково посміхнувся: — От бачите, як розрекламував себе? Хоч етикетки вибивайте на лицах.

Маргарита Іванівна притулилась до його плеча.

— Ось і моя хата,— вона обережно дзенькнула клямкою хвіртки, і вони ввійшли на зелене, сизе од роси подвір'я; посеред нього стояв стіжок петрівчанського сіна.— У нас, як на хуторі: і верби, і тополі, і корови, і півні, і копанки. Як хочете, подивіться на нашу.

— І щось живе є в ній?

— Самі лини. Колись братик мій наловив трохи линят і кинув у копанку. Відтоді й водиться у нас своя риба.

Вони підійшли до копанки, що стояла під охороною кількох плакучих верб. І тільки тут, коли дівчина притулила коси до верби, він помітив, як у неї незвично побіліло обличчя.

— Ви, Маргарито Іванівно, втомились?

— Який ви догадливий,— з гіркотою сказала дівчина, і на її примхливих устах вибився біль.— Богдане, ви дуже любите свою Ярину?

Він здригнувся:

— Хто вам сказав? Іван?

— Іван. Ви не хочете говорити?

— Я не знаю, що сказати... Це любов без відповіді, без надії, навіть без адреси.

— І навіть без надії любите?

— Очевидно, так.

Дівчина потягнулася до нього, притулилась головою до його грудей, і не встиг він отямитись, як сказала:

— А тепер ідіть, Богдане, благаю, йдіть скоріше, щоб не побачили моїх сліз.

Та вони наздогнали її слова, і він побачив їх, і збентежився, і розгубився, і не зрозумів, за що і як могла полюбити його така дівчина, за якою стільки побивалося хлопців.

— Маргарито Іванівно... не плачте,— не міг нічого розумнішого сказати, і невимовно жаль стало тих сліз, що обривалися з він і падали в копанку.

— Ідіть, Богдане. Ви ж напишете мені?.. А коли й вам буде дуже тяжко, приїжджайте до мене... Я ждатиму вас, теж без надії. Ідіть.

І він з вагою жалів пішов повз її верби, повз петрівчанський стіжок, ближче до дзвону коси, подалі від чийогось кохання. А з ним ішли її сльози і збентеження перед

дівочою таїною. Це ж уперше неждано розкрилась вона перед ним, це ж уперше дівоча голова торкнулася його грудей, це ж перша сльоза впала на його світання. Усе було в нього ще першим...

* * *

У гуртожитку його очікував Іван. Він очима ждав розповіді, та, не дочекавшись, запитав:

— То що тобі Маргарита Іванівна казала?

Богдан одвів погляд від друга:

— Нічого. Дякувала, що провів.

— Про мене і не згадала?

— Ні.

Іван зажурено похитав головою:

— Напевне, довго мені доведеться парубкувати через свій сіранодебержераківський ніс. От не знав природа, де треба підменшити краси.

Посумувавши, Іван вирішив ударити лихом об землю:

— У тебе ж якісь копійки знайдуться, щоб поснідати?

— Копійки знайдуться, з карбованцями гірше — мало не вся стипендія на відрахування пішла.

Підвівши убогий баланс, Іван сказав:

— Як балювати, то балювати: підем у привокзальний буфет, там я вчора бачив оливки, з Греції привезли. Треба ж і нам спробувати це аристократичне їдло. А з буфету — я прямо на поїзд.

— А на квиток у тебе є?

— А для чого на світі існують буфери? — безтурботно відповів Іван.

На вокзалі їм справді подали оливки, що на той час були дивом. Спробували друзі це їдло — і зсудомило їх од нього.

— Як тяжко бути аристократом: навіть їсти треба не по-людськи, — відсунув від себе оливки Іван і стиснув обома руками кільця кучерів: — Який жаль, що не будемо разом. Ти ж перед тим, як нагрівати грубу віршами, присилай мені. Домовились?

— Домовились.

Іван поглянув на годинник:

— От мені й пора.

Друзі вийшли на перон, обнялися, й Іван побіг на другу колію, де стояв товарний поїзд. Через кілька хвилин поїзд рушив, і між двома вагонами на буферах Богдан побачив усміхненого друга.

Він помахав рукою:

— Бий телеграми дрібним почерком!..

Богдан теж добрався додому "зайцем", тільки на вантажній машині, що везла вугілля, — скочив на ходу і зіскочив на ходу. В хаті він застав матір, що саме прийшла з поля. Глянула вона на сина, сплеснула руками і заплакала.

— Ви чого, мамо? — перелякався він.

— Боже, як ти почорнів у тих науках! Лице ж на тобі стало зовсім чужим.

Глянув Богдан у дзеркало, засміявся.

— Це, мамо, я так за дорогу вугільним пилом присмалився. Ось зараз знову буду білий, як гусак на річці,— і нахилив голову під умивальник.

— Як же ти перепався, одні кістки всюди стирчать, а боки аж позлипались,— бідкалась мати, поки він умивався.— Може, тобі на підвечірок вареники з вишнями чи суницями зготувати?

— Можна і з вишнями, і з суницями.

— А ти ж закінчив інститут, чи де там?

— Закінчив, мамо.

— Тоді, може, півня вкинути в чавунець?

— А півень хай ще кукурікає.

— І як же ти закінчив той інститут?

— Добре, мамо. Так уже хвалили, що в мене кирпа ще більше вгору задерлась.

Мати засміялася, поцілувала сина у вогку щоку і зажурилася:

— Та й знов кудись поїдеш од мене?

— Я недалеко, в нашому районі буду.

— От чиясь мудра голова зважила на мої сльози. То я за старим побіжу — він косить на леваді.

— Не треба, мамо. А в тата є друга коса?

— Є, ще германська, з їхнім орлом. А для чого тобі?

— Піду завтра допомагати татові.

— Відпочив би та хоч мотузочками позв'язував кості, щоб не порозсипались.

Богдан засміявся, вліпив матері за насмішку поцілунок і сказав великоооким мальвам, що слухали їх за вікном:

— Ось я і дома.

Мати пішла в хижку, всипала муки в підситок, і він затанцював у її руках.

— Скоро і варенички будуть. Може, гукнемо на них Туровця? Він уже не раз перепитував, коли ти приїдеш. Гарну маєм людину!

— Можна і Туровця. Як він живе в Соломію?

— Душа в душу. Соломія тепер землі не чує під собою. А от Ярина Безкоровайна і досі не вернулася в село.

Він спаленів, крадькома поглянув на матір: чи догадується вона, чи так сказала? Та обличчя матері було непроникним, а очі втупились у підситок, що аж хурчав у її руках.

"От я і дома",— вже сумом обізвалася думка.

— А де ж, мамо, наша друга коса з німецьким орлом?

— В закомірку. Та ще встигнеш із нею.

— Хіба ж я не ваша дитина?

Він пішов до комори, розшукав немудрі косарські обладунки, загнав у колоду бабку й почав виклепувати косу. Вона вихоплювала з надвечір'я призахідні крихти сонця і славно бриніла-гула, ще й вимовляла йому: "От я і дома, от я і дома", та не могла

одігнати смуток, що прийшов од матиного слова.

Вулицею проїхав Артемон. Почувши передзвін коси, він зупинив перед ворітьми тонкононого відгульня, побачив Богдана й присвиснув од подиву:

— Це ти клеплеш косу?!

— Та наче я.

— Диво дивне! І для чого тобі мужицька турбація? Невже, закінчивши інститут, думаєш з дядьками косити?

— Думаю.

— А-а-а, підеш у лісництво, заробиш батькам на зиму сіна? — здогадався Артемон.— Там вигідно: косять за третю копицю, можна й за половину вихитрувати.

— Ні, я піду косити в колгосп.

Артемон так подивився на Богдана, немов той звалився з місяця, потім заклекотів смішком чи насмішкою:

— Що ж, іди. Трудодень я тобі за ідейність запишу.

— За ідейність я сам подбаю, а ти запишеш мені завтра два трудодні за працю.

— Що, надієшся викосити аж два трудодні? — пожвавішало щелепасте обличчя Артемона.

— Не менше! — Богдан підійшов до Артемона, понизив голос: — Про Ярину нічого не чувати?

— Завіялась десь, навіть матері не дає адреси. Боїться за мої сережки, що прихопила з собою,— у голосі його пробився жаль: — А які то сережки були! Дворянські!

Та все одно колись поверну їх! — позлітав Артемон, вдарив коня закаблуками і здимів у сутінках!

Богдан повернув до дровітні клепати косу.

"От я і дома. От я і дома",— знову забриніла вона.

А з левади долинув низький дівочий голос, повний древнього вечорового поклику:

Та мала нічка Петрівочка, Не виспалась Наша дівочка.

Де ж тепер його дівочка? Чи десь на лужку завершує стіжок, чи під ним і роїнням зірок виглядає свого косаря? "От я і дома..."

* Н е к л е у с — маленька бджолина сім'я.

** Д у т е л ь — порожній горіх.

Частина друга

I

Сьогодні на світанку його збудив сум зозулі, яка в цю пору вже не повинна б кувати. Що згадалось їй, грішниці нашого лісу? Напевне, давні любові, бо кажуть, що після петрівки озиваються — згадують минуле — тільки старі зозулі.

Він потягнувся до того кування. Зозуле, зозуле, в чиєму ти саду ранкуєш?

"Ку-ку, ку-ку",— чітко одлічує досвіт чийсь роки тривоги і надій та й підводить зі сну і щоденні турботи, і осміхнене кохання. За сусідським двором заскрипів журавель, із відра пролилася вода і сказала землі: жить-жить. Наперекір їй чиясь хвіртка, як відьма,

дражливо прорипіла: смерть-смерть. Тоді журавель насварився на неї і ствердно відповів: жить-жить.

Потім сполохано прокинулися їхні двері, на подвір'я з кленовою дійницею вийшла осміхнена мати. Вона всі ці дні не розлучається з посмішкою: аякже, приїхав учений син, що перший із їхнього села закінчив інститут. Правда, вчилися не науках попівські та багатські діти, а тепер і до бідноти дійшло. Міг би й він попишатися, але ранкує і зорує з косою — уже сорок вісім трудоднів викосив. Ще, каже, викосить два та й почне збиратись у свою дорогу. Як там буде поміж людьми? Спасибі власті, що недалеко посилає, можна буде якось і свіжини передати. А їй, матері, треба до дівчат придивитися, порадити щось, бо вже такі роки, що до внуків ідуть. От жаль: з Яриною не так вийшло. А була ж дівчина, як весняна година. Вона давненько накидала на Ярину оком, та й Богдан ніби тягнувся до неї, однак через сибірного Васюту не так склалось, як гадалось.

Але й тепер не збідніло село на дівочу вроду: навіть і з квасу виростає окраса. От хоча б узяти Литвинчукову Тетяну! Що з неї тільки буде через рік-два? Зараз вона ще пуп'янок, та вже очі, як зорі, висяють, а навколо них вії, неначе млинки — погане одвіють, а гарне притягнуть. О, наче почула її думки! Іде собі дівчатко вулицею, виграє очима й косами, на плечі погойдуються граблі, а в руці — білий вузлик з горшками-двійнятами. Чом не господинька!

— Добрий ранок, дівочко!

— Доброго здоров'я, тітко Ганно,— і зупиняється, мов тополька при воротах.

— І хто тебе будить на зорях?

— Сама, тіточко, встаю, бо ж мами нема, а батько в піч не полізе.

— То ти вже й снідання зготувала?

— Мусила, бо жнив'яна година,— вклоняється жінці та й несе у поля тополиний стан, і несміло окреслені груденята, і ніжний розмивчастий рум'янець, і довірливі напіввідкриті уста, і якусь думку чи здогад, і сполох з нею. Таку враз назорять люди.

А от і дитя встало з сіновалу, витрушує із чуба пахощі лугу. Худе ж воно, худе, аж кістками торохтить, а не журиться.

— З ким це ви, мамо, гомоніли?

— З невісточкою своєю.

— Без мене вибрали? — і сміється.

Це обурює матір:

— Ти, невігласе, хоч би подивився на цю дівчину.

А він знову сміється:

— Чого даремне вичовгувати очі — одружуватися іще не збираюся.

— Відкладаєш весілля до повного беззуб'я?

— До повного, мамо. Моя дівчина ще десь із молочними зубами ходить.

На сході ранок ухопився за золоту гичку проміння й витягнув із землі сонце. На машині з граблями й перевеслами проїхали дівчата, і луна покотила дворищами їхні голоси про любов. А він щось і не думає про неї.

У дверях, позіхаючи, застряг батько, поглянув на сонце, невдоволено похитав скуйовдженою головою, гукнув синові:

— Пора на косовицю. Люди вже ранок розбирають.— І запитав дружину: — В тебе ж є хоч якась нізчимна юшка чи сухоїжа?

— Усе чекає на столі. Зараз іще з льоху кисляк дістану.

Після снідання вони городами вийшли на скошену леваду. З-під ніг зеленого росю випорскували коники, а між копицями, наче землеіри, ходили бусли.

На полі стрекотали косарки, гуділи машини, в брилях статечно перегойдувались косарі, а дівчата й молодиці, перегукуючись, складали в полукіпки літо. Ось, підіймаючи снопа, випросталось чорнобриве дівчисько, що коси в самого сонця позичало.

— Уже й працюєш, Тетянко? — привітався батько.

— Авжеж, бо зима питає, що в жнивовицю робила,— вибили посмішку довірливі напіввідкриті уста.

— А що батько робить?

— Теж на косовицю збирався.

— Славна дівчина росте в Саливона Литвинчука,— похвалив тато, коли вони одійшли од в'язальниць.

Богдан оглянувся. Тетяна, приклавши руку до чола, дивилась їм услід. Перехопивши погляд хлопця, вона одразу ж схилилася над покосом, і літо зашелестіло під її руками.

— Імлиться сьогодні, і германська рана дає про себе знати — виходить, передгроззя недалеко,— примружився батько на захід,— шарахнув грабками, повів широку ручку, за ним пішов Богдан, а трохи перегодя йому на п'яти вже наступав такий статурний косар, що його можна було б у малювання брати.

— Учені, учені, бережіть свої п'яти,— підсміювався у золоті, як в ідола, вуса і, щоб не підрізати вченому п'ят, брав ширший покіс.

Богдан, відриваючись од косаря, вже збирав у міжпліччі росу, і хоча відчував, що йому не втекти від нього, мав на душі нетривожний всеохоплюючий світ, мав літо в очах. Щось бриніло в йому не тільки жнивовицею, а й бентежними думками, добрим неспокоєм. Якось солодко вчувалося: іще покіс, іще другий, іще день, іще другий — і він увійде в довгождану таємницю, як тепер входить у золоті, з голубим повіом хліба. Шелести ж, літечко, шелести, вигойдуй свій литий колос, свою прихильність до людей і ще щось... для нього. І не втома, а передчуття, слова, мов хміль, бродили в ньому.

Загриміло. Прямо над головою блискавично розпухала хмара, ось вона виплеснула в луки стрілу громовиці і грім. Богдан підвів голову, ковшем підставив руки під шум, що вже мав перші краплини дощу, засміявся і тихенько заспівав щедрівку:

Та пустимо стрілу, Як грім по небу, Та пустимо з кіньми, Як дрібен дощик. Та блиснем шаблями, Як сонце в хмарі.

Повз них з білим вузликом у руці, навзгінці, пробігла Тетянка й гукнула статурному косареві:

— Тату, біжімо до вітряка!

— Зараз, доню,— посміхнувся батько, глянув на вітряк, що стояв за півгони від косарів.— Ось лишень дограбуємо покis.

Але проливень одразу, важкою сизою киреєю, упав на землю.

Косарі покидали грабки й побігли під загальмовані крила вітряка, що вже зітхали й плакали на radoшax. Під ними порядкувала Тетянка: на білій пілочці стояли горнята-близнюки, лежав загничений хліб, шматок сала, цибуля з пір'ям і кілька яблук.

— Просимо до обіду,— як господинька, вклонилася косарям і так зашарілась, що біля носа розтопилося кілька крихіток веснянок.

Саливон подивився на готування, на горшки-близнята і запитав доньку:

— А тут чарів для молодого косаря нема?

— Тату,— злякано і жалібно поглянула на батька, на Богдана і мало не заплакала.

— Чого ж ти, донечко? Звикай перед дівуванням до наших язиків. Життя! — І пригорнув її, і похвалився: — Вже й господиньку маю. Спробуйте, що зготувала.

А злива так само швидко почала відходити, як і надійшла. За річкою Ведмежою умирали громи. Невидимі косарі якось ураз підкосили дощ, він, зітхаючи, упав на поле і пагорби, назустріч онімілим блискавкам піднялися долоні розквітлих гречок. Виглянуло свіжовмите сонце, і запарувала-закуріла земля, начеб ото позбирала звідусіль косарів, а вони заходились варити куліш.

На Тетяниній хусточці задзижчала бджола і полетіла за взятком.

— Бджола на роботу, а ми з роботи,— з жалем сказав Богданів батько й, оброшуючись, попрямував до стиглого вівса. Він трохи пройшов борозенкою, раптом зупинився і гукнув: — Богдане, перепілчине гніздо!

Тетянка, Богдан і Саливон підійшли до вівса, схилились над будь-як звитим незахисним гніздечком, у якому від птахів залишилося кілька мокрих пір'їнок.

— От уже й осінь,— сказав Богдан і поглянув на дівчину, що стояла, наче весняночка.

Батько підворушив рукою гніздо, знайшов якусь грудочку, стиснув її пальцями, здивувався, а потім спохмурнів.

— Гляньте, що знайшлося в гнізді,— і показав обліплена іржею знахідку.

— Куля,— спохмурнів і Саливон.

— Німецька! — уточнив тато.— Це ж треба стільки пролежати і не згнити, а ще й забратися до гнізда пташини.

"Життя і смерть!" — і подумалося про той неспокій, що його нагнітав у світі несамопитий фюрер. Богдан поглянув на захід. Там і досі мертві блискавки перекраювали оксамити неба.

А потім знову пішла мова про щодення: і про врожай, і що сьогодні вже розвозять по дворах перший хліб, а завтра почнуть молоти вітряки. Та все одно паскудна знахідка — нема-нема та й дасть про себе знати, бо й Саливон, і батько черпнули ківш лиха на германській війні. Та й посивілий вітряк, що й досі скапував сльозою, теж пам'ятає, як з його середини вибирали контрибуцію...

* * *

Вітряки продрімали переднівок і не помітили, як від них почало відходити літо. Прокинувшись, вони перелякано, мов діти, замахали руками:

"Куди ж ви, ма-а-мо?! Не покидайте нас. Побули з житечком, побудьте і з соняшниками".

За сумом дальніх стернищ, в іконостасах соняшників, на мить зупинилося літо, поправило злинялу хустку, серп загойдався на його плечі, і посміхнулось чи всьому світу, чи тільки вітрякам: "Працуйте, діти, не лінуйтеся",— і пішло стежиною в гості до осені.

Застогнали вітряки, вхопилися руками за приполи вітру та й почали перемелювати свій смуток людям на борошно.

В передосінніх днях в велика радість нового хліба. І починається вона з вітряка, до якого тепер заїжджаються і заїжджаються люди, над яким пролітають і пролітають пташині ключі. Біля пташиних крил виростав наш хліб. Так воно і повинно бути, але чи буде так?

Що ж стривожило тебе, та ще під крилами вітряка?

Знову стала в очах ота знахідка в перепелиному гнізді. Пережила вона кайзера, пережила Гінденбурга і долежалась до Гітлера. Не думати б про це, та не можна не думати, бо хто живе тільки одним днем, той несе трагедію собі й іншим.

А дорогою під помах крил їдуть і йдуть люди, і радість нового хліба стоїть у їхніх очах.

— І ви, Богдане, вибрались на вітряк? — зіскакує з воза Саявон Литвинчук і пускає коні ступом.

— Та хоче мати спекти на дорогу нового хліба.

— Дивіться ж, ніде не забувайте нашого хліба.

— А що Тетянка робить?

— Товчеться біля копиць, мов журавка,— і під ідольським золотом вусів стрепенулася добра батьківська посмішка.— Послала доля донечку.— Так про своє дитя могла б сказати тільки матір, але матері не було, тому й перейшла така мова до батька.

У вітряку тепер завізно, і гамірно, і добре від рясноти людських очей. Увесь білий од борошна мельник чаклує біля скрині, пальцями перетирає муку, підносить її до носа й до рота,— смакує свіжим мливом. Побачивши Богдана, кивнув йому напатланою головою, кинув погляд на кіш.

— Зараз будеш засипати.

— Та я ще встигну,— нащо йому молоти наперед людей, що раніше приїхали.

— Гляди, коли маєш час.

— Я вам, Богдане, і змелю, і привезу. Це мені з руки,— сказав Саливон.— Ідіть собі в село.

І він поніс у вечір пахощі нового хліба, добрі людські голоси, і гудіння крил вітряка, і вчорашній дощ, і рожеві долоні розквітлих гречок.

Щось дивовижне робилося з ним, душа розсовувала якісь межі, насочувалась

дзвонами землі і таємницею слова. Ось воно і виплеснулось, як учора виплеснулась стріла громовиці.

Збиваючись із дороги, збиваючись із ритму і всім тілом находячи його, він видобував щось таке, чого досі не знаходив у своєму слові. Яке воно було вбоге, і як він насмілювався турбувати ним людей?..

Як пахнуть гречки, як пахнуть гречки, притулившись до темних маминих грудей. І для чийого дівочого плеча перегнулося в небі коромисло веселки?..

Зашелестіли в темряві несподівані рядки, зашелестів дощ; де ж сховатись од нього?

Він поглянув на небо. Воно роїлося зорями, воно і не снило дощем, тільки, може, в росах під ногами затримались краплини вчорашньої зливи. Богдан щасливо засміявся... Оце він, здається, і переступив межу якогось таїнства й написав те, що, не червоніючи, можна комусь показати.

II

У молодості ми всі від дороги чекаємо казки. І вона справді приходить чи пробігає дорогами твоєї юності і лише коли-не-коли зупиняється біля нас. Дорого, мила дорого, і сум верби, і тополина задума біля тебе, і блакитна з айстрами хмарин хустка неба над тобою — як усе це разом схоже на пристановище синього птаха! Тільки де він?..

Але сьогодні казка почалася не з дороги, а з візника, про яких уже стільки писалося в книжках. Не порушуючи традиції попередніх візників, цей теж знайшовся в районному центрі на базарі, і теж був дотепним, і одразу ж здивував Богдана, коли простягнув для знайомства заврунену ластовинням руку:

— Панас Михайлович Філозоф.

Богдан з того дива кинув її ближче до брів:

— Як, як?

— Вас дивує ім'я з батьком чи тільки прізвище? — і собі запитав візник. На буйному непідстриженому вогні його чуприни, вусищ і бороди жертовно підсмажувалось і розбризкувалось веснянками заповзятє обличчя.

— Та...— зніяковів Богдан.

— Не тільки вас дивує моє прізвище. Я вже звик до цього,— розважливо мовив Панас Михайлович.— Одного разу я од свого прізвища мав не тільки подив, а й зиск.

— Від кого?

— От скажу — не повірите: від самого гетьмана Скоропадського.

— Від Скоропадського? — неприємно здивувався Богдан, який мав у душі тільки глибоке презирство до слухняної кайзерівської маріонетки, що й досі жила у Берліні, але вже не на кайзерівських, а на гітлерівських харчах.

— Ви були в Скоропадського?

— Ні, для чого ж? Він був у мене,— і не посміхнеться чоловік.— Був, коли його державна варта виписувала шомполами на мужицьких спинах закони. Тоді нам по згорнутому в дудку списку всипали кожному по двадцять п'ять шомполів. А коли дійшло до мого прізвища, гетьманці розреготалися і зробили привілей — дали тільки двадцять шомполів. Але від того давнього зиску нема ніякого прибутку тепер: шануючи

моє постраждале місце, не садовлять мене по президіях.

Богдан розсміявся, поглянув на Панаса Михайловича. Жодна рисочка не змінилась на його охопленому полум'ям волосся обличчі, тільки в глибинних очах, що зачайлись від розжевлених віхтів брів, на мить відлунились веселі музики.

"Ой чоловіче, чоловіче, не за колишній зиск, а, певне, за теперішній язик не садовлять тебе по президіях",— подумав Богдан.

Панас Михайлович поправив рядюгу на драбиняку:

— То сідайте, сідайте, коли до нас на вчителювання збираєтесь.

— А звідки ви знаєте, що на вчителювання? — знову дивується Богдан.

— По ваших статках, що вмістилися в один чемодан,— глипнув веселим оком на Богданову ношу.— Можу навіть сказати, що там маєте.

— А що?

— Ковдру, мамину подушку, дві сорочки, дві пари шкарпеток, бритву, одеколон, а решта — книжки. Вгадав?

— Вгадали! — покрутив головою Богдан, скочив на воза і звисив з полудрабка ноги.

Коли коні рушили, дядько Панас запитав:

— Ви ж із якого села будете?

— Чому думаєте, що з села?

— По ногах видно: городянин не спустить їх напризволяще з полудрабка — коліс побоїться. А колеса в мене, чуєте, як хуркалки — сам стельмахував!

Спочатку дорога була як дорога, а потім ускочила в озера червоного і чорнокитого проса, обпетляла вікодавні ліси, і первозданність казки почалася з оболоні, посеред якої неширока річка снувала свої сині шовки, невдоволено скидаючи їх під колеса дерев'яного млина.

— Це вже наш млин,— як і годиться, пужалном показав на нього Панас Михайлович.

А Богданові згадався інший, зимовий млин, і скрипливі ворота, і та хатина, де він сподівався знайти свою Ярину. Чого ж свою? Чиюсь... Майнув над його роками синій птах та й полишив саму печаль.

— У двадцятому році горіло наше село, горів і млин. Історія...

— Хто ж вас палив?

Тепер і вид, і очі Панаса Михайловича засумували, він обернувся до Богдана:

— А ти краще спитай, хто нас не палив? І турки палили, і ординці, і німці, і австріяки, і свої ординці. Видко, не багато треба розуму, щоб пустити огонь на людину. В двадцятому від нашого села не лишилося жодної хати. А тепер, коли не під'їжджаю до нього, воно здається мені лялечкою. О, гляньте! Це наш мельник вийшов на гатку та й продає зуби. Тільки побачить мене, починає реготати. Подивіться на нього!

На греблі справді стояв увесь білий од борошна чолов'яга, зирив на них і сміявся.

— Ти, підколесний водянику, чого висипаєш регіт у воду? Щоб краще колесо крутилось? — строго спитав од броду Панас Михайлович.

— Вгадав! Здоров, Панасе!

— Здоров, як змолів. Тебе ще чорти не вхопили вночі з млина?

— Мене й чорти бояться! — Мельник примружився на Богдана: — З прибутком їдеш?

— Ні, з учителем. Що з них, пролетарів, візьмеш.

— Приїжджай молоти. В мене камінь новий.

— Усі твої камені в печінках моїх сидять.

— Менше пий, то менше й каміння буде.

Коли вони переїхали брід, Богдан запитав:

— Ви, Панасе Михайловичу, ворогуєте з мельником?

— Та ні, дружимо!

— Дружите? — не повірив Богдан.

— І дружимо, і чаркуємось. А хто ж йому колеса до млина робить? Знову ж таки я.— Панас Михайлович одігнав од своїх вогнистих хащів бджолу.— Чи то моя борода видалась їй щільником, чи солодкий дух почула? Я потроху пасічникую. Страх як полюбив це діло. Може, тому, що, коли спалили мою хату в двадцятому, я спочатку розжився на бджолянну хатку — на дуплянку... А мельник у нас із понятієм і заслугами. За громадянську війну мав шаблю із почерком Котовського.

— Як, як?

— Має подарунок від Котовського. І досі висить на стіні біля святого Юрія.

— Чого ж біля Юрія?

— Для діаграми, щоб можна було порівняти, чим краще битися: шаблею чи списом.

— Писали ж десь про ваше село?

— Та ні, бо ми живемо далеко від столиць, але історію маємо.

І справді, тут, між луками і полями, лежав забутий шматок історії. А творці її сіяли жито, пшеницю, пасічникували, чинбарили і нічутінку не журилися, що про них ніхто й словом не обмовився. А треба ж! І в Богданових грудях тривожно й радісно забриніла жага доброго слова.

Шевченко поставив біля них, рабів німих, своє безсмертне слово. А тут хоч би просте поставити біля безсмертних і біля цього колоритного руданя, що, закасавши холоші, саме почав напувати коні. Вода окреслила його постать і погасила на голові увесь вогонь, що, може, теж вихопився з історичних пожарищ давнини.

Панас Михайлович знову відігнав бджолу і звернувся до Богдана:

— Жінка моя пащекує, що на моїй чуприні можна млинці пекти, а мені дивно: чого до неї так злітаються бджоли? Чи це вже мої почули мене?

З садів і соняшників вигулькнуло село. Богдан ніде не бачив стільки соняшників і чорнобривців. І хати, і вулиці тут були підкреслено охайні, і майже біля кожної оселі серпень підняв над землею вибухи цвіту.

— А ось і школа! — Панас Михайлович повів очима на довгасту цегляну будівлю, над якою у перших печатях осені стояли середньолітні осокори. І Богдан почув їхню тривогу. Чи це була і його тривога? Що тут чекає на нього? Чи вимріяні надії, що почалися ще з того дня, коли він босий переступив поріг педтехнікуму, чи провал?

Десь на перших уроках виявиться, що ти бездар, та й тікай, хлопче, кудись до рахівниці чи в бібліотеку.

І сумніви, і невіра в свої сили знов, у який уже раз, охопили його. Може, поки не пізно, повернути голоблі, щоб потім меншим був тягар сорому. Він входить на просторе шкільне подвір'я, кілька дитячих голівок з цікавістю потягнулись до нього.

— Добрий день! — різноголосо поздоровкались діти і трохи відігнали од нього страх. Він привітався, одразу розчулився і вилаяв себе: "Сентиментальна кваша".

Від школи зараз віяло вапном, фарбою, замазкою і айстрами. Різнобарвні квіти вже очікували учнів і у великому коридорі-залі, до якого з трьох боків тулилися класні кімнати, і в просторих класах, над дверима яких стояло по дві цифри — школа працювала у дві зміни. Богдан із трепетом відчиняв класні двері, з трепетом прислухався до дзижчання заблуканих бджіл, що зараз заміняли дитячі голоси. Неждано хтось поклав йому руки на плечі. Од несподіванки здригнувся, але й відчув щось знайоме в цих руках. Оглянувшись, не повірив: перед ним, виграючи циганськими очима, стояв його Іван.

— Іваночку, ти?!

— Не Іваночку, а Іван Олександрович. Прошу вас, товаришу прищельцю, не фамільярничати! — менторським тоном почав Іван, але одразу ж весело розсміявся, схопив друга в обійми.— Не чекав такої дивоглядії?

— Звідки ж ти взявся тут? — не може отямитися Богдан.— Молдавська бринза не сподобалась?

Іван споважнів:

— Це довга історія, але розкажу конспективно, як і належить педагогу, що закоханий у Песталоцці. Прибуваю ж у село, куди мене призначили вчителювати, а там делікатно кажуть, що моє місце захопив один нахаба, сиріч близький родич директора, і навіть уже перетягнув на це місце, для більшого педагогічного ефекту, корову й свиню йоркширської породи. Тоді я лізу рукою до потилиці й кажу директору і його родичу: "Відшкодуйте мені дорожні видатки — віддайте хоч йоркшира". Зійшлись на обіді з молдавським вином, і я чкурнув до облнаросвіти, а далі — у твої пенати до твого завідувача районного відділу народної освіти. Він стрічає мене обіймами, а я ж йому б'ю чолом, прошу і цитую:

"Пошліть мене в Дмитрушки, де за даними Подільського єпархіального історико-статистичного комітету до початку двадцятого віку проживало "населения православного — 512 мужчин и 524 женщины, католиков — 12, евреев — 10. Жители — крестьяне-малороссы, занимаются хлебопашеством".

Моя цитата не вибила сльози з карих очей завідувача, і почався торг, під час якого я зрозумів, що тут мовники в ціні.

— Чим ці Дмитрушки так припали вам до серця? — вже починає гніватись завідувач.

Не міг же я сказати, що в Дмитрушки послали мого друга, і пішов ва-банк:

— Там проживає моя наречена!

— Наречена? — скис завідувач перед моїм аргументом.— Хто ж вона?

Тепер уже я підкис, вишукуючи рятівну соломинку, і неждано для самого себе випалив:

— Мельникова донька.— А сам потерпаю: "А що, коли в Дмитрушках немає млина?"

— Мельникова донька? Ніна Павлівна? — неждано розпогодився завідувач.

— Еге ж, Ніна Павлівна,— стверджую я.

— Де ж ви познайомилися з нею? На сесії заочників?

— Ні, в синіх лабіринтах подільських вечорів.

Він розсміявся, а я сиджу, як горобець на кілку, і жар моїх ланіт починає підпалювати чуба, бо чую: ще одне-двоє запитань, і викриють мене, яко Дмитра Самозванця. Та, на щастя, до завідувача зайшли інспектори, він підмахнув мені призначення, і я, дякуючи своїй долі, накивав п'ятами на кабінет і опинився тут.

— Оригінал-баляндрасник,— засміявся Богдан.— Багато ж тут придумано сюжетних ходів?

— Тільки один! — очима праведника поглянув на друга.— І розповів, мабуть, веселіше, аніж було в мене тоді на душі. Я вже й на млин бігав, щоб познайомитись і попередити свою наречену, та застав тільки мельника.

— Ти застанеш і мельниківну, з усього видно.

— Мушу,— вдавано зітхнув Іван.— А найсмішніше буде, коли справді закохаюсь у мельниківну.

— Тоді вже буде не до сміху, особливо їй.

Іван смикнув його за руку.

— О, прошу познайомитися із нашим завідувачем учбової частини.

Богдан тільки тепер помітив, що до них, розхитуючи себе, наближався чоловік років сорока, у нього було плескувате обличчя і перебільшено догідливий вираз на ньому.

— Меркурій Юхримович Шинкарук,— відрекомендувався завуч і солодко посміхнувся.

Не так його догідливість, як очі здивували Богдана. Були вони схожі на безліч кришок льоду, що не знали, якими їм треба стати: холодно-сірими чи холодно-блакитними. Правда, заподамливі іскорки трохи зменшували їхній холод.

— Отже, приїхали до нас? — задовго притримує в своїй руці Богданову.

— Приїхав.

— Це добре, це добре. Ми давно чекаємо мовника з вищою освітою. Ви, чував, навіть вірші пишете?

Богдан похмуро глянув на друга і сказав Меркурію Юхримовичу:

— Ет, колись знічев'я переводив папір.

— О! — викруглив той очі, вирази подиву й докору блискавично змили з його обличчя догідливість.— Хіба так можна говорити про царство муз?

— Я підходив до цього царства тільки на гарматний постріл.

— А нещодавно...— втрутився Іван, але спіймав такий знищу вальний погляд, що

одразу затнувся.

Меркурій Юхримович ще щось хотів сказати, очевидно, теж про царство муз, але в цей час увійшла сторожиха і пролебеділа:

— Меркурію Юхримовичу, дороженький, Іван відмовився привезти вам дрова. Що йому не казали, а він уперся на своєму:, завучу не привезу.

— Негідник! — плескاته обличчя одразу ж вибило неприховану злість, і завуч не вийшов, а, випереджаючи сторожиху, вилетів з коридора.

— Проворний,— посміхнувся Іван і запитав Богдана: — Як він тобі?

— Та щось дуже часто на його обличчі міняються декорації.

— Підмічено! — підняв угору вказівного пальця.— А тепер ходімо до нашого тимчасового житла.

На подвір'ї Богдан сердечно попрощався з Панасом Михайловичем, і той, відчувши, що сподобався хлопцеві, трусонув вогнем чуприни:

— Буде час, і до мене загляньте. Мою хату і дитина покаже, бо всяких прізвищ у нас багато, а Філозоф — один.

Прямо насупроти школи стояв будиночок для вчителів. За ним кучерявилась барвиста вакханалія айстр і жоржин. Чіпляючись за них, друзі увійшли в свою кімнату, де стояв стіл, два ліжка, два стільці і шафа. Іванове ліжко вже було опоряджене, а з-під подушки виглядав пучок чорнобривців, на Богдановому ж — ряботів смугами один матрац.

— Ось наша хата, і кімната, і айстри на честь поета,— поторгав Іван глечик з квітами.— Я вже домовився із сторожихою: вона до самої зими буде носити тобі квіти, а взимку поставимо пучок калини чи горобу,— і дістав з шафи пляшку вина.— Чи не годиться заглянути, що тут є!

— Ні, Іваночку, тільки не зараз.

— А коли, недостойний? — грізно підняв угору смолу брів.

— Коли минуть перші дні, коли хоч трохи розвидниться і дізнаєшся: що є що.

— Боїшся?

— Потерпаю. А ти?

— Аніскілечки. На педпрактиці я ночував себе якщо не королем, то кумом королю. Не осоромлюсь, думаю, й тут. Та й ти ж на педпрактиці не нас задніх.

— То педпрактика, репетиція, а це вже справжнє лицедійство, а може, провал.

Іван поморщився і рішуче сказав:

— Ми з тобою не гірші за людей. Впевнений, що з нас не вийдуть Песталоцці, але всі дані для вчительського хліба є.

— Які ж це дані?

— Любов, працелюбність, людяність. Поки будемо триматися цього батьківського кореня, доти праця буде нам давати не тільки хліб, але й утіху. Ти знаєш, і мені так уже хочеться дочекатися свого першого дзвоника, свого першого уроку. Яким він буде в нас?

Вони замовкли, входячи думками в свій завтрашній день, і знов у Богданові надії

вповзає туман сумнівів.

— О великий Песталоцці, допоможи селянським дітям, що впряглися у шлеї науки! — жартівливо вигукнув Іван і заглянув у люстерко. — Ти собі як хочеш, а я піду шукати прекрасну незнайомку, сиріч мельниківну, бо як її раніше побачить наш завідувач, — аж загуркотить за мною. — Він косувато прибив свої кучері картузом, посадив на виступець нижньої губи самовпевненість і вийшов у вечорові пісні і в поскрипування прикриничних журавлів.

Навіть не пісні, а це поскрипування журавлів потягло з кімнати й Богдана. То не диво любити журавлів у небі, важче полюбити отих, що на землі. Здається, нічого й не мають вони, окрім скрипіння, та на ньому ж час перегортав і перегортав усе твоє дитинство.

— Добрий вечір, колего! — приємно зарокотав позаду чийсь голос.

Богдан обернувся. До нього, приязно посміхаючись, ніс білі шати нового, щойно випрасуваного костюма невисокий кремезний чолов'яга, схожий на гриба боровика. — Ви, якщо не помиляюсь, Богдан Васильович? А я директор цієї школи — Володимир Сергійович Грінченко.

— І теж літератор? — мимоволі вирвалось у Богдана.

— Математик, колего. — У нього приємно бриніло це слово — "колего". — Як вам наша школа? Не повіяла пусткою?

— Ні, ваша школа повіяла айстрами і мудрістю серпня.

— Хороше сказали. А справді, сподобалось у нас? — ожив Володимир Сергійович.

— Дуже.

— А от одному... — він пропустив якесь слово, — дуже не сподобались айстри. Казав, що квіти розсіюватимуть дитячу увагу. Дивна логіка!

Обійшовши подвір'я, вони ввійшли у вакханалію передосіннього цвіту, поторгали на ньому росу, і тут Володимир Сергійович, стягуючи розкішні йоршисті брови, тихо, побатьківськи запитав:

— Ви, Богдане Васильовичу, не побоюєтесь свого першого уроку?

— Побоююсь.

— І це добре! — чогось зрадів Володимир Сергійович. — Справжній педагог завжди боїться своїх перших уроків, а вже на всі інші йде з трепетом... Ви вивчали і педагогіку, і навіть педологію, чогось нового я вам не скажу, але раду старшого послухайте: перші свої лекції ви повинні знати, як вірші, напам'ять. Звичайно, в плани можна і треба заглядати, але бажано якнайменше. Авторитет учителя починається з першої лекції, досвід, уміння — з подальших. І ще одне: дітям треба викладати набагато цікавіше, ніж дорослим, не приглушувати суфіксами чи префіксами їхній емоційний світ, що жде більшої поживи та й більш активно, ніж ми... От і вся моя рада, — і посміхнувся: — Запитання будуть?

— Будуть. А де ж узяти емоцій на засушені суфікси і префікси?

— Вивчаючи їх, підберіть такі приклади з красного письменства чи з пісень, з приказок, щоб запам'ятались. А село в нас дуже гарне.

— Навіть дуже?

— Повірте, колего. Я вже, як то кажуть, не з однієї печі їв хліб, не в одному селі вчителював. Придивляючись до селянства, входячи в його побут, не раз думалось: як дружно працюють і як недружно живуть вопи, як лише із дурних заздрощів можуть обмовити свого сусіда чи сусідку, та й не тільки обмовити, а й лихо накликати. Та, коли потрапив сюди, мої сумніви розвіялися, неначе полова. Дружні, красиві і страшенно дотепні люди живуть тут,— і неждано зітхнув.— Нашому педагогічному колективу варто було б дечому повчитися у людей чорного хліба і землі.

На що він тільки натякав?..

* * *

От і надійшов довгожданий ранок.

Удосвіта Богдан скочив на ноги і стиха почав читати ще сизим вікнам свої лекції. Вони розбудили Івана, той невдоволено загудів:

— Як надокучило це бурмотіння, ці пасажі й пульсуючі ритми.

— Вставай, ледарю! Вже ранок дивиться у вікна.

— Ще маю час. "Ти її не буди на зорі..." — натягнув на голову ковдру й одвернувся до стіни.

А ось на шкільнім подвір'ї з квітами в руках з'явилися перші діти, це ті, які побоювались, щоб уроки не почалися раніше. Потім з мамами задзвеніли першокласники, в їхніх кишенях було повно жолудів, якими вони гратимуть у чіт-нечіт. Отак і він колись ішов до першого класу записувати себе. Тільки де тепер те дитинство, де ті жолуді? Які вже дубки вирости з них?

Нарешті все широке подвір'я переснували гомін і сміх. Ось і дзвоник обізвався, ще не на урок, а на перше слово перед навчальним роком. На високий ганок школи вийшли директор, завуч і комсорг. Володимир Сергійович схвильовано привітав школярів, особливо першокласників, і вони, взявшись за руки, першими пішли в свої класи. Далі говорив завуч, обличчя якого тепер не змінювало декорацій, а весь час тримало розлиті солодощі. Говорив він провінційною сумішшю патетики і дидактики, говорив про найдорожче — про любов до Батьківщини, та по йому, здалося Богданові, говорити про це. Все було правильним у його словах, і все здавалось неправильним. Чим так говорити про святе, краще зжувати язик.

Меркурій Юхримович перехопив погляд Богдана, інтуїтивно здогадався, про що той думає, нагороївся, і на плескату площу обличчя одразу ж, як завіса, почала опускатись злість. Але він переміг її і знову видобув солодощі.

І от дзвоник! Тривогою, холодком і солодким щемом озвався він у душі.

— Держи хвіст бубликом і не сідай на нього,— шепнув Іван, і зони пішли в свої класи.

Десятки очей, веселих, допитливих, насторожених освітили його, десятки голосів привітали його. Переборюючи хвилювання, Богдан наказав дітям сісти і по класному журналі почав знайомитися з ними.

— Бульба Остап,— прочитав перше прізвище, здивувався і зрадів.

— Я! — підвівся високочолоий хлопчина, що мав сірі з степовою задумою очі.

Оглянув його Богдан, посміхнувся:

— Остапе, а ваш рід іде не від Тараса Бульби?

— Авжеж, від Тараса. Це мій тато завжди каже,— сміливо відповів хлопець.

Всі учні засміялися, а вчителю одлягло...

Він дійсно напам'ять прочитав свій урок і ні разу не побачив, щоб хтось позіхнув чи почав цікавитися бджолами, що билися в шибки, чи тим, що робилося за вікном. От тільки іноді поспішав. Він уже зовсім спокійно задавав завдання, а коли зателенькав дзвоник, сказав:

— Відчиніть вікна і випустіть на волю бджіл. Бачите, як їм хочеться до праці, до квіту.

Помітив, що це сподобалось учням, і вони кинулись до вікон.

У коридорі його вже очікував Іван. Він непомітно тицьнув пальцем у себе:

— Тобі не надокучила ця нянька?

— Що ти, Іваночку...

— Бачу, в тебе все гаразд?

— Ніби гаразд.

— І мене слухали, наче самого Песталоцці. Спочатку підозріло розглядали мою циганську вроду, особливо сіранодебержераківський ніс, та я, дякуючи класикам, переміг. Тож у добру путь!

— В добру путь! — прошепотів як заклинання...

Отак і почалася нова путь. Вона приносила щоденні турботи і нещоденні радощі. З кожним днем він вільніше почував себе і в школі, і на людях, а вечорами, коли таємниче кудись заносив свої кучері Іван, обмуровував себе книгами чи бурмотів свої рядки. І вони теж приносили йому пучок радості й оберемок сумнівів.

III

Вересень бив у золоті дзвони соняшників, і їм, як гобої, низинно вторували пізні гречки. Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів. Ця печаль забірдала і в людське серце, і ставало жаль чи отих крил, що забирали з собою літо, чи того, що й ти не можеш злетіти, як птиця. Ось такий і є вересень: удень надійний, вночі тривожний. Таким і люби його і тоді, коли він б'є у золоті дзвони соняшників, і тоді, коли відриває літо від землі та й садовить тебе за мудрість книжок...

Я люблю тебе, незрадлива мудросте книг, твої сонця чи світильники, і скорботу твого, і радість твого. Я низько схиляюсь перед тобою, щоб не схилитись перед кривдою і самовдоволенням чи крикливим невіглаством.

Хтось різко постукав у двері, вирвав Богдана з перепуть дев'ятнадцятого віку.

— Будь ласка!

До оселі заходить невідомий чоловіча, високий, кривоносий, і одразу розтягує в посмішці повні уста, за якими школярськими одиницями врізались зморшки.

— До вас можна пізньому птаху?

Звичайні слова, та в пору пташиної тривоги вони душевно забриніли в оселі. А пізній веселоокий птах уже підходить до столу, подає не руку — ручище, що пахне друкарською фарбою і полином, і наче стурбовано запитує:

— До вас, Богдане Васильовичу, ще не приїжджали редактори центральних газет?

— Ні,— незрозуміло подивився на смаглявого кривоноса, що під віями тримав насмішкувату жагу життя.

— Виходить, я їх обскакав! — сміється і тисне руку.— Редактор районної газети Марко Еммануїлович Погрибінський. Хочете — любіть, хочете — тільки жалуйте.

— І сам не знаю, що робити,— посміхається і дивується Богдан.

— Ви ж не бажаєте, щоб я просидів у вас до ранку?

— До ранку, напевно, забагато буде.

— І я так думаю,— погоджується Марко Еммануїлович.— Тому негайно висипайте з торби всі свої вірші, і я довго не затримаюсь.

— Вірші? Хто вам наговорив?

— Є перевірені дані, що ви лірик. А нам тепер потрібна лірика, як вода для пиття.

— Лірика?

— Саме вона.

— Але ж її зараз і центральна преса цурається.

— Тому й почнемо з районної,— не журиться пізній птах.— Нам потрібні вірші, оповідання, кореспонденції не лише про кампанії, а про те, що може озватися в чиємусь серці. То де ваша лірика?

— Я її ще напровесні кинув у грубу.

— Справді? — подивився перевіряюче, чи не ламається молодий автор.

— Справді.

— У нас же для палива дров вистачає — не в степу живемо,— зітхнув редактор.— І зовсім нічого у вас немає?

Богдан завагався. Марко Еммануїлович враз ожив.

— Таки бачу, щось маєте. Дайте, не минайте, а вас друк чи дрюк не мине.

Богдан розсміявся:

— Що ж я вам дам, коли маю тільки пейзажний вірш, та ще й про дощ.

— Якщо це справжній дощ, а не сльота, купую на корені! Гонорар — річна передплата на райгазету.

— Безкоштовно чи навпаки?

Тепер засміявся Погрибінський:

— А добре, коли біля людини покручує хвостом гумор. Читайте ж свій пейзаж, не ламайтесь, наче гречаний бублик.

Богдан дістав аркуш паперу, ніяковіючи, почав читати. Коли він закінчив, Погрибінський неждано своїми ручищами охопив його плечі:

— Так це ж, отроче, здорово! Ваш дощ по концентрації достойний золотистого вина. Могорич із вас! Забираю вірш собі — і в друк!

— Як же ви надрукуєте його, коли це пейзаж і навіть несезонний.

Редактор примружився, вчетверо склав аркуш з віршем, сховав у кишеню.

— А ми зробимо так — почекаємо дощів і дамо замітку, що по району пройшли благодатні опади, закущилося жито-пшениця, а під цим житом-пшеницею підверстаємо вас. Ідея? От ми нещодавно писали про птахівництво, а на підверстку вмістили ліричний вірш: "Стихає шум пташиних крил". Як вам?

— Здорово! — повторив Богдан редакторове слово.

Погрибінський споважнів:

— Ви ж тільки не дуже задавайтесь, коли до вас приїдуть і республіканські редактори. А оповідань не писали?

— Ні.

— Жаль. Бо нашому читачеві так потрібне хороше оповідання, з романтикою, з коханням і навіть з поцілунком, якого тепер майже не стрічаєш у прозі. Чого ви подивились на мене, як на дивака?

— А вам і вашій газеті не перепадає за літературний ухил?

— Перепадало від черстводубих і закоханих лише у зведення. Та цього року ми на всесоюзному конкурсі відхопили перше місце, премію і переживаємо медовий місяць. Коли до вас іще притарабанитись?..

...От і відходить од тебе несподіваний добрий птах, лишаючи по собі полиновий дух, і надії, і роздуми, і вже не так тривожно печалиться птиця у небі, і не так сумно перекреслює стару ніч п'янкий, підсушений вереснем лист... "Запахло вітрами, запахло росою, запахло, кохана, твоєю косою". А чи може це стояти хоч біля порога поезії? І знову кроки по хаті, і думи, та й думи, та сумніви, та невдоволення, і уклін вікам, що зібрали в книги чийсь сонця чи світильники. А чи ж є у тебе хай невеличка іскра, що може хоч одній людині обігріти душу? Чи цей спалах тільки для хатнього вжитку?..

"Запахло вітрами, запахло росою..." Це земля, мов колиска, заколисує пахучий вересень, та не може приспати думи.

У вікно, немов із якоїсь інтермедії, сунеться щось чорне та волохате. Потім з'являється Іванова голова.

— Налякав? — трусить усіма кучерями, сміється і вручає Богданові пучок чорнобривців.— З росою!

— Ти мені осінь даруєш?

— Від весни ти сам відцурався.

Іван влазить у хату, одним оком критично оглядає стіл, класику на ньому, нарешті добирається до Богданової розкуйовдженої голови, киває своєю і зітхає.

— Чого ти?

— Як же можна в таку божественну ніч самому розмовляти з вересневим зорепадом? — трагічно підвів смолу брів. І з поезії перейшов на прозу: — Бачив я дурнів, сам був дурнем, а такого, як ти, не стрічав ні в книжках, ні поза ними.

— То маєш зараз щасливу нагоду. Може, створиш новий "Корабель дурнів"?

— Боже ти мій, боже, і архангели, і святителі, і вожді! Усіх вас беру у свідки: не було такої ночі, яка сьогодні стояла за селом біля млина.

— Біля млина стояла тільки ніч чи й нове знайомство? — примружився Богдан.

— І ніч, і я, і вона.

— Це вже щось нове в теорії трикутника.

— Ти причмелений і нічогісінько не розумієш. Це не дівчина, а мрія усіх теперішніх областей, що входили колись до складу Подільської губернії!

— Не так давно я чув це саме територіальне захоплення. Але, здається, помінялись об'єкти.

— Помінялись, і на краще! Мабуть, я допливаю до кисільних берегів родинного щастя.

— І хто ж вона, з кисільного берега? Мельник за фахом?

— Історик за фахом, лірик за покликанням. І сьогодні в цю тихошелесну північ прощання із літом я, напевне, відшукав би їй своє геніальне слово, аби не один поет, що й сам не залицяється, й іншим не дає.

— Хто ж це?

Іван театральнo тицьнув пальцем у Богдана:

— Ти, Брут!

— Шамоти далі.

— Він ще й не вірить! Тільки-тільки наважився щось таке оригінальне сказати їй, аж тут вигулькнув редактор, якого я сам нацькував на тебе, схопив мене за руку і мало не відірвав її: так дякував, що наслав його на літературну перлину, яка вилузилась із надр подільської тверді і хлябі. А потім ще п почав поливати нас твоїм "Дощем". І тоді вона (о дівоча зрадливість!) сказала, що ти талант, і втратила інтерес до мене. О боги! — і змахнув з ока те, що мало бути сльозою.

— Артист! — посміхнувся Богдан. — І справді, редактор наскочив на вас?

— Таки наскочив. І вихваляв тебе, правда, трохи менше, ніж я щойно сказав. — Іван споважнів. — Прочитай щось, перошкрябе.

— Пізно, Іваночку.

— І все одно читай, не задавайся.

Богдан прочитав про вересень, що б'є у золоті дзвони соняшників.

— Убивця ти, — зажурився Іван. — Убивця! Після цього вересня я назавжди кидаю свою писанину.

— Що ти, Іваночку? — розгубився Богдан.

— Поки наші теоретики писали про предметну лірику, поки головними об'єктами її було виробництво цегли, скла, шапок, пальт, я ще думав щось про себе, а віднині годі переводити папір. Поезія має бути поезією, а виробництво — виробництвом.

— Ми всі ще так мало знаємо, що таке поезія.

— Не втішай мене. Спасибі за вересень. Він у мене кращий у житті, ніж у слові, а в тебе навпаки... — І, помовчавши, сердечно запитав: — Ще думаєш про неї?

— Думаю, Іване.

— Через те, мабуть, і лірика проросла: вона жертв вимагає. Повтори, як це в тебе: "Чумацький Шлях розколює небо навпіл..."? Будуть тебе предметники і фактажники

молотити за відсталі образи і ліричність, але без молотьби у нас ніде не обходиться. Цього діла менше тільки в точних науках. А в сільському господарстві й літературі мало не всі розбираються і норовлять записатись в опікуни...

* * *

Вересень гортав свої останні сторінки, а вони стояли чіткі, як малювання, і глибшими ставали води і очі жінок. Вже на останній лекції першої зміни хтось постукав у двері. Богдан вийшов із класу. На порозі, граючи циганськими очима, стояв його Іван.

— Що там, Іваночку?

Той випростався, багатозначно крекнув і королівським рухом подав йому газету:

— Читайте, завидуйте, кропіть життя дощем, а не сльозою! Сьогодні ви районна знаменитість, і мої коліна опускаються перед вашими черевиками номер сорок один.

Богдан розгорнув газету. На третій сторінці без підверстки стояв його "Дощ". Саме в цей час зателенькав дзвоник.

— О, бийте дзвони перемоги! — удавано патетично вигукнув Іван, обняв друга. — А ти проливай з очей радісну неопріснену воду і став могорич.

З шостого класу вибігло двоє дівчаток, подивилися, що роблять учителі, приснули і поточились у клас, та їх одразу ж звідти виштовхнув живий водограй.

Приголомшені і схвильовані першим, хай у районному масштабі, визнанням, вони вийшли із школи і наосліп побрели вуличками села, побрели у вересневу югу, бо ж і вересень має такі дні, в яких неждано, як у жнива, гаряче заїмлиться і загойдається обрій. З розхристаної вулички, яка обривалася не тином, а двома струмками червоної мальви, вони ввійшли в бабине літо, що пливло над пашистими стернями і шамотіло на свіжих скиртах.

— Ти любиш скирти? — запитав Іван.

— Дуже. Вони нагадують мені золоті кораблі. І люблю, коли вітер роздмухує в них місяць і сумом бринить у стерні.

— Знову вірші. Безідейні, житні, але вірші, — зітхнув Іван. — А де ж у них виробничі показники? Ще буде тобі від різних клепанів, які на образ дивляться, як на відхід од життя!

— Коли серце схоже на жабу, воно і на сонце квакне, — примирливо мовив Богдан, сповнений надіями.

Отак, пересміюючись, і підійшли до купини дерев, за якими здригався і стугонів водяний млин. Мельник, побачивши їх, чогось зрадів, сердечно привітався і повів у затишну кімнатку, під якою поскрипувала вісь млинового колеса. Тут усі дерев'яні стіни захопили полководці, кінні й піші, а над столом сидів старий кобзар, його чорні руки лежали на кобзі, а сліпі очі тягнулись до неба, до невидимого сонця, з якого на картину прорвалося кілька скалок.

— Чим же вас, дорогі гості, частувати? Окунями, в'юнами, карасями чи линами? — в риму допитувався мельник і все з приязню поглядав на Івана, який згоджувався на всяку рибу, якщо вона не була схожа на жабу.

Коли мельник вийшов з кімнати, Іван шепнув:

— От і є нагода примочити твій "Дощ", бо в мельника риба і вода не переводяться.

— Це в нього є донька — історик за фахом, лірик за покликанням?

— Яка проникливість! Далеко ти підеш, якщо ніхто вчасно не зупинить.

А ось і мельниківна скрадається скрипливим місточком, скрадається так, наче побоюється, щоб вода не вхопила її за ноження. Іван крадькома перед якимсь полководцем поправив чуба, а на приступець нижньої губи всадив радість.

— Як вона? — питає пошепки.

— Ще не розберу, чого в ній більше: історії, лірики чи водобоязливості.

— Бурмило! — кидає йому зі злом й одразу ж несе посмішку дівчині: — Як добре, Ніно Павлівно, що ви ошчасливили млин, його історичну кімнату, мене і мого друга поета-синоптика.

— Чого ж синоптика? — дивуються темпі, напевне, з історичною оксамитністю очі, вони поставлені трохи навскіс і чаять у куточках стриману насмішку.

— Бо він принципово пише тільки про те, що зв'язано з погодою: про дощі, тумани, сніг і градобої.

Стримана посмішка чи усмішка вийшла з куточків, дійшла до половини очей, а в других половинах так само оксамитилась темна глибінь.

Познайомившись із Богданом, Ніна Павлівна озброїлась не історичним, а звичайним куховарським ножом і пішла допомагати батькові, а Іван одразу ж пошепки запитав:

— То що ти скажеш, бурмило?

Богдан зітхнув:

— Жаль буде дівчини, коли зачепиться за такого пенька. От обчикриж кучері — і що залишиться від тебе?

— А ніс! — обурився Іван.— Коли б таку посудину мав якийсь нюхач тютюну, він би ціни їй не склав! Потім притих, пройшов по кімнатці, яку весь час судомило млинове колесо, і ворухнув чубом на двері: — А таки славна?

— Славна.

Вони стали на поріг, шукаючи очима дівчину. Іван перший побачив Ніну, що саме на кладці переполіскувала рибу, і зітхнув:

— От незабаром і доведеться попрощатися зі своєю парубоцькою волею.

А Богдан, як зачарований, став на гатці, і шум води, і гуркіт жорен, і стогін колеса входили в його душу. А за гаткою курилась вереснева юга, вона охопила і оболонь, і поля, у яких золотими кораблями пливли і не пливли скирти. Ах, ця тривожна і надійна краса на зморшкуватих долонях вересня! Як уточити твого багатства в свіже слово, як, не розхлюпнувши його, донести до людей, донести й до тебе. Тільки де ти? Питаюсь, як долю, де ти?..

І вереснева юга заходила хлопцеві в очі і осідала степовим осіннім смутком. Він не почув, як у полях забурчала машина, під'їхала до річки, як хтось спитав про нього. Неждано побачив перед собою Максима Туровця, що ніс у руці білий вузлик.

— Це ви? — розгубився, зрадів Богдан.

— Виходить,— посміхнувся Туровець і подав йому вузлик.— Мати передала. Як тобі вчителюється?

— Наче нічого.

— Діти не сіли на голову?

— Поки що пі. Ви приїхали на млин?

— Ні, до тебе,— посмутнів голова, оглянувся довкола, стишив голос.— Я, Богдане, напевно, по-дурному приїхав, тоді вибачай. Пам'ятаєш той вечір, коли ти на кладці питався про Ярину?..

— Пам'ятаю,— одразу ж відчув тривогу і спрагу.

— То, може, й знаєш, де тепер Ярина?

— Ні.

— Так от, я сьогодні зовсім випадково довідався, у які ліси вона залетіла. Це Артемон Васюта підійшов до мене, щоб я відпустив його на два дні. Сказав: їде в ліси до Ярини.

— Забирати її звідти?! — аж скрикнув Богдан.

— Ні, згадав, що перед весіллям подарував їй дорогі сережки, а тепер хоче видерти їх. І, звісно, видере. Цей і соломинки своєї не попустить. Дививсь я на нього, а чогось усе думав про тебе. От і приїхав...

— Спасибі, Максиме Павловичу, спасибі. Я зараз же поїду в ліси...

— До міста я тебе можу довести, а там уже добирайся автобусами...

* * *

Не на автобусах — на вантажних машинах він вривався у вересневу югу, в золоті симфонії осоко́рів, у блакитні вибухи неба.

Як поволі, як поволі, як поволі бігли вони! Якими трагедійними були очікування на загублених серед осені дорогах, що назбирували в колії печаль опадань. Чи не заблудився він у полях, як осінній лист?

Тривога запускала в серце свої лапища.

Повз нього проходили всі слова, всі дороги, і стелища льону, і стелища туманів, тільки попереду з'являвся і зникав її образ.

Нарешті жадані ліси розкрили свої обійми. Ще проїхати якихось двадцять п'ять кілометрів, а там і її лісництво, і вечорові виї, під якими блакитний ранок тримає нерівні росинки сонця. Чи не розгубила вона їх, утікаючи від нелюба? І защеміло серце, як перед лихом щемить. Скоріше, скоріше, скоріше!

Машина пройшла кілька верст, несподівано повернула в березовий молодняк, за яким на зрубі дрімало чорноките просо, і зупинилась.

— Що там у вас? — злякано спитав у хмуроого шофера, який ліньки вийшов із кабіни.— Обламались?

— Та ні,— позіхнув той.— Ломоту в спині треба розігнати. А тут грибне місце, назбираю боровичків своїй жінці. Вона їх так смажить на сметані, що можна і языка проковтнути. А ви поспішаєте до лісників?

— Дуже!

— І даремно: сьогодні неділя, нікого в лісництві не знайдете. Одні пішли за грибами, а другі прохлаждаються. Ось погляньте, який красюк на мості стоїть! — і вихопив з корінням білого шапкастого гриба.

— Ви б не виривали з коренем,— поморщився Богдан.

Водій подумав, що він отак побивається за грибом, і насмішкою обметав рота:

— Ех ви, антілігенція. Правду кажуть, інтелігентні живуть менше, ніж прості, бо їх, інтелігентів, усе роздирають сумніви.

Осінь стояла така гарна, що жаль було засмічувати її пустим словом, і Богдан теж почав шукати грибів. Може, й вона, Яринка, шукає їх зараз? От змилюстивилась би доля — і випустила її сюди. Він пожадливо почав придивлятися до лісу, чи не майне дівоча постать. І незабаром вона майнула, і на зріст була така, як Ярина. Богдан швидко пішов до неї. Дівчинка, почувши кроки, випросталась, повернулась до нього. Граціозна, як серна, вона справді чимось була схожа на Яринку. Богдан поздоровкався з нею, запитав:

— Ти звідки, дівчино?

— З лісів,— скинула на нього довгасті очі лісовичка.

— Твій батько лісник?

— Ні, мама. Батька лісокради вбили,— і далекі видива пройшлися по її обличчю.

— І не боїтесь у лісах?

— Вони — хліб наш, а хліба не бояться, на нього роблять,— відповіла мудрістю батька, матері чи лісу.

— А ти часом Ярини Безкоровайної не знаєш?

— Не знаю, тільки чула про неї.

— І що ти чула?

— Що дуже славна вона і тепер молоді лісники з її лісництва почали сохнути на пні.

— А як тебе звати?

— Олесею.

— Гей-гей, інтелігенція, збирайся! — гукнув позаду водій.

Попрощавшись з Олесею, Богдан побіг до машини. Нарешті вона вихопилась на дорогу, застрибала по болях лісу — по живому обчухраному корінні — та й потягла за собою приімлене сонце. Проскакувала парча березняків, небесний одсвіт грабини і відлиті з міді сосни. Вони розстрілювали небо, і вже по ньому пішли переднепогодні дими.

Біля хреста доріг водій зупинив машину, висунув з кабіни голову, тицьнув пальцем уперед:

— Ось і ваше лісництво, а я беру праворуч.— Він для чогось недбало зім'яв Богданові гроші і сунув їх до кишені.— Бувайте здорові.

Як у сні, подався Богдан до купки осель, за плечима яких стояли ліси, а перед ними крихітне озеречко викруглювало блакитнаве око. Навколо стояла така тиша, що було чути, як зривається і пропливає між сонцем та бабиним літом березовий лист.

Богдан підійшов до лісництва. Чималий замок висів на свіжих дверях, а самі двері

були забризкані сльозами живиці. Богдан обійшов будівлю. Ніде нікого, тільки тиша, тільки сон і квиління сосен. Він підійшов до кушируватого озерецька, в яке молоді дуби ронили золото жолудів. Від озерецька, тихо ступаючи по землі, піднімалась бабуся, в руці вона несла пучок татарського зілля. Цілий вік стояв на її темнім обличчі.

— Добрий день, бабусю.

Вона зупинилась, перевела подих.

— Добрий день, дитино. Чий же ти будеш? Бо я старих пам'ятаю, а молодших — ні.

— Я здалеку, бабусю.

— А-а-а, роботу шукаєш у нашому лісництві? То мій онук оприділить тебе.

— Ні, я шукаю Ярину Безкоровайну.

— А-а-а, Яринку? — І різні роки пройшлися на всіх зморшках старої. — Ти приїхав до неї на весілля?

— На яке весілля?! — скрикнув він, і ліс чи вік обрушився на нього.

— На Яринчине ж... Вона сьогодні виходить заміж.

От і знайшов!..

Біль і жах прибили його. А що, коли Артемон умовив її?! Насилу-насилу видобув слова:

— За кого ж вона виходить?

— За мого правнука Данила, теж лісника. Ми зроду-віку — лісники. Он його хата, — повела головою на оселю, що стояла невдалік дороги. — О, чуєш, музики заграли. Це вже Данило веде Яринку сюди.

Богдан справді почув музики, що почали катувати його, він обернувся і побіг на дорогу, подалі від музик, від чийогось щастя.

— Куди ж ти, дитино? — ще наздоганяють його слова. — Залишайся на весілля! Уже ось-ось молодощлюбці прийдуть.

Дорога вислизала з-під ніг, безжалісна музика ще проривалася крізь гущавінь, добивала його. Падав, знову підводився і навмання брів лісами, що теж сліпли, як і він. Чи то в очах, чи в низинах проріс туман. Вечоріє? Навіщо ж він так поспішав сюди? Для чого, для чого? — задудоніла думка чи дикий голуб. Він забрів у сухий ліс, у якому вмирало сонце. Мертві дерева стояли над ним, наче прицвинтарні старці. Хлопець злякався цього видовища, вийшов із нього у зелені шати сосен, не знаючи, що робити, куди йти. Сонце випадало з лісів, з очей, з душі.

— Це ви? — почувся знайомий голос.

Богдан підвів обважнілу голову. Перед ним, уже з рушницею на плечі, стояла Олеся.

— Ой, вам зле?! — скрикнула вона.

— Ні, Олеся, то я... так.

— Ні, ні, ви хворі! Зараз же ходімо до нас. Ви зовсім почорніли. — Вона вчепилася в його руку і силоміць повела до лісової хати, що, входячи в сон, теж мала сині очі, як Ярина. Олеся вклала його на дерев'яне ліжко, набите свіжим лісовим сіном.

— Може, ви щось погане з'їли? То я вам горілочку на травах дам.

— Не треба, Олесю, не треба, дорога.

— Тоді чаю з материнкою?

— І чаю не треба.

— А чого ж вам треба?

— Таких чарів, щоб когось забути.

— Таке зілля тільки в пісні є,— зітхнула дівчина.— Пам'ятаєте: "Є у мене таке зілля біля перелазу, як дам тобі напиться — забудеш одразу".

— Де ж найти той перелаз?

— Спіть! — наказала дівчина.

Між вікнами майнула тінь.

— Це хто ходить, Олесю?

— Та мій же,— ніяково відповіла дівчина.— Спіть! — І тихенько вийшла із хати до свого кохання.

Борсаючись у видіннях і стражданнях, він через якийсь час почув пісню, що відходила від хати. Який же це був голос, який це був голос! Де він стільки зачерпнув тривоги і смутку? Ось і завмирають останні слова:

Любив тебе я дівчиною, Люблю тебе молодницею, А ще більше любитиму, Як ти станеш удовицею.

Ні, це не був голос закоханого, а голос судьби. Богдан схопився з ліжка, озувся і вийшов з хати.

— Куди ж ви?! — із тіней чи з дерев вийшла Оlesia. Її вузькувате обличчя ще пашіло від поцілунків чи обіймів.

— Додому.

— Ви ж заблудитесь поночі.

— Це не так страшно, Олесю. Як добратись до райцентру?

Вона вивела його на розсоху доріг.

— Ось прямо і прямо підете цією, а коли дійдете до криниці, візьмете ліворуч. Отак і дійдете.

— Спасибі, Олесю. Щасливою будь.

Вона з жалем подивилась на нього:

— Так вас усього кохання крутить?

— Крутить, воно ж безсердечне.

Тоді вона обома руками пригнула його голову, поцілувала:

— Хай вас отак полюбить суджена, як я свого полюбила,— і зникла за деревами, як добрий дух лісів...

А може, всього цього і не було, не було лісництва, не було бабусі, на темнім обличчі якої стояв цілий вік, не було її слів, не було навісних музик... Ні, це все було, це все було...

Він застогнав і навімання пішов дорогого, що тихо шеретувала в своїх коліях золото назбираного листу і жолудів.

Ранком він прийшов у крихітне одноповерхове місто, де по-сільському ходили

табунці білих і сірих гусей, і першим, кого він побачив на автобусній станції, був Артемон Васюта.

— Здоров, Богдане! Ти як тут опинився? — витріщив недовірливі очі.— У відрядженні?

— У відрядженні.

— От не ждав! Може, сходимо в буфет? Тут до нежурниці таку гусятину подають...

"Невже тобі зараз до гусятини?" — хмуро глянув на Артемона.

— А яка буфетниця! Груди — дві паляниці, а очі — петля. Ходімо.

— Я так рано в буфети не заглядаю.

— Так це ж зустріч! Чи ти гордуєш? — раптом якась думка шугонула в засклепованих очах Васюти.— А ти часом у лісництво не заїжджав?

— Чого б це? — здвигнув плечима Богдан, а все його тіло почав шматувати біль.

Засклеповані очі Васюти пригасли, та все одно зіткнулось йому:

— Розумієш, у цих лісах сховалася Ярина Безкоровайна. Значить, утекла від мене. Утекла, а не догадалась повернути мені сережки — брильянти чистої води. Я їх у голодовку виміняв на бараболю.

— На цвинтарну! — вирвалось у Богдана.

— Вже й не пам'ятаю,— відповів байдуже.— Тоді й прицвинтарна зарятовувала життя. От я пронюхав, де живе Ярина, та й змотався в ліси. І, тільки подумати, потрапив прямо до неї на весілля. Ото було весело і їй, і молодому, і всім. Молоду мало водою не одливали! — позлітав увесь вираз Артемона.— Надовго запам'ятає це весілля, як я своє запам'ятав. А свої сережки таки вирвав із неї.— Він поліз до кишені, розтулив кулак, і на його долоні двома жолудцями блиснули сережки, що тримали заковані в золото діамантові сльози.

IV

У попелі хмарин дотлівало сонце. Воно зараз було схоже на згасаюче в осиротілім полі осіннє багаття, біля якого діти печуть картоплю. Піти б навмання до такого багаття, може б, повернулося те, що не вертається, і розтопилися у тілі холодний біль, холодний щем, нудьга холодна, що навіть у снах не покидали його. Та, мабуть, хоч і сам стань на той вогонь, все одно не позбудешся своєї осені почуттів. Ніщо так не відроджує людину, як любов, і ніщо так не вбиває людину, як теж любов...

Осипаються осоки, осипаються дні, а туга й жалі проростають, мов сірий туман, мов сивий туман. Ти чавиш їх і з ними йдеш межи люди, і ніхто з них не повинен знати, що робиться у тобі. Знає тільки Іван, та й досить. Спокушає його вечорами, знайомствами, річкою, млином, та хтось із цього всього вибрав живі душі, залишив тільки тіні. Правда, він інколи блукає і оболонню, і лісами, знаходить місця, де творилася селянська історія, навіть щось записує та й знову затьмарюється, здригається од тієї музики, що раз грала на Ярининім весіллі, а десятки разів озивалася в ньому. Іноді тут, на завмираючому лоні природи, злетить якийсь птах, а то стрепенеться птахом несподіваний образ і впаде самотньо, не добившись до ключа, до других образів.

Потьмариласть і мудрість книг. Часто ловив себе на тому, що прочитане тільки доходило до очей, а не до розуму. І знов починав усе спочатку: треба ж брати себе в руки, треба завтра щось нове знайти для дівчорі, бо не сум, а знання твої потрібні їй. Суму кожному вистачає, природі теж, бо недарма в попелі хмарин зотлівав сонце і осипаються осоки, і горобці випивають очі соняшникам. Чи це він чув таке про соняшники, чи сам придумав? Виходить, осінню береться його розум.

"Страждання молодого Вертера",— намагається з посмішкою подивитися на себе збоку, та болісною виходить ця посмішка, а весільні музики знову обмолочують його, мов снопа.

Рвучко відчиняються двері, і в них з вітром влітає Іван. Він урочисто вивільняє кучері з-під картуза, прокреслює ним у повітрі дугу, а лівою ногою так відстукує шанобу, як це роблять на сцені іспанські гранди.

— Сенсація! Виключно для риболовів! Сьогодні вранці мельник спіймав лина вагою в два кілограми триста грамів і пропонує цю вагу розділити на чотири персоналії. Як на це подивиться протисидяча четверта персоналія?

Богдан підводить голову над фортецею книг:

— Розподіл буде в сирому чи в смаженому вигляді?

В Івана одразу заблищали очі, наче в них засвітилися кишенькові ліхтарики,— зрадів, що полегшало другові. Богданові аж совісно стало від такої самовідданості. Хто б міг подумати, що цей пересмішник, баяндрасник і задавака якимсь дивом стільки наткав у собі людяності.

Іван розчиняє свій і його чемодани.

— Яку тобі сорочку? — питається безапеляційно.— Вишивану чи шовкову?

— Для чого?

— Як для чого?! Щоб не образилась лина і все, що стоятиме біля неї.

— Іваночку, йди без мене.

— І не подумаю. Я пообіцяв і мельнику, і мельниківні, що прийду тільки зі своїм старшим боярином. Якщо ми не з'явимося, зловредні язики розпустять чутки, що в мельника не вистачає муки на наш коровай.

— У вас уже до короваю йдеться?

— Це покаже сьогоднішній лин. Одягайся і тримай хвіст бубликом. Ось тобі люстерко — чепурися!

З дзеркала на нього дивляться сірі тіняві очі, припухлі і пошерхлі, наче їх сіллю посипали, уста, звичайне з хліборобською задумою обличчя, що, тривожачись, набирає смутку і од вітру, і од посухи, і від хмари. Звичайнісіньке селянське обличчя. І чого було так тягнутися до того, над яким немало поворожила сама принада? А от у всіх думках стоїш над ним, наче біля дивовижної квітки, і маєш тільки одну печаль.

— Скоріше збирайся, бо прочахне лина!

— І де ж буде це священнодійство?

— У млині! Кращої декорації не вигадаси: поруч із тобою млинове колесо, під тобою вода, над тобою місяць, а біля тебе гаряча лина, холодна чарупина і, ні жива

ні мертва, дівчина.

— Невже довів її до такого стану?

— А що? Сохнемо ми за ними, хай і вони сохнуть за нами! — Повінь почуттів аж вихлюпувала із нього, але він отямлювався і збивав її насмішкою.

— Тепер скажи, Іване, без словесних викрутасів: ти любиш її?

Іван кинув перетрушувати кучері і рівно подивився другові у вічі:

— А ти сумніваєшся?

— Не без того. Надто вже швидко воно закрутилось, замололось у тебе.

— Як на млині,— посміхнувся, але одразу й споважнів Іван.— Не сумнівайся. Звісно, я не належу до тих, що вміють безнадійно любити, і, якби не знайшов дівчину в млині, шукав би поза ним. Але, здається, моє щастя знайшлося таки в млині!.. Ти розумієш, я люблю, як вона йде по землі, я люблю, як її ніжки перебирають тривогу на гатці, люблю, як її коси пересварюються з вітром, люблю, як з куточків її очей виходить усмішка, люблю, як вона кладе мені голову на груди, і ще більше любитиму, як біля її грудей примоститься наш нащадок. А він таки примоститься! Оце все разом і є для мене любов, і кращої я навіть не хочу.

— Тоді ходімо!

— Повірив нарешті? — зрадів Іван.

— Повірив.

За порогом їх чекала місячна повінь і журба осокорів. Подвір'ям, розхитуючи себе, кудись проносив свою сутулуватість і клопоти Меркурій Юхримович. Побачивши колег, він по-конячому підвів голову, наче з грифельної дошки, стер із обличчя заклопотаність, і воно одразу стало догідливо-лагідним, уважним.

— Куди це чимчикує собі молодь? — не заговорив, а замурмотів і показав невилущений, але занедбаний врожай квасолистих зубів.

— Он підемо до млина, де мелеться новина,— піснею безтурботно відповів Іван.

— Таки вже мелеться, аж сюди чути,— хихикнув завуч і лагідну догідливість задрапірував насмішкою.

Іван здивовано витріщив на нього циганський вогонь очей, завуч одразу скинув своє драпірування і примирливо сказав:

— Село. Життя!

— Що таке, по-вашому, життя?

Меркурій Юхримович зітхнув, заскалив око на повновидий місяць.

— Життя — це трохи радості, трохи надій, трохи любові, а решта — скрипуче ярмо буденщини, особливо в селі, де півень заміняє оперу і театр. Тут у мене одна корова забирає половину вільного часу! Половину!

— То продайте корову, будете мати подвійну вигоду: і вільний час, і гроші.

— Одружитесь, Іване Олександровичу, розживетесь на діток — іншої заспіваєте, бо в роти треба щось кидати. А поки що зривайте квіти кохання! — І щось цинічно прорвалося у його причавленому смішку і в його жорстокуватій жадобі уст.— Зривайте! — повторив і випростав плечі, мабуть, повертаючи їх до своїх минулих років, до своїх

зірваних квітів... Тільки чи були вони насправді квітами кохання?

Він зустрічає осудливий Богданів погляд, одразу проковтує смішок, супиться, але перемагає себе й співчутливо запитує:

— Щось, здається мені, ви ніби нездужаєте? Так змарніли. Може, простудились, по лісах та нетрях мандруючи? То ми вам банки поставимо.

— Спасибі, обійдемося без них.

— Глядіть, а то ми по-добросусідськи, я навіть сам поставлю,— аж горить бажанням допомогти.

На вулиці Іван зразу напав на друга:

— Ти чого при зустрічі з ним вкладаєш в очі свердла? Що думаєш висвердлити з нього?

— Фальш!

— Чи не занадто ми поспішаємо? Правда, декорації його візитної картонки досить примітивні, але свій предмет знає, і розум його теж дармоїди не з'їли.

Богдан примружився:

— Тобі не здається, що цей розум причаївся у засідці? Чого тільки чи кого він чекає?

— Психологу, ти сьогодні неможливий! За кого ти маєш його?

— Поки що — за фальшиву монету. Я по можу слухати, коли він, б'ючи в груди кулаком, теревенить і на зборах, і на педраді про свою любов до Батьківщини. Це мені здається блюзнірством. Невже я, люблячи свою матір, щоразу повинен на людях підкреслювати цю любов? Це ж мій обов'язок і людини, і сина.

Іван хмикнув:

— Л може, в нього таке розуміння агітації?

— Кому ж це потрібно?

— Комуś і потрібно, таким, наприклад, примітивістам, як Хворостенко. До речі, Меркурій Юхримович із ним, здається, приятелює. От послухає такого завуча якийсь Хворостенко, що тримає усю інтелігенцію на арканах підозри, і занотує: цей благонадійний.

— Дурниці ти городиш!

— Аби ж то дурниці,— задумався Іван.— Примітивізм мислення ще не одну рану завдасть нам. Я вже мав пагоду віч-на-віч зустрітись з ним.

— І як?

— Наковтався лиха. При всій правоті ледве-ледве добрався до берега,— і додав з якогось вірша: — "Береги наші сонячний смуток чаять".

У полях диміла місячна курява і тихим посвистом бриніли житні й пшеничні ожереди. Біля їхніх причалів вітрець підворушував тіні й кущі перекотиполя, що, мов звірята, поприбивались до сякого-такого затишку. За ожередами озався табунець куріпок. Побоюючись кущів перекотиполя, вони віддалік од скирт шукали падалицю, тихо перегукувались між собою, і від їхніх крил шурхотіла суха стерня. А млин, і річка, і місячна смуга на ній чаїли в собі принадну таємничість.

— Постіймо, Іване,— зупинився перед греблею Богдан.— Глянь, які багатства кришаться на колесі.

— Звичайна аш два о — тобто вода. А нас чекає лин і нежурниця.

— Чекає і дочекатись не може,— підсміюючись, підійшов до них мельник, привітався, зняв картуза, і його золотиста чуприна закурилася місячним туманом.— Справді, Богдане Васильовичу, вам хочеться дивитися на млинове колесо?

— Справді.

— І мені теж, хоч я й народився на млині. І навіть коли засинаю, млинове колесо крутиться й крутиться і так славно затягає у сон. А казку, що під млиновим колесом водяться чорти, вигадав не мельник, а якийсь страхопуд. Ходімо ж до нашої господи.

Сполоханим і радісним поглядом зустріла їх Ніна Павлівна, а Іван одразу ж перетрусив решето кучерів, запишався, мов турецький біб, і поторгав струни старенької кобзи:

— Це ви, Павле Даниловичу, граєте?

— Обоє з донькою. Вона в мене як історик історичні виводить, а я більше про любов та до скоку.

— Тату! — докірливо подивилась на нього донька.

— От учені і сказати слова невченим не дають,— удавано зітхнув мельник.

— Ви краще щось заграйте.

— Це можна. А ти на хвилюк заглянь до млина,— мельник взяв до рук кобзу і запитав учителів: — Вам з історичної почати? Або ні. Краще чумацьку. В мого діда ще збереглася чумацька мажа — буде посаг доньці.

— Тату!

— Мовчу, мовчу!

Засоромлена донька вибігла з кімнати, а мельник прихилив голову до кобзи, провів рукою по струнах, видобув із них журбу і приєднав до неї свій голос:

Ой в неділю пораненьку, Як стало світати, Стала орда, вся чорная, З-під моря вставати. Ой хвалився Довгоруку, Що не здійме орда рук, Орда руки ізняла — Чумаченьків зайняла. Ой зайняла та й погнала Різними шляхами — На Нікополь, на Азов, На третій город Козлов. Ой хто в Криму не бував, Перекопу не видав? З Перекопу до Салгирі Немірянні милі. З Перекопу до Салгирі Немірянні милі. Ой там лежать чумаченьки Де два, де чотири. Ой лежать наші чумаченьки, Як в'ялена риба, На них плаття і одежа Кров'ю обкипіла.

Замовкли струни, замовк голос мельника. Вітер одчинив двері, а за ними, неначе минувшина, плеснула вода. Богдан ніколи не чув цієї пісні і сидів, приголомшений її історичним подихом, її трагедійністю. А хіба ж не чумацький забутий геній видобував ці слова: "Ой лежать наші чумаченьки, як в'ялена риба"?

— От і зажурила історія молодість,— поклав кобзу мельник, гукнув доньку.— То сідаймо до столу, щоби думка була одна.— Він перший підняв чарку: — За млин, за воду і щоб крутились колеса!

А вони крутилися, і їхня дрож, і їхній шум поторгував кімнату і коней полководців

на стінах, бринів у вікнах і в струнах старої кобзи.

Коли мельник пішов до млина, а Іван затокував над його донькою, Богдан вийшов на гатку. І враз його вразив, стиснув за серце осінній жіночий голос, що линув од річки. Невеликої сили, та великого почуття він був.

Якась жінка співала про те, як оженила мати сина і зненавиділа невістку. Сина вона послала у Крим, у дорогу, а нелюбу невістку в поле брати льон, ще й наказала: як не вибереш льону, не вертайся додому. Видно, чимало було того льону, не добрала його невістка, залишилася ночувати в полі і до ранку... тополею стала.

"Так ось де треба шукати першоджерело шевченківської "Тополі"!" — подумав Богдан.

Він підійшов до співачки, що стояла під вільхою на кладці. Її золотисті від місяця очі спочатку наполохались, потім бризнули сміхом.

— Це ви? — запитала, наче давно була знайома з ним.— Я на зборах чула вас. Так до ладу говорили.

— Як ви гарно співали...

— Спокусив же бісів мельник: почула його голос, то й свій подала.

Було жінці десь років під сорок, навколо її золотистих, як у чаплі, очей уже залягло павутиння зморщок, не обминули вони й її широкоуватого рота, але не пригасили навколо нього жаги почуттів. У молодості вона, певне, була жінка-вогонь.

— Чи можна у вас записати що пісню?

— Записати? — перепитала, обміряла його позиченим у місяця блиском.— Так це ж не модна пісня. Ще моя бабуса співала її. Коли хочете, заходьте в неділю. Попитаєте у людей Євгену Метелицю. А ви чогось сумний, паничу.

— Який я вам панич? — ураз збентежився, почервонів Богдан.

— Коли я дівувала, ми таких, делікатних, звали паничами,— заграла загадковим посміхом і помолодшала.— А пісень я вам наспіваю і від чарки не відмовлюся. Ой, побігла молоти! — І, обдавши його вітром кількох спідниць, жінка проворно майнула до млина.

Отут, на кладці, яку поторгувала місячна доріжка, йому й спало на думку зібрати пісні цього села і навколишніх хуторів. Це теж буде частка історії... І не знав, яку потім буде мати історію з цими піснями.

На другий день він розповів своїм літгуртківцям про усні скарби народу, згадав і пісню Євгени Метелиці, розповів, як треба записувати і паспортизувати кожен твір, і для ознайомлення приніс кілька збірок пісень, це для того, щоб до учнівських записів не потрапляли широковідомі зразки.

Через тиждень він уже мав кілька пісень, яких досі ніде не зустрічав. А в пісні "А ще сонечко не заходило, а до мене щось проходило" знайшлася не відома йому досі кінцівка:

За вік діла наробилася, Хліба-солі не наїлася.

У такому завершенні ця пісня відривалась від побуту і ставала жіночою долею.

— Чи не знахідка? — запитав Івана.

— Звичайно, знахідка! — гаряче підтримав друг, бажаючи відірвати його від сердечного болю.

— Що ж, у вихідні доведеться засісти в місті за Чубинського, Грінченка, Драгоманова, щоб і наш сільський збірник став не аматорським альбомом.

— Вірно, Богдане! Їдь, працюй...

Негадано знайшовся ще спільник — Меркурій Юхримович. Посидівши на зборах літературного гуртка, де Богдан прочитав ті пісні, які ввійдуть у шкільний збірник, він сказав добре слово про роботу літгуртківців, після зборів підійшов до Богдана:

— Я радий, Богдане Васильовичу, що ви зразу ж хочете збирання народної творчості поставити на науковий ґрунт.

— Шукаємо його.

— І знайдете! — патетично вигукнув Меркурій Юхримович. — Бачу ваше завзяття. А я, коли бажаєте, можу познайомити вас із одним аматором фольклору. Правда, він не тримається наукових методів запису, але різних матеріалів має багато.

— Хто ж він?

— Антон Антонович Пасикевич — завідувач чотирирічки в сусідньому селі. Колоритна постать. Він міг би далеко піти, та в революцію одружився на дворянці.

— По любові?

Меркурій Юхримович засміявся:

— Злі язики плещуть — з розрахунку. Думав, переможуть білі, і мужицький син стане дворянином, власником тисячі десятин. Та перемогли червоні, і дворянка живе на зарплату мужицького сина, який, замість тисячі десятин, має тільки двадцять соток — на картоплю і цибулю. Ось які бувають посмішки чи гримаси життя, — розгойдуючи себе, завуч неждано зітхнув і злякався цього зітхання: чи не подумають чогось і про його жалі за минулим?

У неділю, захопивши дещицю з собою, вони лугами пішли в сусіднє село. Прибережні хати його стояли на сваях — весною між ними нуртувала, казилась вода, а риба запливала прямо в хати, і, звісно, коли спадала вода, господині в печах ловили сомів. Тепер же під сваями спокійнісінько порпались кури й поросята.

Меркурій Юхримович ще здалека помітив на шкільному подвір'ї Антона Антоновича Пасикевича, зупинився і весело дав знати про себе:

— Xi-xi-xi!

— Га-га-га, — по-гусячому відповів йому Антон Антонович, що й справді мав щось гусяче в своїй поставі.

Вони сміялися, як сміються давні знайомі, котрі знають один про одного таке, чого не повинні знати інші.

Антон Антонович Пасикевич був нижче середнього зросту, мав укорочену ший, на якій досить вільно почувала себе зовсім кругла з рідким пошиттям голова. Його видублене обличчя хизувалося бестіально хитрючими очима, грушоподібним носом, одкоченими губами і пишними вусами, що класично відтворювали форму рога; напевне, побачивши їх, не одна господиня думала, як би цей рогач доладно тримав

невеликі горшки.

Після першого знайомства Антон Антонович одразу ж, смакуючи, висипав козубень свіжих анекдотів, потім попросив пробачення та й покотив своє вкорочене тіло до школи, де поки що була його квартира: шкільні келії, як сказав господар мимохідь, не влаштовували його, і він біля самої річки, щоб можна було з вікон закидати вудочки, зводив будиночок. Антон Антонович нескоро вибіг на ганок, кумедно, мов припрошуючи до танцю, вклонився і дмухнув у рогач вусів єдине слово:

— Прсю!

— Хі-хі-хі,— засміявся Меркурій Юхримович.

— Га-га-га,— відповів Антон Антонович і покотив це гелготіння поперед себе в покої, де на ліжку під вицвілим і побитим міллю балдахіном восковіла хвороблива дворянка, а на столі пашіли здоров'ям помідори, червонобокі яблука і золотилася смажена риба.

Меркурій Юхримович став біля старого зчервоточеного клавесина, шанобливо вклонився господині:

— Антоніні Аполлінарівні наша повага, шана і любов.

— Не говоріть так велеречиво, бо ще й повірю у ваше лукаве слово,— на воскових, підрізаних знизу щоках господині з'явилися лапки рум'янцю. Вона грайливо підвела вигнуті вії, посміхнулась одному завучу і нагримала на чоловіка: — А де твій хвалений стуленик?

— Він пересмажився,— винувато кліпнув очима Антон Антонович, прикрив розчухраним пошиттям голомозину і шанобливо спитав: — Може, й ти, любочко, почаркуєшся із гостями?

— Налий краплину,— вивільнила з-під зимової ковдри прив'ялі руки, і вони повіяли чи то задавненими ліками, чи то монастирськими зачитаними книгами.

— Тобі калганівочки, торішньої тернівки, винця чи горілки з татарським зіллям?

— Отої, що з татарським зіллям,— і знову з-під вигнутих вій глянула на Меркурія Юхримовича, який і сяк і так приноровлював до неї і набір посмішок, і ті льодянисті скалки, з яких вродилися його очі.

Антон Антонович прийняв з невеликого столика, що стояв біля ліжка, срібний з тяжким ліпленням свічник, якісь староветхі в ремінній оправі книги, поставив їжу, спочатку почаркувався з дружиною і звернувся до гостей мовою старовинних мудрувань:

— П'ю і молю прежде всіх творити молитви, моленія, прошенія, благодаренія за вся человеки і за всіх іже во властях суть!

— І досі не забувся? — засміявся Меркурій Юхримович і смачно перехилив чарку.

— Пам'ять моя не спускається з голови до спини,— скромно відповів господар і рогачем вусів охопив цілий помідор, це відразу викликало невдоволення господині, невимовлене "фе" застигло на її скривлених устах.

Богдан помітив, що Антон Антонович і досі побоюється своєї дворянки, як, очевидно, побоювався її в дні першого знайомства, за яким стояла тисяча десятій

землі. Зате Меркурій Юхримович непомітно посилав і посилав їй бісики і все пив і пив за красунечку, що справді мала гарпий вигин брів.

— Як добродійство дивиться на борщ з голуб'ятиною? — запитав господар.

— З свійськими чи дикими голубами? — поцікавився Меркурій Юхримович.

— З дикими. В лісі набив. Таке ж на них райське пір'я було, та й м'ясо райське.

Богдана пересмикнуло від цих слів, і взагалі він ніяково почував себе тут, де книги господині тхнули монастирем, а слова господаря — прихованою гріховністю.

Коли на столі засумували порожні тарілки і келишки, розчервонілий господар залишив з дворянкою Меркурія Юхримовича, а Богдана покликав до другої кімнати, що правила йому за кабінет. Тут стояли ясеневі меблі правдивого українського барокко і висіла колекція різних рогів.

— Сам їх здобував,— захмеліло похвалився Антон Антонович, запалив коротеньку люльку, з насолодою попихкав нею і, граючи засмальцьованим оком, запитав:

— Які ж вам, молодий чоловіче, розкрити фольклорні багатства?

— Я найбільше цікавлюся піснями.

— І еротичними теж?

Богдан почервонів:

— Ні.

— Даремно,— глибокодумно сказав Антон Антонович.— Ерос — основа життя.

— Де? — одразу найоржився Богдан.

— Хоча б у постелі,— з язика безоглядно злетів цинізм, а в очах блиснула хтивість.

Богдан спалахнув, але, стримуючи себе, сказав якомога спокійніше:

— Сподіваюся, ви цю теорію далі постелі не виносите?

— О, які ми гострі! Це, очевидно, від житейської недосвідченості і юнацької наївності... — Антон Антонович покрутив кавуном голови, масно посміхнувся.— А справжньому фольклористові треба різне збирати багатство: не тільки високості духу, а й приземлення його. От ми, наприклад, вивчаємо з діточками наче безневинну веснянку "А ми просо сіяли". Туманно говоримо про "умикання" дівиці, і все. Так де тут, питаю вас, наука? В основі ж цієї пісні лежить не гра чи грище, а сексуальне шаленство, звальний гріх, оргія. І це сексуальне шаленство, яке ми запечатали сімома печатками, не заважало нашим предкам бути здоровішими за нас.

— І розумнішими теж?

— В науках — ні, у життєлюбстві — так. Принаймні трагедій у печерних людей було значно менше, аніж у нас,— впевнено відповів Пасикевич, відчинив шухляду, вийняв звідти кілька акуратно зв'язаних папок, розшнурував одну.— Ось тут у мене лежить судовий фольклор.

— Судовий? — з недовірою придивляється до Пасикевича, який із своїми печерними теоріями вже до краю змізернів у його очах.

— Так, молодий чоловіче. Я дуже люблю на судах слухати різні пікантні історії, вони освіжають кров. Коли хочете, послухайте одну з них.

І він почав читати шматки судової справи про гвалтування, де все називалося

своїми іменами, де натуралістичні подробиці, і муки, і сльози змішалися в одне. Богдан, слухаючи ці судові справи, тремтів од обурення і кусав губи. Антон Антонович, не помічаючи цього, смакував деталі і підхихикував.

— А ось ще одна історійка з роздяганням до неможливості. Тут, коли він підняв поділ, вона сказала таке...— Антон Антонович захлинувся якоюсь насолодою і розсипав по кімнаті своє "га-га-га".

Богдана зсудомило:

— Скажіть, у вас, окрім судового фольклору, ще щось знайдеться?

Пасикевич здивовано округлив хитрість в очах:

— А вас хіба цей не цікавить?

— Уявіть собі, ні.

— Жаль, жаль. У мене іншого немає. Я спеціалізувався тільки на такому фольклорі. Ще прийде час, коли ми в індивідуальному і державному плані відійдемо од правічних сентиментів, станемо менш цнотливими і, не лякаючись тілесних пристрастей, розпрощаємося з напіваскетичними уявленнями про любов. Вже на часі підкоротити чи підголити їй спідничку, як це роблять у багатьох країнах, вже на часі і видавати здоровий секс. Доки він буде, як морене дерево, томитись у схові? Хай тішить наше око...

— І розтліває розум... Який же ви мерзопакосник! — підвівся Богдан з-за столу й пішов до дверей.

— Що?! — спочатку не зрозумів володар колекції різних рогів і од несподіванки напризволяще кинув свої записи.

— Я сказав: мерзопакосник ви, щоб не сказати гіршого,— зупинився на порозі і непримиренно поглянув на Пасикевича, кругла голова якого ширшала від гніву.

— Ми ще зустрінемося з вами в тісних суточках,— прошипів той, захиляючись люттю.

— Жаль, що зараз немає дуелі,— і Богдан з силою вдарив кулаком по дверях...

Вже з вулиці до нього долетів сполоханий голос Меркурія Юхримовича. Розпашілий завуч стояв серед шкільного подвір'я, а до нього тулився примовклий з перекошеними очима Пасикевич.

— Богдане Васильовичу, що ви? І чого ви? Хіба ж так можна? Верніться! Ну, не порозумілись на фольклорних концепціях, так зараз порозуміємось на чомусь іншому, бо є біля чого. Хі-хі-хі!

Але на це "хі-хі-хі" Богдан не почув "га-га-га".

V

Мудрість народної поезії, прозорість її слова і таємничий чар мелодії, що відразу ж поведе твою душу на береги історії, на тихі води, і ясні зорі, і на жалі чи, теж одразу, викреше з серця іскри завзяття і веселощів,— це стало його смутком і радістю. І він то непроханим гостем, то колядником ходив у вечори, і на весілля, і в ті хати, де жив не практицизм, а чари невмирущого, та вже напівзабутого слова. Ох, солов'ї нашої історії і поезія наша, скільки на вас підіймались дрючки невігласів і як часто солов'їв

підмінювали цвірінькотливими горобцями...

Сьогодні неділя. Богдан під самим лісом знаходить оселю Євгени Метелиці, що вросла в шпоришевий дворик, під стріхою в обруб вигріваються в'язки червоного перцю, за вербовим заплетом стоїть розхристана клуня, до неї туляться дві яблуні, і на їхніх плодах гаряче вовтузяться оси. Богдан стукає в пересохлі до дзвону двері.

— Кого там носить?! — бринить веселий голос.— Коли свої, то заходьте!

— А коли не свої?

— О боже! — вдова, ніби з переляку, сплескує руками, а в її жовтих, немов у чаплі, очах кришиться місячний сміх.— Це ж треба так привітати такого гостя! Звиняйте, сідайте, гуляйте,— вона приклала руку до грудей, вклонилася гостеві й одразу ж подолками широких спідниць обмела свіжовишкрябану лаву.— А я ж оце біля грибів пораюсь. Ще вдосвіта ходила за ними,— показала рукою на кошик з червонолозу, де бурмосились тіняві боровики і сяли золоті сережки лисичок.

— Багато ж назбирали! — з подивом сказав Богдан, йому ніколи не доводилось стільки знаходити білих грибів.

— Я боровика за п'ятдесят аршин бачу,— похвалилась Євгена Миронівна.

— За п'ятдесят? Ви ці аршини виміряли?

— Аякже! — жінка широко дибнула проворними ногами, над якими гойднулася драбинка з кількох спідниць. Все, що не робила вона, робила весело і невимушено.— А ви любите гриби?

— Люблю.

— Тоді будемо їсти разом,— повела очима на челюсті печі, де щось попискувало в невеликій риночці. Вдова кинулась до того писку, вимішала його ложкою і сказала собі: — От уже і є закуска.

Богдан збентежився: чи це був натяк, чи тільки жарт? Він зупинив око на вдовиній щоці, що мала від печі рум'янець, від років чи сонця — жовтизну, а від жарту — рухливість.

— І ви до печі придивляєтесь? — почувла його погляд на собі.

— Ні, до оселі.

Вдовина хата була висока, світла і дзвінка. Три блакитнавіх стіни її цвіли і одцвітали дивовижними рушниками, а четверта — полив'яними мисками і полумисками. Все тут було підібране одне в одне і нагадувало затишну кімнату якогось невеличкого музею, цю схожість особливо підкреслював старовинний ткацький верстат, на якому волохатився зелений, м'який, як сон, налавник.

— Євгено Миронівно, це ви таку красу тчете? — схилився над незакінченою працею.

— Ой, таке скажете! — здивувались і очі, і рум'янці на щоках жінки, вона підійшла до верстата, поторгала старі зачервоточені підніжки, а він заскрипів, немов дід, коли його будять,— Це моє придане від мами, а їй воно теж перейшло від мами, тому й досі тримаюся нитки й голки.

— І рушники — ваша робота?

— Моя ж, не купована.

— А де ви такі узори взяли?

— З голови,— і посміхнулась.— Хоча голова моя й навчена, а все в пій ворухиться й ворухиться клубок з різними нитками та узорами, то й переходять вопи на рушники, настільники чи налавники. Ось цей рушник я назвала "Вечірня зоря". Тут синіми нитками заходить вечір, червоними і золотистими — зірниця і її проміння, а темно-синіми вже кинуто сон — добрим людям на здоров'я.

Богдан з подивом прислухався до її, вже без краплин сміху, голосу і лаяв себе останніми словами. Який же він неук і ледар! Інститут закінчив, а ось ця жінка в сто крат більше розуміється на красі. Ти ж навіть у музеї лінувався ходити. Ще так-сяк розглядав у перших кімнатах мамонтові бивні та побиті черепки, а на решту вже не вистачало часу чи терпцю. І не заглянув ні до одного майстра, не приторкнувся до тієї глини, з якої ліпились не тільки горщики, а й боги. А що ти знав про рушники? Тільки й того, що вишиваються вони хрестиком, гладдю і низзю.

— Я вас чимось засмутила? — затурбувалась жінка, і сполохались мінливі вогники її очей, тільки в прив'ялих устах чаїлась жага і діянь, і почуттів.

— Ні-ні, ви так гарно розкриваєте таємниці своїх рук і думок...

— Тільки кому вони потрібні тепер? — посмутніла жінка.— Привозили ж до мене якогось представника від кооперації на машині. Подивився він, подивився, пожмакав руками та й питає: "Нитки не линяють?" — "Я їх у травах варю, то не линяють".— "Це добре, що не линяють. Все воно гарне у вас, але пережиток. Заводи, фабрики, нафтові вишки треба вишивати на рушниках".— "А для чого,— питаю,— нафтові вишки?" — "Щоб продукція індустрією, бензином пахла".— "То ви вмочіть рушник у бензин і витирайтесь — запахне!" Ой, заговорилася, а як там мої гриби? — Вона метнулася до печі, вихопила рогачем ринку з грибами і тихцем запитала їх: — Чи смачні вдалися?

— Ви і з грибами розмовляєте?

— Аякже, і тут, і в лісі,— жінка вкинула потраву в блакитноокі полумиски, вкраяла хліба, накришила огірків, помідорів, вцідила з барилка цьогорічного вишняка і сказала Богданові: — Не погребуйте, не знаю, які на смак мої гриби, але гарячі будуть,— і знову лукавство місячних вечорів закапало на її нерівні вії.

Ох, жінко добра, чи колись не оберемками носила ти любові?

— Напевне, вам весело жилося?

— Парубкам я голови крутила,— погодилась вона.— А який у мене чоловік був! Правою рукою підхопить мене, посадить на ліве плече та й носить по хаті. А то раз напідпитку піднявся на ганок зі мною і закинув на стріху. Я верещу, а він сміється на свою голову, бо потім вийшло — його хата, а мій верх. Мався він зі мною. Боже, боже, куди ті літа пішли, коли й уночі не хотілося спати? А тепер і вдень, як сова, дрімаєш.

— От цього не сказав би про вас.

Удова тільки загадкою повела віями, бровами і запросила їсти:

— Чи ви далеко від лісу жили, що не любите грибів, чи я отак несмачно скупорщила?

"І що воно за жінка? — придивлявся Богдан.— Чи то віхоть вогню заблудився у її тілі, чи сам дідько всівся на кіпчику язика?"

До хати з кошиком грибів ускочила дівчина років шістнадцяти. Вона хотіла щось вигукнути, та, побачивши гостя, стрималась і проспівала:

— Добрий день вам!

— Оце ж моя і найстарша, і наймолодша. Оленкою звати. То який у тебе врожай?

— Дивіться,— поставила донька на лаву кошик, наповнений самими білими грибами. І станом, і обличчям Олена була викапана матір, але очі мала карі, обведені лише обідочками маминого саява.

— Сідай, донечко, пополуднай з нами.

— Я в хрещеної полуднала.

— І вона назбирала грибів?

— Уже й сушить у печі на соломі.

— А що хрещений робить?

Олена засміялась:

— Усе вистукує палицею по долівці.

— Шукає, де скарб закопав? — аж капотить насмішка з очей удови.

— Ні, то він у п'єсі гратиме свата, от і колуває палицею долівку, щоб усе було як слід. А хрещена від такого артиста щодня має роботу — мастить долівку.

"Еге, і в доньки язик не розминувся із перцем. Недаремно він тут висить під острішками",— прислухається до Оленчиних слів, за якими розкривається погожий день села.

Вдова, прибравши зі столу, сказала дочці:

— Оце ж я тобі говорила про вчителя, що слухав мій спів. А тепер вони прийшли до нас, хочуть щось записати.

— Хіба ж вони не знають пісень? — завагалася Олена, і тепер Богдан помітив, що її золотисті обідочки мали кілька відтінків і туманець. Теж комусь росте загадка.

— Може, наших і не знають. Про тополю ж не чули досі.

— Тоді я збігаю до дядька Андрія, щось і вони підкинуть.— І вихором вилетіла з хати.

— Лоба ж не підкуй, бо доведеться низько опускати хустку,— кинула їй услід мати.

— А хто це, дядько Андрій?

— Жив у нас колись над річкою сліпий лірник,— зітхнула вдова.— На ярмарках грав і псалми, і про правду і кривду, знав і думи. І що б ви гадали? За голос полюбила його, сліпого, дівчина, і не перестарок, а молода, вродлива. Що вже батьки не робили з нею: і ополонкою страхали, і дрюком вибивали любов, а вона переважила їх і вийшла заміж за свого Данила. Тільки, може, від того смертельного биття сип родився в них якийсь химерний: оце місяць розмовляє, а другий мовчить або робить-робить, а далі кине все і піде по селах зі своєю скрипочкою. Видко, народився із болями та й носить їх поперемінно.

До хати ввійшла Олена і високий русявий чолов'яга років сорока п'яти. В одній руці

він тримав скрипку, в другій — смичок. Було таке враження, що він зараз же стане біля порога і заграє; і хоча очі його несміливо посміхалися, в підоснові їх лежала задавлена журба.

— Андрію, заспівай нам якоїсь,— попросила вдова.

— Хіба ж я знаю, якої вам треба? — на його щоках заворушилися неоднакові розтріпані рум'янці.

— Почни, яка ближче лежить, хоча б про комара.

Так то ж сяке-таке Тодося, аби в хаті товклося,— ніяково подивився на Богдана, проте притиснув підборіддям скрипочку, провів смичком, струсив трохи журби з очей і неголосно заспівав:

Я убив комара, Та зарізав квочку, Та наклав сала Повнісіньку бочку — Що у п'ять не піднять, Що в шести не знести І на дні його не знать.

Несподівані злети гумору, несподівані образи спадали в ярмарковий скором, від якого вибігла з хати Олена, і знову несподіваний образ, несподіваний дотеп, коли не сумує душа.

А далі вже втрюх, донька, мати й скрипаль, у добрій злагоді повели саму журбу:

Ой поля, ви, поля, Кучеряві поля, Чом на вас же, поля, Урожаю нема? Чом на вас же, поля, Урожаю нема? Тільки виросла на вас Кучерява верба. Під вербою в полях Вояк вбитий лежить...

Це була пісня з часів першої світової війни. Богдан знав її, але знову пережив тривогу тих років, а до неї ще приєднався неспокій од тієї знахідки, що причаїлася в гнізді перепілки.

Пізнього вечора він вийшов з удовиної хати, несучи в пам'яті добрий посів пісень і поезію полотна. А що, коли перед кожною піснею дати взірці рушників, настільників, сорочок? Тільки як ці взірці перенести на папір?

От завтра зберу шкільних художників — вони щось придумують.

За хвірткою він мало не стукнувся лобом з Меркурієм Юхримовичем.

— О! — здивувався той і, розгойдуючи себе, заговорив словами пісні: — "До вдовиці я ходив, а що мав, те носив..." Опасайтесь, опасайтесь її, бо вона полюбляє чоловіків,— кинув гидоту, засміявся і одразу підстрелив радість.— Що ж ви робили в неї?

— Записав кілька пісень.

— У неї можете дописатися,— знову розсипав багатозначний смішок і насварився п'янкуватим пальцем.— Щось вас фольклор не веде до добра.

Богдан одразу нагороївся:

— На яке ви зло натякаєте?

— О, ви одразу ж на дибки! Спокійніше, спокійніше, колего,— і на плескатому обличчі завуча вималювалось співчуття.— От нащо вам було так спалахувати в Антона Антоновича? Від цього спалаху багато може бути чаду.

— Ваш Антон Антонович зачадить?

— А що ж йому залишається робити після такої образи? В боротьбі кожен старається бути переможцем. Краще, колего, мати сто друзів, аніж одного ворога. Це

теж фольклор. От добачите, що Антон Антонович підсидить вас, коли...

— Він не тільки цинік, а ще й підсиджувач? — перебив Богдан.

Обличчя завуча нахмарилось:

— І коли у вас вишумується і збалансується слово? Антон Антонович, у всякому разі, далеко не романтик, і коли буде змога вдарити,— руки не пожаліє. Краще помиріться з ним. Я з'єднаю ваші руки.

— Нащо з'єднувати руки, як немає єдності в головах.

— Молодий ви, дуже молодий, не врівноважуєте ніжність і суворість. А мудрість починається з цього. Я вас чесно попередив, висновки робіть самі, бо потім буде пізно,— і в голосі Меркурія Юхримовича заколивавсь холод.

— Спасибі за посередництво,— іронічно нахилив чуба,— я не скористаюся з нього.

— Не розумію вас,— розвів руками завуч.— Ви такі м'які, такі ліричні, добрі і водночас такі непримиренні. Що це: українська впертість чи необачна, так звана принциповість?

— Думайте як хочете.

— Думати доведеться вам, і навіть далеко більше, ніж зараз гадається,— похмуро на щось натякнув, і холодина замкнула його обличчя.— Нелегко буде жити з таким незбалансованим характером.

— У мене все незбалансоване: і характер, і кишень.

— Так-так,— подумав щось своє завуч.— А у Євгени Миронівни ви часом грибочків не бачили? Я, знаєте, люблю їх на свіжій сметанці.

— Бачив.

— От і розживуся у неї. Вона має такий талант до грибів...

— І не тільки до грибів.

— То само собою,— подумав щось своє і паскудненько хихикнув.

Богдан ледве стримав себе:

— Я говорю про її вишивки, про її ткацтво.

— Ага,— зрозумів Меркурій Юхримович і грайливо додав: — Хтось стукає лядою, а хтось пригладжує рукою.

Зіпсував до краю настрій і пішов по грибочки, бо, знаєте, любить їх на свіжій сметанці.

VI

Відскрипіли осінні вози, відскрипіли осінні ключі, і тільки тихими ночами було чути, як поскрипує земля, повертаючи себе і нас ближче до хуртовин. Звісно, то скрипіли охоплені полум'ям осені дерева, до їхньої зажури приєднувався водяний млин, та думалось про більше, та думалось про більше! В душу, як гості в хату, заходили образи, і надійно, і тривожно було бродити з ними по шелестких вечорах. І з цього вечора він приносить незакінчений вірш та й мерщій до книг, до конспектів, бо завтра ж у тебе відкритий урок для мовників усього куща.

Це його перший відкритий урок, і тому він довго не спав, решетуючи думки. А решетувати було що. Це був час ризикованих експериментів і нестабільних

підручників. Літературу тоді роз'їдав вульгарний соціологізм, і мало не на кожного письменника минулого чіплялися образливі мертві ярлики, захиститись від них він не міг навіть своїм живим словом. Правда, вже були спроби подолати цей соціологізм, та поки що він мертвою хваткою тримав живе.

З млина прийшов Іван. На лицях його догорали рум'янці любові.

— Ти ще не даєш спочинку голові?

— Як дехто ногам.

Іван, згадуючи свої щасливі хвилини, посміхнувся:

— Як ниньки в млині гарно!

— Там полководці завидують тобі?

— Таки завидують. А знаєш, ночами зараз недалеко від греблі все кружляє табунець диких качок. Здається, от-от їх затягне під млинове колесо, та в саму останню мить вони вихоплюються на чистовод і знов починають ту саму гру.

— Ти не туманиш?

— Піди подивись.

— І піду! — Богдан кидає усі конспекти й швидко починає одягатися.

— Ти збожеволів?! Уже ніч! — grimнув Іван.

— Може, цієї ночі відлетять качки, то треба ж подивитись на живі крила.

Іван сардонічно посміхнувся:

— Як добре, що я покинув писати поезії — все менше залишилося дурості на півкулях головного мозку...

Через річку, недалеко від греблі, місяць перекинув золоту сітку, і на її вічках з'являлися качки. Вони справді мало не підпливали до млинового колеса, потім круто повертали на чистовод і знов умочували крила в місячний неспокій. Хтось вийшов із млина, качки занепокоєно закрикали, але навіть не злетіли, а тільки подалися далі від греблі, і там захлюпотіла чорна осіння вода.

"Не спить по ночах птиця і любов..."

Але що ти знаєш про любов? Може, і на неї треба дивитися простіше? І він знову почав придивлятися до качок, що загойдались на місячній доріжці.

За млином обізвались скрадливі голоси:

— Де ж вони?

Біля самої гатки вовтузяться. Де знайшли собі жировисько? Такі дурні чогось стали.

— Бо ніхто не полює на них.

— Ви своїм дуплетом їх півдесятка вкложите.

Богдан упізнав голос Пасикевича, збагнув усе і, знайшовши якусь ломаку, берегом побіг до качок. Не сподіваючися смерті, вони спокійно кружляли по зморшках течії. Богдан пронизливо крикнув і кинув на них дрючок. Птахи сполохано злетіли, а з їхніх крил на воду обтрусилися краплі. Позаду хтось вилаявся, пролунав постріл, другий, на воду вітала підстрелена гілка.

Богдан посміхнувся і лугами швидко подався в село. На перехресті він неждано

зустрівся з Оленкою.

— Ти куди так пізно?

— Додому йду собі,— проспівала, зніяковіла, посміхнулася дівчина.

— А мати не дасть лупки за пізні гуляння?

— Я тихесенько відчиню собі двері, щоб вони й не почули,— і в голосі забринів змовницький смішок.— А ви ж звідки?

— Од млина.

Дівчина недовіжливо подивилась на нього:

— Мололи?

— Ні, рятував одну качечку.

Олена з подивом вислухала його й неждано сказала:

— Щаслива буде та пташина, яку врятуєте чи знайдете ви.

— Ти про що? — не вірячи собі, перепитав її.

— Тільки про пташину,— полоснула його маминим лукавством, знову змовницьки засміялася і аж закуріла додому, щоб тихесенько собі відчинити двері.

"Гай-гай, невже й вона щось у любові петрає? А чого ж, Джульетта була значно молодша за неї",— провівши поглядом дівчину, він почав знов думати над своїм уроком...

Ранок почався тривожно. Богдана неприємно вразило, що до нього на урок прибув і Антон Пасикевич, зверху на його очицях стояла ображена гідність, а під нею у схованці чаїлась зловтіха.

Богдан тихцем запитав Меркурія Юхримовича:

— А чого прийшов Пасикевич?

— Як чого? — здивувався завуч.— Антон Антонович заочно вчиться на філологічному факультеті. Крім того, наш колега має дар Цицерона і міцні зуби, чуєте, міцні! — Озирнувшись, додав: — Краще б ви помирилися з ним. Хочете, я шепну кілька слів, і все обійдеться.

— Обійдемося без шепоту.

По крижаних скалках очей Меркурія Юхримовича пройшлися недобрі тіні:

— Гординя — це той кінь, що невідомо де спіткнеться, не раджу вам поганяти його.— Він пішов до Пасикевича, щось зашепотів йому.

У класі на задніх партах з блокнотами і зошитами усілися всі мовники куща, директор і завуч. Іван підбадьорюючи підморгнув Богданові, і той, намагаючись забути гостей і їхнє канцприладдя, почав урок про письменника, якого любив ще з шкільної парти. Після першої напруги нервів впевненіше став входити в життя письменника, в його слово, в його образ. І вже ниті уваги стали довірою, і вже на його посмішку посміхнувся увесь клас, а директор перший відклав олівець. Лише незворушно сидів Пасикевич, підозра і злість сочилися з його очиць, а рука зрідка дірявила олівцем папір.

Ударив дзвоник. Богдан полегшено зітхнув, а Іван показав йому п'ять пальців — мовляв, відмінно, і сам запишався. Підійшов Володимир Сергійович, сердечно потиснув

руку і шепнув одне слово: "Молодець!"

А Меркурій Юхримович медоточиво звернувся до вчителів:

— Товариство, після перерви ми в кабінеті директора обговоримо урок нашого колеги.

— Що ж тут обговорювати, коли урок пройшов чудово! — сказав гривастий вислочнолий гість, що більше скидався на повстанця, аніж на вчителя.

— Не кажіть, не кажіть, є різні думки,— заперечив йому завуч.

"Коли він уже встиг зібрати різні думки?" — майнуло в голові.

В кабінеті за стіл директора сів Меркурій Юхримович, з усього було видно, що це місце подобалось йому.

— Товариство, перед тим, як обмінятися думками, може, в когось будуть питання?

— У мене є,— по-школярському підняв руку Пасикевич і заглянув у своє писання.

— Прошу, прошу вас,— шанобливо нахилив до нього голову завуч.

Пасикевич підвівся. Тепер на його просмаленому обличчі, на грушоподібному носі, на одкочених губах і на вусах стояв невмолимий присуд:

— Я хотів би запитати шановного колегу, навіщо він затушкував класове єство даного письменника?

— Ого, як розмахнулись! — вирвалося в гостя, що був схожий на повстанця.

Пасикевич напівобернувся до нього і вмочив своє слово в отруту:

— Це "ого", Яремо Григоровичу, відноситься до мене чи до мого шановного колеги?

— Тільки до вас і до вашого закиду,— почув насмішкувату відповідь.

— Це ви вважаєте закидом? Гаразд! Я вам дам відповідь у виступі,— багатозначно пообіцяв Пасикевич.— А поки що послухаємо нашого шановного колегу.

Богдан зітхнув і смиренно відповів:

— Я не зрозумів усієї складності запитання шановного колеги.

Серед учителів прокотився смішок, і його чотирма очима почали гасити Антон Антонович і Меркурій Юхримович. Потім Пасикевич знову звернувся до Богдана:

— Я, та й не тільки я, хотів би довідатись, чому ви нічого не сказали про класову приналежність письменника.

— Я згадав, що він син поміщика.

— Це біографічна деталь, лише біографічна,— підкреслив Пасикевич.— А чому ви обійшли питання про класову приналежність, чому не підкреслили, що він поміщицький письменник? Це у вас вийшло позасвідомо чи свідомо?

— Свідомо! — відрізав Богдан.

У кабінеті стало зовсім тихо, і в цій тиші народжувалась тріумфуюча посмішка Шинкарука, а з засідки виходили непримиренні очі Пасикевича. Він переможно оглянув учителів: от, мовляв, які маємо кадри, і вже голосом слідчого запитав Богдана:

— Виходить, колего, ви не погоджуєтесь із підручником, схваленим Наркомосом, що даний автор — поміщицький письменник?

Богдан зблід од хвилювання і відповів непедагогічно:

— Я стверджую, що даний письменник — народний письменник! І нічого нам своє

добро роздавати поміщикам — завелика честь для них. І нічого нам полювати на письменників, як на птицю!

Тепер зблід Пасикевич.

— Це ви про кого?

— Про вас, шановний колего, і про ваше нічне полювання на качок. Невже ви такі жадібні до цього м'яса?

Вчителі засміялися, навіть на плескатому обличчі Меркурія Юхримовича з'явилася подібна до посмішки тінь і застряла біля носа.

— Я цього не попусти! — пригрозив Пасикевич чи то Богданові, чи то вчителям.— І ми всі не попустимо! Я пропоную кваліфікувати урок і зухвалу відповідь учителя Романишина політичною близорукістю і намаганням затушкувати класовий антагонізм. Це видно й неозброєним оком, а коли озброїти?..— Він зробив багатозначну паузу й переможно опустився на крісло.

— Отак за онучу можна підняти бучу! — не витримав Володимир Сергійович.— Я не літератор, але думаю, що ми прослухали дуже інтересний урок, і не знаю, навіщо комусь шельмувати нашого дійсно шановного колегу?

— Це, Володимире Сергійовичу, невинуватене з вашого боку добродійство, невинуватений гнилий лібералізм,— принципово через голову директора звернувся Меркурій Юхримович до вчителів, що сиділи в кутку.— Ми, вчителі, від природи ліберали, і ліберали на шкоду собі...

— І Антон Антонович ліберал? — ехидно запитав Ярема Григорович.

— Почекайте, Яремо Григоровичу, ми знаємо ваше вільнодумство і почуття гумору,— зупинив його м'якою посмішкою, за якою нетерпеливилось злорадство.— Товариство, я пригадую собі приказку мого рідного села: старе веретено уміє прясти пряжу. Це уміння сьогодні ще раз продемонстрував наш вельмишановний Антон Антонович. Він розкрив нам очі на такі нюанси, що могли пройти повз нашу увагу. Мене дивує абсолютна легковажність Богдана Васильовича, який поміщицького письменника назвав народним. Але я не хочу бути суворим суддею, знову ж таки згадуючи прислів'я: хто не був молодим?.. Зважаючи на недосвідченість молодого колеги, думаю, нам варто пом'якшити свій присуд і в протоколі кваліфікувати урок тільки як формалістичний. Це на перший раз.

— Ми цим самим вилу щимо з нашої кваліфікації політичний аспект і дамо привід для подібних вправ,— не погодився Пасикевич, неспокійно дихаючи животом.

— Біда,— зітхнув хтось у кутку.

— Це не біда, а тільки прибідок. Попався ж колега...

І тоді підвівся гривастий вислочолій Ярема Григорович.

— Може, Яремо Григоровичу, досить? — благально попрохав Меркурій Юхримович,— Питання ясне, а роботи в нас вистачає. Ми не збираємося вбивати молодого колегу...

— От у цьому я й сумніваюсь! — заgrimів Ярема Григорович.— Я теж хочу сказати про старе веретено, що вміє прясти пряжу. Але сьогодні воно пряло не пряжу, а ткало

сіті. І на кого?

— На молодого колегу,— озвався Іван.

— Гірше, колего, гірше! — поправив його Ярема Григорович.— Це старе веретено ткало сіті на святині наші, на дух наш, затискаючи його лещатами невігласької схеми. Пізнаючи себе, стверджуючи себе в новому світі, ми повинні гордитися духом своїм, словом своїм, історією своєю, а не четвертувати їх псевдонауковими схемами, чи старим веретеном, чи товкачкою. Один філософ стверджував: найбільше диво у світі — зорі і те, що криється в голові людини. І грішно тьмарити і зорі, і розум!

— Дозвольте, дозвольте! — Од гніву на обличчі Пасикевича побільшало крові і м'яса.

— Поки що не дозволю — я ще не закінчив,— пронизав його повстанськими очима Ярема Григорович.— Кожен із нас може помилитись, бо нива наша нелегка. Так і про помилки своїх колег ми повинні говорити без підсиджування, без ярмаркового гвалту, без стукоту клеймом, бо ми ж одна сім'я, одна рідня. Це я веду до того, що в питанні Антона Антоновича бачив жагу сенсації і тільки не бачив ні грана інтелігентності. А ми ж, друзі, волею і старанням свого народу стали інтелігентами. Тільки прислухайтесь до цього слова: інтелігенти! — І він прислухався до нього, як до далекої музики.— Це ж з пастухів, з наймитів, з бідноти безчобітної!

— Я протестую! — скрикнув Пасикевич.

— Ви не протестуйте, а попросіть пробачення перед колегами,— поправив його Ярема Григорович.

У Пасикевича відвалилася нижня щелепа, задихаючись, він запитав:

— За що... Я маю просити пробачення?

— Я не хочу це називати своїм ім'ям.

— Назовіть! — з погрозою зажадав Пасикевич.

— Тоді просіть пробачення за хамство.

Пасикевича залихоманило:

— Я цього не забуду вам і на тому світі.

— А ви й там будете дошкуляти грішників своїми запитаннями? — здивувався Ярема Григорович і звернувся до вчителів: — А Богдану Васильовичу, друзі, варто подякувати за урок.

— Подякувати?! — зіскочив з місця Пасикевич і витріщився на Ярему Григоровича.— Та ви що?! Та ви чим думаєте?! Я не попусти цього! В райнаросвіту поїду! До самого завідувача! А коли треба, і в облнаросвіту!

І тоді його врівноважено, теж приказкою, присадив Володимир Сергійович:

— У вас, колего, грюку-стuku на червінець, та чоботи на рубель.

— Ви ще почуєте мій і грюк, і стук! — пообіцяв Пасикевич...

Після обговорення уроку Меркурій Юхримович і Антон Антонович подалися до сільської Ради, де застали біля телефону Хворостенка. Костянтин Прокопович уважно вислухав гостей, обурился класовою близорукістю, що знайшла місце в школі, сказав, щоб йому неодмінно принесли з підручника відповідні цитати, і вийняв блокнот:

— А цього молодого розумника я вписую в папір. Проробляти його треба, проробляти і в нас, і в районі.

Гості радісно кивнули головами.

VII

Земна вісь, немов чумацька мажа, проскрипіла до перших снігів. А коли від низького заволохаченого неба обірвалася метелиця,— сніги за одну ніч присипали той осінній скрип, присипали останній квіт нечуївітру і вирівняли простір.

Як біло, як блакитно, як синьо стало довкола, а в небі на холод вставало два сонця.

А шкільний дзвоник тепер було чути навіть у далекому полі, і щоразу він заносив у Богданове серце радість і страх. І чого б, здавалося, тривожитись, коли вже стільки проведено уроків, коли вже завойовано довіру учнів, коли вже й досвідчені педагоги відзначили твоє уміння, коли й у наказі маєш подяку? Та він по молодості був нещадним до себе, вимогливим до інших, чим і викликав невдоволення деяких учителів, що так-сяк тягнули ношу своїх обов'язків і більше цікавилися домашнім господарством — коровою, кабанчиком, бджолами, аніж школою.

Він нічого не мав проти тих співучих хатинок, що звалися вуликами. Це навіть поетично, коли в твої дні насповується гаряче бджолине гудіння, що теж нагадує школу. Та коли в учительській починалися "куткові збори" господаровитих з повісткою, чим краще годувати кабана — ячмінною дертю, кукурудзяним борошном чи вареною бараболею з перегонном, його всього пересмикувало.

— Одружитесь — і приєднаєтесь до нас,— страхали його одруженням.— Ми теж були вороними, та з'їздилися.

Він з насмішкою придивлявся до колишніх вороних. По їхніх комплекціях не було видно, щоб вони з'їздилися, бо і тут родила картопля. Але нарікань "вороних" на свій фак було чимало, особливо на скупі зарплату. Так, з учительювання ніхто не робився крезом, але багато хто ставав світочем науки і слова. І ці світочі навчали молодого вчителя нести свій запал і любов до чийогось серця. Він не жалів ні себе, ні свого часу, і щоденні турботи, запівнічна праця не обтрушували з його душі росу, а, навпаки, робили її багатшою, бо не лінувався нахилитися ні до книжок, ні до життєвих джерел.

Хоч і поволі, а приходив досвід, хоч і поволі, а творилася книга народних пісень, хоч і поволі, а його шостий клас із найгіршого ставав кращим. А скільки треба було помарудитися з ним, скільки разів побувати в батьків — не для того, щоб скаржитись, а щоб порадитись, пособити чимсь чи й відірвати школяра від пастухування, від цигарки. І приходила добра радість, коли якийсь "малонадійний" підіймав руку не для того, щоб попроситися надвір, а щоб відповісти урок.

Ось тільки й досі не було порятунку вчителям від дрібного Миколи Заболотного, який мав два прізвиська: Болотяник і Зінське Щеня.

Це був не хлопець, а шматок вихору, який не знав, куди занести свої руки-ноги, чуба й голос. Завжди подряпаний, розпатланий, але незмінно веселий, він приносив у школу не тільки шершнів чи горобців, а й вужів, чим доводив до істерик не лише дівчаток, а й учительок. На уроці Микола не міг всидіти спокійно й кількох хвилин, на

перерві ж задирався і з меншими, і з старшими. Старшим він кидався межі ноги, раптово підводився і, під сміх малечі, скидав з плечей, а менших годував щиглями. Спробував за нього "по-батьківському" взятися і Меркурій Юхримович, але потерпів цілковиту поразку: невдячний шибайголова вкусив завуча за ту саму руку, яка хотіла замінити батьківську.

А життєрадісний кліпастий Миколин батько не міг нахвалитися своїм чадом:

— І втямки не візьму, чого так усі вчителі в'їдаються на мого? Хіба ж моє дитя самочинець? — Він клав зашкарублу руку на синову голову і довірливо запитував: — От скажи, Миколко, ти самочинець?

— Ні, тату, не самочинець,— школяр невинно спідлоба зирить на вчителя, а рукою поторгує колиску, де вилежується вузлик — зменшена копія Миколки.

— От бачите! — переможно підростав батько.— Та це ж, товаришу вчитель, повірте, золото — не дитя. Дай бог і вам такого. Він і меншенького догляне, і колиску поколише, і дровець нарубає, і город пополе, і гриба в лісі найде, і рибку в річці вловить, навіть узимку вловить! Правда, Миколко?

— Вловлю, тату,— так само невинно дивиться на вчителя, а в глибині очей ледь-ледь прокльовується хитрющий спалах.

Вчитель помічав його, а школяр гасить той спалах і знову стає напрочуд тихим дитям.

— А чим ти взимку ловиш рибу?

— Саком, виплетеним з лози,— пожвавішав хлопець, бачачи, що вчитель не дуже наговорює на нього.

— Саком? І як же?

— А ви не знаєте? То я зараз! — зрадів Миколка, сторчголов метнувся з хати і через якусь хвилину приніс акуратно сплетеного сака, до якого була прив'язана тичина.— Ось він! Ми сак упихаємо в ополонку й тичиною притискуємо до дна, а другий рибалка бовтом з меншої ополонки жене рибу. Ви не ловили так? — аж висяюють очі хлопчика: і він знає щось таке, чого й учитель не знає.

— Не ловив, Миколко. Візьмеш мене з собою?

У школяра запрацювали кліпи точнісінько, як у батька.

— О! Хіба ж ви підете?

— Звичайно, піду.

— Так на річці ж оббрьохаєтесь, обмерзнете. Це не вудочкою ловити.

— Дарма, на те й риболовля...

І от сьогодні по синьому ранку, по блакитному сніжку, по притіненій стежині вони йдуть ловити рибу. Микола несе сака, а Богдан — бовта й плішню. Школяреві віриться й не віриться, що з ним іде вчитель.

— Ох, і місце я знаю. Там риба сама на гачок ішла.

— Улітку? — питає Богдан.

— Улітку,— зітхає Микола.— От аби вона догадалась там зазимувати.

— Не догадається.

— Чому? — викліпує Микола здивування.

— Взимку риба йде на глибину, а ми зможемо занурити сак лише на метр-півтора.

— І на цих метрах рибальська доля не вмирала,— каже чиймись словами школяр.

От і коліно річки, і засніжені верболози, і посвист вільхових сережок, і підсушений рожевий цвіт очеретів. З них, заклавши вуха на спину, вилітає заєць, розтягується на льоду, безпомічно на хутрі проїжджає до берега і там дає такого сторчака, що Миколка обома руками хапається за живіт і, сміючись, довго не може вимовити й слова.

— От наковзався так наковзався! А ви чули, як бобочить заєць?

І хоча Богдан знає немудру "пісню" зайця, але каже: "Ні".

— А я чув. Це напровесні було, коли ми з татом їздили в ліс. Там я й побачив, як заєць усівся на задні ноги, витягнув голову вгору й, перебираючи передніми ніжками, почав подавати голос зайчисі. Співець із нього нікудишній, а все одно весело було послухати. А то я раз набрів на цілий виводок зайченят.

— І що ти зробив?

— Тільки подивився, бо вони були дуже маленькі.

Миколка знаходить рибне місце, а Богдан починає гупати плішнею. Незабаром по тілі заворушилося тепло, і на кригу полетіло пальто.

— Отак і мій тато робить, рубаючи лід,— сміється Микола й, гріючи ноги, аж вививається у танці.

Нарешті пробита велика ополонка для сака і три малих для бовта. Богдан занурює у воду снасть, притискує до дна, а Миколка б'є бовтом у крайню лунку. Щось ударило в сак. Богдан рве його на себе й швидко починає витягувати. Ось заспівала вода, стікаючи на лід, а в саку щось заборсалось.

— Щупак, щупак! — скрикнув Микола, пригнувся і обома руками вихопив невелику щуку.

— Є почин, Миколо.

— Поплюйте, Богдане Васильовичу.

— Для чого?

— Щоб ловилось!

— Без слини не буде ловитись?

— А хто його знає? — І Миколка починає сміятись.— Ще поставимо на це саме місце — може, виб'ємо в'юна? Тут влітку в'юнів було! Тьма-тьмуца!

І вони справді вибивають не одного, а аж трьох в'юнів, що з жалібним писком падають на сніг. А на новому місці затріпотів у саку славний краснопір.

— І окуні тут є, і плітки, тільки ніколи взимку раків не ловили. От зараз загадаю на окуня! — Микола заплющує очі і щось тихцем ворожить.

Незабаром вони таки спіймали чималого окуня, що райдужно заграє плавниками.

— Так ти, Миколко, ворожбит! Що ти ще наворозиш?

Миколка зітхнув.

— Чого ти?

Хлопець, напевне, вперше так довірливо поглянув на вчителя:

— Я хотів би наворожити, щоб стати лейтенантом.

Тепер зітхнув учитель.

— Чого ви? — з опаскою запитав учень. — Нічого по вийде в мене?

— Не вийде, Миколо, — з жалем сказав Богдан.

— Чого ж? — запитав благально: видко, дуже хотілось хлопцеві стати лейтенантом.

— Краще не питай про це. Де ми поставимо сака?

— Скажіть, Богдане Васильовичу, — Миколка відганяв віями сум і відігнати не міг.

— Ти чув, хлопче, що таке військова дисципліна?

— Чув, — дрогнув голос у хлопця.

— То який же з тебе вийде лейтенант при твоїй дисципліні? Ти говорив про зайця, що він бобочить напровесні, а хто щодня бобочить на уроках? Та аби ще цим обходилося. От і поміркуй собі, ти ж мізковитий хлопець.

Миколка притих, задумався, а вчитель посміхнувся в душі і зосереджено почав занурювати сак у воду.

З прибережного очерету, поскрипуючи ним, легко вийшов рослий горбоносий красень. Богдан здивувався: невже це Григорій, Надійчин чоловік? Таки він!

Григорій підійшов до рибалок, радісно привітався, покосував на торбу;

— Щось там є, чи вода замерзає на рибу?

— Щось там є, — і Богдан очима показав на школяра. — Миколка знає, де водиться риба.

Від похвали школяр зашарівся, вдячно поглянув на вчителя.

— А мене оце Надійна погнала до вас. Іди, каже, й не повертайся без Богдана Васильовича. От я й прийшов на уклін. Що ви скажете на це? Звідси до нас зовсім недалеко.

— Чого це їй прийшло таке в голову? — здивувався Богдан, а серце защеміло: згадалась минулорічна зима, коли він прибився до Надії.

Григорій добряче посміхнувся:

— А це ви спитаєте в неї, бо мені вона ще й досі не все говорить.

— Може, щось трапилось?

— Таки трапилось.

— І що?

— Напекла ж вона різних пирогів: і з яблуками, і з калиною, і з маком та й хоче, щоб ви її похвалили. Моеї похвали їй мало. То й ходімо?

— А як же з рибальством? — завагався Богдан.

— Ми бовт і плішню залишимо в мельника, рибу я занесу вам, а сак додому, — швидко вирішив школяр.

— Ні, Миколко, рибу ти занесеш собі, а все інше хай буде по-твоєму.

— Богдане Васильовичу... — заскiмлив школяр.

— Миколко, дисципліна!

Магічне слово подіяло на школяра.

— Хай буде по-вашому. Тільки ввечері прийдіть на рибу. Я сам її почищу...

Прийдете?

— Доведеться.

Богдан з Григорієм переходять річку і коліями лугової дороги, на якій зітхають віхті розтрушеного сіна, входять у молодий ліс, де, виспівуючи, розкошує на сосонках зграйка шишкарів.

— Бач, які веселі! — посміхаючись, Григорій слідкує за птахами.— Людина менше має радості.

— Цього б я про вас і про Надійну не сказав.

— Надійка в мене, як чечітка,— і погожа, і довірлива. А от Ярина — вже не те. Накидали їй смутку в очі і в душу, підбили любов, а вона ж — раз на віку.

От і рибалка, а заговорив, як поет, і туга охопила Богдана.

— Була ж у вас Яринка?

— Приїжджала не так давно.

— Сама?

— Сама. В лісний технікум готується. Може, й піде в науку, як діти одразу не обліплять.

Запитати б, чи щасливе заміжжя в неї, та для цього не вистачає слів — у болях утопились вони...

І от знову засніжений полумисок долини, і млин, і міст, і напівпрочинені ворота. Григорій береться за них рукою, видобуває скрип, а з хати вибігає розшаріла Надійка, охоплює двома руками гостя і вліплює йому в щоки два поцілунки.

— Навіжена! — сміється Григорій.— Комусь потрібні її поцілунки?

— А може! Ой, спасибі, Богданчику, що прийшов. Я сьогодні пирогів напекла!

Григорій зверхньо поглянув на жінку:

— Про ці пироги скоро вся область знатиме. Перший секретар обкому вже збирається приїхати.

— Приїхав би — не покався! — відрізала Надійка.— Ходімо ж до хати.

Іще не доходячи до розчинених сіней, Богдан почув пахощі пирогів, придимленої шинки і розімлілої калини.

— Смакота! Ви до весілля приготувались? — запитав Богдан Надію.

— Ні, до заручин,— глянула на нього очима Ярини і збудила біль.

У хаті він неждано застає чорняву з журними очима й устами дівчину. Побачивши Богдана, вона мимоволі здригнулась, а в її великих очах пройшов не він, а далекі видива. Війни чи голоду?

— Богданчику, знайомся. Це теж учителька,— залебеділа Надія.— Вона мені помагала пекти пироги.

Григорій хмикнув:

— Хто їх тобі тільки не допомагав пекти? Напевне, вся вулиця?

— А хто тобі не допомагає ловити рибу?

Богдан підійшов до вчительки, та подала йому вузьку руку й тихо сказала:

— Ольга... Ольга Данилівна.— І зіщулилась, увійшла в себе, мов равлик.

За вечерею Ольга Данилівна трохи відтала, навіть славко заспівала. А потім за нею прибігли із школи, і вона, прикривши важкі коси хустиною, почала прощатися, відвела від нього темні великих очей, що, здавалося, вдивлялись у минуле.

Коли за нею зачинилися двері, Надія довірливо сказала:

— Яка славна дівчина, тільки сирота кругла, дитям під вікнами хліба просила, добралась якось з простягнутою рукою і до нашого Туровця. А він і завіз її до Вінниці — віддав у науку. І вивчилось дитя, і вже не з простягнутою рукою, а з добрим серцем іде до людей. Як вона, Богдане, тобі?

І Богдан зрозумів, що не лише на пироги кликала його Надійна. Прокинулась удячність до неї, і прокинулась тривога пам'яті: поки ніхто в світі не міг замінити йому очей, що тримали під вечоровими віями ранній ранок і нерівні росинки свіжого сонця.

VIII

Книга зі стома піснями й стількома ж вишивками вдалася на славу. Учні самі на сірому невибіленому полотні вишили їй ошатну сорочку, і в такій оправі вона зразу ж вбирала очі. Біля неї довго сидів редактор Погрибінський, переписав для газети кілька пісень і виступив з добрим словом на зборах літгуртка. А Володимир Сергійович наказом виніс подяку літгуртківцям і навіть кільком батькам, саму ж книгу вмістив у вітрину: хай дивляться всі школярі, хай привчаються до красивого, що живе поруч з ними.

І тільки Меркурій Юхримович тепер косував і на Богдана, і на книгу.

— Багато галасу задаремно, — то тут, то там обережненько обмітував рота багатозначними зморщечками: аякже, він щось знав, але не все хоче казати.

В очі з Богданом завуч був підкреслено ввічливим, а заочі зовсім непомітно — натаками, півнатаками — сіяв наче безневинні насмішечки.

— З пісень воно починається, а чим воно закінчується? — запитував ніби сам себе та й переходив на щось інше.

А потім знову десь у слухну мить вставляв слівце занепокоєння, бо дуже турбувався долею колеги:

— Розумний, дуже розумний наш вельмишановний Богдан Васильович. От тільки чого він зв'язався з отим дурним Андрієм, який під людськими вікнами щось непевне виспіває? Може, на пару підуть собак дражнити? З учителем, з нашим не менше шанованим Антоном Антоновичем, не знайшлося спільної мови, а з старцем — будь ласка. Ох, молодість, молодість!

А директорові, якого заочі називав Боровиком, навіть заніс політичне занепокоєння:

— Чи не заведе нас кудись оця архаїка з піснями?

Володимир Сергійович, якого лихо навчило читати натаки завуча, одразу ж відрізав:

— Викладайте не підтекст, а текст.

Нетактовність директора завжди обурювала Меркурія Юхримовича. Він здивувався:

— Я й сказав текст — куди нас заведуть дореволюційні пісні?

— Шлях пісні відомий — він веде до людського серця, а не до кіптяви на чиемусь серці.

— Багато хто і в академії починав з цього відомого шляху, а закінчував його...— І Меркурій Юхримович багатозначно обриває ниточку здогадів.

Гриб Боровик насупився, насупились його оті йоржі-брови, яких би вистачило на кількох директорів, і рубонув, як завше, без підтексту:

— Нащо на добре діло гострити сокиру? Чи нема чого іншого робити? Тоді хоч дров жінці нарубайте.

Меркурій Юхримович округлив очі й вичавив із самих печінок благородне обурення:

— Володимире Сергійовичу, бійтеся бога і людей! Про яку ви сокиру заговорили? Я тільки піклуюся, щоб найкраще було і нам, і Богдану Васильовичу.

— Коли ви хочете цього, то не сповивайте Богдана Васильовича шатами підозри. Її і так у цьому році більше, ніж треба.

На плескате обличчя Меркурія Юхримовича лягла завіса щирого подиву:

— Ви зовсім не так зрозуміли мене.

Володимир Сергійович погодився:

— Можливо, я й не так прочитав ваш підтекст. Тоді великодушно вибачайте.

Меркурій Юхримович кивнув головою, але не пробачив, а вписав у пам'ять слова директора, що в цьому році більше підозри, ніж треба. Дома він цей "афоризм" ще й у блокнот запише — згодиться!

На самі іспити приїхав завідувач райпаросвіти, і Меркурій Юхримович закружляв навколо нього, як усміхнений місяць навколо землі. Посмішка не покидала його навіть у класі Богдана Васильовича, лише один раз вона змінилась, та й то — щирим подивом, коли несамовитий Болотяник — Микола Заболотний — відповів на п'ятірку. Щось тут не так! Чи не підказав учитель, який треба потягнути квиток? Недарма ж вони разом і на риболовлю ходять. Меркурій Юхримович задав школяреві додаткове запитання, а коли той відповів на нього, розкрив рота, і Миколка якийсь час міг любоватися завучівським золотом зубів.

На вітрині завідувач райнаросвіти побачив книгу пісень, пригнувся перед нею.

— Це що? — запитав Меркурія Юхримовича.

— Забавка — пісні нашого села.

— Хто ж це забавку збирав?

— Богдан Васильович і школярі.— І зітхнув: — З пісень воно починається, тільки чим закінчується.

Але завідувач не зрозумів натяку і запитав:

— І вишивали школярі?

— І вишивали вони.

— Покажіть, будь ласка!

Перегортаючи книгу, завідувач раз у раз хмикав і, не сказавши ні доброго, ні

поганого слова, забрав її у район. Найбільше цією подією стурбувався Меркурій Юхримович, бо не знав, як її кваліфікувати у своєму потаємному блокноті. Щось багато цей молодий колега напустив туману і з піснями, і з Болотянником.

Перестрівши Миколу, завуч хотів покласти йому на голову руку, але вчасно схаменувся і, паче жартуючи, задав ще одне запитання з літератури. Болотяник відповів і на нього, а коли Меркурій Юхримович обернувся,— показав йому синього від хімічного олівця язика.

Як тільки закінчилися іспити, Богданові прийшла телеграма: його викликали в Центральний Комітет Комуністичної партії України. Про це також пізніше подзвонили і з райкому, й Богдан, дивуючись і непокоячись, почав збиратись у дорогу. Але ще більше непокоївся Меркурій Юхримович: це, звісно, добре, коли його колега гепне з коня, а якщо вискочить на скакуна?

Перед самим від'їздом Іван покружляв-покружляв навколо Богдана, оглянув зі всіх боків, зітхнув.

— Ти чого?

— І нащо тобі самому їхати до столиці? Аби я мав такий виклик, то прихопив би з собою почет.

— На який ти почет натякаєш?

Іван поліз до кучерів і вдався в історію:

— І мені хочеться подивитися на гору, де сидяша Кий, де три брата сотвориша городок во ім'я брата їх старшого і нарекоша Києвом.

— І все-таки чого?

— А ти думаєш, я знаю чого? Все спокійніше буде на душі, бо вже й зараз не знаю, куди себе подіти.

Райкомівська машина завезла їх у місто, і друзі, гублячись у здогадках, вперше поїхали до столиці. Чим тільки вона зустрине їх?

На столичному пероні Богдана очікував білявий у солом'яному брилі чолов'яга. Богдан попрощався з Іваном, що якось одразу посірів, умовився зустрітись тут же, на пероні, й пішов за працівником ЦК. Вони сіли у чорну лиску машину, й назустріч їй у сплесках синього вітру попливло древнє місто. Богдан довго вагався, але ж треба нарешті запитати, куди його везуть?

— До секретаря Центрального Комітету,— відповів працівник ЦК.

Богдан зрозумів це, як недотепний жарт.

— А без пересміхів можна?

— Я не жартую — до секретаря.

— Не може бути! — вже починає непокоїтись хлопець.

— Виходить, може,— посміхається біляволиций.

— Ви не знаєте чого?

— Це вам секретар скаже.

Машина під'їхала до будинку ЦК. Супроводжуючий сказав Богданові почекати, сам пішов до будинку, але за кілька хвилин повернувся:

— Поїдемо на стадіон. Там школярі святкують закінчення учбового року.

І справді, увесь стадіон був забитий учнями. Богдан, як у сні, підіймався на урядову трибуну. Неждано, йдучи вузьким переходом, він попереду побачив секретаря ЦК, якого не раз бачив на портретах. Супроводжуючий підійшов до нього. Секретар підвівся, загасив цигарку і пішов назустріч Богданові.

— Добрий день, товаришу Романишин,— простягнув руку, примружився, й навколо його очей зібралися півкола зморшок.— А я думав, що ви значно старші. Присядьмо?

— Коли ваша ласка,— розгублено відповів Богдан, не розуміючи, як воно все трапилось і чого про нього думали, що він повинен бути старшим?

Секретар, бачачи хвилювання вчителя, заспокоїливо поклав на його плече руку.

— Мені, товаришу Романишин, передали вашу книгу з піснями. І я, і мої друзі уважно розглянули її. Хороше ви діло почали робити. Дуже хороше! Напевне, жодна країна не має таких народних скарбів, як наша, і треба нам більше думати не тільки про ті скарби, що лежать у землі, але й про ті, що тримає в пам'яті народ. Як будете й далі збирати народну творчість, зверніть увагу на тих співців, що знають багато пісень. Нам пора видавати і їхні книги, і книги про таких людей. Ви з Академією наук не маєте зв'язків?

— Не маю.

— Якщо не заперечуєте, ми вам допоможемо.

— Спасибі.

— Передайте моє вітання усім учням, які працювали над книгою. Коли не помиляюся, працювало тридцять два школярі?

— Тридцять два.

— Бажаю вам успіху...

На пероні, як змучений лелека, дибав Іван. Він здалеку побачив Богдана, поніс до нього гніздо кучерів і гарячковий полиск очей, але побоявся запитати.

— Зі мною, Іваночку, розмовляв про наші пісні секретар ЦК.

— Не бреш, безсовісний! — обурився Іван.— Кажі: хто і чого викликав?

Коли Богдан закінчив свою розповідь, в Івана почали оживати лиця. Він обняв друга і радісно сказав одне слово:

— Дива!

— Таки дива!

— А тепер знаєш, що зробимо?

— Ні.

— Поїдем на пристань, сядемо на якийсь пароплав і попливемо в романтику.

— А за цю романтику з прогулом разом не попросять нас з роботи?

— Ми знайдемо такий рейс, щоб завтра вранці бути тут. Ідея?

— Поїдемо, Іваночку...

Це була незабутня ніч надій, із печаллю води, з купальськими копицями на лугах, з дівочими піснями по селах і зорями над усім світом. Жага діянь, жага добра, жага поезії увесь час озивались і озивались під серцем, а плече торкалося плеча вірного

друга. І не знали вони, що вже за їхніми плечима ворушилися тіні ночі...

В селі їх чекала ще одна несподіванка: школа отримала від секретаря ЦК піаніно, учні — бібліотечки і ласощі, а Богдан — путівку до Криму.

І, звичайно, найбільше всьому цьому радів Меркурій Юхимович:

— Я ж казав: з пісень воно починається, а чим воно закінчиться? От і напроорокував! — І кружляв навколо Богдана, мовби той принаймні став завідувачем райнаросвіти.

Придивляючись до завуча, Іван глибокодумно сказав:

— Ох і часто він у різних водах полоще свою душу.

— Декорацію,— уточпив Богдан,— бо в цьому лукавому м'ясі розчинилась чи потонула душа.

IX

Негадано перед самим від'їздом до Криму прийшов з полотняною торбинкою, що пахла тмином, його шпаковусий тато. Так він колись із цією самою торбинкою й до інституту добирався, ніяково клав на стіл задубілі коржики з разовки, дивився на схудлого сина й похитував головою, що вершилась перестояним, як напровесні сіно, волоссям.

— Нелегко, видать, учитися?

— Нелегко, тату.

— Вода замерзає у вас? — дивився на стіни гуртожитку, що вичавлювали з себе паморозь.

— Іноді замерзає.

— А чорнило?

— І чорнило.

— Це вже кепсько,— турбувався батько наукою і передавав од рідні поклони до самої землі...

Батько і зараз поклав торбинку на стіл, у пій сухо застукотіли незмінні коржики з разовки.

— Оце ж мама напекла. Може, ти на вчительських харчах і забувся про них?

— Спасибі. Як вона?

— Та наше діло, як той казав, просте: ори, жни, мели, їж,— усе товчемось біля землі,— і пустив невеселу посмішку по дротах вусів.— А як учителюється тобі?

— Гарно, тату.

— Ти ж, звиняй, любиш своє діло чи тільки жалування?

Богдан засміявся:

— За кого ж ви мене маєте? За поганого ледаря?

— Та воно тепер так: посад побільшало, а ледачих не поменшало... А це правда, що ти навіть премію маєш?

— Маю путівку до Криму.

— До графа Воронцова? — здивувався тато.— Був і я там колись на заробітках, без премії,— зітхнув, сум заліг і в його очах, і в усіх зморшках на обличчі, що найбільше

тримали в собі насмішку.

Богдан відчув щось недобре.

— Ви чимось зажурені?

— Нема чого радіти в цьому році. Того й прийшов до тебе на раду чи пораду,— забубонів, немов осінній дощ, і осіння осмута обвела його добре, пропечене, мов хліб, обличчя.— Ти скажи: як тобі наш Максим Туровець.

— Максим Туровець? Та ви ж знаєте, тату, що він дуже славна і розумна людина.

— Еге ж,— погодився батько.— Та завтра його мають скидати з головування.

— За що?! — вражено скрикнув Богдан.

— Хіба ж тепер трудно знайти за що? І зерно, і людину легко з'їсти, а от виростити — важче. Не сподобався наш Максим Хворостенкові — от і скидає.

— Він і раніше підкопувався під Туровця.

— Так раніше не вдалося. А тепер, коли все коловоротиться і в газетах, і на землі, Хворостенко, не знати за що, вискочив на місце Івана Васильовича Марущака.

Богдан згадав задумане привісплене обличчя людини, що було схоже на осінній соняшник.

— Де ж тепер Марущак?

— На цьому тижні забрали. І на геройство в громадянську не подивилися, і душевність забули,— знову зітхнув батько.— Ось тепер і згодився Хворостенко. Й одразу ж у жнива заходився скидати Туровця. Зараз у нас така ревізія, такий підготовчий період іде, що й світу не видно... Що тільки буде, як не стане Туровців? Поменшав розуму в голові, поменшає і хліба на землі. А найбільше, сину, боюся за душевність. Так вона потрібна людям. А жорстокосердці й нерозумники підстрілюють та підстрілюють її, наче й вона вже ворогом стала. Ох, цей рік...

Богдан не знав, що відповісти батькові, і теж зажурився. Хіба і в нього не тривожилось серце, що за виконаннями та перевиконаннями напризволяще залишилась, а то і вибивалася душевність, що навіть з деяких творів красного письменства ошкірювалося непотрібне озлоблення, а ота людяність, яка ішла від діда-прадіда, деякими мудрагелями бралася на підозру, як побутовізм, мелодраматизм чи сентименталізм. Це не було новиною. Дехто навіть Шевченкові вибивав очі сентименталізмом. Було це, було, та не загуло... На підвалинах хворостенківщини можна вибити план, та держави не розбудуєш.

— Туровець тобі привіт передавав.

— Спасибі. А що ж люди на це?

— Люди як люди — налякані вони тепер, бо ниньки й не такі голови позбуваються плечей. Хворостенко ж добиває нас страхом, кожного невгодного вписує у свій папір. А папір у його руках став страшним, немов печатка Люципера. Щось не те, сину, робиться зараз, ох, не те.

— Я, тату, піду з вами в село.

— А як твій Крим?

— Хай трохи почекає.

— Дивися сам, ти вже учений...— І знову забідкався своїм: — Тримайся ж, сину, не тільки наук, не тільки розуму, а й душевності, бо дуже ми бідні вийдемо без неї.

Закінчивши свої передвід'їздівські справи, Богдан попрощався з директором, Іваном і пішечки, лужками, рудками, та полями, та дібровами подався із татом додому. На сіножатах уже стояли копиці, а на полях лише де-не-де з'являлися перші покоси і на них умирали очі волошок.

— Дочекалися жнив, а радості мало,— зупинився тато біля золоточубої "українки".— Чи будуть колись прилюдно хоча б страмити отих, що забирають людську радість? Подивися на такого Хворостенка і дивуєшся, і журишся: і посаду має, і вчився ж по курсах, по конференціях різних, і між людьми треться, а поневажає їх, як останній хамлюга. Ти знаєш, кого він висовує на голову? Артемона Васюту!

— Артемона?!

— Його ж, бо цей гноєлаз усе зробить, що скаже Хворостенко. Собі ж і кодлу своєму побудує в коморах соціалізм, а людей переведе на грами. Так уже побивався Туровець, щоб мали ми і хліб, і радість, та, видно, виточать його працю, як сік із берези.— Далі батько махнув рукою, вирвав з пшениці стебло осоту й зовсім несподівано пустив під шпакуваті вуса свою улюблену:

Любив тебе я дівчиною, Люблю тебе молодницею, А ще більше любитиму, Як ти станеш удовицею.

Богдан здригнувся, згадав ту страшну ніч у лісах, де жила лісничиха Олеся, згадав той голос, що здався йому голосом судьби, і вже кожний крок почав одлічувати боєм, бо не любов, а тіні її верталися до нього і з далекої хуртовини, і з далекого вересня, що спочатку бив у золоті дзвони соняшників, а далі добивав весільною музикою. Богдан хотів одірвати од себе ці тіні і не міг, може, тому, що ввійшли під інші тіні — лісові. Тут під ними батько знайшов кілька красноголовців, здивувався, запитав їх:

— Чи не ранувато вийшли на світ?

— На врожай,— сказав Богдан.

— На врожай,— і тато знов почав уголос думати своє: — Ох, як нам треба Туровця і для врожаю, і для душевності.

Вдома їх зустріла мати радістю і осмutoю, а за вікнами так само цвіли великоокі мальви й з ними ніяк не хотіли прощатися бджоли. Мати одразу ж загриміла рогаками, а батько пішов до комірчини по вишняк, бо як не є — вчений син прибув.

— Ти, Богдане, й тепер складаєш вірші? — запитала мати від печі.

— А ви звідки знаєте?

— Саливонова ж Тетянка ще восени читала мені з газети.

— І що ви там вчитали разом?

— Та вчитали, що без дощу не проживеш. Правда, ми це й без твого вірша знали.

Богдан на таку рецензію тільки осміхнувся.

— Тетянка заходить до вас?

— Заходить зрідка. Така дівчина росте, як весняночка. Найкраща в селі. Оце суніць нам якось принесла, про тебе питала. А що ж я про тебе знаю? Може, ти вже й маєш

когось у тій школі?

Увійшов батько, і мати одразу ж залишила надалі всі свої здогадки і натяки.

— Старий, ти б Туровця гукнув, хай би посиділа з нами добра людина.

— Не треба,— відповів батько.

— Чого ж? — здивувалися материні очі й брови.— Коли людині тяжко...

— Все ти маєш знати,— й багатозначно глипнув на Богдана.

— Роби як знаєш,— зажурилась мати.— Так уже мені жаль Максима. То любов у нього була така безщасна, а тепер це саме з головуванням виходить...

* * *

Збори почалися після заходу сонця. Президія мовчки, паче суд, підіймалась на сцену, і тільки Хворостенко саяв усіма веснянками і всім самовдоволенням. Настав його час! Він довго чекав його і таки дочекався! Перед Хворостенком лежав розгорнутий блокнот, якого сахалися всі, а з кишені напіввійськової гімнастерки, як три набої, виглядали три металеві авторучки. Він пронизливо оглянув збори і залишився невдоволеним: чого так насупилась стихія?

На трибуну вийшов Максим Туровець. Смага літа застигла на його довгообразому обличчі, на чоло потолоченим доспілим житом спадало волосся. Туровцеві була дана година для звіту, він сказав людям, що одзвітується за п'ять хвилин.

— Це що за фокуси?! — одразу ж коршаком вчепився у нього Хворостенко.

— Я це саме міг би спитати у вас,— спокійно відповів Туровець і звернувся до хліборобів: — Ревізія встановила: розтрат у нас немає, заборгованості теж. А від себе скажу: дякуючи вам, усі наші поля вродили. А де в хліб — там є надія. Спасибі вам за працю, спасибі за те, що навчали мене розуму і навчили ходити біля землі.— Він вклонився людям.— От і все моє слово.

— Не густо! Не густо! — несхвально сказав Хворостенко, який хотів одразу притлумити оплески, та не зміг. Вони аж зсудомили його. Він підвів руку, за нею шарпнулись набої ручок, та оплески не вщухали і ляпасами били по лицях Артемона Васюти і його однодумців.

Нарешті збори втихомирились, і слово взяв Хворостенко. Тепер зелені боби його очей зовсім потемніли, наче їх прихопив ранній мороз.

— Товариші, зараз жнива — гаряча пора, нам нема коли довго засідати. Я хочу повідомити вас, що зверху є принципове мненіє,— він багатозначно підняв угору великий палець,— зняти з головування Максима Туровця.

— Не хочемо!

— Не бажаємо!

— Нема такого права!

— За що?!

Зразу ж обурились, загалакали, заколоворотились люди, і їх довго не можна було заспокоїти.

Та нарешті Хворостенко перекичав, перекирсував галас помахами рук і заговорив уже хрипом:

— Ви питаєте, за що ми знімаємо Туровця? Охоче відповідаю. В основному за самоуправство, за те, що багато бере на себе, не слухаючи інших і навіть деяких вказівок. Він живе у колективізмі, а розводить індивідуалізм. Ви пам'ятаєте, як минулого року Туровець обманув на сівбі увесь район. А цього року, не покаявшись, знову викинув коника і не посіяв жодного гектара сої. Жодного!

— А який толк із неї в нас? — запитав пасічник Володимир. — Три роки її сіємо і три роки урожаю не збираєм. Її, напевне, треба сіяти там, де вона родить.

— Примусимо і її родити! І не вам би захищати самоуправство. Отже, є зверху думка зняти Туровця і сміливо висунути на його місце енергійного бригадира Артемона Давидовича Васюту. Хто має слово?

Збори знов заколоротились:

— Не треба більше говорити!

— Голосувати!

— Ставте на голосування.

Хворостенко розгубився: він розумів, що люди, побоюючись його, вимудрували піти на хитрощі й проголосувати за Туровця. От яка підступність дрібнобуржуазної стихії!

— Товариші, не можна ж голосувати без виступів!

— Ви ж самі сказали, що зараз жнива!

— Голосувати!..

На сцену обережно, як злодій, вийшов довгов'язий крамник Анань, який мав камінне обличчя і гнучкі, мов ящірки, думки.

— Поліз вервела на трибуну, — кинув хтось їдь на крамника. І полетіли ще інші слівця: — Маклер! Услужник! Підхлібник!

В Ананя зіщулилось міжпліччя, з-під капшуків повік напіввідкрились мідяки очей.

— Товариші, є мненіє, і треба підтримати мненіє! — забубнів крамник. — Ми знаємо товариша Хворостенка, а він знає нас, і ми разом з ним і з новим головою доб'ємося виконання і перевиконання планів по всіх культурах і сої також. Закінчуючи, я скажу: хай живе товариш Хворостенко!

Якийсь жартівник самотньо ляпнув у долоні, а всі засміялися.

— Хто іще виступатиме?

— Голосувати! Голосувати!

— Голосувати ми ще встигнемо! — відрізав Хворостенко. — Чого ви так боїтесь узяти слово?

Тоді підвівся пасічник Володимир Холоденко.

— Прошу вас, прошу на трибуну, — піддобрювався Хворостенко.

— Та я з місця. Ви питаєтесь, чого ми боїмося узяти слова? Ми боїмося не слова, а вашого блокнота.

— Га-га-га! — вибухнули реготом збори, знову зсудомили Хворостенка, і він закрив блокнот.

— А слово моє буде таке, — вів далі пасічник. — З Туровцем мали хліб і ми, і держава, з Васютою не буде мати хліба ні держава, ні ми. От і подумайте, що нам

робити: чи з хлібом, чи з Васютою бути?

— Оплески вкрили слова пасічника, а за трибуну міцно вчепився Омелян Безкоровайний. Після нього ніхто не хотів виступати — навіть закритий блокнот Хворостенка лякав людей, що хотіли голосувати.

І тоді попросив слова Богдан.

— А ти чого тут, студенте? — впізнав його Хворостенко.

— Я вже вчитель.

— Не видно, не видно. Може, обійдешся без слова?

— Ви ж самі просили.

Богдан, хвилюючись, сказав кілька сердечних слів про сімнадцятилітнього хлопця, що поніс свою голову проти гетьманців і кайзерівців. А тепер цей колишній хлопець став головою і несе людям добро. То навіщо ж нам на корені підрізати те, що приносить добро?

Ці останні слова теж потонули в оплесках, а Хворостенко люто глипнув на Богдана, не витримав, розкрив блокнот і щось занотував.

Збори Хворостенко протримав до трьох годин ночі, він думав узяти дядьків змором, та не зміг, тільки загубив один набій — ручку і, потерпівши поразку, помчав у район. Навіть не залишився вечеряти в Артемона, який приготувався відзначити головування, наче весілля. Що ж, не вийшло тепер, вийде в четвер, тільки треба більше нагнати страху на село. А страх — це така тітка, від якої і в левів трусяться жижки.

Х

Звістка про зняття з роботи секретаря ЦК приголомшила вчителів, тільки не Меркурія Юхримовича. За якусь хвилю на його обличчі змінилися три декорації: подиву, обурення й щирого занепокоєння.

— Так-так,— націлівся він третьою декорацією на вчителів, що були в учительській.— Здається, і ми вскочили в історію, коли все почне крутитися та розкручуватися.

Ніхто не відповів йому ні слова, тоді Меркурій Юхримович почав розвивати свою думку:

— Ось через якийсь час можуть і запитати нас: а з чиеї ласки ми одержали премії і на чиему граємо піаніно? Я ж казав: з пісень воно починається, а чим тільки закінчиться? — і зітхнув.— От учора для Богдана Васильовича було свято, а сьогодні, може, настає судний день. Діалектика: всяка людина має своє свято і свій судний день.

Іван ненавистю пропік плескاته обличчя завуча, що підтікало підшкірною зловтіхою.

— Це ви беретесь організувати судний день?

Під Івановим поглядом у завуча перестала прибувати підшкірна зловтіха, зіщулились плескуваті очі, з краплин яких вилинював колір неба.

— Чого ж я? — запитав навіть збентежено.— Знайдуться без мене організатори чи допитувачі, неодмінно знайдуться!

— Але перший камінь кидаєте ви!

Меркурію Юхримовичу стало соромно за свій відступ, і він зашклив злинялі очі:

— Молодий чоловіче, я своєю пильністю ще минулого року остерігав і Богдана Васильовича, і вас, як його друга, і директора школи. Та ніхто не послухався мене. Ви заварили цю кашу з піснями, вам, напевне, доведеться й споживати її. Вам!

— Що ж ви побачили в тих піснях?

— В тих піснях я побачив насамперед старожитність, старосвітщину. А націоналізм чи націоналістичні тенденції, як вам відомо, починаються з ідеалізації старовини. От хтось, може, і з'ясує, що було в роботі нашого колеги: націоналізм, націоналістичні збочення чи просто недалекоглядність молодих років. Я в цьому не компетентний.

— Так ви взагалі напустіть напуст на пісні! Забороніть їх!

— І таки варто заборонити старі пісні, щоб не заносили журбу історії чи побуту в сьогоднішній світлий день. От що, наприклад, можуть нам дати купальські пісні, колядки або щедрівки? Відповідаю: тільки відгомін ідолопоклонства чи релігійних забобонів!

Іван жахнувся:

— Невже ви так, до останнього поетичного зерна, вимолотили свою душу?

Меркурій Юхримович скипів:

— Так, самовдосконалюючись, я вимолочував із своєї душі непотріб, а вам його ще будуть вимолочувати кількома ціпами! Ще ваш гуманізм і гордість ламатимуть на чиємусь коліні,— він показав своє маслакувате коліно, обтягнуте чорною штаниною, підвівся і виніс із учительської ображену гідність на плескату обличчі і скрижанілих очах.

Першою думкою було розшукати чи додзвонитись до Хворостенка, Та гору взяла давня обережність, і він подався на пораду до Антона Антоновича Пасикевича. Це теж не велике щастя мати такого радника і друга, краще б він був собі десь у небутті. Та свою біду і громом не приб'єш — от і живе поруч такий собі Пасикевич, з яким тебе одним мотузочком зв'язала доля.

Думати про долю ніколи не пізно, і він, повертаючи з вулиці в вулицю, думав про неї, і тепер на заклопотаному обличчі завуча поєднались зажура давніх років і сьогоднішній невпокій. Не легко, не рівненькою доріжкою пробігло його життя. Юність минула на старенькому епархіальному заводі, де свічковий лом, віск небілений, недогарковий, жовтий, фузовий і саморобні братські свічі проходили через воскобілильню і в руках майстрів ставали тими свічами, що ставилися перед образами святих і в головах мертвих.

З цього заводу його дорога двоїлась до позаштатного жіночого монастиря, де були не тільки смиренні послушниці, і до тих поповичів, які в церквах співали: "Боже, царя храни",— а на вечорах мріяли про гетьманщину. Тут він і зустрівся з Пасикевичем, що вибився на управителя в багатого попа, який через свою загребущість служив і господарював на двох парафіях, мав два чималих маєтки і навіть власну каплицю, в якій дотрухав його попівський рід.

Шельмуватий і веселий Антон Антонович старався не вдаватись до судів, не битися

і не штрафувати дядьків та тіток за спаш чи якусь шкоду. На збитки відповідав збитками. Ось, приміром, весною на попівських левадах жінки розстелили вибілювати полотна, а він і промчить огирем по цих стежинах, вибиваючи в них підковами діри і вибиваючи з жіночих очей сльози. Так він і в себе робитиме коли з управителя вискочить хоч на півпанка.

І коли з минулого Меркурій Юхримович заніс у свою пам'ять образ воскової свічі, то Антон Антонович — стежини полотна, побитого підковами.

Він, Меркурій Юхримович, придивляючись до діянь і розкошування Пасикевича, теж подумав паламатись на управителя, та на його шляху трапилась добра людина, вона пораяла взятися за книгу і допомогла вступити до вчительської семінарії. Хоч і нелегкий учительський хліб, але він не обтрушує сльози з мужицької душі.

А потім було як у казці: чим далі, тим гірше, це, правда, з позицій сьогодення дня, від якого треба наглухо ховати вчорашній день.

У громадянську війну, коли на Україні захиталися настрої між гетьманською булавою і "Капіталом" Маркса, Меркурій Юхримович і Антон Антонович кинулись не до Центральної ради, а до наказного отамана і першого генерального осавула Івана Полтавця-Остряниці, який спирався на козацтво і тільки в ньому вбачав могутність держави, що має плекати націоналізм і мілітаризм. Наказний отаман рішуче виступив проти "старих пасивних іконостасів" із Центральної ради, які бавилися в демократизм, і не крився зі своєю мрією стати гетьманом суверенної соборної великодержавної України в межах хоча б Київської Русі князя Володимира.

"Чим була Україна до цього часу? — звертався Полтавець-Остряниця до своїх однодумців.— Україна була нацією, що складалася з тридцяти мільйонів рабів і жменьки донкіхотів. Отже, щоб вирватись із цього стану, Україна потребує національного диктатора!" І прозоро натякав, що таким диктатором може бути він.

Україна розпорядилася інакше — викинула новонародженого претендента на гетьманство аж у Мюнхен, де він став отаманом ради генеральної старшини і почав хапатися за все, що могло принести хоч сумнівну славу і безсумнівні гроші. У гонитві за ними він ще в 1923 році зв'язався з Гітлером у Німеччині і з Фордом в Америці, обіцяючи йому на Україні "перші концесії на автомобільні поставки і відкриття своїх філій".

Краще було б пристати до самого біса, аніж до цього невиспільного диктатора... Та що було зроблено, того не вирубаєш і сокирою...

Відриваючи од себе минуле, Меркурій Юхримович оглянувся довкола. Скрізь за тинами в золотій задумі цвіли соняшники, до похилених батьківських голів тяглися дитячі, і спокій селянських родин стояв на їхньому доброму цвіті. Завуча взяв жаль за тим часом, коли і в городі його батька цвіли соняшники, а він, малий Меркурій, ще й гадки не мав про політику, що так схожа на людодідку: кого вона тільки не перемелює у своїй пащеці?

От хіба йому хочеться топоти Романишина? Але якщо хтось перший тицьне пальцем на того жовтодзюба, то що тоді подумують про завуча? Тому й треба

розкручувати й розкручувати кола пильності. На них має вистояти твій хиткий човен.

Пересипаючи думки, як пісок у жменях, він підійшов до нового будиночка, де тепер проживав Антон Антонович. Усі хатні двері були відчинені, і він ще з сіней побачив у другій кімнаті напівроздягнену Антоніну Аполлінарівну, яка, звисивши ноги з ліжка, смакувала суніцею.

Вгледівши гостя, господиня сполохано зойкнула і почала рукою прикривати поопадалі груди, біля яких не лежали ні свої, ні чужі діти. Її перса завжди бентежили й хвилювали Меркурія Юхримовича: хоч були вони опалими, та з-під самого низу незвично вививалися вгору, вбиваючи в блузку крихітні пуп'янки сосків.

Меркурій Юхримович миттю опинився біля господині, поклав свою руку на її занепокоєні пальці, що стягували блузку, і замурмотів:

— І нащо ховати таке добро?

— Двері! — аж у сіни пустила звужений погляд, над яким злякано билися вії.

Він прислухався до дверей, а руку низько опустив під блузку, до того вививання, що так дивувало і непокоїло його. Треба ж природі отакечки відрізнити її від іншого жіноцтва.

— Божевільний! Зараз Антон прийде! Відійди! — зашипіла, і насварилась, і усміхнулась перелюбцю наляканими очима, що теж через революції і контрреволюції не зазнали справжнього кохання: не дуже їй, високій дворянці, хотілося виходити за вкороченого Антона, та довелось.

Він одійшов од ліжка, двоячи погляд на двері і на її груди, що задихали неспокоєм.

— А де ж твій?

— На річці. От-от має над'їхати.

— Поки він над'їде... Я двері зачиню.

— Ні, ні, не треба!

— Але чому, Тоню? — благав обличчям і руками і відчував, як від жаги пересихають уста.

Антоніна Аполлінарівна нарешті впоралася з дрібною гудзиків, що заблищали на зеленій блузці, як роса на траві, благально підняла вигнуті вії:

— Меркурію, я більше не хочу гріха.

Меркурій Юхримович невдоволено буркнув:

— Якби в людей були тільки такі гріхи, то всі б дякували Всевишньому.

— Як тобі не соромно при цьому згадувати Всевишнього, — кинула зляканий погляд у куток, де темніли давнього писання образи.

— А любощі ж від кого? Думаєш, від нечистого? — він знову хотів пригорнути її, але жінка вислизнула з його рук, підійшла до вікна, розчинила його.

— Ти щось, Тоню, неможливою стаєш.

— Роки, Меркурію, роки.

— А як потім будемо жалкувати і за цими роками, і, може, за цим днем.

— Іди краще на річку, а я щось приготую вам. У нас є свіжі щільники.

— Найсолодший трунок — твої щільники, — покосував на її груди і вибив посмішку

на жіночих устах, де шерхла рожевість була знизу підведена бляклою жовтизною.

— Меркурію, дорогий, обличчю цю тему.

— За яку ж візьмемося? За політику? — запитав невдоволено.

Жінка озирнулася, зашепотіла:

— Це правда, що зняли їхнього секретаря ЦК?

— Правда.

— І можуть далі піти круги?

— Думаю, так.

І тоді вона гарячково кинула хворобливий блиск очей у куток з образами, кинула руку на лоба, а на підрізаних жовтих щоках її з'явилися лапи рум'янцю.

— Господи, спасибі тобі! Може, нарешті це початок кінця?.. Хай вони в злобі з'їдають один одного, хай почнеться й народовбивство! Тоді прийде і наш час, час вищих сердець!

Від цієї жаги, від цього пароксизму ненависті навіть Меркурію Юхримовичу стало моторошно. Дворянський паростень забувся, що перед ним стояв мужицький син — людина низького серця. Їй, яка й досі жила "голубою концепцією", думається, що вона зроблена з іншої глини. Тільки й усього в тобі, що маєш дворянські немочі й дурман любовців. Бач, вона аж тепер злякалася гріха любові, а народовбивства не злякалась!

Він похмуро вийшов з оселі, за нею мружилась од сонця розімліла річка, на якій кожна очеретинка була охоплена срібним перснем. Над водою проквилев кричав, за водою жалісно попискували кулички, і тиша-тиша над усім світом, що аж не вірилося, як у такому благословенному закутку не розсмокталася задавнена жовч. Та не розсмокталася вона, каменем збилася, очікуючи свого часу. Ох, ця політика!

З-за очеретів виїхала під'їздка* і Меркурій Юхримович почув радісне:

— Га-га-га!

Під'їздка врзалася в проіржавлений пісок, Антоп Антонович зіскочив на берег і обережно вийняв з кишені троє оливкового кольору з темнуватими плямами яєць.

— Це ж чиї, такі пізні? — здивувався Меркурій Юхримович.

— Річкового кричка, отого, що над головою виквилює: "кріія". Це, напевне, друга чи третя кладка.

— І нащо вона тобі?

— Та хай лежить, комусь покажу.

— Ловилось?

— Зараз поласуємо карасиками, дивись, які славні! — Пасикевич нахилився до човна, викинув на пісок карасів.— Кинемо їхнє золото на білу сметанку та й приллємо калганівочкою. Як ти на це дивишся?

— Який же чудило може встояти проти карасів і калганівочки?

— А що в тебе чувати?

— Та чувати.

Меркурій Юхримович розповідає останні новини і запитує, що їм робити з Богданом Романишином: чи одразу ж проявляти пильність, чи хай хтось почне?

Бестіальні очі Пасикевича стали сторч, спалахнули недобрим блиском:

— Ти ще сумніваєшся, що робити! Негайно ж треба дзвонити у всі дзвони — і в нас, і в районі! Бо як хтось задзвонить, то й нас може повернути билем по голові... От і побачимо тепер, хто мерзопакосник, а хто ворог! — насварився кулаком на той берег, з якого долітало жалібне "кріія" річкових крячків. Може, це були ті самі птахи, в яких Пасикевич видрав батьківство.

XI

На вокзалі його стрічає Іван. Не полінувався занести сюди кучері й посмішку, тільки насмішки нема під нею, і це вже погано. Побачивши Богдана, він, наче вітряк, замахав руками й побіг хапати в обійми свою тривогу.

— Як там на купелях було? — чавить друга, посміхається, а за посмішкою чавить печаль.

Ох, Іваночку, ще не бачив, щоб твої чорні закільцьовані золотом очі отак плавали на смутку. Погані, виходить, мої справи, погані. І чого? І за що? Невже за любов до святого, до святинь?

Іван киває кучерями на вокзал:

— Може, підемо в буфет, маслини замовимо? Такі гарні вилежуються там.

І хоч як гірко Богданові на душі, та він мимоволі посміхається на цю мову:

— Не забув торішнього?

— Не забув. І тієї ночі не забув, коли ти з Маргаритою Іванівною пішов. Де тепер наше довгоноге оленятко? Може, й заміж вийшло, може, й дитину має. Заїдемо до неї, колиску поколишемо.

— Тільки не зараз, Іваночку,— згадалися її сльози, її слова: "Трави і, вмираючи, пахнуть..." Трави, трави, трави,— як патефонна пластинка загаркавило в голові. Переборюючи біль, запитав: — Як Ніна?

— Та ніяк надивитись не може на жениха. Читає Сірано де Бержерака, а захоплюється мною. Оце ж у серпні, в день річниці нашої першої зустрічі, думалось одружитись...

— Ти навіть день першої зустрічі записав?

— У пам'яті ношу і шум води, і скрип млинового колеса, і її тодішню зажуру.

— Чого ж зажуру?

— Дівчата раніше за нас відчують, куди вода тече. Напевне, ще в ту першу зустріч обмірювала мою циганську вроду і наперед мала печаль у душі. Їй, може, красень з історичною шаблею снівся, а тут чорний лелека прилетів,— щось невловиме пройшло по його поставі, по обличчю, по ніздрях чималого носа, і він справді став чимось схожий на лелеку.

Богдан притулився до Іванового плеча: яке це щастя, коли біля тебе є ось такий лелека. З таким підеш і на весілля, і в бій... Та чи стріне він і весілля, і бої? Знов тривога облягла мозок і серце.

— Іваночку, чого ж ти мовчиш про мене?

І враз засумував, зітхнув його лелека, неначе в пізню осінь увійшов.

— Кажи, Іване. Все одно нікуди я не подінусь од свого нещастя.

Ці слова струсонули Івана, він болем подивився на друга, болем заговорив:

— А може, й подінешся, бо ж не люди, а Пасикевич і Шинкарук шинкують твоїм життям. А що вони в своєму зробили? Хто вони такі, щоб мати право на суд?

— Тепер, Іваночку, цього не питають. Якесь засліплення найшло... Крім їхніх виступів, може, ще щось було?

Іван похилив кучері донизу.

— Було. Приїжджали з органів...

— З органів? — зовсім потемнів і так затьмарений світ. — І хто ж був?

— Начальник.

— Виходить, поганяй до ями?

— Що ти, Богдане! Коли б до цього йшлося, не розмовляли б з директором та й зі мною.

— А що ж директор? Злякався, як лякаються тепер?

— Ні, наш Боровик хоч і м'яку має вдачу, та горою став за тебе. Він навіть у лірику вкинувся, сказав, що ти тільки-тільки вийшов на калиновий міст життя і поезії. Що ти скажеш на таке?

— Спасибі йому. А що ж начальник?

— Кутив і думав, думав і кутив, і знову — кутив і думав. Немало, видно, гади настрочили на тебе. Скажи, де тільки така мерзота вичервлюється? Зараз тхорів не стріляють, а лебедів — можна. Ось, Богданчику, що я тобі пораджу: їдь зараз додому на мамині харчі.

— А школа як?

— У тебе ще й відпустка не закінчилася. Отож їдь додому, зашийся десь у закуток, хоча б на пасіку до діда Володимира, придивися до природи, а там, гляди, усе й перемелеться.

— Судячи з того, що робиться зараз, на це не схоже, — подумав не так про себе, як про людські трагедії трагедійного року.

— Ні, так довго бути не може! — твердо відказав Іван. — Повзає по світу страшна дурість, але ж ходить і мудрість. І мудрість таки переможе! Їдь, Богдане. Та й мама за тобою он як скучила. Теж переживає, бо чула про виступ Пасикевича в районі.

— Ось де вони гомонять! — до них, вимахуючи потертим портфеликом, майже підбіг захеканий Погрибінський. — Мало не спізнився! З приїздом!

— Спасибі, — Богдан здивовано поглядає на редактора, в якого і тепер великі очі тримають шалену жагу життя.

— То висипайте, Богдане Васильовичу, зі своєї торби всі вірші! — наказує Погрибінський.

— Для чого?

Погрибінський обурюється:

— Як для чого?! Для друку!

— Хто ж їх тепер буде друкувати?

— Ми! Редакція районної газети, а там дійде черга й до столичної преси!

— Коли б не дійшло до мурованої.

— Це до якої? — не зрозумів Погрибінський.

Богдан розказав, хто тепер цікавиться ним і його творчістю.

— Що ж, різне буває зацікавлення,— пробурмотів Погрибінський.— Найбільше Пасикевич закружляв навколо вашого життя?

— Пасикевич.

Погрибінський зосередився, насупився.

— І все одно висипайте, що понаписували. Я сьогодні ж здам до набору! Сьогодні ж!

— Хочете, щоб і вам перепало?

— У мене до різних перепадань звикла спина і нижчеспиння.

Богдан вийняв з валізки зошит і віддав редактору.

— Коли захочете, то виберете собі щось.

— Та виберу ж! І пам'ятайте: "Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись!" Отож без зайвих рефлексій! — Він поклав руки на плечі Богданові, підбадьорюючи стиснув їх і швидко пішов до вокзалу.

— Є ж такий чоловік на світі! — провів редактора поглядом.

* * *

Вже заходило сонце, коли Богдан, шулячись усередині, підійшов до своєї хати. Не такою вона здавалась, як завжди, наче і в неї увійшла тривога. Як і торік, за сусідським двором заскрипів журавель, з відра на траву пролилась вода і сказала землі: жить-жить. Але з цим не погодилася хвіртка і дразливо прорипіла: смерть-смерть. "Цур тобі! — Богдан здригнувся.— Уже забобонним стаю? В такий час і це можливо".

З оселі вийшла мати, глянула на свою дитину.

— Це ти?

— Це я, мамо.— І хоча нема за ним ніякої провини, та, винячись, підходить до неї, охоплює її загрубілі, зазілені руки, що відмиваються тільки взимку.

— Ой Богданочку,— вона припадає головою до його грудей і починає схлипувати.

— Чого ви? — і пригортає матір, і оглядається, щоб люди не побачили її плачу.

"Смерть-смерть",— знову заскрипіла хвіртка.

"Жить-жить",— сказала вода землі.

— Чого ви, мамо?

— Хіба ж я знаю? — Вона витирає очі краєчками хустини, що пахне нагрітим степом, берізкою, полином,— усім отим привіллям, на яке хтось накинув чорні тіш, і під очима матері теж лягли мазки цих тіней.— Як ти змарнів, моя дитино.

— Це минеться, мамо.

Вона бере його за руку, як дитиною брала, і попід призьбою веде до огорожника, де великоокі мальви входять у сон і де знайшов собі відпочинок натруджений джміль. Він має собі відпочинок, а ти?..

Крізь сльози мати заглядає йому в очі, а на устах її тремтять і вмирають

невимовлені слова. Вона щось хоче сказати йому і не може зважитись.

— Кажіть, мамо.

Вона знову бере його за руку, вертаючи в ті роки, коли він тільки спинався на ноженнята. Чи було це? Чи Суло?

— Богданчику, ти знаєш, хто ти мені?

У нього від занепокоєння одразу пересихають губи. Майнула дурна думка: невже він не її сні? Одразу ж, сердячись на себе, відкидає це припущення.

— Син, мамо, син.

— Щастя моє, і надія моя, і все, чим я живу, бо що ж я без тебе?..

— Я пам'ятатиму це, мамо.

Вона пильно глянула на нього сльозами:

— Богданчику, дитино, а ти... не звихнувся тепер?

— Як це?..— злякано поточився назад, не розуміючи її.

— Ой сину...

— Кажіть, мамо, все кажіть.

І вона вже не втирає мовчазних сліз, вони течуть по щоках, падають і нічого-нічого не кажуть землі, бо коли б могли сказати, то й земля, і люди були б іншими.

— Прийшли ж мені, сину, чужі листи, прийшли, як рани на серце.

— Які листи?

— Пишуть, що ти звихнувся... запроданцем став. Хіба ж таке може бути?

Богдан розгублюється перед такою страшною ницістю. Невже комусь мало тих мук, що їх мають матері, народжуючи нас? Невже їм треба, щоб матері ховали нас? Він обома руками охоплює її голову, вицілює мамине обличчя, мамині сльози.

— Я вірю тобі, Богданчику, та поранена я зараз,— шелестять її слова, шелестять її сльози.

— Вірте, мамо. Хоч би що трапилось зі мною, вірте, бо я ваш син і ніколи не стану безбатченком, ніколи! То тільки страшні жорстокосердці могли таке написати вам. Якби навіть усе золото, усі скарби світу кинули мені під самі ноги, то й тоді я не став би чийось послугачем, бо ж думаю не про свою шкуру, не про дрібне, а про щось добре, велике, живу ним, своєю землею живу, своїм сонцем живу, за це ладен і вмерти. Чуєте, мамо?

Вона чула його всією душею, та сказала на те:

— Краще б ти не вчився. За плугом було б легше і тобі, і мені.

— Добрий вечір вам,— заспівав позаду дівочий голос.

Вони оглянулись. Перед ними з козубенькою суниць у руках ніяково стояла Тетянка.

— Добрий вечір, дівочко, добрий вечір, ясочко,— підійшла до неї мати й поцілувала в щоку.

Тетянка побачила материні сльози і по-своєму зрозуміла їх:

— Ви, тіточко, від радості плачете? — І несміливо стрельнула очима на Богдана.

— Від радості, Тетянко.

Богдан не так почув, як відчув Тетянчині слова, пильно глянув на неї, і в сумі його народилась добра приязнь. "Ти в сонця коси позичала, в смеркання очі узяла",— заворушив устами. І невже дівчина щось зрозуміла? Бо зашарілась, поквапилась додому.

"Жить, жить",— знову сказала вода землі.

"А ти ж будеш жити, коли ходять по землі скритовбивці, що й матір убивають?.."

* * *

За стіною гупає друкарня, за вікнами досягають зорі. Вже скоро вони почнуть падати, а поки що падають люди... Ох, не думати б про ці тривоги, та осінніми хмарами налягають вони на серце. Хтось тихенько-тихенько стукав в двері.

— Заходьте!

До кабінету бочком обережненько входить акуратненький, привітненький, середнього зросту, середньої округлості і середніх передбачень Порфирій Зимородок, тільки рот його не можна назвати середнім — він такий широкий, що, здається, перепилює обличчя на дві нерівні частини. Зимородок не дуже вникає в газетярську роботу, зате знає сотні анекдотів, усі районні новини і досконало розбирається, кому що можна розповісти і чого не можна друкувати в районній газеті. Порфирій Григорович тримає в руці щойно відтиснуті шпальти, посміхається персонально Марку Еммануїловичу, а зітхає взагалі. І все стає зрозумілим: щось треба знімати з газети.

— Так ви що радите, Порфирію Григоровичу? — питається Погрибінський.

— Що я раджу? — Зимородок лізе рукою до чуба, назбирує навколо чутливого носа дрібноту зморщок.— Віршики, віршики треба вилущувати,— і вільною рукою робить рух, наче вилущує з стручка горошини.

— А чого?

Зимородок знову зітхає:

— Взагалі, я дивлюсь на твори живих, як на тривогу для живих. Краще б їх друкувати після смерті авторів. Тоді все буде перевірено,— і сам починає підсміюватися над своїм дотепом.

— Весело! — хмуриться Погрибінський.

І сміх одразу ж завмирає на ще не стулених устах Зимородка.

— Та не дуже весело,— погоджується він і заглядає у шпальтину.— А вірші Богдана Романишина веселять вас? Ось послухайте:

Є немало сліпців, що вчепились в приполи біди І кротами спіднизу згризають попов'я... Ти з печатями сонця у світ, моя юність, іди, Сійся в землю зерном, а підводься любов'ю!

— Що ж вас тут лякає: любов чи кроти?

Зимородок хмикає:

— Теж питаннячко! Звичайно, не любов, а тільки гризуни. Вони одразу ж упізнають себе і почнуть писати доноси і на автора, і на редакцію. А взагалі вірші Богдана Романишина треба вилущити.

— Чому?

Зимородок підняв на Погрибінського акуратненькі серпики брів:

— Невже ви нічого не чули?

— Чув, як говорили древні, навети Пасикевича і Шинкарука.

Порфирій Григорович оглядається, перекидає зір через вікно, стишує голос:

— Є безсумнівні дані, що Богдана Романишина не сьогодні-завтра... того.

Погрибінський здригнувся:

— Безсумнівні, кажете?

— На жаль.

— А за що?

— В основному: щоб не був розумним... Це не моя думка, а Костянтина Прокоповича Хворостенка.

— Так він і сказав?

— Так він і сказав.

— Як страшно! — аж заплющив очі Погрибінський і швидко почав одягатись.

— Страшно,— погодився Зимородок.— Куди ж ви поспішаєте?

— У райком до першого.

Обличчя Зимородка стало одним благанням:

— Марку Еммануїловичу, дороженький, чи варто в такий час поспішати? Все воно колись перемелеться, все воно стане на місце...

Погрибінський з серцем обірвав його:

— А ми поки що в куточок, у куточок, щоб наша хата скраю? — І лихий вийшов у піч, де достигали, але ще не падали зорі. Люди випереджали їх...

XII

Засідання бюро райкому затягнулось, і їх викликали з гомінкого, з відлунням, коридора, коли за вікнами на фіалковій стумі стрепенулась вечірня зоря. Якою ж вона незвичною і тривожною була тепер!

Попереду обважнілим осіннім гусаком уперто пішов Антон Антонович Пасикевич, за ним, заплітаючись у власних ногах, ще не перед людьми, а перед порогом шанобливо зігнув себе Меркурій Юхримович; на його обличчі застигло почуття державної відповідальності і самовідданості. А за порогом він розсипав заздалегідь підготовлені посмішки, та вони тут ні в кого не знайшли відгуку, навіть у Хворостенка, який показав очима, де сісти. Позад нього вмовився стривожений Володимир Сергійович, котрий не знав, що робити зі своїми великими руками й бровищами: вони двома йоржками то вдовбувались у переднісся, то кидались урозтіч.

Богдан, сумуючи, забився в куток, звідти йому добре було видно чубату з сивиною голову першого секретаря, який мав інтересне прізвище — Радимич, напевне, від древніх предків — радимичів — пішло воно. Перед Іваном Миколайовичем лежав другий примірник книги пісень, кілька зошитів записів і з сотню взірців вишивок, перемальованих на міліметровий папір. Суд над ними і над Богданом почався словом Пасикевича. Непідкупним зараз було його просмалене обличчя, воно і викруглені очі на ньому вболівали тільки за торжество правди, за торжество ідей, під які звідусіль

підкопуються і вороги, і їхні прихвосні, і непевні людці, і мимовільні пособники ворогів, ті, хто в цей історичний час втратив пильність.

— Я не хочу з усією відповідальністю підкреслити, що Богдан Романишин класовий ворог,— вибив із грудей правдиву оксамитність тембру.— Але всі його вчинки повинні насторожити пас, бо тепер хто не з нами, той проти пас. І що таке на сьогоднішній день етнографічна старовина?! — націлився пальцем на пісні, але одразу ж одсмикнув руку: ще хтось подумає, що він тицьнув на секретаря райкому.— Етнографічна старовина — це той ґрунт і підґрунтя, на якому виростали різні націоналісти. Це по-перше. А по-друге, від кого Богдан Романишин записує пісні? Від усіх зустрічним, навіть від якихось сумнівних співаків, що жебраками ходять з двору з двір.

— Ще треба узнати, з яким вони репертуаром ходять! — кинув Хворостенко.— І чи мислимо в наш час всяких перемог і культурних звершень ходити з якимись неперевіреними піснями по дворах? Так діють, очевидно, тільки духовні контрабандисти! — Він вивчаюче подивився на першого секретаря, якого ще не встиг розкусити, і щось записав у блокнот.

— Так-так-так! — по-качиному погодився Меркурій Юхримович, схиляючи сірувату голову перед мудрістю Хворостенка.— Богдан Романишин навіть платив сумнівним співакам, та й за старі вишивки декому гатив відповідні суми.

— Чиїми грішми розплачувався Романишин? — запитав перший секретар у Володимира Сергійовича.

— Власними. На це в нього, Іване Миколайовичу, навіть відпускні пішли,— відповів директор.

— Продовжуйте,— звернувся Іван Миколайович до Пасикевича і почав перегортати зошити.

— І третій гріх нашого теперішнього чи, може, колишнього колеги,— Пасикевич повернув круглу голову вбік, на мить зупинив погляд на блідому обличчі Богдана,— втрата класової пильності, а звідси і протягування ворожого світогляду.

— Розігнались ми! Ох і розігнались,— не витримав Погрибінський, та Хворостенко пропик його холодною зеленню очей і закликав до порядку.

— Чого ж розігнались? — здивовано настовбурчив рогач вусів Пасикевич, а далі глумлива посмішка викривилась на його устах.— Я відповідаю за свої слова, і перед своєю совістю, і перед пресою. А чи відомо вам, що навіть на відкритому уроці Богдан Романишин поміщицького письменника назвав народним письменником? Я хотів поправити молодого колегу, але зустрів шалений опір з боку директора школи і його оточення, що теж перебуває в полоні ворожих концепцій.

— За чим же ви дивитесь? — запитав Іван Миколайович у нового завідувача райнаросвіти.

Той, як школяр, розгублено підхопився з місця, почервонів:

— Пробачте, не догледіли, не перевірили! Я нещодавно прийняв справи, але завтра ж візьмемося пересівати на решеті й ситі.

Володимир Сергійович зітхнув, йоржі його брів ударили в перенісся й опустились

на беззахисні джерельця очей.

А Меркурій Юхримович аж підріс, він уже побачив себе в тому кабінеті, де на дверях висіла табличка: "Директор". Це був би непоганий і цілком заслужений ралець йому. Тоді він перетягне до себе й Пасикевича — все ближче буде ходити до дивовижних і звабливих грудей його дворянки. Антон би по рибку, а він — до жінки. Може, недарма сьогодні снилося, що в його домі вчили варили та пекли, їли та пили... Знайшов час і місце дукати про любові й сні! І він уже з перебільшеною увагою прислухається до останніх слів Пасикевича. А що ж сказати самому, щоб звернути на себе увагу? Це так потрібно тепер, коли вирішується доля директорського стільця. Зараз він навіть і не подумав про Романишина. Що ж увинути хитро, мудро і недорогоим коштом, як писав отой письменник, якого Пасикевич називає поміщицьким, а Романишин — народним?

— Прошу вас,— звертається до нього перший секретар, і Меркурій Юхримович дарує йому найвідданішу посмішку, а потім на його плескату обличчі гортаються жалі, занепокоєння і рішучість, він закріплює її й починає говорити:

— Мені дуже шкода голови Богдана Романишина, що повернулася не в той бік. Наш молодий колега багато чого міг би зробити з наших позицій, якби не скотився на інші, бо він дуже розумний чоловік.

Богдан уловлює всю потаємну гидомирність цього іудиного вихваляння, а Хворостенко зразу ж ловиться на гачок, насочується гнівом. Він кулаком громить стіл і підводить над ним розпашілу сітку ластовиння:

— А нам не треба дуже розумних! Нам треба звичайну середню людину, середню! З нею ми спокійно пройдемо по буднях і спокійно підіймемось на осяйні вершини. А з розумними був клопіт у минулому, є тепер, буде й у майбутньому.

Богдан слухав Хворостенка, як у поганому сні. І тільки тепер його стиснула дика холоднеча. І не так лячно було за себе, хоча й себе було жаль... Страшно стало за розум країни, до якого можуть підібратись і знівечити примітивісти типу Хворостенка.

І тоді не витримав Погрибінський:

— П'яниці за вечірнім столом кажуть: "Прощавай, розум, до ранку". А Хворостенку розум заважає і вдень. Видко, не по його плечах тягар.

Хворостенко скипів, хотів щось відрізати, та його попередив розгонистий схвальний сміх, він ошелешив Хворостенка і зім'яв вагомисть виступу Меркурія Юхримовича. Завуч сяк-так закінчив своє слово, погодився із завідувачем райнаросвіти, що кадри їхньої школи треба пересіяти на решеті, ситі й навіть пропустити через густий цідильник.

— А що скаже товариш Романишин?

Богдан підвівся, і чи то йому здалося, чи так було насправді, він у очах секретаря побачив співчуття. Але як тоді зрозуміти його репліку завідувачу райнаросвіти?

— Не тяжко ввійти в підозру, тяжко вийти з неї,— почав він зовсім тихо, бо в душі його й досі ходив противний дроз, закинутий словами Хворостенка.— В дитинстві мене лякали смаленим вовком. У дитинстві я не побачив його, тепер бачу, даруйте на слові,

в образі Антона Антоновича Пасикевича і Меркурія Юхримовича Шинкарука. Не знаю, коли вони навчилися обмовляти людей. Я не маю такого досвіду, мені важко захистити себе від усіх їхніх наклепів і демагогії. Та й чи варто, зрештою, захищатись, коли і я, і моя невелика праця перед вами. Усе на очах! А от захистити щось значно більше за себе — неодмінно треба. Мої обвинувачі за всяку ціну хочуть і автора "Енеїди", й інших високошанованих народом письменників віддати поміщикам, пісні — націоналістам, а співців — контрабандистам. А що ж ви, обвинувачі, думаєте залишити людям? Чого вам так хочеться розграбувати духовні скарби народу? Чого вам неодмінно хочеться применшити і слово, і людину, принизити її гідність і навіть зчавити розум? Не високі ідеї, а мізерні розрахунки розсілись по ваших мізках та й колобродять життям. А воно на те й життя, щоб людиною бути, а не середньою арифметичною цифрою. Оце й усе, що я можу сказати.

Він сів, чуючи, як спалахи рум'янців розривають йому щоки, хоч руками притримуй їх.

Тоді підвівся Іван Миколайович.

— Товариші, я думаю, питання ясне, хоча багато було навколо нього напущено туману. Ви, Антоне Антоновичу,— звернувся до Пасикевича,— колись були попівським управителем і кінськими копитами нівечили селянське полотно. А тепер ви копитами підозри нівечите селянського сина. У вас ще мало було часу на роздуми і каяття?

Пасикевича зсудомило, полум'я охопило його мозок, а по щоках потекла сірість того невибіленого полотна, яке нівечив він. А що, як дізнаються і про його діяльність у громадянську війну? Тоді це полотно обвине його в домовині. Боже, рятуй мене! Боже!..

— Іване Миколайовичу, я давно покаявся,— благально потягнувся угору.— Але пильність на даному етапі...

— Пильність і наклепи — це, як говорять в одному місті, дві великі різниці... Що ж, товариші, ми, очевидно, молодого, працьовитого педагога підтримаємо, а його занадто пильних опікунів, що закидали нас духовним порожняком, стримаємо. На цьому будемо кінчати. Від себе особисто я хочу привітати Богдана Романишина: хороші, душевні вірші він умістив у нашій газеті,— і посміхнувся Богданові.— Росте хлопець!

Усі підвелися, а Погрибінський, тріумфуючи, розгонисто підійшов до Богдана, розцілував його і паче з докором ущипнув:

— А хто не вірив у сили районної преси?

— Спасибі, Марку Еммануїловичу.

— Спасибі не відбудете: нові вірші подавайте,— не випускає Богдана з своїх ручищ молотобійця.

— Яке зворушливе єднання,— зашипів позаду Хворостенко.— Не радійте зарання. Не перепало сьогодні — завтра перепаде.

— Поки мені перепаде, я згадаю вас незлим тихим словом у газеті,— безтурботно відповів Погрибінський.

У коридорі, коли Пасикевич уже вискочив на вулицю, до Богдана скрався Меркурій Юхримович, вчепився рукою в його плече, вичавив на обличчі винувано-радісну

посмішку, тільки не міг оволодіти очима — вони все кидалися врозтіч.

— Богдане Васильовичу, дороженький, повірте мені, я дуже і дуже радий, що все воно так закінчилося,— він озирнувся.— Я трохи винен перед вами, бо Пасикевич увесь час збивав з пуття. Але більше не зіб'є! — І насварився пальцем услід Пасикевичу, і зітхнув, що не збувся сон, у якому все варили і пекли, їли і пили.— Я, Богдане Васильовичу, за мир. А коли ви грішите на мене, то хоч за компроміс.

Богдан мовчки струсив його руку з плеча і пішов з коридора. На вулиці від ліхтаря одділилася постать Івана.

— Де ти взявся?! — здивовано кинувся до нього Богдан.

Іван зітхнув:

— Та прийшов сюди підпирати стовпа, а то ще впаде комусь на голову.

— І довго ти підпирав?

— Увесь вечір, уже й міліції встиг сподобатись,— він обняв друга, неждано закліпав очима й провів вказівним пальцем по них.

— Іваночку, що з тобою?

— Та ну тебе к бісу,— махнув рукою.— Його тут вихваляють, а я мало душі не позбувся. Ось зараз почну її видобувати з п'ят,— він пригнувся, неначе справді хотів щось дістати з черевиків чи п'ят, а в його очах засвітилася волога радість.

— Лелеко мій! — притулився до рамена друга.

— Після всіх страхів у мені голодний вовк оселився.

— Як це?

— По-вовчому захотілося їсти... Що ж ти, бідолашний, виніс із цього вечора? Одні тривоги?

— І науку!

— Інтересно.

— Я завжди думав, що на клячах злоби далеко не заїдеш. Згризе злоба людину, мов гусінь качан капусти, виздыхають клячі, та й усе.

Іван посміхнувся:

— Чи ти не думаєш про коня святого Юрія?

Богдан спохмурнів — згадав оту кулю, що примостилася в гнізді перепілки.

— Коли б нам усім не довелося думати і про коня, і про спис Юрія, щоб чавити змія.

Іван обірвав його:

— Не треба такої сумної. І невже тебе сьогодні похвалили за вірші?

— А чого тебе це дивує?

— До них можна було он як чіплятися.

— Іваночку, я ж їх писав, щоб люди думали, а не чіплялися.

— Будемо думати, що ти народився в сорочці. Не бачив, як щойно чкурнули Пасикевич і Шинкарук?

— Не мав такої щасливої нагоди.

— Потягли хвости, як шолудиві пси. Що в них тільки в споді каламутиться? Десь я чув: коли озеро стає болотом — тяжко, а коли людина, то страшно,— і, поморщивши

лоба, ввійшов у давнину літописів, які знав, наче вірші: — "Чого нищимо Руську землю, самі між собою живучи в незгоді? Половці ж розносять нашу землю і раді, що між нами досі ще війни". Ох, ці половці перехідного періоду! Та поразить господь мечем своїм тяжким, і великим, і міцним левіафана, змія, що прямо біжить, і левіафана, змія, що вививається...

— А це звідки? Ісайя?

— Він, мудрий і передбачливий. А як же нам притьмом додому добратися?

— Добрий вечір вам! — проспівав знайомий голос.

Вчителі оглянулись. До них підійшла розпашіла від щастя Олена Метелиця, за нею йшов ставний високочолий військовий, тримаючи поперед себе перев'язану руку, на кітелі його красувався орден Червоного Прапора.

— Це мамин брат, наймолодший,— зажебоніла Оленка.— Щойно з Іспанії повернувся, фашистів бив! Там і поранили його...

— Годі, Оленко, годі! — аж смикнув дівчину за рукав і вибачливо поглянув на вчителів: — Кого не побачить, мою біографію розкаже, а тієї біографії — одна краплина.

Коли вони відійшли, Богдан сказав:

— От і зустріли людину, яка була на коні святого Юрія і чавила змія чи сучасних левіафанів.

— Яке гарне і вольове обличчя в цього вояки,— задумався Іван...

У село вони приїхали вночі, коли вже зачиналися хвіртки за дівчатами, а парубки заносили їхні поцілунки в пропахлі яблуками вулиці й оселі.

— Осінні ночі любовців і треті півні на раменах ранку,— забурмотів сам до себе Богдан, почувачи, як з нього, паче друга шкура, сповзають болі цих днів.

Іван посміхнувся, поглянув у той бік, де стугонів млин.

— А знаєш, осінні ночі любовців не поступляться перед весняними.

— Тобі це видніше.

— Підемо, Богдане, до млина?

— Чого?

— Розбудимо Ніну, зготуємо на лузі якесь вариво, бо в мене вовк уже кишки догризає.

— А не перепаде нам від твого кохання?

— Побачиш, як вона зрадіє. До чого лише не звикне дівчина: навіть до мого носа. От тільки до рук ніяк не привикне: сказала, що битиме їх до самого весілля.

— А я й не знав, чого в тебе підпухають руки.

— Осінні ночі любовців і треті півні на раменах ранку,— повторив Іван.— Коли ж прийдуть і твої ночі? Коли й тобі за весняним туманом засиніють фіалки очей? Чом не поезія?

— Ох,— тільки зітхнув Богдан.

— Не подобаються фіалки очей? Тоді перейдемо на іншу квітку,— він підштовхнув Богдана і сказав сам собі: — От ми й знову разом! Отак би й завжди! А як працювати

вже хочеться!

— А їсти?

— Такий маю ненажер, що з'їв би їжака з голками.

Із темряви виріс млин, а під темряву, розкришуючи зорі, падала вода, і сердилась на когось, і жалілась комусь, що немає спочину ні вдень ні вночі. Іван греблею побіг до млина, а його побратим зупиняйся біля колеса, воно обдало бризками, шумовинням і шумом, що так втихомирювали серце і якимсь дивом переносили чи в казку, чи в дитинство. А Іван уже по-зłodійськи стукав у двері, і на цей стукіт обіззався напoлoханий гoлoс:

— Хто там?

— Це ми присурганились. Так скучили за вами, що ніяк не могли обминути млин.

— А як з Богданом?

— Усе гаразд! Спочатку чихвостили, потім хвалили, а скоро й величати почнуть. Діалектика! Богдане, чапай сюди, попадаємо на коліна перед царівною водяної стихії.

Відчинилися двері, і, кутаючись у хустку, з кімнати вийшла осміхнена дівчина.

— Вже скоро й ночі не буде, вже Віз до води опустився,— поглянула на зоряну карту. Від дівчини віяло теплим сном, плакун-травою, свіжим борошном і сумом річки, що входить в осінь.

— Ніно Павлівно, а ми так хочемо їсти! — заскиглив Іван.

— Не вечеряли, бідненькі?

— І не обідали.

— Що ж вам зготувати?

— Всього, що є, по макітерці, а хліб не крайте — цілий з'їмо.

— Так ви більше з'їдаєте, ніж заробляєте? — засміялася дівчина.

— Та ні, зводимо кінці з кінцями: вистачає і на перше, і на друге. А як буде в мене жінка-мельниківна, то й на хліб вистачить.

— Безсовісний! — сказала точнісінько так, як говорять сільські дівчата, а в глибині голосу пробила щасна жіночість.— Розпалюйте на старому згарищі багаття, затагануємо зараз. Вам зготувати гречаний чи пшоняний куліш?

— І гречаний, і пшоняний, а третій — з ячменю.

— Бідна ж моя голівонька! — жажнулася дівчина.— Як пізно визнаєш, хто до тебе топче стежку. Ось вам казанок, наберіть води, тільки жабу не спіймайте.

— Тепер мені і жаба — навар!

— Богдане Васильовичу, як вам подобається такий Гаргантюа?

— Найкращий у світі, найкращий!

Незабаром вони втрюх сиділи біля багаття. Іван, захопивши господарювання, орудував варехою і все вибирав хвилину, щоб щось шепнути дівчині на вухо. Та начебто відгетькувалася од нього і тримала на устах і в погляді то посмішку, то насмішку, то любов, то все разом.

І тоскно, тоскно стало Богданові, дивлячись на їхнє щастя. На нього враз нестримано налетів минулий рік, ударив у золоті дзвони соняшників, осінньою тугою

озвалися торішні ліси й покликали до себе. Невже він не може навіть подивитися на неї? Коли не для любові, то для болю чи забуття, без них теж не прожити...

На вогник під'їхала машина з сіном. Шофер вискочив з кабіни й запитав:

— Ви часом не скажете, як добратися до Звенигородки?

— Це треба виїхати на шосе, а потім...— почала пояснювати Ніна Павлівна.

— Я вас виведу на шлях,— підвівся Богдан і пішов до кабіни.

— Богдане, а як назад? — озвався Іван.— Це ж далеко.

— Я завтра-післязавтра повернусь,— і вскочив у кабіну.

— Божевільний! — розгубився Іван.

— А може, поет? — поправила дівчина.

— Напевне, так,— чогось зітхнув Іван.

* * *

У місячній повені і в марищі тіней утопилися ліси. Передосінній сум тече по тихих стовбурах і затікає жовтизною у листя, міддю в жолуддя, огнем у горобину. І гіркістю горобини, і вогкістю грибовищ, і терпкістю хвої, і бродінням опалого листу пахне тепер лісова земля, що в доброму напівсні вибиває з-під кореня то боровика, то красноголовця, то рижика, то бабку — хай побавляться дрібнята під місяцем, бо під сонцем люди не дадуть.

Затопленим лісом іде, поспішає Богдан і не знає, де б'ється його серце — чи в грудях, чи попереду в деревах. Дурило воно його раніше, дурить і тепер. Іноді здавалось, що хтось іде попереду — виразно чулась жіноча хода — чи не Яринина? Він кидався у тіні, у місячні стовпи, а кроки стихали чи озивалися збоку. То, напевне, були кроки осені, чи луни, чи печалі його.

Припізнівся він, припізнівся. Напевне, в лісництві вже й спати полягали. І чого він, дурний, так поспішає, ніби там очікують його? І що він скаже, коли побачить її?

От і перехрестя доріг. За ним неждано, як цвіт папороті, блиснув вогник, згас і знову блиснув. І Богдан завагався: іти чи не йти на той цвіт папороті, що тривожиться біля оселі лісника. Може, повернути назад, переночувати в Олесиній хаті та й до школи, до цвіту дитячих очей, до пісень, до того дзвоника, який щоразу заносить трепет у душу. Але як треба, щоб тобі подзвонювало миле дівоче чи жіноче слово, її сміх, її сережки, її підківки. Давно-давно дзвонили вони та й занесли свій дзвін у далекі ліси.

Скрадаючись поміж дерева, він бачить, що біля вогника пореається темна жіноча постать. Вона підвелася над таганком, і Богдан пізнав ту бабусю, на обличчі якої стояв, цілий вік. Стара, мов чаклунка, помішала в казані якесь вариво, підвела голову до лісу, над яким саме прошелестіли перелітні птахи, щось згадала і тихо-тихо заскрипіла-заспівала їм:

Та налетіли гуси з далекого краю,
Замутили воду в тихому Дунаї.

— Бабусю, ви ще співаєте? — несподівано біля хати озвався-зadzвенів голос Ярини. Він би цей дзвоник і в людському морі впізнав.

А ось і Ярина вийшла з темряви, як доля його, як скорб його. І Богдан сторопів,

вкляк на місці од несподіванки, од її голосу, од тієї хустини, що вже по-жіночому лежала на її косах, од тихої передосінньої посмішки. Теж, повиє, має свої осінні дні, свою журбу. І тільки тепер Богдан зрозумів, що вже минулася, наче й не була їхня весна.

— Та вже не співаю, а мугикаю, донечко. Забрали літа і здоров'я, і голос. А колись утішались ним і ліси, і люди, і худібка.

— Худібка? — посміхнулась Ярина.

— Авжеж, бо ми не росли біля книжок, а тільки побіля чужої худібки. Таки їдеш уранці?

— Їду, бабусю.

— Всі тепер у науку їдуть та йдуть. А де ж Данило?

— Зараз прийде,— підкинула в багаття хмизу, задумалась над своїм. І враз стрепенулись її брови, тіні гойднулися на обличчі. Ярина сполохано повернула голову до лісу.

— Чого ти, донечко, наполохалась? — лагідно спитала її бабуся і теж поглянула на ліс.

— Мені здається, що хтось дивиться на нас.

— Коли й дивиться, то тільки на тебе,— розважливо сказала стара.— Бо ти така, як із колядки вийшла — і з богом за один стіл можеш сісти.

— Ой не хваліть, бабусю,— засоромилась молодиця і знову крадькома подивилася туди, де стояв Богдан.

А йому і в думці страшно було назвати її молодницею. І дивився він на неї, і журился, і надивитися не міг, і журбу відірвати не міг.

Не дочекавшись Данила, Ярина і бабуся подалися до хати, а він, ломлячи себе, чавлячи болі, наосліп пішов од вогника, од любові, од цвіту папороті, що зацвів не для нього, бо не міг комусь замутити цей тихий вечір чи життя, як замутили дикі гуси воду в тихому Дунаї...

* П і д' ї з д к а — невеликий човен.

Частина третя

I

Ячать паровози, ячать паровози!.. В страждання, в страждання, в страждання спішать поїзди...

Тепер поїзди ще більш беззахисні, ніж люди, бо від своєї залізної долі — дороги — можуть піти лише в небуття. І в трагедійнім передчутті ячать паровози, мов чорні лебеді.

Ось знову село. Воно з пагорбів будь-як розбігається в зелені левади, в срібні наколихування верб, у сиву задуму достиглого жита. Житечко-жито, хто ж тебе косити буде? Пішли твої косарі на війну, і тільки з-за обр'їв страшний косар смерті дає знати про себе. Як широко розмахнувся він, як високо підняв лапища вогнів, як під корінь веде свій укіс. Під корінь!

Спереду заячав поранений паровоз. Перекреслюючи хати, левади, шумовиння

верб, сиву задуму жита, поволі-поволі проходить з червоними хрестами ешелон. За всіма своїми вікнами він проносить перев'язані руки, перев'язані рамена, перев'язані голови і неперев'язані страждання.

Болючим поглядом Богдан проводить санітарний ешелон і неждано скрикує: в останньому вагоні біля відкритого вікна бачить засмучену Оленку. І дівчина впізнала його, зойкнула, наче і її поранили, підняла пілотку, махнула нею і зникла, як сон, як марево, тільки за колесами ешелону ще здригалися похилені жита.

— Знайома? — безцеремонно штовхнув його під бік старший сержант Северин Фіненко.

— Знайома.

— Гарненька, ох, і гарненька! З такою б під місяцем постояти.

— Зараз цього тільки й бракує,— похнюпився Богдан.

— А хіба що? Війна війною, а молодість — раз на віку. Хто ж вона — сестра чи фельдшер?

— Не знаю. Її ще в тридцять восьмому році забрав до себе рідний дядько. Він тоді був старшим лейтенантом.— І на якусь хвилю до Богдана повернувся той мирний день, коли на нього з трьох стін глянули дивовижні рушники, коли невдоволено, як старий дід, заскрипів ткацький верстат, коли на порозі з кошиком грибів з'явилося веселороте дівчисько, що тримало в усій поставі передчуття любові. Чи повернеться вона і він до того споришевого дворика, до тієї сумирної блакиті неба, що зі своїх верстатів скидає вибілені хмари? Це було тоді звичним, щоденщиною, яку майже не помічав, а тепер це стало недосяжністю, за якою щемить і щемить серце, і гортає сторінки, що минули, і заглядає у ті, що зараз пишуться вогнем. Він уже наближається до них, але як стріне їх?

Тривога невідомості весь час давала знати про себе. Ти вмів розповідати на уроках про подвиги інших, про героїзм, про смерть, а як сам віч-на-віч зустрінеш те, що повинен зустріти солдат? Не скаменять тебе очниці смерті, не прищулишся, не вклякнеш од них?.. І хоча він вірив, що достойно зустріне і битви, і випробування, однаке тривога все одно не залишала його. Легше було сержанту Фіненкові, бо він на Халхин-Голі ломив ребра костомасі і мав свої погляди на війну: "Там треба не лякатися, а вбивати, щоб тебе не вбили". "Найкраще воювати ситому, а робити перебіжки — голодному", "В бою тримайся ближче до командира, а на відпочинку — до кухаря", "Спостережний пункт — це не рідний дядько, а обоз — кума".

Спочатку Богдан з недовірою прислухався до таких сентенцій сержанта, а потім зрозумів: бувалий солдат підбадьорював ними бійців, які ще не нюхали пороху.

Знову заячав паровоз і, оминувши золоте малювання соняшників, зупинився на забутому полустанку. На крихітному, оточеному житом пероні було тільки двійко білоголових дітей — видно, брат і сестра, біля їхніх босих ніг стояв круглий кошик з першими черешнями.

— Беріть, дядю, черешні,— звернувся хлопчак до Богдана.

— Сип у пілотку. Де ж ви рвали їх?

— У лісі. У нас їх рясно-рясно зародило,— довірливо сказала дівчинка, що вже тримала степовий смуток в очах.

Богдан вийняв гаманець.

— Не треба, дядю,— попрохала дівчинка.— Ми ще нарвемо. Ми тепер тільки для вас, солдатів, рвемо.

— Спасибі, донечко,— почав нишпорити по кишенях, щоб знайти якийсь подарунок, але нічого не знайшов.

— Нічого не треба, дядю,— повторила своє дівчинка.— Їжте на здоров'я.

А в цей час залунала команда:

— По вагонах! По вагонах!

На пероні з'явився старший лейтенант — їхній командир батальйону, він хмурих чорні стрілчасті брови і теж нетерпляче вигукував одне:

— По вагонах! По вагонах!

На пероні залишилися тільки брат і сестричка з черешнями. Вони все зривалися підбігти до поїзда, але побоювалися суворого погляду старшого лейтенанта.

— Які тут гарні й смачні черешні,— сказав Фіненко, зиркнув на дітей і стишив голос: — Не знаю, чого нам паритись у вагонах? Скоро ж не поїдемо, бо попереду розбита дорога.— Раптом він затих, усією кряжистою постаттю потягнувся до поля.

— Що там?! — занепокоїлись бійці, кинулись до широкого отвору.

— Здається, "рама" летить.

Бійці притихли, і всі очі скинулись туди, де на розімлілих хвилях юги погойдувався обрій, звідки нарастав уже знайомий, з хворобливим присвистом гул німецького двофюзеляжного розвідника. Ось і він з'явився — виніс чорну драбину смерті. По ній вдарили спарені зенітні кулемети. Але розвідник нахабно, не кваплячись, пролетів над ешеленом, розвернувся і поволі почав утискати в хмарину свою чорну раму.

— Тепер, братці, чекай біди — полетів за нею, гад,— нахмурився Фіненко.

Біля колії знову з'явився занепокоєний комбат, наказуючи нікому не покидати вагонів.

— Якийсь один сучий син утік, а всіх тримають, наче телят на прив'язі.

— Припинити розмови!

І стихло у вагонах, тільки ледь-ледь докочувалась до них жалоба достиглого жита, з якого війна вже повиганяла птахів. Але ось на пероні, неначе пташата, стрепенулися білоголові діти, приклали долоні до очей, застигли. Потім дівчинка смикнула братика за сорочку, щось сказала, та він одгетькнувся від неї вільною рукою.

Розгойдуючи, нагнітаючи шум, у небі з'явилися два літаки. З платформи ешелону задудніли спарені кулемети. Не маневруючи, "юнкерси" вдарили з бортових гармат, затріщало розщеплене дерево, в якомусь вагоні сплеснув пронизливий зойк. А "юнкерси", розвернувшись, уже нависли над ешеленом жовтими животами, і від них, наче неохоче перевертаючись, почали відриватися бомби.

Вибухи підняли чорні стовбури землі, шалено кинули в вагони сплески диму й вогню, і застогнало, ламаючись, рвучись, вояцьке тіло. З палаючих вагонів почали

вискакувати охоплені вогнем бійці і припадати до землі, до обвугленого жита. Бігли з ношами і без нош санітари, і вже на їхніх руках по краплині стікало недожите життя. Ось санітари пронесли старшого лейтенанта, який так слідкував, щоб його бійці не вийшли з вагонів, і пішли пероном, топчучи розсипані черешні. А де ж діти? Їх піде не було, тільки їхні черешні на кров чавили солдатські чоботи та біля самого станційного дзвона лежав перевернутий кошик.

* * *

Вранці прибули машини, і солдати кинулись до ставу, над яким оплакували когось похилені верби. Затріщало, бризнуло росю гілля, і ним бійці почали маскувати машини. Коли вже дана була команда рушати, Богдан побачив, як з бічної пристанційної вулички до них поспішали знайомі братик і сестричка. Оброшені по пояс, вони несли вже інший кошик з черешнями. Почувши, що машини загули, діти стрепенулись і щодуху кинулись до них.

— Візьміть ягід на дорогу! Візьміть! — закричав хлопчак.

Та було вже пізно — машини рушили на захід. А за ними ще якийсь час бігло білоголове, мов кульбаба, хлопчєня, і на курну дорогу з повного кошика розсипались черешні. Потім розгублене, знічене дитя зупинилось посеред дороги, поставило кошик біля ніг і почало махати рукою. Бійці відповіли йому дружнім вітанням.

— Чиї вони, такі сердечні?

— Напевне, вже спровадили батька на війну.

— Вона не дасть засидітись.

І знову дорога, і знову сиві жита, і золота печаль соняшників, і зажурені лелеки на лугах, і перші безшибні станції, і рев худоби на узбіччях, і плач дітей на скрипучих біженських возах, і зловісне шугання кошавих месерів у небі. Вже кілька разів доводилося розбігатися від них, чаїтися у житах, у соняшниках і під старими вузлатими липами.

І знову мчали на той захід, що перемелював життя.

В стражданнях, у муках народжується людина. То коли ж порозумнішає людство, щоб не виносити життя на чорні ринки і бойні, щоб не в муках проходив скороминучий вік людини. Бо що він? Не встигнеш надивитися на сонце, а вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах... А як там його вечірня зоря? Теж, певно, провела мужа на війну та й скніє в печалі, як осіннє дерево, та припадає до колиски дитяти, як до останньої надії. Аж страшно подумати, що оте дитинча, з яким він ходив до школи, вже має дитину. А що ти маєш у житті? Ні любові, ні натяку на неї, тільки неспокій, ширяння думок, що лягають на папір, та смуток за нею, та невгасиму довіру до світу, з якої не одне, більш практичне, насміхається нишком... І як він зі своєю м'якістю зустрине те, що повинен зустріти солдат? Невсипуща тривога знову тінню перекреслювала його шляхи, його думки.

Закривавлене сонце вже спускалось у передвечір'я, коли вони в чистому полі догнали на кінній тязі артдивізіон. Утомлені, змилені коні, до дзвону натягуючи посторонки, важко підіймали на пагорб тупоморді гармати гаубиці.

- Дайте перепочинок коням! — загукали з машин гармашам.
- Наказ! Поспішаємо! — суворо відповіли ті.
- Ви б краще вночі поспішали!
- Наказ!

Машини, вимолочуючи ниву, обминули гармашів, покуріли до лісу. А в цей час позаду почав вивірчуватися гул. Два месери, проколовши небо, винесли з блакиті свою хижу кощавість і, збільшуючись, пішли в круте пікірування. Гармаші, пригнувшись, вдарили по конях, і ті, гублячи піну, помчали до лісу. Але вже було пізно. По житах хрестами майнули тіні літаків, а на самих літаках залихоманились сполохи, і дві смертоносні траси, схрещуючись, градом вдарили по гарматах, смертю — в тих, хто був коло гармат. Ще раз на бриючому польоті пройшли "месершміти", і застогнало поле, застогнали люди, заіржали, заплакали коні, не розуміючи, що робиться над ними, що робиться з ними. На їхніх збільшених очах вибивалися сльози.

Тепер бійці єдиний порятунок знаходили на грудях землі, а нерозумні, навіть смертельно поранені, коні поривалися вгору, до неба, до сонця, що, як поранений борець, стояло вже на призахідних костурах.

— Отак і вчимося воювати. Але як навчимося, горе вам буде! — кулаком насварився Фіненко на захід, де зникали чорні, неначе обвуглені, хрести "месершмітів".

II

Смерканням, прямо з форсованого маршу, вони влилися у стрілецьку дивізію, що, стікаючи кров'ю, сьомий день вела уперті бої. Нетривка, без другого ешелону лінія оборони тягнулася нескошеними лугами, місцями наближалася до вигинів сонної річки й впиралась у приземкуватий низинний ліс.

Вже тричі бійці стрічали ворога в своїх окопах, підривали його і себе гранатами, глушили прикладами, ломили руками, але не покинули позицій. Правда, була й тут своя трагедійна хвилина, коли здригнувся правий фланг, що входив у діброву. Звідси, з тилу, по ньому вдарили німецькі, переодягнені в нашу форму парашутисти. І над прихопленою туманцем лукою завис страшний крик розпуки:

— Оточують, братці! Ми в оточенні!

Не так з окопів, як з гнізд, де, відірваний од своїх, борець завжди гостро відчуває самотність, зірвалися солдати, деякі мимоволі підхопили крик боягуза і очманіло кинулись із луку в жита. І тут перед ними неждано виросла висока в генеральській формі постать командира дивізії. Він, стоячи посеред зрошеної ниви, не обурювався, не кричав, не хапався за зброю, а тільки посміхався. І ця привабливо здивована посмішка зупинила бійців, повинила збаламучені голови.

— Не туди, солдати, біжіте — парашутисти на узліссі,— спокійно показав рукою генерал на прихоплений туманцем низькоділ, звідки озивалися ворожі автомати.

Бійці з вдячністю підвели на нього погляди і кинулись до узлісся.

Про генерала Чумака і його усмішку ходили легенди. В громадянську війну він був кіннотником, пролетів на коні мало не всі шляхи України, і шабля в його молодих руках була страшна, мов блискавка. І він був страшним у шалі битв. І що найдивовижніше —

влітаючи, врубуючись у ворожі ескадрони, теж посміхався, але ця, уже шайтанська посмішка жахом проймала ворогів, і він проходив крізь них, як бог перемоги.

Навіть у тридцять сьомому році, переступивши поріг камери, він зітхнув, але не згубив своєї привабливої, трохи соромливої посмішки. Вчорашні військові — сьогоднішні арештанти, які вже й забули, коли бачили осміхнені обличчя, незрозуміло поглянули на нього: чи не збожеволів у нещасті чоловік?

— Чого так утупились? — здивувався Чумак. — Чудо якесь побачили?

— А ти чого посміхаєшся?

— Такий бісів характер маю. Хто тут старший?

— Я! — обізвався змучений безнадійними думами і стражданнями вив'ялений бородань.

— Звання?

— Полковник.

— У майбутньому — генерал, — приязно подав йому руку з перехрестями шрамів. — Як ви товаришу полковник, проводите тут заняття?

— Заняття?! У камері?! — витріщився полковник. — Та хто ти такий?

— Теж полковник.

— А ви, товаришу полковник, не з'їхали з глузду?

— Поки що не збираюсь і вам не раджу. То з сьогоднішнього дня і починаємо проводити військові заняття.

— Кому вони потрібні? — скипів полковник, ще думаючи, що новоприбулий або насміхається над ними, або не сповна розуму.

— Насамперед нам! — пояснив Чумак. — Бо ми заарештовані до пори, а солдатами залишаємось довічно. Поки розробимо план, я проведу заняття на тему: "Бойові можливості механізованих частин на флангах армії і в глибині оборони ворога при взаємодії з кіннотою". Сідайте щільніше...

Та не довелося, як думалось, помчати на танках ворожих флангах і тилах. У тривожну годину дали йому пошарпану стрілецьку дивізію, ескадрон прикордонних військ, жменьку міліції і наказали захопити залишені нашими військами позиції.

— Сили у вас мало, але все, що зустрінете в дорозі, — ваше! — сказав на прощання командарм. По його очах було видно, що він мало надіявся на повернення втрачених позицій.

Але дивізія вирвала їх несподіваним нічним ударом, і тепер розплачувалась за цей удар, і несла розплату атакуючим...

Богдан потрапив у відділок старшого сержанта Фіненка, який мав прикривати стодвадцятидвохміліметрову батарею від німецьких автоматників. Вкопавшись у землю, він зробив ніші для протигаза, підсумків, гранат і, до краю втомлений, спітнілий, підвівся у столочених житах. За річкою стихав шал битви, тільки збоку, ближче до лісу, ніяк не міг заспокоїтися один міномет, дрякав і дрякав, немов збожеволілий деркач, і по лінії діброви, ранячи її, раз од разу клубками спалахували розриви.

Високо підіймались ракети, в їхньому відсвіті земля ставала моторошно мертвою,

такою, як її описав у день страшного суду протопоп Авакум. Вдалині на пагорбі запалав хутір, і хата-білянка, неначе в благанні, підняла вгору скривавлені руки.

— Нервують німці,— сказав Фіненко.

— І виловлюють із річки вбитих,— од вогневої до них підійшов командир гарматної обслуги сержант Ревін.— Вони акуратні — не покинуть ні одного вбитого. Закуримо?

— Не хочеться лізти в землю.

— І все одно закури, бо завтра не буде часу,— зітхнув гармаш.

— Чого так думаєш?

— Із спостережного пункту передали, що німці підтягнули танки. А нам хоч би один завалящий на розвод дали.

— Значить, уся надія на вас, гармаші!

Прямо над ними важко пролетіли бомбардувальники, та все не наші, та все не наші.

— До Києва рвуться.

Аж страшно подумати, що той красень, який колись у сонячному вітрі летів до нього, тепер задихається в чаду фугасок.

— Лягай, Богдане. Клади під голову ранець та й відпочивай під житечком, бо хто зна, коли відпочинемо отак.

Нарешті втихомирився і останній міномет, тільки ракети розшматовували ніч мертвим, потойбічним світлом — напевне, і його німці винайшли для страху.

Богдан розстелив шинелю, поклав біля себе гвинтівку, гранату і ліг горілиць, придивляючись до зоряного неба. І хоч тривожно було йому, та тривожився менше, ніж у дорозі до фронту, бо оті воїни, що почорніли за ці дні в боях, і розповідь про їхнього генерала принесла якесь полегшення душі. А завтрашній бій покаже, хто є хто. Щось вологе впало йому на щоку. Ага, то вже ніч росить росу, як росила і в мирні часи.

До вогневої під'їхала машина, гармаші почали вивантажувати снаряди, а зв'язківець передав на спостережний пункт зовсім мирні слова:

— Привезли огірочки!

Крізь дрімоту Богдан почув голос Фіненка:

— Ти спиш?

— Сплю,— він справді вже губив відчуття тіла, реальності, забираючи в сон важке причмокування бомбовозів і мертвотні відблиски ракет.

— А яка славна ота дівчина, що в санітарному їхала!

— О господи! Кому що...

— На неї ніхто не накидав оком?

— А ти б накинув?

— За щастя мав би... Хоча жаль...

— Чого тобі жаль?

— Щоб не залишилась удовою. Найбільше мені в світі жаль сиріт і вдів. Спи.

Ранок почався таким золотінням, таким ніжно-зеленим і рожевим малюванням, а чоло сонця підняло такий вінець, що й повірити було важко — невже довкола причаїлася смерть? І ось вона загупала в свої пекельні ступи — обізвалася гарматами і

мінометами. Чорні, підшиті і прошиті вогнями стовпи піднялися над річкою, над лінією окопів і за окопами. Над луками блискавично виростав повий ліс — ліс смерті. Поштовхами задихала земля, осипаючи груддя, дими і пил на бійців і сонце. Бійці щільніш притиснулись до її лона, а сонце і поранений його вінець сполохано підскочили вгору.

Із закритих позицій вдарили паші гаубиці-гармати, сумовитий шелест пролетів над бійцями й озвався вибухами на тому березі.

"Дряк, дряк, дряк!" — невдоволено відповіли німецькі міномети, нагнітаючи і нагнітаючи громи. І вони вже стали такими, що гул пострілів і вибухів злився в один збожеволілий обвал землі, чи неба, чи обох разом. І день почорнів, і сонце почорніло.

Ще не осіли гайзери землі, як за ними, викочуючи низом громи, з'явилися танки і розхристані, в приплюснутих рогатих касках автоматники. Їхній основний удар був націлений на серцевину дивізії. Повторювався улюблений маневр: скувати, витягнути на центр усі сили, а самим прорватись на флангах і кліщами замкнути кільце оточення.

І от заворушилися жерла його батареї, заряджаючи смикнули шнури, і, підскачавши, гармати викинули зі своїх пащ вогонь і грім.

— Зараз у вилку!..

Задзвеніли порожні гільзи, знову клацнули замки — і біля танків забушували вогонь і каламуть, а в них заскреготав поранений метал. Ось зразу два танки взялися вогнем. З одного вискочили танкісти, і тут же, підкошені, впали біля траків. А другий танк, немов шматок комети, поніс чадний вогонь аж у небо, бо там його було менше, аніж на землі. Ще з одного танка, мов гадюка, злетіла гусінь, і він затанцював на місці танець кульгавого, та все одно відпльовувався свинцем, поки об цього не дзенькнула пляшка з горючою сумішшю; по броні поповзли мідянки полум'я, і з люка башти почали вискакувати охоплені димом і вогнем танкісти.

А чорні закіптюжені гармаші продовжували молотьбу. І тут над ними, розтинаючи душу, пронизливо завили-заскімлили пікірувальники. Вибухи оглушили Богдана, затулили від нього батарею і тільки не могли затулити вояцького стогону.

Коли осіла курява, вже не було однієї гармати. Від її уламків відповзали поранені, біля її уламків лежали вбиті. І не вітер, а вогонь, що виривався з жерл, востаннє ворухив їхні чуби, що вже належали землі.

Богдан зірвав з голови пілотку. А в цей час позаду гармашів пролунали постріли і крики. Гойднулося жито, і над ним, строчачи з автоматів, підвелися бліді, скривлені напругою німецькі десантники. Богдан щось скрикнув і, на ходу заряджаючи рушницю, кинувся назустріч автоматникам. Він побачив, як на нього глянуло крихітно чорне вічко.

"Невже це і є смерть? І де? В житті, що дає життя!.."

Він вистрелив вище вічка, упав, біля його очей прошелестів свинцевий дощ. Богдан загнав новий патрон у патронник, зірвав з землі і побіг наздоганяти стрільців, що вже гнали рештки парашутистів.

"А де ж той, що цілив у нього? Біжить чи лежить?.."

Відgrimіла, відстугоніла, відстогнала земля. І настала така неймовірна тиша, що не вірилося їй, а вуха самі вибухали то дзвонами, то пострілами, то відлунням моторів. Але це була справжня, чесно відвойована тиша, і тривала вона майже до вечора.

А підвечір зі штабу прийшов наказ відступати, бо німці прорвались на інших рубежах. І увечері дивізія почала відступати на тиліві рубежі з смертельно пораним командиром. Він і вмирав, як жив,— із своєю привабливою, трохи ніяковою посмішкою. У вантажній машині, куди поклали його, шелестіло скошене жито і вбирало його кров.

— Який жаль... Який жаль... Який жаль...— забуваючись, раз од разу повторював начальник штабу.

Чумак притримав на руці кілька достиглих колосків, що стали заважкими йому, і спокійно-спокійно сказав:

— Не жаль мені життя, а жаль цього жита. Ще думалось поле орати. І землі своєї жаль, бо й досі не надивився на її вроду.— І, помовчавши, додав: — Чуєш, стікає жито.

Він чув, як скапувало зерно, і не чув, як по краплині на останній його шлях скапувало життя.

Темнішало небо, потемніло, нахилилося до нього й укрило своїми зорями, які він так любив...

III

Після страшних битв і побоїщ землі треба було змити кров, і тому вночі пішов дощ. Лісовим бездоріжжям, голодні, промоклі, вони пробиралися на схід, не бачачи ні сходу, ні заходу, ні півночі, ні півдня. Втомилися люди, втомилися копі, втомилися думки. По корінні, по чагарниках та по калюжах гупали і шипіли колеса гармат, а дощ шелестів і шелестів над бійцями, ніби оплакував усі їхні втрати, усі їхні болі. Це був тяжкий військовий шлях, не тон, прилизаний, що мерехтів у фільмах. А по тому, легкому, близькому до фільмів ідуть і йдуть ситі, самовдоволені, бундючні завойовники. Побачимо, як ви будете їхати, йти і тікати назад. Побачимо!

І хоча це був тільки початок, трагедійний початок війни, коли й мозок чманів од усього, Богдан вірив, що він побачить і кінець її. Вірив у це і невтомний Северин Фіненко, що тепер тримався Богдана. Северин не засипав його сотнями "чому?". Стиснувши зуби, стиснувши болі, він знав одне: треба битись, і битись не тільки за себе, а ще й за того бійця, що наклав головою. І недарма на плечі Северина тепер погойдувалась німецька з цейсівським прицілом гвинтівка.

А дощ періщить, аж ліс гуде, і нема в одежі навіть рубчика, який би не промок. Обважнілі шинелі тепер, здавалося, були виткані з металевих волокон, залізом наливалися і ноги, а повіки намертво змикав сон. На ходу бійці впадали в забуття, і ввесь цей чорний, шумкий од зливи ліс здавався теж вихопленим із сну. Фіненко лобом вдарився об дерево, чортихнувся, поклав руку на Богданове плече.

— Ти чого? — розплющує набряклі повіки.

— Та поздоровкався з дубом. Уже бачив у сні наші поля, а набив гудзя у лісі. Добре тобі, Богдане.

— Це з чого?

— Ти не куриш, а тут аж вуха попухли без курива. Ех, махорочка-махорка... Богдане, а що б ти зараз їв?

— Помовч трохи, базікало.

— Так тоді знову занесе голову на дерево. Ти б від борщу з сухими карасями не відмовився?

— Не одмовився б і від сухаря.

— А німці навіть шоколад жеруть, набирають удень калорії, а на ніч мастяться кремом. От як їм воюється. А тут усе, навіть документи, промокли. Ти спиш?

— Сплю.

— Я колись не вірив, що, ідучи, можна заснути. Давай викрутимо шинелі.

— Нащо? Дощ не перестав же.

— Не можу без роботи жити і найбільше не люблю лінухів.

На півгодини дається перепочинок, і всі, крім дозорних та командира батареї, лягають на мокру, що пахне суницями, землю і одразу ж засинають. А дощ іде, а дощ іде, та, незважаючи на нього, сон заносить бійців до їхніх, підмитих сонцем чи накупаних Чумацьким Шляхом, степів та дібров, до сумирних осель, де земля вибухає не вогнем, а цвітом, до матерів, що виглядають їх, і до милогубих дівчат, що тримають на віях і під віями любов.

І тільки двадцятирічному по-хлоп'ячому тонкошийому командирові батареї не до сну і це до спогадів. Він пересовує й пересовує по розгорненій карті світлячок ліхтарика, вириває з неї і вирвати не може хоча б якогось путящого шматка дороги. Тільки болотом треба пробратись Бійці проберуться, коні теж. А як гармати? І йому вдається, що його плечі тисне не мокра шинеля, а всі три гармати, що збилися до купи в темряві.

— Не пройдемо тут, товаришу лейтенант? — нахиляється до карти кремезний командир гарматної обслуги.

— Болото,— зітхає лейтенант і гасить ліхтарик.— Колись на нашому болоті росли водяні горіхи, і ми їх їли. Ти не ласував таким добром?

— Ні, тільки десь вичитав, що це релікти дольодникового періоду. Коли б хоч із миску цих дольодникових реліктів,— і тихцем запитав: — Може, вас почастувати горілкою, щоб трохи зігрітись?

Командир здивувався:

— Де ж ти її дістав?

— У німців.

— Багато її в тебе?

— Та грамів триста знайдеться.

— Тоді не будемо пити.

— Чому?

— Бо всіх нас залишилося тридцять, а що десять грам на слов'янина?

Від дороги чалапають дозорці.

— Як там? — з надією запитав лейтенант.

— Усе їдуть і їдуть.

— І на губних гармошках грають, щоб не заснути.

— Що ж, будемо будити бійців.

Знову загупали по корінні, зачмокали по калюжах колеса й копита, і знову на ходу засинали бійці і навіть у сні прямували на схід.

— Ти спиш, Богдане?

— І сам не знаю. Ноги наче йдуть, вода з шинелі дзюрчить, а гвинтівка палить плече.

— Переклади її на друге плече. Слухай, а як ту дівчину звати, що їхала в санітарному поїзді?

— О боже!

— Ти мені облиш релігійні мотивчики, а скажи її ім'я.

— Олена.

— Ім'я гарне, і дівчина славна,— забурмотів Фіненко.— До такої б на визирці піти!

— Кому що.

— Богдане, я думаю, в неї голос повинен бути, як у горлички, Чого ж ти мовчиш?

— Не можу розліпити уст.

Ранком, під нестихаючий дощ, вони добрались до болота, що заростало рахітичними вербочками, вільхою, гивою, вовчою ягодою, чемерицею, вужачкою та різним відьомським зіллям, яке приваблювало не так людину, як гаддя.

— Зимою тут, напевне, проїхали б,— похмуро пожартував Фіненко.

Не скоро командир батареї визначив місце переправи, і тепер у лісі й на болоті дружно загупали сокири. Із зрубаного гілля і чагарників бійці настеляли хистку дорогу. Десять біля полудня ця дорога з'єднала береги, по ній гармаші провели розпряжених коней, а потім на руках потягли гармату. Вона капризувала, розсовувала дорогу, завалювалась, біля неї знеможено падали бійці, знову підводились і впрягались у ту непосильну ношу, що обриває не тільки жили, а й душу. Не докотившись до середини, гармата розірвала зелену тканину болота, по саме жерло опустилась у твань і потягла за собою кількох бійців. Вибиваючись із останніх сил, Богдан вибрався з чортової купелі й, стікаючи липкими чорними патьоками, знесилено ліг на подушку моху, де вже дощ обмивав іще кількох таких купальників. Бійці поскидали шинелі, кинули їх поперед гармати, а самі обліпили її, мов комашня грудку цукру. І гармата, на десятках рук, як доісторична потвора, піднялася з твані, ткнулася жерлом у шинелі і, здригаючись, накульгуючи, застрягаючи то одним, то другим, то обома колесами, долала нелюдську дорогу до того берега, за яким у нескошеному полі так затишно, як у дитинстві, бовваніли два вітряки.

Короткий відпочинок, і по півтора сухаря на бійця, і півтора сухаря командир батареї. А хто ще мав силу, міг натеребити житніх одволожених колосків. Після такого обіду залатали прорвані гарматою дірки в болоті і знову за роботу, що обривав руки і душу.

А дощ іде, а дощ іде, і вже не одежа, а все тіло хлющить, хоч викрути його.

Викотили й другу гармату і попадали біля неї неначе мертві, і дощ їх обмивав, як мертвих. Та ось чиясь рука лягає на плече:

— Богдане, ти ще живий?

— Живий, але не ворущусь.

— То хоч язиком поворуши. Скажи, в Олени не було якогось завалящого жениха?

І хоч як важко було Богданові, він мимоволі розсміявся, зареготали й бійці, що лежали біля нього.

— Чого ви, жеребці? — образився Фіненко. — Я маю душевні наміри, а вони...

— Підйом!

Тепер гармаші підготували вирятунані гармати до бою, поклали біля них, крім НЗ, снаряди, і тільки тоді, без кількох вогневиків, пішли перетягувати останню гармату.

Смерканням дозорна гармата минула вітряки і виїхала на ґрунтову дорогу, за нею потягнулася решта батареї, яку замикали піхотинці Фіненка. Ось уже н вони підійшли під скрипливі хрести вітряків, що на все своє життя пропахли степом і борошном.

— Може, у вітряках якесь зерно знайдемо? — запитав присадкуватий боець Фіненка.

— Тобі, Миколо, схуднути не завадить. Розпасся на жінчиних галушках.

— Он у першому вітряку й двері відчинені, — тягнув своє дебелик. — О-о-о! — вражено затих.

Позаду, розпоровши небо, мертвотно злетіли ракети, і вечір одразу ж знівечили гарматний грім і рокіт машин. Батарею смертельним колом обкільцювали вибухи, а далі почали пересновувати кольорові пояси трасуючих куль.

Дзвінко злетів голос командира:

— Батарея!..

Але й без команди піхотинці кинулись за вітряки захищати вогневі позиції, а гармаші розвернули гармати до бою, випрягли здіблених коней і прямою наводкою вдарили по німецьких бронемашинах, що виповзли з темряви. Затіпалась, здибилась поранена земля. Гармашів сліпив огонь вибухів, сліпило ткання трасуючих куль, що їх, не шкодуючи, накинула на них ткаля-смерть. І знову застогнали люди, заплакали коні і, шаленіючи, виривалися з рук їзових. А бійці і їхні тіні згиналися і розгиналися над снарядами і падали на землю, на снаряди, на лафети.

Як смолоскипи, запалали дві бронемашини. Та шалений шквал вогню і землі підважив одну і другу гармати, і не стало біля них ні командира, ні бійців. Запалав вітряк, освітив усе поле. У його спалахах біля третьої, вже розжевреної гармати, як велетні, ожили тіні, і тому здавалося, що тут побільшало гармашів. Вона розстріляла дві танкетки, які наближались до палаючого вітряка, і загинула сама, але й мертву її трошив і дотрошував вогненний смерч і пересновували ниті трасуючих куль.

Запалав і другий вітряк. Снаряд чи осколок вибив із нього гальмо, він замахав палаючими крилами, а всередині його заскреготали жорнові кола, перемелюючи себе на камінне борошно. Цей страшний скрегіт смерті наздоганяв і наздоганяв Богдана, Северина і Миколу Ярчука, того опасистого чолов'ягу, який хотів знайти у вітряку

зерно. Його весь час була лихоманка, і страшно було чути, як у безмовності вибивали чечітку неслухняні зуби.

В передсвітню годину туманів, плачучи без сліз, вони обійшли те, що вчора звалось батареєю, і вже хотіли повертати, коли біля спаленого вітряка почули стогін. Кинулись на нього і побачили пораненого сержанта Івана Качалова; його безкровне обличчя було чорним від гарматного перегару і попелу вітряка.

— Куди тебе? — не чуючи свого голосу, нахилився над пораненим Богдан.

— У ногу. Крові натекло повен чобіт, а скинути не можу. Виливайте, братці, бо холодить, мов крига.

Фіненко вийняв ножа, а Ярчук злякано оглянувся, злякано шепнув йому:

— Краще віднесімо, а потім.

Северин спідлоба поглянув на нього, присів біля пораненого, полоснув по халяві, і з чобота потекло червоне шумовиння і кров. На щастя, куля не зачепила кістку, але перев'язати рану не було чим: останні індивідуальні пакети пішли на тих, що були поранені ще біля річки. Качалова поклали на шинелю і навзгінці пішли подалі від того скаліченого поля, над яким тоскно завис дух смерті.

— Оце ж маємо роботу... Оце ж маємо роботу,— бурмотів дорогою Ярчук, злякано озирався, і його золотисті обідки очей перемальовувались на сірчані.

— Ох і полохун ти,— не витримав Фіненко.

— Не всім же героями бути,— огризнувся Ярчук.

* * *

Тепер він не йшов, а скрадався по своїй землі, що ставала полонянкою. Уперше в житті він боявся ранку, що саме пролив кров сонця і висвітлив у долині з десятків хаток. Вони були такі ошатні, наче збиралися кудись у гості, і, дивлячись на них, важко було повірити, що на всю землю, що на твоє життя опустилися чорні крила війни.

Богдан втиснувся в город, у шелест матірки, у ніжний передзвін маківки, і завмер, немов птиця, придивляючись до своєї землі. І хоча втома й голод валили його з ніг, і хоча думки, мов чорні птиці, клювали мозок, і хоча болі вчепилися за серце і душу, і хоча вже борсався у ворожих лещатах, він не почував себе переможеним. Гвинтівка з ним, ненависть із ним і любов також. В ім'я цієї любові він наситить ненавистю кожен свій постріл. Бо інакше не можна, коли думаєш про тебе, коли живеш тобою.

Він припав до землі, що плакала ранковою сльозою, і огудинням поповз ближче до оселі, на якій уже сумував перед далекою дорогою лелека.

Ось рипнули двері, з хати вийшла жінка, почепила на ключку журавля відро, і заскрипів журавель, як колись дома скрипів, і так само, пролившись на спориш, вода сказала землі: "Жить-жить..." Тільки хто, щасливий, залишиться жити після таких побоїщ?

Занісши воду до хати, молодиця знову вийшла на подвір'я, тепер вона в руках тримала дерев'яну дійницю і шматок хліба. Голод аж рвонув Богдана до того крайця, якого жінка несла корові. Спокійніше, спокійніше, бо ти не тільки сам собі потрібний. Добравшись до латки високої кукурудзи, він ще раз пильно оглянув присілок і крутогір

за ним. Ось розхряпано проторохтів старенький віз, на ньому горбатився сивобородий дід, а позад нього сиділа дівчинка в картатій хустці. На крихітному ставочку закахкали качки. Усе говорило, що в присілку нема фашистів.

Понад просом Богдан доповзає до клуні, потім до перелазу і тут бачить, як молодиця зосереджено доїть стареньку, з сумовитими очима корову. Колись на таку саму корівку змоглись і його батьки. Як вони там? Брудний, обдертий, мокрий, у зжованій гарматними колесами шинелі, він підвівся з землі і тихо сказав:

— Добрий ранок вам.

Жінка обернулась, округлила великі вологі очі.

— Ой! Хто ви?!

— Солдат. Не лякайтесь, що такий,— війна.

В голосі молодиці забриніли сльози:

— Може, й мій отак...

— У вас є німці?

— Нема, рідненький, нема, Учора повно було в селі, а нас оминули. Та ти в хату заходь, не сумлівайся.

— Але я не сам.

— І хто з тобою, клич сюди. Бараболя у мене є, кислячок теж і хліб святий є, тільки, здається, душі нема,— почала хусткою витирати журні очі. Вони мали таку передвічну тугу й таку доброту, що совісно було дивитися в них.

— Спасибі. Як вас звати?

— Зви тіткою Марією, як усі молодші звать. Ходімо ж до хати, хоч умиєшся, молока вип'єш. І висушити, і опрати ж треба тебе.

— Все потім, тітонько. Головне, де нам пораненого подіти?

— А куди ж його, бідолашного, поранено? — забідкалась жінка.

— В ногу. Кість не зачеплена.

— Оце й добре. Тоді його помічним зіллям виходить баба Мар'яна, бо лікаря в нас немає — теж війна забрала. І хай би все вона забирала, тільки не душу. Ти ж часом Івана Давиденка не стрічав у війську? В артилерії він.

— Не стрічав.

— У нього ж така посмішка: хоч раз побачиш, не забудеш,— і потягнулась удалину до свого чоловіка, до його посмішки, яку вже, може, присипала земля.

І день, і ніч, і знову цілий день вони пробули в тітки Марії, а ввечері, подякувавши їй, зібрались у дорогу.

— Ви ж хлібець візьміть із собою. Тут і грудка масла є,— подала вузлик Миколі Ярчуку, який так старався біля харчів, наче хотів підрівняти свою довжину з шириною.

— Спасибі,— вклонились їй Северин і Богдан, а жінка вклякла біля воріт, не витираючи сльози.

За присілком, на розтоці протряхлих доріг, зупинився Ярчук, для чогось зважив на руці вузлик і, пустивши очі в різні сторони, прогугнів:

— Може, хлопці, поділимося харчами?

— Це ж для чого? — не зрозумів Богдан.

Ярчук не то позіхнув, не то зітхнув і квапливо заговорив:

— А хіба ж по всьому не видно, що відвоювалися "в небесах, і на землі, і на морі"? То в перший день війни я чекав, що ми вийдемо на чужу територію, а тепер не маю в душі ніяких чекань і надій. От і треба якось влаштовувати свою судьбу, щоб не потрапити в гості до костомахи. Вона в гості приймала, та назад не пускала.

На вилицювате обличчя Фіненка лягли тіні:

— Ти наче своїм язиком говориш, та відляски чужі. І як думаєш влаштовувати свою судьбу?

Ярчук носком чобота намалював на вологій землі дві лінії:

— Оце ж під Китайгородком, у самій долині, стоїть собі мов село, у садах, у вербах, у тиші. Доберуся до нього, а там видніше стане.

— Гляди, щоб не потемнішало, коли твій розумець просвердлить вороги. Тоді будеш мати вічну тишу.

— Не лякай, Северине, ми вже лякані: під сідлом смерті лежали. Ви собі як хочете, а я по зорях не буду пробиратись на схід.

— Значить, страх вибрав душу, тільки живіт залишив? — обурився Богдан.

Ярчук насочився злістю:

— Тепер живіт тяжче прохарчувати, аніж душу: душа потерпіти може, а живіт не хоче. Через день-два і ви до цього домізуєтесь.

— Не діждеш, прицюцькуватий! — скрикнув Богдан. — Скидай ремінь!

— Нащо він тобі, коли свій маєш? — не зрозумів Ярчук.

— Бо ти не солдат, а кендюх!

— Як нема армії, то нема й солдатів. — Ярчук скинув ремінь, віддав Богданові, а Северин забрав і вузлик з харчами:

— Ти такий лантух, який з голоду не здохне!

IV

На південь стікає зоряна імла Чумацького Шляху. Якийсь чумак чи хлібороб проїхав возом по небесній дорозі, збив на ній срібну куряву, і стікає вона на жито-пшеницю, щоб не журились ми хлібом.

Так йому, малому, посміхаючись у вуса, розповідав тато, коли вони в жнив'яну пору виїжджали в поле. То були незабутні ночі, коли справді вірилось, що можна їхати чи йти по зоряній дорозі, коли навколо було стільки таємничого, коли твоя казка починалася уже з того притихлого на переднівок вітряка, біля якого перепілка вивела дрібних діточок.

Як це все недавно і як це все давно було. Як потьмарились роки й світ, навіть зоряна імла тепер куриться тривогою, бо і її підпалили пожарища війни. Довкола стояла принишка із сумом колосків ніч. Та Богдан чув, як із ним ішла лихоманка, чув, як по тілі переміщались печаті морозу. Северин мугикнув якусь пісню, та одразу обірвав її, зітхнув:

— Ідеш по своїй землі, а співати не смій. Тільки від цього можна збожеволіти. Ти,

Богдане, любиш співати?

— А хто ж з українців не любить пісню?

— Заспівай мені якусь свою.

— Не можна, бо якийсь дідько одразу й вліпить кулю в пісню.

— Ти пусти її так, щоб тільки я і колос почули. Якби ти знав, як співають у нашому селі! Приїхала колись до нас народна артистка, почула над Пслом вечірні співанки і розплакалась, наче проста. Дуже хотілось їй забрати аж у консерваторію мою сестру, щоб вона потім у театрах співала.

— І що?

— Не схотіла Оксана завозити свої пісні у місто, бо мала любов у селі.

— Щасливу?

— Щасливу. А тепер уже не Оксана, а війна співав її мужу і нам свої пісні,— спохмурнів Северин, поклав руку на зрошені колоски.— Чуєш, як плаче жито?

— Напевне, тому, що напризволяще покинули його люди. Тебе не морозить?

— Ні, пече. Якийсь дідько вкинув усередину пригорщу вугляків, і вони там ніяк не знайдуть свого місця. А тебе морозить?

— Прямо чую на собі печаті холоду.

— А місяць сходить, як і перше сходив,— показав на козаче сонце, що підвелось над землею і почало золотом лудити хмарку,— Вже скоро й північ. Хіба ж давно під таким місяцем вистоювали до передсвітньої години?

— Цить! — Богдан зупинився, сторожко придивляючись до далини. Щось блиснуло раз і вдруге, потім підвелася темна постать і зникла в житах. Друзі принишкли, пригнулись. Над нивою ще заграв шматок світла, а в самій ниві почувся шерех.

— Та це жінки жнуть,— нарешті збагнув Северин, коли знову побачив німотну постать у житах.— Бачиш, он місяцем сяйнув серп.

Щось невимовно трагедійне було в цих жнивах, у цих мовчазних жіночих постатях, з яких хтось вибрав слово чи й душу.

— Зачакловані жінці,— сумно сказав Богдан, і вони пішли далі, а обабіч дороги зблискували й зблискували серпи і зрідка підводилися мовчазні, наче тіні, жниці. Через якийсь час Богдан нагло зупинився.

— Що там?

— Здається, хтось стогне.

Северин одразу ж зірвав з плеча свою снайперську гвинтівку, на оптиці якої тінявилося далеке небо. І от вони виразно почули, як застогнала нива, потім біля самотнього полукупка побачили якусь темну купину. Поранений? Так ні, бо завеликою здавалася купина. Ось над нею підвелася мовчазна постать.

— Стій! — гукнув Северин.

І йому відповів спокійний-преспокійний голос:

— Та стою ж, коли комусь нема чого робити. Може, й руки вгору задерти?

— З руками що хочете, те й робіть,— заспокоївся Северин.

Вони наблизились до статечного старого хлібороба, но бороді якого ходили місяць і

тіні. Біля селянина, важко дихаючи, лежав кінь.

— Що ви, діду, робите?

— Коня рятую, бо не може стати на ноги.

— Поранений?

— Поранений. Другий день плаче в житах і все щось хоче сказати мені, та не може.— Старий нахилився до коня, торкнувся руками до його гриви, і він застогнав, неначе людина.— Ногу ж перебито осколком, так я взяв її у лубок.

— Виходите?

— Маю виходити, бо війна війною, а все одно треба орати, сіяти.— І зажурено додав: — Знову земля переходить на руки старих та малих.

— А що, діду, робиться в селі?

— Завмерло воно, ніби поставили над ним могильний хрест. Отак намертво село в двадцятому році під тифом лежало. А ви ж куди?

— На схід.

Своїх доганяти?

— Своїх.

— То не йдіть он тією дорогою, що візьме праворуч: там німці для чогось нагнали тьму різної машинерії. І де вони стільки техніки розплодили? Захопили нею землю, захопили небо, захопили день, а нам полишили ніч,— він підняв з землі серпа.— Оце й жнивуємо вночі, крадькома, наче злодії. Ви ж ідіть, хлопці, та скоріше повертайтеся із того сходу.

— Спасибі, діду.

— Йдіть здорові, та не беріть управоруч,— знову повторив і довго дивився їм услід, а коли вони взяли ліворуч, пригнувся і почав жати свій нелегкий хліб.

Пустельна дорога йшла між високими житами, пшеницями, вівсами й гречкою, що лежала перед ними, неначе пахучий туман. І несподівано Богдан почув, як у гречках задзвеніла бджола.

— Северине, чуєш гудіння?

— Де? — підняв голову до неба.

— Слухай не небо, а землю. Невже бджола і вночі бере взятки?

Северин прислухався до співучого гудіння, посміхнувся і глибокодумно сказав:

— Тепер і бджола трудиться вдень і вночі.

— Десь пасіка недалеко. В мирний час пішли б до неї.— Згадалась пасіка діда Володимира і той хрест із цілого дуба, який йому, живому, ще в 1905 році поставили селяни.

Про це він, Богдан, був надрукував у газеті та й пішов із нею до старого. А той прочитав кореспонденцію і розсердився на нього:

— Хвальби, хлопче, вийшло багато.

— Так це ж заслужена хвальба.

— Боюсь я її.

— Чого ж боятися, коли заслужили.

— А ти не помічаєш, що ми чогось хвалимося більше, ніж потрібно? А для вихваляння менше треба розуму, чим для діла.

Ой, даремно боявся хвальби старий пасічник...

Десь біля самого обрію, загуділи машини, а праворуч підвівся меч прожектора, він розпанахав небо, розсік зоряну імлу Чумацького Шляху, розсік повінь гречок, понишпорив трохи по землі і згас.

— Це звідти, де машинерії нагнали,— уточнив Северин.— Чогось мені здається, що йду я по своєму сну. Прокинусь — і не буде ні війни, ні німців...

— Цей сон не скоро мине,— похмуро буркнув Богдан.— А бджоли гудуть.

Над гречкою кущами проріс туман, і вони, оминаючи його, немов заворожені ішли через снування місяця і бджіл. За гречками знову захвилювались дорідні жита, а ось у долинці полягли снопи, як воїни. І щось моторошне було у цих забутих снопах — у цьому першому воєнному жнивї, що лежало на нашій, не своїй землі.

"Спать підем, спать підем",— довоєнною пісенькою запідпадьомкала перепїлка, і на шальках нам'ятї заходила сумирна минувшина і кривава сьогоденність.

Попереду забовванїв лїс. Там вони знайдуть і захист, і відпочинок, та й далі по зорях на схід. Богдан зняв з плеча гвинтівку, перевірів, чи є в патроннику патрон, і понїс її в руках.

— Ти чого занепокоївся? — здивувався Северин.— Нїде ж нї лялечки.

— А хто зна, що чекає нас перед лїсом?

— Нїмцї лїсу навїть удень бояться.

Богдан завагався, та не поклав гвинтівку на плече. "Спать підем, спать підем",— ще збоку обїзвалась інша перепїлка.

Перед самим лїсом дорога роздвоїлась. Вони зупинилися на роздорїжжі, придивляючись до тїней лїсу, і враз їх струсонув напружений вигук:

— Хенде хох! Хенде хох!

За одну блискавичну мить підстрибнув угору місяць, розверзся лїс і висвітлив солдата, який наставив на них гвинтівку. На нього, не думаючи, кинувся Северин, а Богдан натиснув на курок. Майже одночасно схрестились постріли і несамовитий скрик. Зброя випала з рук чужинця, і вже в його шию всіма пальцями вчепився Северин.

Раптом нїмець ошелешив їх не нїмецькою, а своєю ж, рідною мовою:

— Ой рїдненькі, на бога прошу, не вбивайте! Будьте милосердні!

Северин вражено розїмкнув руки: чи не трапилось якоїсь помилки, чи не чавить свого?

— Ти хто такий?! — оглядає вибілене місяцем і переляком довгообразе обличчя, чужинський одяг і чужинську зброю, що лягла біля нїг.

— Я свій, рїдненькі! Я з-під самого Сану. Мене герман схопив і поставив ось тутечки стерегти,— підїмає поранену руку, щоб розжалобити Северина.

— Виходить, ти поліцай?

— Так, так, любий пане, я тільки поліцай,— блиснула надїя в очах "свого".

Северин скипів:

— "Свої" поліцаї ще форми не мають, стерво!

— Ой рятуйте! Партизани! — несамовито скрикнув "свій" невидимим "своїм", шарпнувся до лісу, та, прошитий кулею, одразу ж зів'яв і похилився обличчям на парості терну, домішуючи кров до роси.

— От і все. З глупоти прийшов, з глупотою і здох,— похмуро сказав Фіненко, подивився удалину і відповів невидимій перепелиці: — Через таку погань мало навіки не пішли спати.

Узлісся з обох боків озвалося пострілами і стривоженими голосами. Друзі вскочили в ліс, дерева й тіні прикрили їх. Зайшовши в гущавину, Богдан знесило прихилився до дерева.

— Що з тобою? — стривожився Северин.— Чи не зачепила бісова куля?

— Ні... Млостить. Хоч і погань він, а млосно стало.

— Тяжко нам звикати до війни, а треба. І в мене спочатку на Халхин-Голі таке було, бо ми люди сердечні, мрійні й дуже добрі,— задумливо сказав Северин.— А мусимо ставати злими, нещадними, бо вже видно: ніхто без нас, Іванів, не зломить фашизм.

V

Вночі вони не почули жодного пострілу, не почули хоча б далеких гарматних громів. Тільки збоку на споконвічному битому шляху інколи проривалось натужне буркотіння машин, та в небі, перекреслюючи хрестами смерті Чумацький Шлях, пролітали обважнілі бомбардувальники. І навіть коли Богдан і Северин вийшли на узлісся, за яким починалися поля, обрій ніде не підмивали спалахи й сполохи війни. Видно, далеко відкотилася лінія фронту, полишивши їм непевність і тривогу самотності.

Під місяцем, скільки оком вихопиш, стояли похилені, куди їх вітер похилив, перестиглі хліба. Северин поторгав рукою житні колоски, зітхнув:

— Скільки йдемо, і всюди плаче зерно. Чи й воно чує людське горе? Як страшно стало на білому світі. А ще ж так недавно я, співаючи, ходив лугом. Нічого так не люблю, як орати й косити.

— Тепер ми накосимось, якщо нас не скосять,— похмуро мовив Богдан і стиснув гвинтівку, що таки добре намуляла плече.

— Це правда,— погодився Северин.— Але кожна людина має свою примху. Оце, здається, пройшов би покіс у житах, і легше було б вести смертельний покіс.

— Які ми, навіть тепер, ще мирні люди,— Богдан вирвав з жита стебло дикого маку, з квітки на руку випала росинка, а сама квітка здалась йому не червоною, а чорного. Чи то місяць, чи війна вчорнили її? І тільки тепер зрозумів, чого Степан Васильченко назвав свою новелу про війну "Чорні маки".

Пройшовши з кілометр, вони знову побачили короткі спалахи і темні постаті в житах. Зачакловані жінці мовчки вижинали жито, вижинали ніч і ставили полукіпки, з яких, мов золото, скапувало місячне сяйво. І хоч би слово тобі впало на землю. Ось їх помітили дві жниці, сполохано випросталися, і сполохано в їхніх руках блиснули серпи.

— О, та це ж дівчата! І, видно, сестри! — заговорив Северин до жниць.

— Сестри,— вронила єдине слово білявка, за плечима якої місяцем стікала-палахкотіла коса.

— І вам не страшно жати вночі?

— Мусимо,— похилила голову білявка.— Бо літо один раз родить.

— Може, вам водички? — жалісніє обличчя молодшої, років шістнадцяти, дівчини, з такими бровами, що можуть тільки у соті забрести.

— Спасибі, серденьтко.

— Ой! — тихенько зойкнула і засоромилась дівчина.

— Чого ж ти?

— Бо на неї ще ніхто не казав "серденьтко",— відповіла старша сестра і зажурилась.— Та вже й не скаже, бо всі ви покидаєте нас!

— Ми повернемось. Неодмінно повернемось! — вирвалось у Богдана.

— Тільки скоріше повертайтесь,— так попросила молодша сестра, наче це залежало тільки від них.

— Дай мені, серденьтко, свого серпа,— торкнувся її руки Богдан.

— Нащо він вам? — здивувалася дівчина.

— Нажну тобі сніп на солдатську долю, щоб не забували нас. Ти ж, Северине, дивися за дорогою. Німців тут немає?

— Позавчора були.

Як звично й незвично, нагадавши давні ранки, блиснув і погас у житі серп, як солодко запахла стерня і зрізані косарики, як славно ліг у сповитку, може, його останній сніп. Про це не треба, не можна думати, та важкі думки й тепер прокльовують мозок, як хижий птах прокльовує свого шкаралупу.

— От і відвів душу,— подав серпа молодій жниці, що довірливими очима дивилась на них.

— Я цей сніп збережу для святвечора,— прошепотіло дівча.— Може, вам хліба на дорогу? Візьміть наш вузлик.

— Спасибі, серденьтко.

Попрощавшись із сестрами, вони швидко подалися до лісу. А довкола то тут, то там підводились і підводились зачакловані женці, щоб не вмерло зерно на землі. Надивляйся на них, вбирай їх у свою печаль і не шкодуй себе, шкодуючи їх, шкодуючи тих сестер, що розцвіли в недобру годину, як маки у полі.

А ось у столочених хлібах зачорнів пагорб. То була свіжа солдатська могила. І нічого над нею — ні обеліска, ні дощечки, тільки одна кулеметна стрічка в головах, та жито, та червоні маки над землею, та вистріляні гільзи на землі...

Уже навчені гірким досвідом, Богдан і Северин довго вивчають узлісся і входять у нього з гвинтівками напереваги. Одначе тут діброва стрічає їх не проклятим "хенде хох", а привітним жебонінням струмка. Недалеко від нього вони виполошили зайця, і він злякано поніс у світанок човники вух. Виходить, тут нікого не було, коли заєць жирував.

Світанок їх зустрів у глибині мішаного лісу.

— Ти поглянь, Северине, що тут робиться! — вражено зупинився Богдан.

Фіненко мимоволі схопився за гвинтівку, гостро блиснув темними очима.

— Що там?

— Білі гриби! Подивися, скільки їх!

— Та тут ціла черінь! — здивувався Северин.— І які гарні, мов діти в сповитку.

Лише біля одного розлогого дуба вони знайшли вісімнадцять грибів і не стали більше збирати.

— А може, спечемо їх? — запитав Северин.— Війна війною, а їсти треба.

— Спробуєм, тільки спершу перевіримо місцевість.

Вони з годину походили по лісу, наблизились до шосе, що зараз німувало. Та ось далина сколихнулася гудінням, і на шлях виповзли танки з роздвоєннями хрестів. На них були відкинуті люки, а з них безтурботно виглядали пітні, закіптюжені, з підкасаними рукавами танкісти. Пересміюючись, вони спокійно жерли курятину, яблука, груші. Навіть ліс не страхав їх. "Ох, як далеко відкотилися наші. Чи й проб'ємось тепер на схід?" — Богдан уперше подумав: може, доведеться їм партизанити.

— Відійдемо від спокуси,— похмуро шепнув Северин.

І вони знову заглибились у ліс, знову знайшли того дуба, під яким було стільки грибів.

— Це ж треба так зародити! — Северин ще виважив сімейку.— Всього зародила земля, тільки щастя не вродила. Ти, Богдане, поглядай навколо, а я зготую сяке-таке снідання.— І почав збирати сушняк. Потім вирізав дві розсохуваті гіллячки, застромив їх у землю, а на них поклав лозину з нанизаними грибами.

— Аби ще сала та цибулини, то вийшов би грибний шашлик.

— Аби ж це мука, то вареників наварили б, та сиру катма,— в тон йому відповів Богдан.

— Знову гуде шлях,— повернув голову Северин.— Коли ж ми приб'ємося до своїх? — І на його темне вилицювате обличчя лягає осмута.

Між деревами Богдан побачив зарослого до очей немолодого чоловіка з чималим кошиком в руці. "Напевне, грибар". Невідомий теж помітив Богдана, нерішуче зупинився.

— Підходьте, підходьте! — гукнув Богдан.

Дядько несміливо почав підходити до багаття, в його кошику лежали одні білі гриби. Він поздоровкався, запитав:

— Додому?

— Думаємо на схід.

— Тільки де він тепер, цей схід? — тоскно запитав сам себе селянин.— Німець уже кинув листівки, що до Києва добрався.

— Це брехня! — скрикнув Богдан.

— Може, й брехня, бо хто на війні не бреше? — погодився селянин.— Та самі бачите, яка в нього техніка: суне — аж землі важко. Так що, хлопці, пожалійте свої

голови.

— І що нам робити? — примружився Северин.

Селянин спочатку поправив гриби у кошику і потім заговорив упівобода сизих вусів.

— Кидайте, хлопці, своє залізаччя,— обміряв очима гвинтівки,— та й заходьте хоч і в наше село. Хліб у нас б, самогон є, дівчата і вдови теж, то й треба приймаків.

— А вже приходили вони до вас?

— І сьогодні один прибився, Миколою Ярчуком звати. Як сів їсти, то всю вулицю здивував.

Друзі переглянулись.

— Цей лише своїм кендюхом і здивує світ,— сказав Богдан.— Не вийде з нас приймаків.

— Діло хазяйське, тільки жаль ваших молодих голів,— похитав сизою, як стара стріха, чуприною.— Та вам видніше, що робити. А я тепер живу, неначе у пні: так здолав страх.— Він тремтячою рукою дістав з-під грибів торбинку.— Може, вишень покуштуєте?

— Не будемо їсти ваших вишень,— рішуче сказав Северин.

— Чому ж?

— Вони панахидою тхнуть.

Селянин розгублено підвівся, узяв кошика і, заточуючись, пішов своєю дорогою. Після сніданку друзі затоптали багаття, вибрали в сунічнику затишне місце, розстелили шинелі, і Северин перший ліг відпочивати. Склепивши очі, почув над собою стукіт дятла, потім іволга вронила ніжний перелив, і він переніс його аж до рідного Псла.

Богдан кружляв і кружляв навколо його сну, прислухався і до лісу, і до шляху, де раз од разу гугоніла чужинська техніка, і до неба, що теж не мало спокою. А човник пам'яті снував і снував видіння останніх днів, угризався у траншеї його дивізії, у ті болота, де вони руками й болями переносили гармати, і в ті поля, де побачив зачаклованих женців. Якщо фронт відкотився далеко, то вони проходилимуть лісами, де живе Ярина. Ось так у печальну годину він зможе побачити її.

Прокинувся Северин, зіперся на лікоть:

— Спокійно, Богдане?

— У лісі спокійно, а на шляху те саме.

— Вода в тебе є?

Богдан подав йому баклагу, і Северин жадібно почав пити.

— Це ж чорті-що приснилося: неначе попав у полон, а там не дають води. Яке життя, такі й сни. Де ж тепер наші? Хоч би яка гармата загупала.

Богдан ліг на землю й одразу заснув чутким сном, який вихоплював із дійсності не тільки гул літаків, а й тріск сухої гілки під ногою Северина. Що то не лісовик. І коли у сон Богдана почали звідусіль сходитися люди, він за ними побачив притінений образ Ярини. Дійду чи не дійду до неї?..

— Богдане, ти стогнеш,— збудив його Северин.— Щось важке наснилось?

— Перше кохання.

— Так чого б тужити від кохання?

— І від нього люди мають тугу.— Вірі подивився на сонце, що вже повернуло на захід, скочив на ноги і рішуче сказав: — Ходімо, Северине, до шляху.

— Чого?

— Відробляти незароблені харчі.

— Це ти серйозно?! — здивувався і завзято блиснув очима Северин.

— Серйозно, друже.

— Значить, партизанити?

— Хоча б і так.

— Тоді ходімо! Тільки без дурощів: не хапати здобич, що не по зубах. Згода?

— Згода! — морозець азарту й тривоги пройшовся по його тілі.

Скрадаючись, вони сторожко пішли лісом, знайшли вигідне місце і залягли неподалік від шосе. Ось по ньому з несамовитим тріском промчали на мотоциклах автоматники, далі тягачі натруджено потягли важкі гармати, потім проїхала колона вантажних машин, на яких каска в каску сиділи піхотинці. "Черепахи",— подумав Богдан.

— Не фортунить. Видко, треба мастити п'яти,— підповз до нього Северин.

— Почекаємо ще трохи.

Вони пропустили кілька деренчливих танкеток, і дорога почала затихати. Настала та година, яку називають: іще не вечір, але вже й не день. Густіше запахи трави, липовий цвіт і гриби. Одного Богдан бачив прямо перед собою. Чого йому заманулося підійти до самої дороги? Ще загудів закривавлений сонцем захід, і з нього, побоюючись вечорини, шалено пролетіли два бронетранспортери. І коли подумалось, що таки справді треба збиратись у нічну путь, на шосе з'явився самотній землисто-зелений "опель". Богдан зирнув обабіч шляху, і мозок сам шалено кілька разів вистукав: "Наш, наш, наш!" На темний шпильок мушки він бере кабінку, підводить її під невидимого водія. Здається, мушка стала більшою, а скло кабінки почало розповзатися. Спокійніше! Спокійніше! Ось саме раз!

Постріл одночасно лопається у склі і вусі. Машина здригнулась, круто повернула ліворуч і через дорогу рвонула в кювет. З неї ошаленіло вискакує низький, у неймовірно високому картузі офіцер і навмання стріляє з пістолета по деревах, але одразу ж незграбно, витягаючи шию, падає на край дороги. Картуз, оплетений мертвим сріблом позумента, злітає з його голови і сірим решетом котиться по шосе. На офіцера, якого ще лихоманить остання судома, налітає Северин, з міцно затиснутих пальців виринає пістолет і кидається до машини.

— Северине, не випробуймо долю! Біжімо!

— Почекай! Дай глянути в машину. Пантруй за шляхом!

Зір Богдана роздвоюється, і хоча на шосе нікого не видно, його б'є дрож, а пахощі прив'ялого липового цвіту п'янять дурманом операційної.

Северин викидає з машини ранець, автомат, карту, потім підхоплює все добро на оберемок і з ним вкочується в ліс, кидає на траву й починає витирати обличчя.

— Чогось циганський піт виступив. Бери, Богдане, собі автомат.

— Біжімо! — Богдан, уже з автоматом, налітає на гриба, що виріс перед дорогою, перескакує через нього, вдихає пахллія липового цвіту. "А гриб живе,— майнула дурна думка і зняла частину напруги,— Отже, початок зроблено".

Вони вчасно вбігають у гущавину. Позаду них задеренчали автоматні черги. Коли вже відміряли кілометрів з п'ять, Северин зупинився і захекано сказав:

— Здається, Богдане, ми сьогодні зможемо влаштувати бенкет.

— Який бенкет?

— У ранці щось булькає та булькає. Не воду ж вони возять із собою,— Северин розкрив ранець, порився в ньому і подав Богданові дві плитки шоколаду і пляшку вина з барвистою етикеткою.

— Неначе французьке. Бери, чесно заробив!

VI

Відскрипіли останні підводи, опали останні помаху рук, а він самотньо, мов соняшник, стоїть край поля і, мов соняшник, дивиться на схід. За житами, за пшеницями, за гарячою жнивварською югою зникають підводи, зникають люди, зникає частина його життя. І хоч як важко йому, та мусить чавити, виполіскувати з душі болі, бо знову треба входити в ті вогні, у ті пекла, що вигадали нелюди-на людей, потішаючи смерть. Туровець підходить до осідланого Орлика, який пасеться на узбіччі дороги. Кінь підводить голову і пильно дивиться на нього великим розумним оком, неначе питає: "Що робити?"

— До лісу,— говорить йому, як говорив колись іншому коневі.— До лісу.

Кінь махає головою, ніби розуміє людину, і шелестить ширим золотом гриви. Треба було б попрощатись із ним, теж віддати на схід чи гармашам, що на кінній тязі. Та не зміг, бо так цей Орлик нагадував того, що вносив і виносив його, ще півпарубка, з боїв і побоїщ. Давно то було. Уже згнили в землі, розсипались на іржу кайзерівські каски, а тепер чекають свого гітлерівські. Не шляхом — курними дорогами і доріжками їде до лісу Туровець, а обабіч нього, як перед стратою, стоять похилені хліба, і немає радості ні від сивого колосу, ні від червоного самосійного маку, ні від синьої волошки, що дивиться на нього Соломіїним оком. Як вона там, бідолашна? Це ж треба саме перед війною вперше почути себе матір'ю. Велику людську радість подарувала їй весна, та чорну осмоту принесло літо. Почувши від Соломії довгождане слово, він сам увечері, щоб ніхто не побачив, нарізав у лузі червонолозу та й заходився виплітати колиску.

— Чи ти, Максиме, не завелику плетеш? — запитала Соломія. Він поглянув на свою працю, колиска таки буде великою, і, посміхаючись, відповів:

— А може, двійня знайдеться?

— Таке ти скажеш...— спалахнула, зникла вона.

Чого вона й досі ніяковіє перед ним? Чого й досі спалахує то веселими, то тривожними рум'янцями, коли він повертається з поля додому, і зовсім по-дитячому

кладе йому голову на груди, і так по-жіночому повертає до нього блакитну дрімоту очей. Він мимоволі приклав руку до того місця, до якого притулилась вона. От тільки що тепер буде? І як вона в це лихоліття принесе у світ нове життя? Отак і соталися від похиленого поля до хати його думки, і під їхнє снування він не почув іншого снування, що прорвало полинялу голубінь неба. Під білою хмарою вималювався чорний хрест "месершміта". Не знайшовши іншого об'єкта, він пішов на самотнього вершника. Зловісна тінь майнула по житах, з-під крил замигтіли вогники, і на вершника густо опустилась кулеметна траса. Кулі злобно підсікли степову дорогу, підняли на ній клубочки пилу. Туровець скочив на землю, подивився на машину, що пронесла над ним ревище, і за два кроки від себе знайшов тупоносу кулю, яка несла йому смерть.

А знесамовитілий месер розвернувся і знову кинувся на нього. "Практику проходить",— Туровець у безсилій люті зриває з плеча гвинтівку, навстоячки цілиться в пілота, а той обрушує на нього тінь літака і вогневу чергу. Знову, прострочуючи землю, злобно зафиркали кулі, і підкошене колосся похилилось на плечі непідкошеного, як поранені схиляються на непоранених. Отак і почалася його нова воєнна дорога, яка, мов людоїд, жадала крові і м'яса. Коли Туровець уже під'їжджав до лісу, далина струсонула далеким глухим громом. Максим аж на стременах підвівся, прислухаючись до заходу. І він знову озвався приглушеним гупанням: шалені ціпи війни вже десь за річкою обмолочували чиєсь життя. І тільки зараз у Туровця обірвались останні надії: а може, зупиниться навала перед його порогом, а може, повернуть її на захід. Та не повернули, а захід продовжував плюндрувати схід. Недалеко від хати лісника назустріч йому, скрадаючись, вийшов чоловік з гвинтівкою на плечі. "Та це ж Михейко!" — пізнав Туровець. Побачивши командира, Михейко зупинився, нерішуча волога посмішка затінявилась у його звужених очах, поторгала сумно опущені вуса. Він для чогось підняв новісінького картуза, відкрив низькувате чоло, яке з двох боків звужував темний підлісок волосся.

— Чув, Петре? — поздоровкавшись, запитав його Максим і рукою показав на захід.

— Та чув,— гірко зітхнув Михейко, насунув картуз на свій підлісок.— Я кожною кісточкою, кожним рихтиком чув. І ви, напевне, так не почули.

— Це ж чому? — пильно подивився на посіріле обличчя, на по-риб'ячому помертвілі очі.

— Бо в мене, Максиме Павловичу, ще й дітки є, а у вас їх нема.

Туровець насторожився: "Що ти цим хочеш сказати?"

Михейко оглянувся, стишив голос:

— Тільки одне, тільки одне, Максиме Павловичу: випишіть мене зі своїх списочків, з партизанів, значить. Ця ноша, виходить, не по мені.

— Чом же ти раніше не сказав про цю ношу, коли в райкомі питали тебе?

— В райкомі я побоявся, бо то інстанція. А в інстанції треба слухатись. Це вже так заведено.

Туровець обізлився:

— Там ти побоявся, а тут посміливішав?! Давай гвинтівку! — Обличчя його стало

таким лиховісним, що Михейка зсудомило і він, рогачем піднявши руки, відступив у ліс.

— Максиме Павловичу, бог із вами! Не вбивайте, не вкорочуйте віку. У мене ж трійко дітей і всі трійко — дівчатка. Їй-бо, усі дівчатка,— хапався за них, ніби це могло оправдати і захистити його.

— І що ж ти думаєш робити? — отямився Туровець і вже спокійніше поглянув на тремтячу постать боягуза.

— Я, мабуть, пристану до якоїсь військової частини. Бо на війні як і вб'ють, то тільки мене. А за партизанство і сім'ю не пожаліють. А в мене ж, їй-богу, трійко дівчаток, і всі білявенькі. Ось хочете, я вам і фотографію покажу, вона завжди при мені.— І він волохатого рукою поліз до внутрішньої кишені піджака.

— Давай гвинтівку, патрони теж.

Михейко зрозумів, що йому нічого не загрожує, вирвав руку з кишені, зняв з плеча гвинтівку й подав її Туровцю.

— Ось подивіться, Максиме Павловичу, все тут в акурат. Я й вичистив її і патрони вичистив.

— Тільки душу забувся вичистити.

— Аби ж у мене не трійко дівчаток,— він розвів руками і знов поліз до кишені, щось видобув звідти.

— Іди, йди! — наказав Туровець.

Михейко злякано кліпав очима і не пішов, позадкував, не спускаючи благального погляду з Туровця. Ось він ударився спиною в стовбур берези, ще більше перелякався і чкурнув у гущавину, а біля берези щось забіліло. Туровець скочив з коня і підняв із землі прим'яте фото. На нього глянуло троє милогубих білявеньких дівчаток, яких у перші тяжкі дні загубив тато...

Ліси і ліси. Тут вони ще тримали на зелених руках блакитний спокій, якого вже не мала земля; та й вони скоро не матимуть його. У видолинку заворкував струмок, за видолинком розкрилася невеличка галявина, за якою стояла їхня, вкрита зеленим дерном землянка. Першими він побачив братів Шаламаїв-музик і шоферів, що і в загін принесли свої інструменти, і довгообразого, завжди заклопотаного завгоспа Сергія Білоконя, який мав у лісі харчову базу, та не мав харчів.

— Хворостенко ж усю продукцію району забрав собі,— всюди скаржився він. Але скарги харчів не дали, тому й довелося поки задовольнитися лише медом, привезеним з пасіки діда Володимира. Зараз Білокінь сидів біля землянки і вирізував ковганку, бо війна війною, а сало ж затовкувати треба.

Туровець оглянув свій невеликий загін, вірніше — диверсійну групу. Окрім Михейка, ще не було двох чоловік.

— А де Вербицький і Хомич?

— Вони, Максиме Павловичу, пішли від нас,— понуро відповів красивий горбоносий Григорій Стрепет.

— Куди пішли?

— Сказали: шукати кращої долі,— спалахнув гнів у вузьких половецьких очах

Василя Шаламая.— Ніби тепер знаєш, де є краща доля. Вони вирішили, що зараз партизанська боротьба — самогубство. Це в громадянську війну, мовляв, можна було партизанити.

— Теоретики! — одним словом знищила їх Софія Снігурська.

— Більше нема таких теоретиків? — запитав Туровець.

— Нема,— твердо відповіло кілька голосів.

— Що ж, дуже тяжко, товариші, коли тебе покидає хтось у біді. Але це краще, коли покидає зараз. От лиха година й прояснила, хто ким є. То й не будемо журиться за половою, коли маємо зерно. Кепсько тільки, що наш завгосп сумує.

— Хворостенко ж загарбав собі всю продукцію. Оце б піти, взяти його за петельки і гудзики і так потрусити, щоб посипалась уся продукція з нього. Він і тут поділив нас на синів та пасинків.

— От які ви несознательні. Йому ж більше треба, бо в нас ні в кого нема такого черева, як у нього,— увинув слово корчкуватий Павло Шаламай.

Партизани засміялися, а далину знову розколов глухий грім.

— Це вже коло Бугу,— зітхнула Софія Петрівна.

— Підійшла костомаха і до мого села,— застиг Сергій Білокінь, і невимовна мука застигла в його карих очах, пригасила їхні золоті обідки. І з кожного обличчя тепер Туровець вбирав страждання і болі, болі і страждання, і все одно за ними вчувалась непримиренна рішучість, затятість, ота, яку ні залізо, ні вогонь не розсіче. Вона читалася навіть на миловидому змарнілому овалі золотоконої Софії Снігурської. Дехто не дуже хотів записувати її в партизани: згадували тіні минувшини, всіляко остерігали Туровця. Але він вірив людині, а не тіням. І Софія так схвилювалася, коли сказав, що вона партизанка, аж почала виплакувати свою радість. Так, ідучи на всі випробування, жінка раділа вже з того, що мала довіру в найтяжчі дні своєї землі. А поруч з нею стояв чубатий вислочнолий велет Ярема Григорович Кондратюк, який і в мирні дні більше скидався на повстанця, аніж на вчителя. За вільнодумство і норовливість не раз йому перепало від обережненьких, не раз його розпікали на конференціях, нарадах і в інстанціях, а потім найбільший суддя — час — підтримував його, з чоловіка знімали суворі і прості догани, тільки ніхто ніколи не вибачався за них перед ним. Тепер Ярема Григорович не розлучався з єдиним у загоні кулеметом.

— Хороший Ярема Григорович чоловік,— сказав якимось, посміхаючись, про нього завзятий рибовод і рибалка Григорій Стрепет.— Тільки вночі спати мені не дає.

— Як це? — запитав Туровець.

— Та має ж чоловік не чуба, а цілий вівсяний сніп. Війне вночі вітер, і чуб його такий шелест здійсмає, що я одразу ж прокидаюсь,— пожартував Григорій.

— І все одно для тебе чуба не стригтиму,— засміявся тоді Ярема Григорович.

— Пострижете,— похмуро пообіцяв завгосп.— Хіба ж я на такі чуби настанчу мила?

— А ми їх небавом будемо зіллям або й кров'ю мити,— розважливо сказав лісник Юрій Гайдамака, що мав теж напрочуд славне пошиття на голові.

Засмученим добрим поглядом оглядає своїх побратимів Туровець, а в серці його

сходяться хвилі болю, і любові, і вдячності до цих людей, що покинули свої тихі оселі, своїх скорбних матерів, своїх дружин і дітей та й взяли за оці, застарілі тепер, гвинтівки, щоб стати наспроти сучасно механізованої смерті. І не один із них, як сказав Юрій, буде кров'ю мити свого чуба, а очима годувати гайвороння, бо є щось вище за наше життя — своя земля, своя Вітчизна. Туровець поклав руки на плечі Юрія Гайдамаки і Григорія Стрепета і тихо сказав:

— Отже, постукала війна і в наші двері. Зараз нам треба розійтися по конспіративних квартирах. А коли пройде фронт, знову зберемося тут і почнемо воювати.

З галявини на чотири сторони почали розходитись партизани. На чотири сторони проводжав їх очима Туровець і зарання тривожився над їхнім завтрашнім днем. Останньою до нього підійшла Софія Петрівна, і болісно стрепенулось серце його. Чи не думає й вона покинути ліси? Бо хоч як тяжко чоловіку на війні, а жінці втричі тяжче.

— Максиме Павловичу, а мені можна залишитись тут, в лісах?

— Самій? — здивувався він.

— Самій.

— Нащо це вам?

Софія Петрівна твердо подивилась на нього:

— Хочу звикнути до лісів, щоб не боятись їх ні вдень ні вночі. Це ж смерком сова тюгикне, а я з незвички зубами вистукую.

— Ще звикнете, Софіє Петрівно. Та й не з такими совами зустрінетесь. А життя побережить: фронт і сюди може заглянути.

— А може, зупиниться на Бузі?

— Коли б то.

Ось і її хустинка майнула поміж деревами, і біля нього залишився один Орлик. Туровець розсідлав його, травою витер спину, потім заніс сідло й вуздечку в землянку, а тим часом із лісу повернувся Білокінь.

— Що вам, Сергію? Ще якась недогода з продукцією?

— А що ви думаєте? — поліз чоловік рукою до потилиці. — Повинен чи не повинен я вас годувати хоч якимсь кандьором? Повинен я хоч якусь бакалію мати? То, може, піду до бісового Хворостенка і організую мінове господарство? Добре, що в нас є запасець меду. Я йому солодке, а він мені...

— Гірке, — підказав Туровець. — Не треба, Сергію. Пізно.

— Напевне, таки пізно, — погодився Білокінь. — Рвонулась війна, мов із ланцюга зірвалась, та все одно маю хоч кілька мішків муки привезти. А може, й овець устигну пригнати, — так розсудливо говорить Білокінь, наче й не гупає війна над його головою.

Попрощавшись з Білоконем, Туровець уже зібрався йти, коли на лісовій дорозі з'явилася присадкувата постать з рушницею на плечі, з наганом і кинджалом на поясі та біноклем на шії.

"Та це ж Хворостенко. Ще б шаблю причепив", — посміхнувся Туровець і почав очікувати грізного вояку.

— Здоров, Максиме! — простягнув Хворостенко куцу руку, окинув зеленим занепокоєним оком землянку.— Непогано ти влаштувався.

— Ви краще.

— Чому б це?

— Та всю райспоживспілку перевезли собі.

— Що ж ти хотів: воювати і не жувати? Хай і твій завгосп покаже сто вісімдесят обертів на хвилину.

— Де вже йому встигнути за вами.

Хворостенко оглянувся.

— А я знаєш чого прийшов до тебе?

— Скажете.

— Та мушу,— нахмутив чоло Хворостенко, і занепокоєння пройшлося по всьому його обличчю.— Оце ж, розумієш, Максиме, сьогодні зник Артемон Васюта. Словом, змився. І тепер я згадав усі твої слова про нього.

Туровець пильно поглянув на Хворостенка:

— Чого ж так пізно згадали усі мої слова?

— Він же, розумієш, всюди при мені був, як з шовку виплетений. Отак виявляй, виявляй пильність, а чогось і не догледиш.

— Аби ж ви свою пильність виявляли до тих, до кого треба було,— задумався Туровець.

— Напевне, ти правду кажеш,— погодився Хворостенко, і зелені очі його засумували.— Та не будемо про це, бо вже пізно. Як ти думаєш: невже Васюта зможе нам підкласти свиню? Чи він тільки так, з переляку дряпонує?

— Якщо прийдуть німці, Васюта неодмінно покаже себе.

— І мені, виходить, треба змінити своє місцеперебування?

— Сьогодні ж, сьогодні, бо завтра може бути пізно.

— От і довіряй після цього людям! — зажурився Хворостенко, і Туровець уперше побачив його без одяганок самовпевненості.— То я й піду до своїх.

Коли постать Хворостенка зникла на лісовій дорозі, Туровець ще обвів поглядом землянку, Орлика та й пішов у глибіню лісу. В лісах йому зайшло сонце, і на небо почали виходити тривожні зорі війни. І виходили вони не так, і світили не так, як у мирні дні. Вночі він добрався до старого пасічника, що, охопивши сиву голову руками, сидів на призьбі. І не знаєш тепер, що йому сказати, чим утішити.

— Як ви, діду?

Пасічник підвівся, безпорадно опустив руки, на яких тісно було старим жилам.

— Чекаю ж лиха, як гриб при дорозі. Навіть працювати не можу.

— Напрацювались ви за свій вік.

— І все одно мало, бо нічого кращого в усьому світі не знайдеш за любов і працю. Щось перекусиш, Максиме?

— А є що?

— Якусь сухоїжу знайдемо. Був і рибки витягнув, подивився на неї, на її очі і

випустив. Жаль буде, коли чорти виловлять чи виглушать її. Ходімо ж до хати.

Їли вони, не світячи світла, не світячи світла й спати лягли. І коли вже утома склепила Максимові очі, він почув тупіт на лісовій дорозі. Затривоживсь і пасічник.

— В таку пору біля мене ніхто не проїжджає.

Туровець зірвався на ноги, не озуючись, із гвинтівкою наготові вискочив на пасіку. В ноги йому в'їлися роси, в очі — недобрі зорі війни й постарілий місяць.

Темінь обізвалася кінськими підковами. Хто ж їх кинув сюди в таку пору? Ось між деревами майнув неясний обрис, і вже біля самого двору обірвався тупіт, і старі ворота заскрипіли, затріщали. "Та це ж Орлик!" — пізнав Туровець і кинувся до нього. Перед ворітьми, шелестячи гривною, стояв його Орлик. Побачивши господаря, він заіржав, і луна тривожно покотила це іржання лісами, у які вже входили вісники смерті.

VII

Коли до людини в одні двері входить старість, то в другі — виходить радість. Отак мовить казка чи приказка, а в житті воно буває по-різному: скільки є отих сивоголових, теплооких дідуганів, що снують собі на пасіках, по садках чи на утлих човниках по тиховодах і мають радість не тільки для себе, а й заносять її людям, рідні, а найбільше онукам. А от у важкі Васютині двері ця гостя — радість — здається, ніколи не заходила. Правда, зрідка і він, зачинившись у льоху, мав утіху від свого зібраного в один чавунець багатства. Але хіба цю потаємну, напівзлодійську втіху можна назвати радістю?

"Ех, Тетянко, Тетянко, з тобою зовсім би по-інакшому пішло життя".

І знову, в котрій уже раз, він згадав ту пору, коли між літом і осінню зупинився синьоокий вересень і коли до нього, як зоря, ішла його зоря. Здавалося, роки повинні б пригасити її обрис, а вони хтозна-що робили з його пам'яттю. От і вчора, втупивши очі в землю, він ішов собі осмерклою левадою, думав про те горе, що виплодилось у чужинецьких землях, і раптом почув її наспівний голос:

— Добрий вечір, діду.

Підвівши голову, оторопів: стежиною, між прибережними деревами, як молодість сама, ішла його Тетяна, струнка, красива, легка в ході. Хотів гукнути її, але переляк чи подив відібрав мову. А коли дівчина зникла за вербами та яворами, він обезсилено, мов із нього вибрали кістяк, довго самотів на лузі, не можучи повернутись до своєї прицвинтарної пустки. Давид і зараз неохоче заходить у неї, зачиняє двері на два засуви і в темряві молиться на невидимих богів. Він зараз має до них тільки два благання: одвернути війну і врятувати його Артемона. Хоч який він кручений, а все одно — син. Та й пішов не куди-небудь, а в партизани до Хворостенка, хоча й підсміювався над ним. Але хто з нас над кимсь не підсміюється, вважаючи себе кращим і розумнішим?

Не вечереючи, Давид ліг на дерев'яне ліжко, де під свіжим рядном лежало свіже сіно, що проганяло погані сни. Та навряд чи прожене воно їх сьогодні. Навряд. Хіба ж не почуло ниньки все село отого грому, що веде не передгроззя, а смерть? І хоч багато має Давид нарікань на більшовиків, хоч і досі не може забути відібрану ними землю, та все одно він хоче, щоб вони зупинили війну. То тільки захланний Омелян возрадувався,

коли німці захопили Львів, і поставив свічу богам. Гляди, щоб над тобою не засвітилась вона. Тепер це недовго. Де він зараз переховує свою злобу? В армію Омеляна, як елемента, не взяли, і він десь потихеньку щез із села.

...Свіже лугове сіно справді відігнало від Давида погані видіння... І він, ще молодий, на волах в'їхав у вечірню діброву, бо ж сюди, до пасіки, мала прийти його Тетянка. Ось і лісові копички заіскрилися, напившись місяця, ось і замерехтіли старосвітські з нерівного скла вікна їхньої лісової хатки, в якій до самих заморозків лежали яблука, мед і віск... Хтось невидимий постукав у вікно, і Давид почув одне скрадливе слово: "Тату..."

Хто ж це міг звати його батьком, коли він ще не одружений?.. Але це слово повторилось і вирвало його зі сну. Давид підвівся, скочив на підлогу, тремтячи од потаємного стукоту в шибку. Нарешті він підійшов до вікна, на якому ворухився місячний сон.

— Хто там?

— Це я, тату,— почув Артемонів голос, спочатку зрадів йому, а потім занепокоївся.

У сінях Артемон охопив його руками, притиснув до себе, чого так давно не було, і ще більше розтривожив, щось не до добра йдеться.

— Звідки ти, Артемоне?

— З лісів. Дайте щось кинути в кендюх.

— Я зараз підігрію,— підійшов до печі, намацав на комині сірники.

— Не треба світити світла.

— Це ж чого? — ще більше насторожився Давид.

Помовчавши, Артемон відвів очі в куток і неохоче відповів:

— Я, тату, втік із лісів.

— Це ж чого?! — здригнувся Давид.

— Бо ще не хочу вмирати.

— А як же інші?

— Хай тепер, тату, кожен вибирає свою дорогу. Досить колективної. Хто хоче вмирати за більшовиків, хай помирає, а я ще пожду. Попрацював на них, тепер попрацюю на себе.

Давид почув, як його старять ці слова.

— Ти думаєш, німець переможе?

— А що тут думати, коли він уже завтра відчинить ваші ворота і двері. Ви ж його добре пригостіть: більшовики забрали нашу землю, наш хутір, а німці, може, й повернуть.

Але навіть згадка про земельку тепер не порадувала Васюту, і він з докором сказав:

— Як ти, Артемоне, швидко перешерстився.

— А що я мав од більшовиків? — розсердився Артемон.— Одну працю та різні підозри? Навіть за всі старання, за всі вибивання головою не поставили.

— Тобі дуже потрібно було те головування?

— Не завадило б. Ви колись пожили в свою волю, і мені теж хотілося мати і волю, і

славу.

— Не женися за дурною славою, бо в безслав'я підеш.

— Ет! — Артемон дістав з мисника сало, для чогось понюхав його, потім вкраяв хліба і, жуючи, насторожено сів біля вікна.— Якщо, тату, мене будуть розшукувати, скажете, що я не приходив додому. Це щоб вас не тягали.

— Спасибі, сину, хоч за це,— гірко сказав Давид.

Артемон здивувався:

— Невже ви не раді, що я втік од більшовиків? Ви ж колись кляли їх.

— Чого не було колись, та не можна людині увесь вік жити на злобі, як гадині на отруті.

— Оце наговорились і договорились! — зобиджено сказав Артемон, помовчав і не скоро запитав: — Ви ж, коли люди розбирали колгосп, взяли собі якогось коня?

— Узяв.

— Хоч славного?

— Та ніби нічого.

— Кінь у господарстві при всяких властях знадобиться. А зможете, ще й на другого розживіться.— Артемон поклав у торбу дві хлібини, шматок сала й почав прощатися з батьком.— От погано, що місяць світить.

— Як будеш ховатися од людей, тоді й сонце не догодить,— з болем видихнув Давид.

— Що ви цим хочете сказати? — закинув торбу на плече Артемон.

— Щоб ти повернувся до людей.

— До партизанів, значить?

— Хоча б і так.

— А що я тепер скажу їм?

— Скажеш, що скучив за мною, за домівкою. Тоді тебе погудять, погудять і простять.

— Чи це трухлявієте ви, чи до ідейних перекидаєтесь? Так нащо це вам? — здивувався Артемон.— Спом'янете моє слово: за німців ми ще поживемо хазяїнами.

— Який ти дурний, Артемене. Хіба ж німець чи хтось інший воюватиме, щоб ти став господарем? Якщо ти й потрібний Гітлеру, то тільки як наймит.

— Невже це з вами таке зробив отой комісар, що ночував у нас?

— Це життя зробило. Життя!

Другими дверима, що не скрипіли, а каркали, Артемон скрався у цвинтар і зник за обважнілими від плодів деревами. Вже не бачачи його, Давид по гупанню струшених яблук знав, де він іде.

"Вранці треба позбирати яблука,— озвалася задавлена скарєдність, та він одразу ж нагнав її.— Для чого це, коли тепер не яблука, а життя падає на землю?.."

Зарошеними могилками, чавлячи барвінок і падалицю, Артемон вийшов саме до того гробівця, над яким сумував мармуровий з надбитим крилом янгол. Ось у цьому гробівці для мертвих панів можна й заховатись живому, бо хто здогадається заглянути

в старий склеп? Тільки раз у рік на проводи приїжджає сюди з міста якийсь інтелігент у галстуці та шляпі й, згадуючи померлих, напивається тут, як простий, і починає мішма співати святе і грішне. Якось Артемон розговорився з ним, запитав, що йому залишилося від колишнього панства-дворянства, і той інтелігент, не журачись, відповів:

— Шматок розбитого дзеркала.

— Як це? — не зрозумів Артемон.

— Дуже просто, молодий чоловіче: коли селяни розбирали наш маєток, хтось у ньому розбив старовинне трюмо. А коли я через кілька років приїхав сюди, моя колишня годувальниця і принесла мені в хустині друзку дзеркала, в яке можна закинути тільки одне око. Оце і все, що залишилось мені від колишнього князівства,

— Небагато,— поспівчував Артемон.

— То й добре,— почув несподівану відповідь.— Головне в житті — мати казанок на плечах, а не те багатство, що робить біднішим тебе.

І от, щоб уберегти казанок на плечах, Артемон обережно перелазить залізу, обплетену зіллям огорожу, стає на облуплену камінну сходинку, що веде до мертвих. А з пащі гробівця прямо на нього безшумно, як тінь чи як померла душа, вилітає чорний птах. З переляку Артемон поточився назад, а потім вилаяв себе: чого він так перелякався звичайнісінького кажана? Але цей нічний птах чи забобони відігнали втікача від панського склепу. Де ж тепер заховатися йому?

Скрадаючись, він пішов краєм цвинтарної дороги. Перед ним заграла місячною порошею стара каплиця. Раптом у її склі майнула чиясь розпатлана голова. Артемон присів, потім добрався до якогось хреста, щоб не дорогою, а могилками чкурнути з кладовища. Та чомусь йому ота розпатлана голова здалася знайомою. Чи не Омелянова? Так воно і є, що Омелянова. Ось де ти переховуєшся — поміж святими. Хитро ж придумано. Артемон підійшов до каплиці, постукав у двері й тихо сказав:

— Омеляне, відчини. Це я, Артемон.

— Чого тобі? — не скоро озвався голос Омеляна.

— Приймай до свого схову.

— А як з партизанами?

— Хіба ж ти мене вчив у партизанах ходити?

— Стань на світло,— наказав Омелян.

— Це ж чого?

— Подивлюсь, чи нема в тебе зброї.

— Своїм не віриш,— криво посміхнувся Артемон і став на середину цвинтарної дороги.

Незабаром Омелян, тримаючи під рукою бандитський куцак, відчинив двері, і Артемон увійшов у каплицю, зі стін якої прадавні святі супились на грішників...

На другий день віковичним катеринівським шляхом проїхала перша німецька частина.

— Слава тобі боже! — всією постаттю перехрестився Омелян, стоячи на цвинтарній

дорозі.— Тепер і ми поживемо як люди.— Він про всякий випадок заховав у каплиці свого куцака, ще раз перехрестився і вийшов на цвинтар.

— Що ж тепер робити? — запитав Артемон.

— Оце ж завтра, мабуть, і поїдемо розпатронювати партизанську базу. Головне вихопити з неї сіль, бо скоро вона буде цінуватись на вагу золота.

— Який ти оборотистий,— посміхнувся Артемон.

— Живий має думати про живе.

З цвинтарного дерева гупнуло яблуко і налякало живого.

VIII

Під місяцем зітхає вода, зітхає, мов людина. Чи й вона в передчутті? А за водою вже чути ходу бога чи диявола війни. Скрутив він Європу в баранячий ріг і вже поставив одну ногу на Буг, а другу на Дніпро. Мільйони наступають, мільйони відступають, мільйони гинуть. А де ж поміж цими мільйонами подітись одній людині, куди приткнути свою вже немолоду голову? Звісно, більшовики йому ні до чого, при них не жив, а животів, без своєї біографії, без свого дзвону, як фальшива монета. При німцях же він зможе виплисти на поверхню, бо й заслуги мав перед ними, коли при гетьманові Скоропадському служив у державній варті. І тоді його кінь уже нівечив не чиєсь полотно, а чиєсь життя. Одного разу на Великдень він із німцями навіть у церкву залетів. Тут вони відірвали батюшку від богів, від людей, від свічок, вивели на паперть. Під великодні дзвони він пригнувся до панотця:

— Викажіть, отче, більшовиків, що сховалися у вашій церковці.

Острах приморозив старі очі, вони взялися сизуватими плівками, як беруться ними березневі калюжі.

— Я не знаю, пане. Я нічого не знаю,— давився батюшка словами.— Не робіть людям з великодня судного дня.

— Ви самі його робите собі,— і він звернувся до німців. Ті, не кваплячись, викрутили з гвинтівок шомполи і вдарили ними по розкішній великодній ризі, що аж висяювала святешними барвами весни.

Батюшка скрикнув, заплакав, на великодню ризу бризнули дрібні старечі сльози.

— Скажете, отче? Бо не великодні, а похоронні дзвони загудуть сьогодні.

— Я не знаю, їй-богу, не знаю,— меншав, жалюгіднішав у жасі панотець.

— А хто знає?

Батюшка перехрестився:

— Спитайте в дячка.

Витягнули з церкви й дячка. Того не довелося уламувати, він оглянувся на всі боки, прикрив браму церкви, де свічі висвітлювали постарілих богів, кинув око на гінку дзвіницю, що стікала хвилями передзвонів, і тихо сказав Пасикевичу:

— Пишіть списочок.

А за пару годин панотець уже не в великодній, а в жалобній ризі сивів над убитими. Потім усі роки Пасикевича лихоманили ті ризи і той списочок, що писався під великодній передзвін. Та, здається, вже ніхто, крім його страху, не знає про це: німці,

що були з ним, або загинули, або повернулись на фатерлянд, а панотець і дячок померли. Цей списочок, може, з'явиться лише у день страшного суду, коли бог переведе небуття у буття, коли потече кість до кості і воскреситься плоть. Щось торкнулося ноги Пасикевича, він од несподіванки дрогнув, пригнувся і підняв колючий кущик перекотиполя, отого зілля, яке не знає, що таке справжній корінь. А хіба й він мав коли-небудь справжній корінь? Та навіщо ці аналогії? Вони потрібні поетам для книжок. А як наново розкрити свою книгу буття? Його жінці легше. Вона вже вимочує в нашатирі дорожочності, які не могла носити при більшовиках, і тихенько перебирає на зотлілому клавесині старі німецькі мелодії. Клавесин повинен нагадати німцям великого Баха. Їм саме тепер до Баха...

Що ж він робитиме при німцях? Розкривши карти минушини, зможе знову кинутись у політичний крутіж, але політика має відносну стабільність лише в англійців. А в нас, як не з'їдять тебе німці, то з'їдять свої — завжди знайдеться проворніший, що обскаче тебе. І Антон Антонович озлобився, ніби вже хтось йому на новій службі підставив ніжку.

Тихо-тихо, як у пісні, плеснула вода. Невдалік од берега, наче тінь, проплив пригорблений рибалка.

— Це ти, Устине?

— Я, Антоне Антоновичу,— підплив до нього старий.— Не спиться?

— Не спиться. Щось уловив сьогодні?

— Хіба тепер до риби? — з докором сказав Устин.

— А що ж ти робив?

— Цілий день перевозив біженців і поранених. І сам кров'ю пропах,— сумно прихилив сиву голову до весла.— Що воно тільки робиться?

— Війна,— невиразно відповів Пасикевич і поглянув на тривожне небо, яке зжирали язики пожеж.— Що ти, Устине, збираєшся робити при німцях?

Рибалка здригнувся:

— Хіба можна таке питати?

— Чого ж ні? Ми не діти — бачимо, що робиться.

— А може, все ще переінакшиться, бо не має в нас бути по-їхньому.— Устин умочив весло в річку, і човен легенько пішов по воді, що зітхала й зітхала під місяцем.

Від будиночка почулися голоси, потім піщаним берегом заскрипіли чийсь кроки, й до Пасикевича обережно підійшов Меркурій Юхримович. Привітавшись, він прошепотів тільки одне слово:

— Завтра.

— Що завтра?

— Прийдуть німці.

— Ти ж звідки знаєш?

— Чув їхню музику. Під Озерним грала. От і збувається, що має збутися. Нам треба зустріти їх.

— Хлібом-сіллю?

— Так, хлібом-сіллю. Скажи Антоніні Аполлінарівні, щоб вона спекла коровай.

— Аби вона вміла,— аж зітхнув Антон Антонович, бо йому при його дворянці навіть хліб доводилося випікати самому.

— Я й забувся.

— Де ж будемо зустрічати їх?

Меркурій Юхримович подумав:

— Мабуть, край села, щоб менше бачили. Бо люди в нас такі...

І через день край села під тихими вербами вони зустрічали німецьких мотоциклістів. Ті здивовано зупинили машини. На Пасикевича і Шинкарука зирнули чорні тупі рильця кулеметів. Похиливши голову, уклінники піднесли хліб-сіль завойовникам.

Високий в ріжкатій касці вояка насторожено взяв з їхніх рук рушник, паляницю і сіль, нюхнув їх і одразу ж жбурнув сільничку в бур'ян, потім на коліні розломив надвое хліб, обдивився його, ще розломив на четвертинки і, не знайшовши нічого підозрілого, повернув шматки Пасикевичу, а рушник кинув собі в коляску. Мов кулемети, заскрекотіли мотоцикли й курявою обдали розгублених, знічених уклінників.

З-за погорбатілих верб вийшов старий рибалка, налякавши Пасикевича і Шинкарука.

— І хліба не взяли? — запитав спокійно. "Та хіба ж вони не знають, що таке людська їдь?" — Одна хлібина — це їм ні до чого. Вони ешелони візьмуть.

Мов обплъовані, стояли перед ним Шинкарук і Пасикевич, не знаючи, що робити з шматками хліба: кинути незручно, а нести не можна.

— Устине, ти ж нікому про це,— попросив Пасикевич, повівши оком на хліб.

— Культура,— не знати кого судив цим словом рибалка.

Минуло кілька тривожних днів, і якось в підполудень до будиночка Пасикевича під'їхав "вандерер". З нього спочатку вискочило два автоматники, а потім вийшов літній у пенсне офіцер. Автоматники, карбуючи крок, увійшли на подвір'я, виструнчилися по боках східців, а офіцер, відчинивши сінешні двері, постукав у покої.

— Заходьте, заходьте! — гукнула перелякана Антоніна Аполлінарівна, не знаючи, що їй робити — журитись чи радіти. Офіцер, люб'язно посміхаючись, увійшов до кімнати, вклонився господині і заговорив майже чистою українською мовою:

— Я, надіюсь, маю честь бачити вельмишановну пані Пасикевич?

О, як давно так галантно зверталися до неї, і у вельмишановної пані Пасикевич на підрізаних щоках з'явилися бляклі рум'янці.

— Так, пане офіцер. Прошу, сідайте в нашій господі, гостем будете.

— Спасибі,— офіцер повісив на вішалці свіженького підгонистого картуза.— Хай, пані Пасикевич, вас не дивує мій службовий стан. Я ортскомендант вашого крайсу, тобто району.

— Яка честь, пане комендант. Спасибі, що завітали до нас,— мило посміхнулась, вигнула вії Антоніна Аполлінарівна, а в її середину хтось натрусив шматочки криги: "Чого б це до нас мав прибути комендант?"

— Широ вдячний вам,— за скельцями пенсне загадково блиснули сірі, вже прив'ядаючі очі.— А де ж вельмишановний Антон Антонович?

— Ви і його ім'я знаєте?

— Навіть більше, ніж ім'я,— іще раз пройшлася загадковість по звуженому в клин обличчі гостя.— Де ж володар цього дому?

— Він на річці.

— Рибу ловить?

— На жаль. Він у мене цілий рік заглядає у воду, скоро водяником стане.

Офіцер засміявся:

— А ви зможете знайти свого водяника?

— Постараюсь. Але пан офіцер, напевне, буде сумувати на самоті?

— Коли дозволите, я прогляну ваші ноти,— повів краєчком ока на клавесин.

Повз заморожених автоматників пані Пасикевич пішла до берега. І тільки тут її тіло охопив страх. Недарма, ох, недарма приїхав цей чемний напарфумований комендант, недарма на їхньому порозі, як лихо, стала заморожена охорона. Який не є Антон, а він таки годував її хлібом, навіть у голод годував. Уже й за це треба було мати вдячність. Та вона і вдячність, і любов віддавала іншому. І тільки тепер із жахом відчула гріховність і нікчемність свого піснуватого тіла.

— Антоне! Антоне! — гукнула, чіпляючись, як за соломинку, за це ім'я.

— Чого тобі, Тоню? — обізвався з-за очерету його спокійний голос.

— Ой Антоне! — набравши в туфлі жабуриння, вона кинулась до чоловіка, припала головою до його плеча, заплакала.

— Що з тобою? — пригорнув її, підняв на руки, а туфельки жбурнув на берег.

— Біда, Антоне, біда. До тебе чогось приїхав ортскомендант.

Антон Антонович виніс дружину з води, задумався.

— Тікати треба, Антоне. Сідай на човна і тікай!

— Куди?

— Хіба ж я зна.

— Здійми жабуриння з ніг. Як він поводив себе?

— Дуже чемно.

— Тоді ходімо, Тоню, додому.

— А як заберуть тебе?

— Забирати приїжджають уночі. Тут щось інше,— рішуче сказав Пасикевич, відв'язав од гілки верболозу шворку з рибою, акуратно змотав вудочки й плече в плече з дружиною пішов до свого будиночка, біля якого, мов камінні, стояли автоматники.

Умившись і переодягнувшись у святешне вбрання, Антон Антонович увійшов до кімнати, де, нудьгуючи, офіцер перебирав його книги. Ось він підвівся і приязно поглянув на господаря.

— Дуже радий вас бачити, пане Пасикевичу.

— Спасибі.— "Значить, не по мою душу приїхали".

— Як вам велося на риболовлі?

— Не дуже ловилося, але на юшку вистачить. Коли не відмовитесь, охоче приготую на березі.

— Красненько дякую. Давно я не їв істинно української юшки — аж у тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році при гетьмані Скоропадському. Тоді пан Пасикевич мав зверхника в особі Полтавця-Остряниці?

— Так, пане офіцер,— з гордістю сказав повеселілий Пасикевич.— Наскільки мені відомо, Полтавець-Остряниця великий прихильник німецької держави?

Обличчя ортскоменданта змінилося, в погляді проклонулась жорстокість.

— А пан Пасикевич знає, що в тисяча дев'ятсот тридцять третьому році на підставі матеріалів абверу великого прихильника німецької держави заарештувало гестапо?

— Гестапо?! — мало не обімлів Пасикевич.— Але я після вісімнадцятого року нічого й не чув про нього. Нічогісінько! У мене не було жодних зв'язків! Який він негідник!

— Але цього негідника в тридцять восьмому році взяв під свій захист сам Розенберг,— тонка посмішка змила жорстокість з очей ортскоменданта.

— Тоді я нічого не розумію! — спантеличено розвів руками Пасикевич.

— Ви більше зрозумієте, коли станете начальником української допоміжної поліції.

— Я?! — на округлому виду Пасикевича округлились очі.

— Ви! Я приїхав по вашу згоду.

— Але ця... робота не по мені,— завагався Антон Антонович.

Офіцер підібрав тонкі уста.

— А яку б ви хотіли обійняти посаду?

— Не знаю.

— Прикиньте, не соромтесь.

— Може, мером міста?

— Мера ми вже маємо. Мерів можна багато знайти, а начальник поліції повинен мати особливий талант.

— Невже ви думаєте, що я маю такий... талант?

Ортскомендант поліції загадково посміхнувся, поглянув на двері і тихо сказав:

— Я нагадаю, пане Пасикевич, талановиту вашу операцію. Згадайте Великдень тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, і церкву, з якої ми витягли батюшку, і списочок, який писали ви під великодні дзвони... Як це все давно було. У мене вже діти такі, яким я був тоді.

"Виходить, не поховано в пам'яті людській той проклятий списочок",— не великодні, а похоронні дзвони озвалися в душі Пасикевича. Крізь них він чує голос ортскоменданта:

— Ви згодні?

— Так, пане офіцер,— підвівся і виструнчився перед своїм зверхником. А дзвони далеких років шматували й шматували його мізки.

IX

Тепер старожитня хата Васют стала скидатися на крамницю, в якій не закінчилась ревізія. Тут на лавах і під лавами, на припічку і в запічку, на столі і навіть на ліжках

лежали пачки печива і чаю, мішки з сіллю, борошном, крупою і цукром, ящики з макаронами і вермішеллю, коробки з цукерками, лавровим листом, перцем і навіть гвоздику — все, що було Хворостенком вивезено у ліси. Правда, це добро можна було б заховати подалі від людського ока, але, наспіх закопане в землю, воно взялося вільгістю, і де його пересушиш, як не в хаті? Тому тепер на дверях цілі дні висіла важенна колодка. Коли й треба було зайти в оселю, Васюти заходили осілими прицвинтарними дверима, що здійсмали воронячий галас. Накрадене добро тішило Артемона і Омеляна, але судомило Давида.

— Ще, махлюваті, згадають вам партизани ці продукти,— понуро товк своє.

— Та ми ж так тихесенько вибрали їх, що й святі з неба не бачили,— поштиво говорив Омелян. І на його очах випинався сміх.

— Хоч не чіпайте святих, гріхководники,— сердився Давид і йшов ночувати до клуні, бо в хаті різні перці та гвоздики дурманили голову.

— Постарів батько, зовсім постарів,— з жалем казав Артемон.— Раніше він, пронюхавши таке, перегнав би коні на мило, а не попустив би добра.

— Видко, душа його вже відпочинку просить,— глибокодумно покивав головою Омелян.

— Може, нам тепер крамничку відкрити? — запитав Артемон, милуючи засклепованими очима покрадене добро.

— З гешефтьярством почекаємо. Це від нас не втече. Спершу треба прицінитись до нової влади, прикинути, що можемо від неї мати. Не будуть же самі німці верховодити селом. Та десь і наші об'являться, що після революції повтікали звідси. Тоді й зважимо, як на руці, весь завтрашній день. Пошукай щось у миснику.

Не світячи світла, вони розпивали пляшку, закушували партизанським печивом, і Омелян ішов додому, а Артемон зачиняв оті двері, що зчиняли воронячий галас, і лягав спати поруч з різними ящиками і коробками: йому ніщо не дурманило голову. Тільки тепер частіше до неї заходила Ярина.

Скільки він не шукав собі наречену, красивішої не міг знайти. Вже й старим парубком зовуть його, а оте, що ворухнулось у нього колись до Ярини, більше не приходило. Не розсудив їх мир, то, може, війна розсудить? От підсохне ця продукція, заховає десь її у потаємниках і гайне в ліси до Ярини на вивідини чи поклін. Він і з дитиною може взяти Ярину, якщо не злиняла її врода. Про це йому кілька разів хотілося поговорити з Омеляном, але все якось не виходило та й ніби незручно було.

Другого ранку Артемона розбудив дзвін коси. То батько скошував на могилках вже перестояну траву.

— Нащо вам тепер цей клопіт? — ще заспаний, підійшов до батька.

Давид стомлено сперся на кісся:

— Воно хоч і війна, а треба ж якийсь клопоть сіна мати.

— Я вам привезу цього сіна, аби мали де скласти.

— Знову украдеш?

Оце святенство на старість одразу розгнівило Артемона:

— От скажіть, тату, а коли ми не брали того, що погано лежало?

— Відпала в мене охота красти, бо чогось, бачу, воно так виходить: чим більше маєш, тим ще більше хочеться мати. А це ніколи до добра не доводило. Може, ми хоч тепер схаменемось?

В засклепованих очах Артемона прокинулась хижа насмішка:

— Коли ви, тату, віддасте мені своє золото, я схаменусь.

Давид посірів:

— Яке золото?

— Оте, що увесь вік збирали. Та не озирайтесь — мертві не почують.

— У мене ж це золото петлюрівці на гривні, на папірці обміняли.

По щелепах Артемона поповзла та сама паскудна посмішка, яку йому завжди хотілося змісити кулаками.

— Так я вам і повірю, щоб ви петлюрівцям віддали все золото. Краще б сказали, де зарили його, бо як помрете, дістанеться воно, як і тіло ваше, одній землі,— та й пішов, пригинаючи на могилках траву мертвих.

Кинувши косу, Давид довго отупіло дивився на міцну, кряжисту постать сина, що не мав совісті ні на макове зерно. Йому вже кортить дорватися до золота. А захопить його, то й пустить батька з торбою попід вікнами. От коли вмирати буду, то, може, й подумаю, чи сказати про свій скарб. На подвір'ї заторохкотів віз: Артемон знову кудись виїжджав на роздобичу. Допався тепер до чужого, мов Кирик до сметани. І, озирнувшись, чи нема кого на кладовищі, Давид пішов до Тетяниної могили, де буйно розрослися наче туманцем підсинені півники і хрещатий барвінок. Тільки Артемон розчинив навстіж ворота, як до них добрі коні підкотили чорну з лискучим промінням бричку. На передку її біля машталіра сидів огрядненький у синьому однострої вусань, а позаду — двоє озброєних здоровил з жовто-блакитними пов'язками, на яких було написано: "Шуцманшафт".

— Ти Артемон Васюта? — скособочив на нього бестіально-хитрі очі огрядненький гусакоподібний вусань.

— На мене, ласкавий пане, тикає тільки рідня та мої друзі,— з гідністю відповів Артемон.

— Добре, козаче, відбрив! — не розсердився, а засміявся вусань.— Познайомимось. Я начальник української допоміжної поліції — Антон Антонович Пасикевич,— і простягнув з брички вкорочену, майже квадратну долоню, з якої ще й досі не вивітрився дух риби.

— Дуже приємно, дуже приємно, ласкавий пане,— вклонився йому Артемон, а на спині його завовтузились оси: чи не потягнуть його оці гицелі в тюрюгу за партизанство?

Але начальник поліції зацікавлено оглянув його оселю:

— Оце твоя хата?

— Моя, ласкавий пане.

— Старосвітська! Таких уже тепер не будують! І янголи, бачу, на віконницях! — з

захопленням сказав Пасикевич, скочив з брички й пішов до хати, на якій висіла кілограмова колодка.— Тіні хрестів не лякають тебе?

— Людина до всього звикає, не тільки до тіней хрестів, а й до свого хреста,— розважливо сказав Артемон.

Його відповідь сподобалась Пасикевичу.

"Він розумніший, виходить. А малювали його тільки владолюбним жорстокосердцем".

Пасикевич полюбувався янголами на віконницях, покружляв навколо хати, заглянув і на кладовище, а господар, здається, забув, що треба гостя запросити до господи. Навіть колодку не відмикає. Прийшов з кладовища батько. Пасикевич познайомився, потеревенив із ним, але й старий Васюта не збирався запросити їх в оселю. Про скупість Васют він чув, але щоб дійти до такої?..

— Артемене, а ти коли-небудь чув, що таке українська гостинність? — нарешті не витримав начальник поліції.

— Та чув, ласкавий пане,— ледве вичавив із себе Артемон.— Але в мене у хаті зараз таке робиться.

— Що ж у тебе зараз робиться в хаті? — прокинулась підозра, і очі Пасикевича затверділи, як костяні гудзики.

— Ремонт, ласкавий пане. Все пообвалено: і печі, і груби. Я вам і чарку, і сякий-такий заїдок винесу на призьбу або на гробовище.

— Зараз не проводи, щоб ми йшли на гробовище,— холодно відрізав Пасикевич, моргнув поліцаєм, і ті зірвали з плечей гвинтівки.— Відчиняй хату! Побачимо твій ремонт!

— Нащо це вам?

— Відчиняй, відчиняй! — і Пасикевич вийняв з свіжої кобури парабелум.

Артемон, проклинаючи і начальника поліції, і той день, коли він поїхав за партизанським добром, вийняв ключ, скрегнув ним у колодці, і в хату з гвинтівками напереваги обережно ввійшли поліцаї. А пан Пасикевич став збоку біля дверей.

— Оце так ремонт! — неждано розсміялися поліцаї.— Погляньте-но, пане начальник!

Пасикевич увійшов у сіни, заглянув у хату і вражено зупинився перед Васютиним гастрономом.

— Ти що: крамницю пограбував! — визвірився він на Артемона.— Так я тебе зараз же віддам під суд! А німецька влада не так панькається із злодіяками, як Радянська.

— Простіть його, дурного,— заступився Давид за сина.

— Ні, ні, я цього не попусти! — шаленів Пасикевич.— Цілий гастроном притаскав!

— А може, і попустите, пане начальник,— сміливо глянув на нього Артемон.

Нахабство його здивувало Пасикевича, і він ехидно запитав:

— Хочеш мене своїм спільником зробити? Може, половину добра віддасиш мені?

— Ані грама не дам, коли так будете говорити зі мною,— ще більш нахабніє Артемон.— Ця крамниця, ласкавий пане, мій військовий трофей!

— Що, що, нахабо?! — задихнувся від обурення Пасикевич.

— Що чуєте, ласкавий пане. Я це добро не забирав із крамниць, а, ризикуючи життям, вивіз із партизанської бази.

— Що?! — ошелешено видихнув Пасикевич і сів на мішок із цукром.

— Не сідайте, пане, на цукор, бо він вогкий, і ваше, звиняйте, озаддя стане липким,— попрохав Пасикевича Давид.— А добро це мій дурень таки з партизанської бази привіз. Я лаяв, лаяв його, бо ж партизани не простять такого. То вам нема чого гніватись за таке діло.

— І це справді ти витаскав із партизанської бази? — вражено перепитує Пасикевич.

Артемон посміхнувся:

— Понюхайте, лісовою землею пахне.

Пасикевич понюхав якесь печиво, розреготався:

— Ну, і бандит ти! Формений бандит! Але мені саме таких, пройдошних, і треба. Я думав наставити тебе тільки поліцаєм, а тепер призначаю комендантом кушової поліції!

Х

Під місячним сумом стиха погойдувалась і погойдувалась приімлена земля, що дала людям колос, зерно, хліб, а нелюди по тому колосі, по тому зерні, по тому хлібі пустили свинець, пустили вогонь, пустили смерть.

Іде Максим Туровець своїми полями, чує їхній плач і прощається з посивілим од горя житом, із примовклими дзвонами соняшників, із дівочою задумою гречок, із усім світом, у якому він народився, яким він жив і снів, у якому щоденно знаходив щось нове, від чого прокидалися іскри чи зорі в очах. Та війна вибрала ці зорі з очей, гляди, вибере й очі.

У місячній оманливій повені, в полиновій журбі стоять його хліба і не знають, що робиться з ними, що робиться з людьми, і не знає чоловік, що робиться з ним. Як ломець по костях, блукає біль по його тілі, і ніяк не віриться, що ця земля — вже не його земля, що цей колос — не його колос, що цей місяць — теж не його.

"Ні, брешете! — мовчки говорить невидимим ворогам.— Усе це знову буде моїм, нашим. Ще проклянете ви той день, коли пішли на нас, і своїх фюрерів біснуватих проклянете".

Зерном і сльозою, сльозою і зерном стікав зараз сива од жита й історії земля — його любов, його надія, його турбота і дума. І до останнього подиху, до останньої росинки життя він буде битися за неї з отим чорним вороном, що закружляв над її узголів'ям. Ти, вороне, поминків хочеш, та будеш по всіх усядах розсипати своє підстрелене пір'я, поки й дух не вийде з тебе...

Отож пора і в ліс. Пора! І все одно він не може зразу піти в ліси: кожна нива, кожний лужок, кожна левада кличе його попрощатися з ними. І він прощається і проститись не може, думаючи про свої поля, і про всю землю, і про отой клаптик її, де за вербовим місточком стоять хрещаті ворітця, що й без вітру поскрипують та й поскрипують собі. Кілька разів збирався полагодити їх, а Але Соломія розраджувала:

— Тоді, Максиме, пропаде у них голос, до якого я звикла. Ти тільки руку покладеш на них, а вони вже й говорять.

Послала ж йому доля дружину, послала той сон чи півсон очей і той низинний голос, що одразу ж заходить у душу. А оце через кілька місяців у його хаті має озватися й дитячий голос. А тепер, може, шкваргоче чужинський. "Невже це може бути? Невже це не поганий сон?" — окидає болісним поглядом землю. Та мовчить земля, наче камінь, мовчить, тільки здалеку на шляху зблискують машини, та все чужинські, та все чужинські.

Із похиленого золота пшениць Максим виходить на леваду, до того чорвополозу, з якого ще так недавно виплітав колиску. І тут він побачив свіжу солдатську могилу, на ній лежало кілька прутиків отого червополозу, що завжди ішов на колиски і ніколи на могили. Чоловік схилився, поправив ці прутики — єдину солдатську заслугу — і весь у тяжких думках та роздумах знову пішов у страждання приїмлених полів. Не селом, а маревом ячменів отих, що на пиво йдуть, добирається Туровець до вербового невмирущого місточка. І хоч їздять по ньому вози, ходять люди і товар, а місточок то з одного, то з другого краю викидає то листок, то зелену гілочку.

На гребені стріхи затривожились, заклекотіли лелеки. Максим мимоволі озвався до них, птахи впізнали його, заспокоїлись, а він підійшов до ворітець, що й без вітру мали свій голос і свою журбу. Кого ж ви будете стрічати тепер? Він постояв біля ворітець, боячись покласти на них руку. І неждано йому почувся з хати низинний спів. Чоловік здригнувся: причується ж таке!.. Ні, не причулось. Од засліплених місяцем шибок линує Соломіїн голос, Соломіїн спів. Це було так несподівано, що здалось йому божевіллям. Хіба його Соломії тепер до співу?! І кому вона могла співати вночі? Що з нею?.. Максим рукою провів по обличчі, думаючи стерти це нічне наслання, та крізь шибки просочувався й просочувався її низинний голос; зараз він не просився в його душу, а шматував її кігтями невіри чи зневіри.

Скрадаючись, Максим підійшов до порога, переступив перелаз, двічі, як умовлявся з нею, стукнув у вікно і обірвав той страшний для нього спів. І враз тишею, пусткою, страхом повіяло від його чи її хати. Злякалась чи причаїлась? Як смертельно довго тягнеться час, і Максим знову б'є пучками в шибку.

— Хто там?! — нарешті злякано озвалася Соломія.

— Це я. Відчини!

— Ой! — зойкнула Соломія, кинулася до дверей, забряжчала клямками й напівроздягнена впала йому в холодні обійми.— Максиме, любий, невже ти?! — Притулилась до нього, заглянула в очі, схлипнула, а потім занепокоєно спитала: — У тебе щось скоїлось?

— Та нічого,— думаючи про своє, недовірливо подивився на неї.— У тебе нікого немає?

— Нікого. Ходімо ж... Ти такий стривожений. Таки щось не гаразд у тебе?

Не відповідаючи, він увійшов до хати, підозріливо і тоскно оглянув її. Усе тут було таким, як і тоді, коли покидав її, але щось змінилося в ній. Що ж змінив тут цей

страшний час?

— Максиме, що в тебе? — Соломія занепокоєно стала проти нього, а розплетені коси її так віяли вечірнім степом, що хотілося притулитись до них, та несподівана пісня її стримувала його.

— Нічого, нічого,— примруженими очима вимірює її.— Полином пахнуть твої коси. Вона журно подивилась на нього.

— Вони, Максиме, за ці дні почали сивіти, мов полин.

— Та що ти? — не повірив він, поклав руку на її коси і перегодя запитав: — Кому ти щойно співала?

— А ти чув? — здригнулась, не злякалась, а наче засоромилась вона.

— Чув. То кому?

— Не треба про це.

— Кажи, Соломіє.

Вона похилила голову перед ним:

— То я, Максиме, колисці співала.

— Якій колисці? — не зрозумів він.

— Ось цій, що ти виплів,— показала на колиску, яку вона без нього приладнала до сволюка.

— Оце так!..— здивувався, зрадів Максим. Що тільки не лізло в його розумну голову, лише не те, що жінка співала колискову ще не народженому життю. Він пригорнув дружину і тільки тепер поцілував її.— Красунечко моя... Заспівай же й мені цю колискову.

— Що ти, Максиме,— сахнулась Соломія.— Не можна таке.

— Чому? — здивувався він.

— Тобі я заспіваю, як знайдеться дитя.— І зажурено, і соромливо поклала голову на груди чоловіка, в якого теж прокинувся півсон чи півсльози в очах.

Потім він підійшов до опорядженої, з зіллям і крихітною подушкою колиски, поторгав вервечки, і враз його охопив неймовірний страх: а що, як він ніколи не побачить тієї дитини, котра буде гойдатися тут? І, наганяючи цей страх, несподівано, одним болем зашепотів оту, яку чув ще від своєї матері, що вже давно має в узголов'ї хрест і червонокору вишню:

Ой ходить сон Біля вікон, А дрімота Коло плота.

Соломія, почувши його голос, не витримала, заплакала.

— Ти чого?

— Не сон і не дрімота,— одне нещастя ходить тепер.

Він заспокійливо поклав їй руку на коси:

— Нічого, жінко. Будемо ломити і зломимо це нещастя. Неодмінно зломимо.

Вона скинула на нього очі:

— І невже ти, такий добрий, будеш убивати?..

— Мушу, Соломіє. Вороги змусили... Тільки ж ти не сивій мені, як полин...

І знову прощання, і знову скрипкові ворітця, і марево ячменів, що на пиво йдуть.

Тільки не до пива тепер, коли кров виточується щедріше за пиво. Від холодного яру Максим входить у сад і чує потріскування обважнілого від плоду дерева. Здається, ніколи не родив так сад, як цього року, та нікому немає від такого врожаю утіхи. Останні роки тут орудує Югин Холоденко, що в церкві ходить коло богів, а тут біля райських дерев. Химерну вдачу має чоловік. Це ж у голодний двадцять перший рік, наперекір самому владиці, він віддав владі церковне золото, щоб зарятувати ним голодних. За це владика наказав прогнати його з титарства, та люди не дали.

— Краще заберіть батюшку, а титаря залишіть,— уперлись і настояли на своєму.

А от коли дійшла черга до дзвонів, Югин зі своїми друзями тихцем уночі зняв їх з дзвіниці і втопив у лісовому озеречку. Мав він за це, та пережив і через якийсь час сам на Великдень вдарив у всі дзвони, бо кращого дзвонаря не було на цілу округу. А в які він тепер ударить дзвони? Туровець, походивши по саду, зайшов у хату, яку побудував для садівника і сторожа. Звичайно, тепер тут нікого не було, і тільки на шибці втомлено дзижчала бджола. Він вийшов у сад і від яру почув чиїсь кроки. Садівник, сторож чи хтось за яблуками прийшов? Туровець зачався в тінях, а між рядами дерев заколивалася постать Югина Холоденка, який ніс за плечима мішок. На його гордовито впертому, поораному зморшками обличчі рясно блищав піт. Туровець вийшов зі схованки.

— О, це ви, Максиме Павловичу? — здивувався і зрадів чоловік, не скидаючи ноші з плеча.

— Що це у вас за скарби? — кивнув головою на мішок.

— Таки скарби,— сумно сказав Югин. Він бережно поклав мішок на ганок, вийняв щось із нього і простягнув Туровцю.— Дивіться.

— Ікона! — здивувався Туровець.

— Але яка! — з гордістю знавця мовив садівник.

— Святий Юрій чавить змія.

— Ви гляньте лишень, яке мужнє, яке напружене обличчя в Юрія, нелегко битись йому з лютим ворогом. Це образ не так святого, як воїна, якогось нашого пращура, що теж мусив битися зі своїм змієм, як ми зі своїм. Такому образу ціни немає.

— Де ж ви його взяли? — запитав Туровець, якого теж вразила вольова непохитність Юрія, його строгі в напрузі бою очі й великі робочі руки, що списом чавили гада.

— Я його знайшов на ярмарку в якогось макоцвітного гендляря і віддав у церкву. А оце завтра до нас має приїхати пан Пасикевич з отими німецькими знавцями, що обдирають музеї і храми. То я й забрав з церкви найкращі образи. Переховаю тут, поки наші не повернуться, бо святині легше втратити, аніж знайти.

— Це правда. І де ж ви їх заховаете?

— В оцій хаті. Замурую святих, як грішників, бо такий час,— і старий похилив голову.

Туровець обняв його.

— Прощайте, Югине Івановичу.

— Ходи здоровий, ходи здоровий, ходи здоровий,— тричі, як заклинання, сказав садівник, а потім похнюпився: — Ти, Максиме, мабуть, ніколи не думав про мою грішну душу? Мовляв, елемент...

— Чого ж? — здивувався такою мовою Туровець.— Ваша душа біля святих ікон ходила.

— Та ходила і коло святих, і коло фальшивих, бо не позбулися фальші ні люди, ні ікони. І прожив я вік титарем, але душа моя поривалася до чогось більшого. Та на більше не спромігся то через складності, то через таких забісованих, як васюти, а то через різні підозри. І ось уже старість заглянула в очі, коли частіше думається, що сам обікрав свою долю, не зумів розпорядитися нею. То коли я зможу чимсь допомогти тобі, не забудь, де моя хата стоїть, де моя грішна душа за такими людьми, як ти, скучає.

— Спасибі, дядьку Югине, спасибі,— розчулено поклав руки на плечі старого.

— Може, вашим хлопцям якийсь віз яблук привезти в лісі?

— Хай звикають до кислиць.

— Чоловік до всього звикне, тільки не до біди,— осінь пройшла по скорбному обличчю старого.— Така біда, Максиме, така біда, тільки дерево й не чує цього — аж потріскує од врожаю.

Раптом вони насторожились: від саду почувся тріск, а потім загупали плоди.

— То гілка відчахнулась, мов чиєсь життя...

* * *

Раннім ранком Туровець добрався до своєї землянки і щиро зрадів, коли йому назустріч кинулась Софія Снігурська, за плечима її погойдувався старенький карабін і сумка з червоним хрестом.

— Ви вже тут, Софіє Петрівно?

— З позавчорашнього дня очікую вас. З позавчорашнього.

— Звикаєте до лісу?

— Потроху.

— А ще хтось є?

— Учора прийшли Білокінь і брати Шаламаї.

— І як вони?

Софія Петрівна розсміялася:

— Білокінь і досі журиться харчами, хоча й пригнав прибудну корову. Сам пасе, сам доїть, сам і на сіно старається їй. Чуєте? — повела головою в бік струмка, звідки смачно шаржакала коса. Ось вона стихла, і до сонячних промінців злетів, поєднався з ними срібний передзвін, який витягують мантачкою умілі косарі.

Все мирне життя, що стояло за цим передзвоном, озвалося в душі вчительки.

— Невже це не вернеться? — зітхнула вона.

— Усе це вернеться: і дзвін коси, і дзвоник у школі, і сонце повернеться наше...— Він намірився піти до косаря, але стримав себе.— А як Шаламаї?

— Учора принесли чотири протитанкові міни, розклали на траві, поворожили біля

них і почали сперечатися, де найкраще поставити це добро. Потім до самого вечора грали на своєму інструменті, а тепер пішли блукати по лісах. Здається, маємо справжніх одчайдухів. А ось і вони!

До землянки наближалися окоренкуваті брати Шаламаї, всі троє в добротних юхтових чоботях, у зручному грубошерстому одязі й баранячих шапках. За поясом кожного висіло по три в зелених сорочках гранати.

Туровець згадав свій вінок бомб у громадянську війну, посміхнувся:

— А чи не зарання, хлопці, понадівали шапки?

— Вони нам тепер будуть замість подушок,— відповів старший брат Василь і вклонився.— Батько-мати передавали вам привіт.

— Спасибі. Як вони?

— Журяться та печаляться,— зітхнув Василь, і посмутніли його брати.

— А де ви дістали міни?

— Виколупали з мінного поля,— буденно відповів Павло Шаламай, наче й не ризикував з братами життям.

— І де ви думаєте закласти їх?

Шаламаї переглянулись, покосували на Василя.

— Найкраще, гадаємо, ген-ген подалі від землянки, і не на асфальтовому шляху, а на звичайній дорозі. Ми оце з охотою пристроїли б пару мін біля Карпишиного ставка,— у темних половецьких очах Василя спалахнули завзяті вогники.

— А чого саме біля ставка?

— Там гребля вузька, і коли пофортунить — підірветься перша машина, можна буде й задні прострочити,— і торкнувся рукою гвинтівки.— Як ви на цеє?

— Хай буде по-вашому,— погодився Туровець, вдивляючись у далечінь, у отой став, де водились півпудові коропи.

Надвечір другого дня вони усім своїм невеличким загоном добралися до Карпишиного ставка, тут обабіч греблі стояли старі корчакуваті верби, за греблею стіною підіймався густий очерет, а за ним скидалася риба, підворушуючи призахідне сонце; в його останніх променях рожевіли і падали на воду чайки. Ніщо тут не нагадувало про смерть, але вона кожному давала про себе знати.

На узліссі обабіч греблі стали з рушницями наготові дозорці, а посеред греблі в розмелені колії брати Шаламаї і Туровець обережно заклали дві міни, присипали їх торф'яною кришкою, жартома сплюнули через ліве плече й навзгінці подалися в підбите ліщиною узлісся, що вже вдягалось у вечірню кирею. Поволі-поволі тягнувся, як завжди тягнеться в очікуванні, час. Нарешті десь із лісів озвався якийсь гуркіт, зовсім не схожий на бурчання машини. Ще кілька хвилин нервів — і з-за дерев виїхав старий розхляпаний віз, навантажений порожніми бідонами. На передку її сидів літній чолов'яга і п'януватو курникав пісеньку про фортуноньку-фортуна.

— Куди його дідько несе! — вилаяв їздового Іван Шаламай. Назустріч візникові вийшов завгосп Білокінь. І навіть тепер чоловіка не покинула жадоба господарника.

— У тебе, дорогенький, не знайдеться хоч трохи молока?

— Усе до краплини здав у крайсі, їй-бо, до краплини,— злякано втупився в нього "дорогенький".

— Шкода,— пожалкував Білокінь.

— Але в мене самогоночка є,— посміливішав їздовий.— Чиста продукція — синьоцвітом горить.

— У бідоні?

— Ні, в півлітрі. Може, пригубите?

— Обійдуся. А тепер повертай, чоловіче, в об'їзд.

— Греблею ніяк не можна?

— Не можна, якщо хочеш доїхати додому.

Візник зблід, повернув коней і чимдуж погнав їх од небезпечного місця. Потім із лісу вийшли дві жінки з грибами.

— Та що це за день? — обурився Білокінь і пішов завертати жінок од греблі.

Уже в сутінках з розімлілого поля загуділи машини. Брати Шаламаї швидко поповзли ближче до греблі.

— Вам що, набридло носити голови на плечах? — гримнув на них Білокінь, який, здавалося, вріс у землю.

Нарешті, курячи пилюгою, з'явилися дві машини, на них вечірніми силуетами окреслювались постаті солдатів. Хтось із них чи собі, чи комусь грав на губній гармонії останню пісеньку. В ній не було війни, а був смуток надвечірньої години і смуток нещасливого кохання. Чого ж ти, музико, знаючи, що таке людські печалі, приїхав сюди вбивати людей? Чого?.. Ось, коливаючись по вибоях, на греблю вискочила перша машина, торф'яний пил темно підтопив її, солдати приклали руки до облич. І враз під уже не видимими колесами мертвотним сонцем округлився вогонь, загримів грім і кинув машину і зойки на ній в стіну очеретів. Друга, заскрипівши гальмами, нагло зупинилась, з неї, хапаючись за зброю, почали стрибати окупанти, і торф'яний пил стовпами піднімався над ними.

Якась невідома сила зриває партизанів з землі. Вдарили перші постріли, у відповідь задеренчали автоматні черги, Туровець почув, як над його головою шугонуло смертоносне тепло куль. Він мимоволі пригнувся, кинувсь уперед.

"Ось ти!" — помічає того, хто цілився в нього, і натискає на курок. Знову зойк розпанахав вечорину, потім жалібно дзенькнуло скло у другій машині. От уже партизани вискакують на греблю і наосліп стріляють в очерети, куди метнулися завойовники.

— Обережно! На другу міну наскочите! — люто кричить Василь Шаламай і прихиляється до колії, розшукуючи закопану смерть.

Оминаючи його, партизани кинулись в очерети, зажвакотіла, зачавкала прибережна багнюка. І знову смертельний крик, і сплески води, і, нарешті, вечорова, пропахла перегаром пороху тиша, і місячне марево спадає на воду, на ліс. Партизани зупиняються біля самого берега, де лежать два завойовники, одному з них вода підмиває обличчя і ворушить підкучерявлений русявий чуб.

— От і маєте життєвий простір. Чого вам було пертись сюди? — похитавши головою, питає мертвих Білокінь і вилазить на другу машину, де лежать якісь паки. Ось він вдарив по чомусь м'якому чоботом, невдоволено крекнув.

— Що там, Сергію? — ще охоплений шалом бою, допитується Туровець.

— Нічого путящого: полотно та паки вовни. Прийшли по вовну — лишилися без шерсті. Видно, це інтенданти-заготівельники їхали. А ось штани і куртки лежать.

— Які штани й куртки?

— Німецькі.

— Так цей одяг згодиться нам.

— На ганчір'я? — з презирством питає Білокінь.

— Не тільки на ганчір'я,— думає своє Туровець і витирає спітніле обличчя.

— Скидай його.

А брати Шаламаї затупцяли біля машини, торгають її руками і переживають, що з неї не буде ніякого толку.

— Самі ж розстріляли ось цю, що не підірвалася. Хіба я не бачив? — шпигонув їх Білокінь.

Туровець наказує Шаламаям:

— От і маєте нове завдання — роздобути машину, бо нічого нам пішодрала крутитись на одному місці.

— Це зробимо! Колеса ми любимо! — блиснули половецькими очима Шаламаї і вже діловито запитали: — Вам дістати вантажну чи легкову?

— Махновці! — гримнув на них Білокінь і засміявся.

— Ви не дуже з такими слівцями,— образились Шаламаї.

— А чого ж так розходились: і вантажну, і легкову...

— Бо роздобудемо, ордерів же нам на машини не треба. А церемонитись з фашистською власністю ми не будемо,— відрізав Василь.

— Несамовиті Шаламаї! — буркнув Білокінь.

— Авжеж, несамовиті! — весело погодилися брати.

XI

Ніяк не вірилося, що ця примерхла з попелястим піском дорога підходить до лісництва, підходить до Ярини, підходить до того болю, що навіть тепер, у війну, не відійшов од нього. На що ж іще сподівається дурне серце? Ні, воно вже без сподіванок болить, думаючи про неї чи згадуючи її. Небагато свят має людське серце, і найбільше з них — кохання; в одних воно розквітає, мов дивовижна іванокупальська папороть, у других — пристрасним: гіркуватим полином, а в третіх — рахманним спокоєм, що народжує лагідних доброоких дітей, які найбільше люблять ходити за плугом, сіяти зерно, садити сади. А що ж у нього, в його самотній чаші? Тільки згадки та печаль, тільки печаль та згадки. Чи, може, так і треба йому, щоб розумів болі інших, бо щасливі часто забувають, що доля не скупиться відважувати людям недолю.

А дорога, вививаючись між деревами, веде й веде до Ярини, а серце гулав та й гулав, та не тільки в грудях, а вже в самому лісі. Як же він стріне її, що скаже їй? І

наперед губив усі слова, усю ту силянку, що роками обтяжувала його. Чи, може, й тепер не побачить Ярину? Може, й вона поїхала на Схід?

Сонце, примкнувши вії, уже спускалось по стовбурах дерев на землю, зокола дихнула вільгість і почала проростати туманом. А ось іще не видиме озеречко обізнавалось плеском: напевне, якась молодиця праником вбивала в одержу пахощі лісу й води. І йому згадалася ота пісня бабусі, що тримала на зморшкуватому обличчі цілий вік:

Та налетіли гуси З далекого краю, Замутили воду В тихому Дунаї.

Не дикі гуси, а дике збіговисько ворогів налетіло з чужого краю, скривавило воду в тихім Дунаї і на всій тихій землі.

— Чуеш, хтось праником гупає? — зупиняється Северин біля трьох берізок, що вирости з одного кореня.— Це вже добра прикмета.

— Чому? — незрозуміло, думаючи про своє, поглянув на друга.

— Коли б отут стояли німці, то навряд чи хтось прав би шмаття.

Скрадаючись, вони опустили до зовсім округлої чаші озеречка, яку півколом охоплював високий осокінь. З другого піщаного берега замаячила самотня жіноча постать, вона стояла на кладці, яку підтримували два заїжджені колеса, і поволі-поволі, неначе думаючи над кожним ударом, орудувала праником. Почувши їхні кроки, жінка підвелася, опустила крайці підкасної спідниці, поправила хустку і торкнулась рукою уст, наче хотіла стерти із них скорботу.

— Солдатики? — запитала жалісливо.

— Солдати.

— Ох, горенько наше. Відбилися од своїх чи, може, додому втікаєте?

— Відбились, жінко добра, тягнемось до фронту і дотягнутись не можемо,— сказав Северин.— У вас є німці?

— В селі є, а в ліс не потикаються. Тільки одного разу були влетіли на машинах — наловили птиці, поросят і здиміли. Поліцаї ж інколи набігають, і то — вдень. Так що заночувати зможете в нас.

— До кого ж ви порадите?

— Хоча б і до мене, тільки мій найменшенький ночами плаче, щоб не розбудив вас.

— Чого ж він плаче?

Жінка сумовито подивилась на них:

— Напевне, теж чує врем'я, в яке народився.— Вона поклала білизну на рядно, Северин підхопив його на плече, і вони почали підійматися до крайньої хатини, на вікна якої вже лягав сутінок. Від призьби до них кинулось двійко чорнявих діток, які анічутінку не злякались гостей.

— Ви у нас ночувати будете? — запитав хлопчик.

— Мабуть, будемо,— приголубив його Богдан.— Ти в який клас ходив?

— У четвертий. Ми вам грушок натрусимо.

— Спасибі.

Діти навзаводи кинулись до садочка, а мати посміхнулась:

— Вони хоч і в лісі живуть, але компанійські в мене. Що ж вам на вечерю зготувати?

— Що будете собі, те й нам. Картопля зародила у вас?

— Усе-все в цьому році зародило: і картопля, і хліб святий, та косять тепер не жито-пшеницю, а людей. Коли тільки закінчатся ці страшні жнива? Вже і в наше лісництво не повернуться двоє.

З порога Любов Матвіївна кинулась до колиски, де і в сні хмурилось і причмокувало губенятами невдоволене дитинча.

— От зараз нагодую господаря, а тоді вже вас,— приклала білий вузлик до грудей, ще й заспівала йому оті люлі, в які налетіли гулі та й сіли на воротях у червоних чоботях.

— Любов Матвіївно, а живе у вас тепер Ярина з Озерного? — хвилюючись, запитав Богдан.

Жінка підвела на нього блакитнаві очі.

— Яринка? Що за Данилом?

— Здається, так.

— Живе. Ми сусідимо з нею. Господи, яка вона славна молодиця! А ти ж її знаєш?

— Ми разом у школу ходили.

— Он як! То провідай її. До неї нещодавно і мати приїхала. Їхня хата — третя од моєї.

— Собаки ж немає? — насмішкувато запитав Северин і повів бровою на Богдана.

— Нема. А зайчик є. І вона любить звірину, і звірина любить її. От не повірите, в її ганку, біля самого вікна, соловей гніздо звив і навіть діток вивів.

— У ганку?! Як же це може бути? — таки не повірив Северин.

— Виходить, може.

А Богданові вже було не до птахів. Він скинув пожмакану шинелину, в якій страшно було з'явитися на люди, підійшов до дзеркала, сьак-так причепурився і розгублено став посеред хати: невже він зараз побачить Ярину?

Северин вийняв зі свого речового мішка пляшку вина, подав Богданові:

— Щоб не з порожніми руками йти.

Любов Матвіївна вийшла за Богданом, з порога показала Яринину хату.

— Оця стежечка й доведе до неї. Ти ніби чогось сумніваєшся?

— Ми цілу вічність не бачились.

— А не забув, які в неї очі? Самі аж просяться в серце. І сипа такими ж наділила. Іди, коли добра людина.

І він поволі пішов у передвечір'я, що настоялось живицею, садом, соняшниками, дикою м'ятою і грибами. Ось і хата її, ось і той ганок, де соловей не побоявся вивести діток. Він зупиняється біля похнюплених соняшників, зупиняється не як закоханий, а як грішник, боячись її, боячись і своєї любові чи того, що лишилось од неї.

І от крізь хугування думок до нього з оселі пробився голос Ярини, такий самий наспівний, як і тоді, коли вперше зустрів її на своїй вулиці. Богдан, мов сновида,

підіймається на розчинений ганок, чує, як незграбиться, як тривожиться усе в ньому, як усе болить йому. Ось такою й виходить радість зустрічі. Стукати чи не стукати? І знову голос її, чи з-за дверей, чи з років, чи з пам'яті його? Усім своїм сум'яттям доторкнувся до соснових дощок, на яких всихали сльози живиці.

— Заходьте, заходьте! — чує її подив і свій біль.

Неначе в напівзабутті він відчиняє двері, неначе в тумані бачить у привечірніх тінях Ярину, її матір, хлопчика, що заклопотано струже лозину, і чужим голосом каже:

— Добрий вечір вам.

Ярина глянула на нього, ніби зраділа, скрикнула, та одразу ж її радість розкраяв сизий біль — шугнув і застиг у її очах. Чим же він налякав її?

— Добрий вечір, дитино,— лагідно відповідає матір, не пізнаючи його.

— Добрий вечір,— прожебоніло дитя, скинуло на нього Яринині очі й запитало: — А у вас, дядю, автомат?

— Автомат.

Дитинча ступило крок до нього, щоб поторгати зброю.

— Не треба, Васильку,— крізь невидимі сльози пробився голос Ярини. Тільки де поділась наспівність його, яка щойно обізвалася за дверима?

— Ярино, ти не пізнаєш мене? — запитав не то своїм, не то чужим голосом.

— Пізнаю, пізнаю,— ще більше знітилась, похилила голову, тримаючи в очах переляк.

Навіть мати здивовано глянула на доньку.

— Мамо, це Богдан Романишин,— ледь чутно прошепотіла Ярина.

— Богданчику, ти?! — зойкнула тітка Марія, і радість, і невіра зійшлися на всіх її зморшках, вона кинулась до нього, поцілувала, а Ярина мов нежива дивилась на пих однією тугою. Він усього міг сподіватися, тільки не цього. Що ж із тобою? Що ж із тобою?..

— Це ви, дядю, в німця відбили автомата? — вже притиснулось до нього дитинча.

— У німця, Васильку.

— От аби стрелити з нього.

— Васильку, помовч трохи,— з болем сказала Ярина і, нарешті, неслухняними вустами запитала: — Звідки ж ти, Богдане? Звідки?

— З нашого горя.

— З оточення?

— З нього ж.

— Скільки у ньому людей гибіє!.. Дома вже був?

— Де там.

— І нічого не чув про своїх?

— Нічого. Не знаю, чи й живі вони,— глянув у вікно, ніби лісова далина могла дати відповідь.

— Живі. Це ж Надія була у мене, розказувала,— і гірко зітхнула.— Сідай, Богдане, й не осуди мене.

Він вражено поглянув на її охоплене скорботою обличчя:

— За що ж, Яринко, я маю судити чи осуджувати тебе? Ти ж — і дитинство моє, і юність моя.

Вона раптом приклала до обличчя кінці хустки, заплакала й здушила ними плач.

— Яринко!.. Що з тобою? — злякався її сліз, підійшов до неї, почав невміло втішати:
— Не треба, Яринко, не треба, чуєш?

— Я думала, ти з дому, — витираючи сльози, заговорила вона. — Думала, ти знаєш, що Омелян був заарештував твого батька. Він небагато просидів у тюрмі. От і злякалась, що ти прийшов осуджувати мене.

— Що ти говориш, навіщо це говориш? — тоскно поклав на очі вії. — Хіба я не знаю, хто ти, а хто Омелян?

Ярина трохи почала відходити:

— То ти, Богдане, так зайшов до мене?

— Так зайшов до тебе, — похитав головою. "Аби ж ти тільки знала, як я йшов і скільки років йшов до тебе. Всю 8емлю можна було б уздовж і впоперек обійти".

— Спасибі, що не забув нашої школярської дружби. Я її теж не забула. Сідай, Богдане, а я щось зготую. Ти ж, мабуть, і не вечеряв?

— Не вечеряв, Яринко.

— От хоч уперше повечеряєш у мене. Що ж тобі, Богдаичику? — І так подивилась, неначе повернула і себе і його в школярські літа.

Він посміхнувся:

— Отих кислиць, що ти в хусточці до школи носила.

— Так нема ж тієї хусточки, — і вперше сьогодні не тривогою задихали її ямки, і вперше затремтіла посмішка на смазі її уст.

— Яринко, це ти? — запитав так, щоб тільки вона почула.

— Це я, — відповіла шепотом, покосувала на матір і кинулась до печі, а він поставив на стіл пляшку чужинського вина.

— Говори ж, Богдане, говори, — попросила од печі.

— Що ж тобі говорити?

— Усе-усе.

— І навіть те, як зустрів тебе колись у сніговицю?

Ярина спаленіла:

— І навіть це, — і тепер вона, здається, вдихала його слова, і жахалася їх, і розквітала від них.

Після вечері Ярина мати пішла з Васильком спати в другу кімнату, а він вперше залишився на самоті з Яриною. Він так довго чекав цієї години, що тепер не повірив у неї і не знав, що сказати. Рука мимоволі потягнулася до вина.

— Ти вип'єш, Ярино, зі мною?

— Аби не війна, не випила б, а зараз вип'ю за життя твоє.

— Спасибі, Яринко. Коли ти будеш думати про мене, я не загину.

— Тоді я щодня буду думати про тебе і на вечірніх і на ранніх зорях, як думаю про

свого Данила.

— Мені дуже треба, щоб ти думала про мене.

Вона журно з-під вій глянула на нього.

— Богдане, а ніби в тебе нема кому думати про тебе?

— Нема.

Вона невесело здивувалась:

— Як же воно вийшло в тебе?

— Не треба про це говорити.

— Чому? Розкажи, Богдане. Я хочу слухати тебе,— щось таке обізвалося у її голосі, що він вирішив не таїтися. Може, так і краще, бо хто зна, чи побачаться ще вони? А не зрозуміє його, так і буде.

— Як же тобі починати? Як бувальщину чи як казку?

— Почни як казку, бо люди вже загубили її, і від цього тяжче їм.

— То слухай. В одному царстві, в одному госу́дарстві скинули люди царя, стали жити без нього, і тоді навіть у селі почали вчитися мужицькі діти. Не в шовках, а в полотні й личаках почали вони добувати науку...

Ярина вибачливо посміхнулась:

— Богданчику, а тепер скажи про себе без казки. Скажи, чому нема кому думати про тебе?

— Невже нетерпеливиться?

— Авжеж. Ти й досі не знаєш, що я цікава, мов сваха,— поглузувала сама з себе.— Говори.

Богдан зітхнув.

— Так от, Яринко, зустрілася і в моєму житті дівчина. Не дівчина — зоря. І її краса приголомшила, прибила мене. І я мовчки почав зносити свої жалі, бо знав — нерівня їй. Але якось узимку прочув, що її силоміць віддають за нелюба, і кинувся до неї. Та вона пішла, як учорашня вода, яку вже не здоженеш. От і досі піхто не може мені затьмарити її очі, її брови, її ямки.

І несподівано з очей Ярини бризнули сльози, не витираючи їх, вона прихилилась до нього:

— Богданчику, невже ти мене любив?

— Тебе, Ярино. Тільки тебе єдину.

Вона застогнала:

— Чого ж ти не сказав тоді, коли треба було сказати?

Богдан поблід, в його душу одразу кількома потоками ввірвалися біль і розпач. Страшний здогад обпик його, мов громовиця. Але цього не могло бути. Це вона хоче втішити його. Не чуючи свого голосу, він тихо заговорив:

— Я побоявся тебе, побоявся твоєї вроди, бо що я супроти неї?

Ярина знову застогнала:

— Як ти, Богдане, занастив мій вік. Я ж так чекала твого слова, я так чекала тебе, що в цьому чеканні й каменіти почала.— Вона добивала його своїми словами, і він

зараз зненавидів себе.

— Невже це правда? Невже це правда?

Ярина самою журбою поглянула на нього.

— Ти ще й питаєш? А я думала, що не потрібна тобі... Виходить, не судьба.

Який же він дурень! Який же він непоправний дурень. І сам не зазнав щастя, і її надломив. Четвертувати мало тебе. Богдан пригорнув Ярину, почав цілувати коси, очі, уста. Вона не боронилась. Але й не відповіла ні на один поцілунок. І він знав чому: між ними стояв не тільки час, а й інша людина. В обнімку вони просиділи до самого ранку, і нажурились, і наговорились про все. А ранок розплів їхні руки і покликав його у дорогу.

— Я ніколи не забуду тебе, Ярино,— поцілував її в уста уже на ганку, де жив і вивів дітей соловейко.

І вона вперше відповіла йому на поцілунок і сказала, як заклинання:

— Я буду думати про тебе і на ранніх і на вечірніх зорях,— на її материнському обличчі, в її вечорових очах стояли сльози прощання і сльози втраченого, що пішло, як учорашня вода. Здоганяй — не здоженеш. І все одно при всьому своєму нещасті він не був випадковим подорожнім: його любили, він любив. А більшого щастя поки що нема на землі.

XII

Заходив серпень — місяць снопів, місяць селянських надій. Так було завше, тільки не тепер. Страшні жнива пройшли по землі, і лежать снопами на ній сини землі.

Даремно з-за типів їх виглядають золоточубі діти і соняшники, даремно жінки прикладають долоні до очей, даремно матері простягають до образів скорб молитов і рук. Чим тільки закінчатся ці страшні побоїща, і хто з них винесе хоча б тіло без душі? Бо випалять її і вогонь, і свинець, і жорстокість, і очниці смерті. Та мало ще вогню, свинцю, убивств і Гітлеру, і тим, хто під його грудкою збирається правити Україною.

Мирон Снігурський знову потягнувся до газети з виступом новоявленого голови національних зборів Ярослава Стецька, якого тепер благословив сам святоюрський господар — митрополит Шептицький.

"Ми не потребуємо лише побожних, смирних прапорів, ми потребуємо прапорів боротьби, прапорів наступаючих когорт. Нагорна проповідь — це революція бога, писана вогнем..."

"Ох, Стецьку, Стецьку, чи треба турбувати бога, коли зв'язався з дияволом?.. Маєш ти всього дві когорти — "Нахтігаль" і "Ролланд"*, а говориш, як Наполеон",— він жбурнув газету на заднє сидіння, втупив очі в скло, за яким спадало в долинки, у виярки й вибігало на пагорби його рідне Поділля. Три страшних шляхи воно мало в минулому — хвиський, або кучменський, чорний і волоський. По цих шляхах ішли на Поділля татарські, турецькі і ногайські орди. А тепер з катеринівського шляху пішли інші орди. Фашисти можуть подякувати цариці-німкені за цей липовий шлях, що й досі пахне підсохлим цвітом. Наближалось село, село його любові, його печалі. І тут над незжатыми полями кружляло гайвороння. Стільки ж наплодилось його на солдатському тілі! Знову диким полем стає Україна. Диким полем, руїною...

То чого ж він так рветься до неї, як рвуться сюди і німецькі наїзники, і своє "прошупанство", що позбулося панства десь у дев'ятнадцятому чи в двадцятому році і паслося за кордонами біля чужих корит? Там вони продали все, що мали — і крушини культури, і грішну душу, і тіло, і сором, а тепер фашистське кресало вибило з їхніх потухлих руїн свіжі іскри ненависті, і "прошупанство" з благальними молитвами до бога в трійці єдиного поспішає обійняти на Україні харчові посади бургомістрів, фольксполіцаїв, шефів, таємних агентів, і везе воно з собою дорожній металевий посуд, металеві очі, ловецькі рушниці, ловецьких псів, високі чоботи і низькі лоби.

І хоч він зневажає і ненавидить це мародерське кроволубне яничарство, цих дрібних виконавців, які вважають себе великими політиками, проте й сам їде з ними перекладачем. Їде в надії, що стулить до купи череп'я своєї трагедії, знайде хоч крихти свого кохання, якщо не пішло воно в безвість, наче вода по камінню, наче вода по чорному...

Це ж двадцять років минуло відтоді, як він покинув Софію у ту страшну ніч у молодих житах, коли над ними, немов свічі смерті, блиснули шаблі, коли із них, як чорна падалиця, почала зриватися кров. У ту ніч і його підкосила куля. Та випадок врятував йому життя: він доповз до хутора-однохатки, богобоязливий господар якого сумував за старожитньою Україною, і щовечора ставив восковісвічі перед богами, і щовечора пив під ними самогон за погибель Троцького і... Петлюри, який обміняв господарське золото на паперові гривні та й чкурнув із ним з України. Отак і стояв у хаті хуторянина дух живого воску і мертвотно-сизого самогону. Отак умирали тут сліпі слова, не добившись до жодного берега; отут і видужував сліпець чи жертва різних перепуть. А коли видужав, господар приніс йому пролежаний, поплямлений грибами карабін:

— Може, порадиш, що з ним робити?

— У піч його,— порадив він.

— Виходить, і ти відвоювавсь.— Хуторянин величезними долонями відділив у карабіні залізо від пліснявого, дерева і кинув його під самогонний куб.— Хоч якась чарка горілки, а не крові набіжить з нього...

От і подумай після цього, що таке життя? А скільки ж є отих суддів, яким нема часу подумати над ним? І справді, наш вік узяв такий розгін, що людині все не вистачає часу, не вистачає навіть для роздумів, навіть для любові. І тому так багато з'являється на поверхні життя ерзаців, і тому так катастрофічно дешевшав навіть любов. Тільки дорожчають і дорого обходяться світу ті, що живляться політикою чи політиканством, грою у владу чи самою владою. Правда, це там, звідки їде він. А що тут, на Україні, у дикому полі, у цій колисці слов'янства?

І як тут його кохання? Він і досі впевнений, що його Софія не злегковажила тим, що зветься любов'ю. Але й вона могла, мала цілковите право вийти за порядну людину та й принести їй того вузлика, що зветься сином чи донькою. Може, й принесла.

Він не помітив, як важко зітхнув. Шофер скося зирнув на нього і почав під'їжджати до хатки, що з вуликами заблудилась у березовому гайку. Звичайнісінька хатка,

звичайнісінькі вулики, а біля них стоять пляшки з питвом для п'яниць шершнів, що надвоє перекушують бджіл. Усе це було, коли він ще бігав на пасіку до свого діда. І тут знайдеться такий дід, повз якого проходить час із різними монархізмами, соціалізмами чи націоналізмами, бо теорії — теоріями, а мед є медом, а зерно — зерном.

І справді, у хаті Снігурський застає сивого, як сон, пасічника. В очах він тримає за давнину мудрість, а під ними й на жилавих руках — вагу років. Під лавою стоять діжки й діжниці, як і в його діда стояли. Але з шаф на нього дивляться сотні корінців книжок. Напевне, натягав тепер із школи чи бібліотеки — війна ж. Мироп підходить до книг, принохується. Але вони не пахнуть ні димом, ні запустінням.

— Діду, а чиє це багатство?

— Моє.

— Усе? — дивується він.

— Усе, — дивується й пасічник. — А що? .

— Чи не забагато на цей час маєте книг?

— Мені до цього часу думалось, що мало, — і ледь помітна насмішка наметала павутиння на мудрі очі старого.

Мирон вийняв акуратно виданий томик і знову здивувався:

— Діду, невже ви й Гейне читаєте?

— І Гейне читаю.

— Його ж книги спалили на вогні!

— Тих, що спалили його на вогні, я нічого не читав. А ви?

Мирон покрутив головою, ще поліз до шафи і з глибини вийняв том у червоних палітурках.

— Леніна чом не заховате?

Тепер пасічник уже з неприхованим презирством поглянув на зайду:

— А хто може Леніна заховати? Запізнались ви, пане... Не знаю, як величати вас.

От і спіймав першого облизня. І від кого? Від патріархального пасічника, схожого на віщуна.

— Я, діду, не пан, — сказав примирливо.

Старий оглянув його ненаський одяг: однострій з розплатаним орлом.

— Тоді підпанок? Чи перекладач?

— Чого так подумали?

— Був у мене вже один перекладач, з ваших-таки. Приїхав із заґрянців в такому самому одязі. Служив колись за чин та гроші і цареві, і гетьману, і Петлюрі, і Пілсудському. А тепер уже й Гітлеру служить. За медом приїжджав. Може, й ви за ним прибули?

— Ні, діду. На ваш мед багато знайдеться мух.

Старий здивувався:

— І од вас можна он яке слово почути,

— А ви часом не знаєте Софії Снігурської?

Старий здригнувся, одвів очі від гарячого погляду пришельця.

— Знаєте, діду?

— Чого ж, це наша вчителька,— відповів наче спокійно, але щось чаїлося за тим спокоєм. Страшний здогад вдарив його під серце, і він мало не скрикнув:

— Діду, її не заарештували, коли почалася війна? Не заарештували?

— Нащо такий страх? — стиснув плечима старий.— Ніхто її не чіпав, бо вона добра людина.— Мирон витер холодний піт з обличчя і спокійніше запитав:

— А де ж ця добра людина?

— Звідкіля ж мені знати, коли усе перемішалось у білому світі.

— Вона, може, десь переховується?

— І це може бути.

Він стрімголов вибігає з хати, відганяє рукою бджолу, під шелест беріз вскакує в машину і наказує шоферу:

— Вперед!

Село не зустріло його ні собачим валуванням, ні курячим переполохом. Трагедійно припишкле, воно на самі очі насунуло стріхи і так мовчало, як мовчать на поминках. Тільки соняшники тримали на золотих віях заспокійливий бджолиний передзвін.

Плетивом вулиць і вуличок він добирається до тих плакучих верб, за якими стояла Софіїна хата. Як постаріли, поклякли ці верби, як постаріла ця хата... Як постарів і він. Невже і вона так постаріла? І згадались оті дні, що лебедями пролетіли над їхнім коханням, а тепер вони летять, як хижі птахи, бо й світ похижішав.

Мирон відчиняє ворота і в недоброму передчутті, оброшуючись потом, входить на подвір'я. Мертва тиша стоїть тут, навіть ключка журавля з навішеним відром не обізвалась ні скрипінням, ні перестуком краплин. Мирон відходить до порога і вражено зупиняється: на дверях висить колодка. Він торгає її, і на пальцях залишається пил. Невже оце й усе, що залишилося від його любові? Боячись стерти цей пил, він біжить до вікна, обличчям припадає до шибки і несамовито кричить:

— Софіє! Відчини, Софіє! Відчини!

Схаменувшись, кидається до сусідів, але й там на дверях висить замок. У другій хаті він застає жінку, що саме заколисувала дитя. Його так вражає ця проста, підвішена до стелі колиска, що він розгублено стає на порозі, бо побачив і своє дитинство, і свою матір біля колиски. Що б не робили прокляті війни, а колиска колишеться...

Жінка рукою прикрила розхристану, вологу від молока сорочку, злякано подивилася на нього.

— Молодице, ви не знаєте, де Софія Петрівна?

— Ні, не знаю,— якось непевно відповіла.

— Може, вона кудись виїхала?

— Їй-бо, не знаю, пане. Може, й виїхала.

— А коли ж ви її востаннє бачили?

— Як тільки почалася війна.

— Вона була сама чи... З чоловіком?

— Що-бо ви! — аж скрикнула молодиця.— Не було в неї ніякого чоловіка, а перший

десь завіявся у чужі краї. Більше вона ні за кого не виходила, хоча й траплялися люди, бо ні розумом, ні красою не обділила її доля. Щастям тільки обділила. А ви ж хто будете — родич її чи знайомий?

— Знайомий,— він виходить із хати, а навздогін скрипить колиска, як і в дитинстві скрипіла йому. Тільки вже на цвинтарі лежить його мама, тільки нема вже тієї людини, яку вона годувала молоком. Інша, страшна матір — війна поїть його тепер горілками, коньяками, самогоном, ромом.

І все одно крізь усю погань, яка осідала на ньому і в ньому за роки, він ще довго чув скрипіння простої, виплетеної з лози, колиски. Як йому бракувало її! Як її хотілося мати Софії!

Снігурський під'їхав до школи, де біля облупленого ґанку стояли запряжені в воза коні, а бородатий сторож, вилізши на драбину, для чогось знімав шкільний дзвін.

— Діду, що ви робите?

Старий глянув на нього, безнадійно махнув рукою:

— А хіба не бачите, пане: дзвона знімаю.

І тут його вписали в прокляте панство.

— Для чого?

— Бо він отут новій власті вже без надобності, їй не дзвін, а стукачка потрібна.

— І куди ж ви його?

— Перевеземо на цвинтар.— Старий зітхнув, витер піт з обличчя.— То раніше дзвін скликав до науки, а тепер буде скликати до могил. Усе міняється у світі.— Він здійняв дзвона, кречучи, спустився з ним на землю, висадив на воза і поліз рукою до вій, на яких зависли сльози.

— Чого ви, діду, розтривожились?

— Я ж сказав, пане: цей дзвін скликав до книги, до розуму і моїх дітей, і моїх внуків, а тепер покличе тільки на похорони,— він вискочив на воза, вйокнув на коні і швидко виїхав з подвір'я.

Забувши спитати про Софію, Снігурський ввійшов у школу, де вітрець перебирав сторінки розкиданих книг і зошитів. У вікна, на які вже налягав багряний вечір, билися головою гарячі шершні. Звідки вони налетіли? Чи і їх потривожила війна? Оце й усього живого, що було тепер у школі. В якому ж класі навчала дітей його Софія? Снігурський почав переходити з класу в клас і в одному побачив дівчинку років дванадцяти. Вона перелякалась і вклякла біля вкритої пилом парти.

— Як тебе, дівчинко, звати?

— Марією,— ледве чутно промовила.

Мирон підійшов до неї, хотів погладити її по голівці, але дівчинка злякано сахнулась назад: вона не знала, яка рука застигла над її головою.

— Марійко, ти в якому класі вчилася?

— У п'ятому.

— А ти вчительку Софію Петрівну знала?

— Знала,— прошепотіла дівчинка.— Вони викладали у нас літературу. Так гарно

викладали...

— А де вона тепер?

Школярка підвела на нього чорні, вже по-дівочому довгі вії:

— Вони, кажуть, пішли в партизани.

— Це правда?! — скрикнув він.

— А чого ж мені брехати? Так я чула,— здивувалася школярка і вислизнула з класу.

Він опустився на стілець і охопив руками голову:

"От і доїхав до свого кохання... От і доїхав..."

А у вухах докучливо гуділи потривожені шершні, що бились головами в шибки.

XIII

Над принишклим, наче забутим війною, селом стоїть сонячний дзвін, як стояв і тоді, коли ще думалось про селянський рай на Україні, про гордого орача, що, наче пророк, піде з руки засівати свою землю, про його у рамці верб чи тополь хутірець, про ту знадну хатину, що стане дзвоном од дитячих голосів і достатку.

Гай, гай, де ті роки, що вирощували в грудях надії, а за плечима — крила? Тоді він мав світанок в очах, мав і святині, і якісь, хай наївні, та свої духовні основи. А тепер він має зчервоточену трухлявину, прикриту ненаським слизьким одягом. І, напевне, даремно в його хаті колихалась ота вербова колиска, в якій він нерозумними рученятами ловив клубки сонця і місяця. Давно вже згоріла та вербова колиска на вогні часу, давно вже і верби взято під підозру, давно і роки його в'юняться між вівчарками підозри, копійками сумнівного зарібку і немірянністю тупого болю та жалю. Коли б то їх можна було скинути на плечі життя! Та мусиш сам нести те, що заробив, що назбирав, як старець несе торбу... О старці історії, як змізерніли ви на засмічених плетивах доріг.

Снігурський скидає з плечей слизький плащ, він, зітхаючи, падає на зелену, наповнену вітром і сонцем отаву. О сонячний дзвін над тобою і дзвін похоронів попереду, коли ніхто й слова жалю не обронить... Як запаскуджено нашу землю фальшивими грішми і фальшивими словами, що ведуть на страту людську душу. Не думати б про це, жерти б український борщ, як жере його в хаті гер крайсляндвірт, слідкувати за ногами господині, на яких золотом уляглося пізні літо. Так воно лягало колись і на ноги його Софії. Де вона тепер? Де?

Він поглянув у далину, та побачив тільки виписану на блакиті неба дзвіницю, що підставляла під сонце постарілий шолом бані. А на хресті дзвіниці вигрівалось гайвороння. Як побільшало їх тепер, навіть на хрестах, на святинях.

А ось і господар — церковний староста — виткнувся із хати, виніс огиду на обличчі, відпльовується од когось. Теж характер! Оце ж недавно приходили люди, хотіли замовити слівце, щоб його обрали старостою села. Так він вивів їх у сніи й переміг благанням: "Не топіть, люди добрі. Я все життя ходив коло богів, а біля фашистів хай чорти ходять".

— Не чортів нам треба, чоловіче. Чорти самі з'являються,— пожурились дядьки та й пішли зі своїми думками. Чи й в Озерному те саме думають хлібороби?

Побачивши в садочку Снігурського, церковний староста вирівнює обличчя.

— Пане, вас кличе гер,— говорить начеб з пошанівком. Але ж хіба не видно, як він глумиться, переінакшуючи це "гер!". От і зрозумій, що воно до чого. При більшовиках не з медом було цьому старості, та все одно жалкує за минулим.

Снігурський підходить до старости:

— Що там?

— Їдять,— киває чуприною на двері, біля яких стоїть з автоматом охоронець.— Вже третій полумисок борщу контентують і аж стогнуть од задоволення: "О борш". Боюсь, щоб не завадило. А це ж, поки ви гуляли по садочку, два кандидати прийшли.

— Які це кандидати?

— Колишні куркулі, з наших-таки. Як постраждали, хочуть собі мати пости.

— А їм потрібні ці пости?

— Їм — дуже потрібні,— вивчаючи дивиться на Снігурського, зітхає.— А людям вони без надобності.

У хаті круглолиций розімлілий крайсляндвірт смачно орудує дерев'яною ложкою, смачно заїдає борщ хлібом, на який товсто наклеяно масла. Оддалік від начальства, ближче до рогачів, шанобливо стоять неохайні обшмугані два типи. Один вузькоокий, чорний, схожий на крота, а другий — дзьобастий, тремкий, мов хорт, перекочує по виду невдоволення на весь світ. Такому тільки дай владу!..

Крайсляндвірт зводить на Снігурського масні, п'яні від їжі очі, стукає ложкою по полумиску і захоплено, як про твір мистецтва, вигукує: "О борш! О борш!"

На це господиня сміється, господар зневажливо посміхається, а "кандидати" жвавішають і прикидають, чим би ї собі догодити начальству.

Крайсляндвірт занурює ложку в полумисок, щось згадує, а потім довірливо говорить Снігурському:

— Ви казали, що вас тепер на Україні найбільше вразила вербова колиска. А мене найбільше вразив український борщ,— він засміявся, потім глипнув на відвідувачів, наморщив носа.— Чого їм, невмиваним?

Тремкий, мов хорт, зрозумів, що мова йде про них, несміливо ступив крок до Снігурського.

— Дорогий пане, ми справжні хазяїни,— покосував на кротоподібного.— Тобто були раніше хазяїнами. І земельку мали, і худібку мали, і пошану також. Про це і пан староста скаже.

— Таки була в пана Теригері і земелька, і худібка,— погодився староста, але нічого не сказав про пошану.

Снігурський насмішкувато оглянув нечупар:

— Багато ж у вас було земельки?

— Я до революції тримав по двадцять чотири десятини у кожній руці, а всього з огородом, левадою і лісом було вісімдесят одна десятина. Мав біля чого трудитись. А в Терешка, ось він перед вами стоїть, було тільки сорок п'ять десятин, але ніхто у волості не мав таких коней.

— Я ними, пане, вітри переганяв! — пожвавішав Терешко.— І мендалі мав за них! — Він поклав чорну руку на вкорочену шию, де, певне, колись висіла медаль, і дзвін її чи туга за нею пройшлася по його кротячому виду.

— Ви хочете, щоб вам повернули землю?

— Чому б не хотіти,— зітхнув Теригеря.— Та ми знаємо, пане, поки що німецька справедлива власть не повертає землю, поки вона стоїть за громадське господарство. От я й хочу стати, як і колись, старостою села. А Терешко хай бере на себе громадське господарство. Так ми найкраще поможемо новій владі.

— І як ви думаєте їй помагати?

Теригеря крадькома подивився на господарів, стишив голос:

— Ми попервах напишемо вам списочки на всіх активних. У нас, пане, ніхто не вислизне.

— Це вже точно,— підтвердив Терешко.— Злості на більшовиків нам не позичати. Через них моя хата стала пустою, опустошаться і їхні.

Теригеря, видно, відчув, що ця мова не дуже порадувала Снігурського, ще ступив крок до нього й майже пошепки сказав:

— Любий пане, вірте мені, кращих посібників у нашому селі не знайдете. Як вийде по-нашому, подарую вам двостволку Джемса Пюрдея. Я її ще в революцію у нашого пана доп'яв. Він знав толк у собаках і рушницях.

— Я поки що, пайове, хабарів не беру,— відрізав Снігурський і іронічно сказав крайсляндвірту: — Оце до вас прийшли найбагатші хазяї цього села.

— Найбагатші хазяї?! — витріщився на них крайсляндвірт.— Це неповага до нової влади з'явитися в такому вигляді! Скажіть їм, щоб вони помилися, поголилися, переодягнулися і вже потім хай приходять до мене.

Коли Снігурський переклав слова крайсляндвірта, хазяї похнюпились:

— Ми ж недавно повернулися з далекої дороги,— затремтіли підборіддя, уста й повіки в Теригері.— І навіть коли б мали в що зодягнутися, до сходки не встигнемо.

— Це вже ваша справа, панове. Я можу сказати тільки одне: гер крайсляндвірт жартувати не любить, глядіть, щоб гумою не почастував.

Хазяї зітхнули, одночасно вклонилися крайсляндвірту і під насмішкуваті погляди господаря і господині вийшли з хати. Не встигли вони щезнути з двору, як до воріт підкотив пошарпаний "фольксваген", а з нього вгодованим гусаком вивалився начальник української допоміжної поліції Антон Антонович Пасикевич і швидко поніс до хати свою вагу. Ще з порога він хайльнув і повідомив, що сход уже чекає гера крайсляндвірта. Крайсляндвірт, так і не покуштувавши другої страви, підвівся з-за столу, осідлав голову решетоподібним картузом, поплескав по плечі господиню і сунув їй у жменю три остмарки.

— Нащо вони мені! — скрикнула жінка і повернула гроші крайсляндвірту.

Той здивувався, вирівняв папірці і поклав їх у портмоне. Пасикевич хотів похвалити молодицю, але несподівано побачив таку диявольську посмішку на обличчі господаря, що підійшов до нього і грізно шепнув:

— Чого так посміхається пан?

Староста очима показав на портмоне крайсляндвірта і загадково відповів:

— Люблю тлінні речі і срібло паче душі своєї.

Про кого це він: про себе чи крайсляндвірта? Це, правда, і до нього, Пасикевича, пасувало б: любить він і тлінні речі, і срібло також. Гроші, кажуть, не пахнуть, а в нього від них роздуваються ніздрі.

Сход зібрався біля школи, де тепер висіло два прапори жовто-блакитний і фашистський. По кутках сходу стали різномасно одягнені поліцаї крайсу, бо в селі що цього добра не було. Пан Пасикевич з задоволенням розсік своєю укороченою постаттю юрбу і чув, як навколо нього сичало: Пасикевич, Пасикевич, Пасикевич. За начальником поліції ішли крайсляндвірт, перекладач і охоронець з притиснутим до грудей автоматом. Добравшись до камінних східців, Пасикевич тричі потягнув до себе мотузку дзвона, виліз на стілець і урочисто звернувся до селян:

— Панове, сьогодні у вашому селі свято! До вас прибув пан крайсляндвірт встановити пову владу на селі. Шануйте її і знайте, що, крім німецької влади, ми маємо і свій український уряд на чолі з прем'єром Ярославом Стецьком. Од себе, як начальник української допоміжної поліції, я скажу тільки одно: негайно ж поздавайте всю зброю! У кого найдемо хоча б паршивеньку гранату, того розстріляємо, як собаку.

І враз зашепотіла мовчазна юрба. В цьому шепоті він ясно почув: "Сам собака!" Пасикевич здригнувся, неначе в нього кинули не шепотом, а громом, підвівся навшпиньки, щоб хоч кого-небудь спіймати на слові, але не спіймав і шанобливо вклонився крайсляндвірту.

Крайсляндвірт, як людина практики, не вдавався до теоретичних міркувань про нову владу, а коротко сказав, що тепер селяни мають сумлінно працювати на третій рейх, сумлінно здавати хліб, м'ясо, жири, молоко, яйця, шерсть, городину, фрукти. Коли селяни доведуть свою любов до третього рейху, тоді вони, напевне, зможуть отримати особисті наділи землі. Після цього він запропонував обрати старосту села і голову громадського господарства. Селяни захвилювались. Несміло полетіли перші прізвища. Снігурський записав їх. Село назвало по три кандидати на старосту і голову громадського господарства. Крайсляндвірт наказав їм підійти до нього. І раптом він почервонів од обурення — серед кандидатів на старосту побачив у тому самому неохайному одязі Теригерю. Він люто схопив його за комір, вилаявся і жбурнув у натовп.

— Пан крайсляндвірт сказав, що кандидат у начальство, тим більше саме начальство, має бути охайним,— пояснив Снігурський.

А крайсляндвірт, обмірявши зі всіх боків кандидатів, тицьнув пальцем у двох, що сподобались йому, і заговорив до Снігурського.

— Пан крайсляндвірт сам вибрав вам старосту і голову громадського господарства, бо тепер війна! — пояснив Снігурський.

Пасикевич хотів ляпнути в долоні, але неждано вихопив з натовпу постать церковного старости. На його обличчі знову гуляла та сама сардонічна усмішка.

"Цього типа треба взяти на замітку",— вирішив Пасикевич і, щоб сполохати нестерпну усмішку, бемкнув у шкільний дзвін. На цьому і закінчились вибори нової влади. Крайсляндвірт теж побачив церковного старосту, привітно кивнув йому й сказав: "О борш!"

XIV

У нових покоях пана Пасикевича сумирно потріскують мальовані воскові свічі. Поки в містечку немає електрики, пан Пасикевич привіз із пасік мішок воску, а пан директор гімназії Шинкарук зробив формочки, відлив свічі й покрити їх золотим безконечником — таки згодилась наука, здобута на свічковому заводі. Ні, для домашнього затишку чи для інтимної розмови ніщо не може замінити воскову свічку. Вона запахне тобі і сонцем, і квітом, і медом, обізветься відлунням літа, заплаче непорочною сльозою і занесе в ті літа, коли ти ще мав нерозпаскуджену душу. Меркурій Юхримович сидить у важкому, оббитому шкірою фотелі й тримає в руці порцелянову філіжанку з кавою, спостерігає за грою, що її творять свічі, і за грою пані Пасикевич, яка раз од разу нахилиє свою пишну зачіску і діамантові сережки до гера крайсляндвірта. Меркурій Юхримович ніколи раніше не бачив дорожцiнностей на Антоніні Аполлінарівні, правда, він бачив інші її дорожцiнності, але їх можна перебирати лише в думках.

Як змінилась за цей тривожний час пані Пасикевич. Великі надії перекостили її вигадані й не вигадані недуги, здмухнули з очей сірий попiл очікування, і під ним заблищали непересохлі краплини сподівань. Вона вже навіть збирається на машині поліції відвідати ті місця, де невдячні селяни розтерзали тисячу її спадкоємних десятин. Але ці місця перебувають у полоні лісів, і Антон Антонович не наважується туди повезти дружину, та й часу поки що немає. Це ж не жарти тримати на своїх плечах увесь крайс! І поки він гасає по району, пантрує прихованими в засідці очима села, пан директор гімназії мають час схилитися до дорожцiнностей його дружини, до незвичного вививання її персів. Між ними тепер висяє платинове ситечко, на якому в росі діамантів перестигають ягоди рубінів. Як назвати цю коштовність, Меркурій Юхримович не знає, а спитати не наважується, бо це знову засвідчить його плебейське походження.

— Гер крайсляндвірт мають сьогодні добрий настрій? — На підмальованих губах пані Пасикевич несе ніжну посмішку вершителя земельних справ району.

Снігурський перекладає її слова, і округлий, далеко не аристократичний полумисок обличчя крайсляндвірта розкреслюють широкі риси усмішки.

— О так, мила пані! О так!

— Гер крайсляндвірт щось цікаве побачив у нашому крайсі? — вона тепер, як і чоловік, називає район лише крайсом, все-таки це якось наближає до німецької культури.

— Так, мила пані! — гер крайсляндвірт відкушує шматочок щільникового меду і запиває його кавою.— Я сьогодні брав проби вашої землі.

— Проби землі?! — спадкоємиця тисячі десятин не може второпати, що це таке.

— Так, пані. Ми повинні досконало знати землю кожного села, завести картотеку ґрунтів...

— Але для чого це?

— Хоча б для того,— повчально говорить крайсяндвірт,— щоб знати, який ґрунт треба вивезти в рейх.

Пані Пасикевич не повірила своїм вухам. Одна справа вивозити в рейх пшеницю, сало, яйця, але ґрунт?..

— Невже ви думаєте вивозити у рейх землю?

— Так, мила пані, бо в нас дуже бідні ґрунти. А тут чудо-чорнозем. Я сьогодні вивчав його,— і обличчя крайсяндвірта розкреслюють лінії щирого захоплення. Він виймає кишенькову рулетку-метр, висмикує з її середини металеву стрічку й задоволено пояснює пані:

— Копаємо ми сьогодні яму. Півметра викопали — чорнозем! Сімдесят сантиметрів — чорнозем! Копаємо метр — і знову чорнозем! А далі глина, як масло, як золото! О Поділля!

І аж тепер, розмінявши п'ятий десяток на подільських хлібах, спадкоємиця тисячі десятин починає трохи розуміти, що таке чорнозем, і глибокодумно каже:

— Недарма на Поділля ще в давнину приходили й осідали ваші співвітчизники.

Крайсяндвірт з цікавістю поглянув на непрактичну господиню:

— О мила пані, ви, може, введете мене в лабіринти вашої історії?

— Чого ж у лабіринти?

— Бо в сотах історії менше меду, ніж черви,— знову надкусив щільник і запив кавою.— Як приємно послухати історію з таких милих уст!

Пані Пасикевич розквітла од уваги.

— Ще за часів Київської Русі і за часів Литовської та Польської державності до нас на Поділля приходили німецькі мандрівники, воїни і купці. Але про них ми маємо дуже скупі відомості. Щедріше вони йдуть з сімнадцятого віку. Гер крайсяндвірт, напевне, був у Меджибожі, милувався руїнами старовинної фортеці? У сімнадцятому столітті комендантом Меджибожа був пан Корф. Зі своїм німецьким загоном він до останку обороняв місто від повстанців Максима Кривоноса.

Снігурський переклав, пояснивши, хто такий Максим Кривоніс.

— О, колосаль! — вражено похитав головою крайсяндвірт, вийняв записну книжку і щось занотував до неї.

— А першими колоністами у нас на Поділлі були князі Вюртемберзькі та Нассау-Зіген,— вела далі пані Пасикевич.— Породичавшись з місцевими польськими магнатами Чарторизькими, Гумецькими та іншими, вони стали тримати цілі ключі сіл. У тисяча вісімсот тридцять четвертому році в місці Городку барон Гейснер збудував перший тут цукровий завод, його дружина — порцелянову фабрику, а граф Вейнмарн-Лідерхе — зразкову гуральню. Зразкову! Уся ж броварна промисловість на Поділлі цілковито була створена німцями.

— О, як цікаво! — вдячно підвів очі гер крайсяндвірт на пані Пасикевич.

А Снігурський тихенько шепнув їй:

— Я не здивуюсь, коли пані скаже, що першим жителем і першим орачем на Поділлі теж був німець.

Пані Пасикевич спалахнула: чи не забагато дозволяє собі цей перекладач? Вона косо зирнула на нього, а він вже спокійнісінько пив каву.

— Вам не подобаються соти історії? — запитала майже словами крайсяндвірта.

— Соти мені дуже подобаються, а от черва — навпаки,— посміхнувся до неї Снігурський.— Яка чудесна ваша кава! Так уже надокучили ерзаци!

Вона недовіриливо запитала:

— Які пан мав на увазі ерзаци — харчові чи політичні?

— О, нащо так гостро, пані?

— Ви ухиляєтесь од відповіді?

— Моя відповідь напевне вам не сподобається,— так само приязно посміхається Снігурський, але навіть посмішка не може змити сум розчахнутих очей.

— І все-таки? — настоює пані Пасикевич.

— Я думаю, жодна політика не обходиться без ерзців.

— Га-га-га,— зареготав Пасикевич, якому сподобалась ця відповідь. Її треба запам'ятати, але не поширювати.

Не в начальника поліції, а в його дружини народилася підозра. "Розчахнуті очі, розчахнута душа".

Снігурський інтуїтивно відчув, що його підозрюють, і нахилив до пані Пасикевич передчасну сталеву сивину:

— Ваша богоматір у селянській вишитій сорочці — шедевр, гідний Лувру.

І ці слова підтопили підозрілість пані Пасикевич. Вона поглянула на притемнений образ богоматері, біля якої, наче зжовклі послушки, плакали чистим воском дві свічі і за якою прадавнім віком золотився килим з майстерні Данила Апостола.

— Спасибі вам,— щиро подякувала.— Це, може, тепер єдина пам'ятка, яку залишило нам побузьке козацтво.

Вони підвелися, підійшли до образу богоматері. Пані Пасикевич, не торкаючись рукою святої вишивки, показала на маленькі отвори в ній.— Тут були перли, виловлені з Дністра.

— У Дністрі виловлювали перли?! — не повірив Снігурський.

— Так, перли, а не ерзаци! — віддячила йому пані Пасикевич.

Їхньою розмовою, вірніше, їхніми вигуками, зацікавився гер крайсяндвірт. Коли він почув, що в Дністрі водилися перлові скойки, враз так витріщився на богоматір, неначе ждав, що на ній з'являться розграбовані скарби, потім щось занотував у записну книжку. При нагоді він добереться й до вод Дністра. І не здивується, коли у цьому дикому краю геологи відшукають діаманти й золото. А поки що він буде вивозити у третій рейх зерно, жири, шерсть і дерево. А який тут дуб! Теж як золото. Таки ледачими були князі Вюртемберзькі та Нассау-Зігени, видно, проциндрювали добро й життя, як тутешні магнати, і не полишили по собі ніякого наживу.

— Хайль Гітлер! — У дверях з витягнутою рукою застиг пронозуватий перекладач начальника жандармерії Сидір Щур, який на кілька днів від'їздив до славного Лемберга — так він, разом з фашистами, називав тепер Львів.

— О пан...— запнулась Антоніна Аполлінарівна: якось незручно сказати — пан Щур.— Може, вам кавички?

— Охоче вип'ю! — Пан Щур нахилив до її руки гострий ніс.— Ви пахнете конвалією.

— Конвалія — рослина отруйна,— грайливо насварилася пальцем і, похитуючи високими сорокалітніми стегнами, підійшла до столика налити кави.— Вам з цукром чи з щільником?

— Тепер завше волію тільки з щільником: це нагадує мені літо і ваш обрис.

— Пане Щур, ви стаєте солодким, як мед.

— Солодким, але, сподіваюсь, не липким,— показа" усю стоматологічну довершеність власних і вставних зубів. "Не дай бог потрапити на них",— подумав Пасикевич і запитав:

— Які новини?

Пан Щур подякував пані Пасикевич, неприємно зиркнув на Снігурського і, присівши біля Шинкарука, стишив голос:

— Що робиться на фронті, ви знаєте, панове. А львівські новини чули?

— Ні.

— І про Ярослава Стецька нічого не знаєте?

— І про пана прем'єра нічого не знаєм.

— Та що ви! — Пан Щур злякано охопив руками спадисте чоло.— Який він прем'єр! Він уже арештант!

— Арештант?! — одночасно вигукнули Пасикевич і Шинкарук.— Хто ж його заарештував?

— Нова влада. А в них заарештували й Степана Бандеру.

— Мотиви ж які? Мотиви?! — мало не застогнав Пасикевич. "Воно, може, з прем'єрів починається, а нами закінчиться".

— Важко сказати, панове. Правда, є вірогідні чутки, що зараз Бандера і Стецько під домашнім арештом розробляють план подальшого співробітництва з німцями. Може, тепер на політичну арену вийде гетьман Скоропадський, кращий друг Германа Герінга.

"Міцновладці не можуть жити без маріонеток",— подумав Снігурський, не дивлячись на Щура, але відчуваючи на собі його жандармське око.

— Невже Скоропадський дружить з Герінгом? — заспокоївшись, запитав Пасикевич.

— Так, панове. До вашого екс-гетьмана раніше дуже прихильно ставився фельдмаршал фон Гінденбург, а тепер Герінг,— поважно ствердив гер крайсляндвірт.

— А як же інакше може бути? — запитав сам себе Щур.— Адже гетьман Скоропадський у своїй програмі написав, що Україна зараз може безперешкодно прийняти понад десять мільйонів німецьких переселенців і що цим переселенцям будуть гарантовані всі привілеї.

— О боже! — мимоволі вирвалось у Снігурського, і він почав перекладати "програму" Скоропадського.

Така "програма" приголомшила навіть Пасикевича й Шинкарука. Зате крайсяндвірт весело поглянув на Снігурського, зробив руками такий рух, наче гойднув колиску, і засміявся:

— Пана Снігурського нещодавно вразила вербова колиска. Буде ця колиска тепер колихати на Україні наших дітей. Десять мільйонів арійських дітей! Так хоче експрезидент Скоропадський, так хоче і наш фюрер!

Філіжанка з кавою випала з руки Снігурського. І тихо, як у домовині, стало в покоях пана Пасикевича. Тільки воскові свічі виплакували свою тугу і перед образами, і перед тими, що звалися людьми.

Несподівано, як вибух, задеренчав телефонний дзвінок. Пасикевич схопився з фотеля, зірвав телефонну трубку.

— Начальник української допоміжної поліції слухає.

— Пане начальник, неприємність, ох яка неприємність! Якись три типи викрали німецьку вантажну машину.

— Де вони викрали?

— Біля таверни, що раніше звалася райчайною. Прямо на очах у всіх викрали та й поїхали.

— А де шофер був?

— У машині. Вони і його викрали. Що накажете робити?

— Підняти на ноги всю поліцію!

— Та що ж ми зробимо ногами?

— Мовчать!

— Та мовчу.

— І в нас починається! — Щось щурине з'явилося на вузькому виду пана Щура, і він нервово поклав руку на кобуру.

XV

Здається, його ніколи не гризли так господарчі турботи, як тепер гризли партизанські. Куди не кинь, усе чогось не вистачає, а найбільша досада — немає вибухівки. Підірвали вони кілька машин — і все. Мінне поле, з якого Шаламаї мали пожиток, уже розмінували німецькі сапери; спробував був Василь поворожити біля якоїсь із секретом міни і мало не наклав головою. Ще й досі, наче лялька, лежить у землянці та все прохав братів, щоб вони грали йому, оглухлому. Чоловіка не так турбували рани, як глухота, бо як він буде після війни грати на весіллях?

Правда, загін і тепер не сидів склавши руки: робив засідки на шосе, провчав поліцаїв і зрадників. Уже раз одчайдушно стявся із каральним загоном і розігнав його, захопив майже на добу перевалочний пункт, і селяни почали розбирати з нього худобу, збіжжя та різні продукти, що мали відправлятися в рейх. Але цього було мало — все думалось про більше. За всяку ціну треба було стати господарями на залізниці! А щоб стати ними — потрібна вибухівка, потрібно зробити свої міни, а для цього треба мати

досвідченого сапера.

Нарешті Максим Туровець напав на слід: дізнався, що на станції лікарських та ефірно-олійних рослин працює колишній лейтенант-сапер Македон Мирківський, і вирішив піти до нього на розвідини. А щоб усе було чин чином, він, оброслий і відповідно одягнений, подався на станцію з мішком сухого споришу, за кілограм якого німці платили десять карбованців. При вході до міста Туровця зупинив припухлий од відомого зілля рухливоокий поліцай, він сидів на щойно змайстрованому шлагбаумі й при животі тримав карабіна, як німці тримають автомата. Позіхаючи, поліцай підвівся, підійшов до Туровця, обмацав поглядом його і мішок.

— Що це ти, дядьку, несеш до міста?

— Спориш.

— Що, що? — здивувався і насторожився поліцай.

— Спориш на ліки.

— Отака нікчемна травичка і йде на ліки? — здивувався поліцай, поторсав мішок.—

Що ж вона може лікувати?

— Та, кажуть, кров'яний тиск знижує, коли його перепій високо занесе.

— Ти дивись! Корисна, виходить, рослинка! — Поліцай стишив голос: — А в тебе інших ліків немає?

— Це ж яких? — ховає під повіки презирство Туровець.

— Самогоночки, слив'яночки чи шпірту? Бо службу маємо собачу, а зиску — ніякого.

— Яка служба, такий і зиск,— не витримав Туровець.

— Ну, ну! — одразу визвірився поліцай.— За такий язик я й до партизанів тебе можу пристебнути.

— Так хіба я що, пане поліцай? Я ж кажу: тяжка ваша служба, а гроші легкі, дрібні, значить.

— Вірно,— погодився поліцай.— Ти ж з якого села?

— Я з присілка, що біля Озерного.

— Ох і препаскудне село це Озерне.

— От не сказав би.

— Бо що ти тямиш? — зверхньо поглянув на нього поліцай,— Там одне таке щастячко, як Туровець, чого вартий? Оце ж і шлагбаум робили, щоб він не проскочив на своїй машині в місто. З нього живцем треба шкуру здирати. Живцем!

— Ви таке страшне говорите,— з удаваним переляком мовив Туровець.— Чим же він так надозолив вам?

— Хоча б уже тим, що вислизнув із моїх рук,— гордо випнув груди поліцай.— А це, значить, вислизнув із моїх рук цілий хутір.

— За Туровця обіцяли хутір? — здивувався Туровець.

— А що ж ти думав? Коли за голову простого партизана гебітскомісар дає два гектари землі чи хату й корову, то за Туровця можна й хутір. Тільки хитрий він і дуже сильний.

— Ви ж його бачили? — спокійно допитується Туровець.

— Як тебе! Здоровенний він лотуряка, наче Кармелюк, не те що ти, споришник. А дужий — кулаком вола з ніг валить.

— І я чув, що він руками підкови ломить,— підсміюється в душі Туровець.

Поліцай хмурніє:

— Дарма, йому не довго лишилось ряст топтати. Уже його портрет друкують, завтра вивісять на всіх стовпах, і таки хутір хтось заробить!

На станції лікарських та ефірно-олійних рослин Туровець не застав Миркінського і, зі споришем за плечима, пішов розшукувати його оселю. Перед нею, мов зелена короковка, стояла молода тополя й тримала в собі обрис осіннього сонця. На ганку Туровець почув із хати щось подібне до стрепету крил і жіночий лемент. Потім з оселі вибігла й майнула повз нього заплакана перелякана жінка. Вона свій плач винесла й на вулицю і пішла кудись навмання. Максим мимоволі торкнувся рукою кишені, в якій лежав пістолет, та й, не стукаючи, обережно відчинив хатні двері.

Посеред хати, широко розставивши гнуті впівобода ноги, стояв рудий вусань із безнадійно опущеним ротом, з безнадійними очима, на його обличчі тримали життя тільки племенисті перчини вусів. Біля ніг господаря внакид лежали закривавлені зі скрученими головами голуби, а по оселі ще літав їхній теплий розтривожений пух.

— Що ти робиш, чоловіче! — жажнувся Туровець і розгублено позадкував.

У господаря серпом вниз опустилися тремкі губи.

— Рятую своє життя і життя он тієї дурепи,— повів на двері повною перчиною вуса.

— Чим ти рятуєш життя? Оцими нещасними голубами?

— Таки голубами,— неохоче відповів Македон і почав витирати руки об якесь ганчір'я.

— Чим же вони завинили перед тобою?

— Не переді мною, а перед німецькою владою. Ось подивися і поглянь,— кивнув головою на лаву, де лежав якийсь папірець.

Туровець, не беручи його в руки, прочитав:

Н а к а з

Усіх голубів у місті та приміській смузі наказую негайно знищити.

Хто після 26 жовтня триматиме ще голубів, той буде розстріляний, як саботажник.

Е б е р г а р д, комендант міста.

— Отак сапер і вбиває голубів? А треба ж — ворогів! — Туровець твердо глянув на Македона.

Той здригнувся, зів'ялими повіками прикрив зів'ялі очі й тихо запитав Туровця:

— Ти чого прийшов до мене? Хто ти?

— Партизан!

Македон знову здригнувся, чоботом поправив мертво голубине крило, на яке сідала муха, а потім показав рукою на двері.

— Іди звідси. Я поскручував в'язи голубам, то вже не хочу скрутити їх тобі — втомився сьогодні.

Туровець спалахнув:

— Напрацювався за сьогодні? А як ти потім будеш тримати відповідь перед людьми?

Македон кліпнув очима, хотів обуритись, але стримав себе.

— Як доведеться, так і триматиму. Я ж не пішов у поліцію, а тільки приймаю різні рослини. Вони безневинні, і я коло них не матиму великої вини. І що тобі, нарешті, треба від мене?

— Щоб допоміг партизанам, ти ж сапер.

Македон повернув качанисту голову до вікна, щось розшукав за ним, тицьнув пальцем у шибку.

— Ти знаєш, чоловіче, яку першу споруду побудували в нас гітлерівці? Шибеницю! Ось вона гола стоїть на площі і чекає чиеїсь шиї.

За одноповерховими, критими черепицями і бляхою будиночками, за яблунями й тополями Туровець побачив свіжий верх шибениці — першої споруди нової влади.

— Це для партизанів,— втомлено пояснив Македон.— Я не поспішаю туди і тобі не раджу. Краще піди в бургомістрам зареєструйся там і працюй собі тишком-нишком, бо ніхто в світі вже не розіб'є двісті дивізій Гітлера.

— Ми розіб'ємо! Ми, боягузе.

Іронія лягла на серп уст і на перчини вусів Македона:

— Хто це ми?

— Звичайно, не ті, хто скручує в'язи голубам.

— А ти не дуже пащекуй у моїй хаті! — зашипів Македон і поглянув на мертвих голубів,— Нарешті звідки я знаю, хто ти: партизан чи підсланий "зіпо"?

— Що це таке — "зіпо"?

— Поліція безпеки.

— Добре, я, коли хочеш, доведу тобі, хто я.

Мирківський стер із чола піт.

— Не старайся, чоловіче, бо я нікому тепер не буду допомагати, навіть собі не хочеться... Я бачив, як за партизанство над свіжою ямою розстрілювали такого, схожого на тебе, а заодно його сиву матір і двійко п'ятирічних близнят. В одного з них від пострілу вилетіло око й зависло біля щоки... Цього видива і страху мені вистачить на увесь вік і навіть на той світ,— у пригаслих очах Мирківського промайнули тіні жаху й покрились вільгістю.

Туровець зрозумів, що з Македопа ще не швидко спадуть лещата страху, який гітлерівці методично примарами смерті вбивають у людські душі. Він, оминаючи купину закривавлених голубів, швидко вийшов із хати, біля якої в зеленій корогиці тополі вмирало сонце.

— Мішок, мішок із споришем! — вибіг за ним услід Македон.

— Продасиш його на станції. Я за грішми після перемоги прийду. Запам'ятай це!

Мішок випав із рук Македона, він безвільно притулився до одвірка, а перед його очима погойдувався й погойдувався верх свіжої шибениці.

Вночі, повертаючись у ліси, Туровець у осінній чутливій тиші почув шугання крил вітряка, в якому довгі роки незмінно мірошникував Сергій Гордієнко. У вітряку він родився, у вітряку й постарів. Туровець підійшов до вітряка, біля якого пасся нестрижаний кінь, прислухався до гудіння крил і жорен, потім піднявся на висячий з балясинками ганок і обережно відчинив скрипучі двері.

— Це ти, Дмитре? — озвався від коша старий, ще й досі статурний мірошник. Борошно часу навечно вибілило його голову й бороду.

— Ні, це я, Максим. Не сподівалися?

— От чого не сподівався, так не сподівався,— здивовано розвів заважкі руки старий і почав спускатися вниз.— Люди кажуть, що Максим Туровець партизанить, а не блукає в самоті по ночах.

— Чого люди не скажуть? — засміявся Максим.— Вони кажуть, що при новій владі й молоти заборонено, а дехто ж меле.

— Так це я вночі, потайки, передеру якійсь добрій людині пудик та й куняю вдень, неначе сова. Таке життя бісове настало. Ти ж їсти не хочеш?

— А щось знайдеться у вас?

— Знайдеться і хлібець, і рибка, тільки вона мені несмачна — толом глушена.

Туровець насторожився:

— Толлом? Хто ж її глушив?

— Та мій оглашений.

— Дмитро?

— Дмитро.

— І в нього є тол?

— Був, а тепер не знаю.

— Ви його можете покликати?

— Зараз?

— Зараз же.

Старий вивчаюче подивився на Туровця, зітхнув:

— Коли так загорілось у тебе, то засиплю ще мішечок жита, а ти доглядай за млином. Не зобидишся, що знайшов тобі роботу?

— Я, напевне, теж на таку роботу після війни перейду.

Старий значуще звузив очі, посміхнувся:

— Навряд, Максиме.

— Чого навряд?

— Тобі ширші треба крила, щоб скубти було що,— та й вийшов з вітряка. Незабаром у полі загупали кінські копита.

А в вітряку скрипіли й скрипіли немудрі снасті, м'яко гуділи млинові жорна і тихенько сипався з мучника пахучий струмок борошна, на якому трималося чиесь життя, чийсь надії. Біля мучника стояла розтріскана скринька. Туровець розчинив її й побачив на дні пілочку, на ній лежала свіжа хлібина, кілька яблук і записочка: "Чоловіче добрий, коли часом приб'єшся на мій вітряк, не розводь огню, а хліб знайдеш

у скриньці. Мельник Сергій"

Усе було так, як і багато років тому, лише одного не було — солі в скриньці та миру — в світі.

Туровець заглянув у кіш, дощечкою вигорнув у мішок тепле мливо й вийшов на той висячий з поручнями ганок, якого весь вік лихоманили крила вітряка. В далекому полі сходив пізній місяць, на ньому й тепер туманився Каїн і, напевне, поглядав на свого нащадка, що жде в якомусь лігві падіння Москви, падіння світу. А хто від життя очікує падіння, той сам упаде з ганьбою.

Місяць уже так розгорнув темряву, що стало видно житечко і росу в ньому. Хто ж дочекається в новому році жнива і хто привезе на вітряк зерно?.. Не про це треба думати, не про це. Дорога озвалася м'яким гупанням копит, незабаром Туровець побачив збільшеного ніччю вершника. Ось він зупинив коня, скочив на землю і, високий, розгонистий, пішов до вітряка. Побачивши на ганку Туровця, тихо запитав:

— Це ж ви?

— Я, Дмитре. Не впізнав?

— Так я ж раніше бачив вас без вусів і бороди,— Дмитро підвівся на ганок, поздоровкався.— Тато сказали, щоб я чогось до вас під'їхав.

Туровець із приємністю оглядав мельниченка, йому подобалось його юне довірливе обличчя, міцна статура і неквапна мова.

— Дмитре, а чого тебе батько називає оглашеним?

— Та...— махнув рукою хлопець.— Хіба ж не знаєте старого?

— А все-таки?

— Ет, що тут казати? — І серпасті парубочі брови зійшлися до купи.— Це вед за ті брусочки толу, якими я рибу глушив.

— Де ти його дістав?

— У нашої сусідки, в Мотрі Левенець. Її чоловік думав, що це мило, і вкрав у німців. Та мило чогось не милилось, і сусідка сказала, що воно фальшиве, як усе в Гітлера,— Дмитро очима, порухом уст і руки паче змалював свою сусідку.

— І є ще в тебе тол?

— Вважайте, перевів увесь — залишилося тільки два брусочки.

Туровець зітхнув:

— От невдача.

— А нащо він вам? — з цікавістю запитав Дмитро, і якісь здогади наморщили йому високе чоло.

— Тут, хлопче, важливе діло, дуже важливе: треба поїзди зривати, а вибухівки чортма.

— Поїзди? — перепитав Дмитро, і в його спокійних очах блиснуло завзяття чи місячні скалки.

— Еге ж.

— То дайте мені трохи часу помізкувати — може, щось придумаю. Я ж бо якийсь місяць біля саперів крутився.

Туровець поклав руки на плечі парубкові:

— Ти навіть не знаєш, Дмитре, як би допоміг нам, аби щось таке придумав...

— То я вже постараюсь,— спокійно-спокійно говорить парубок.— Хіба ж я що?

— І скільки тобі треба часу на мізкування?

Дмитро задумався, потім нерішуче сказав:

— Це ж треба матеріал підходящий знайти, десть пристроїти, щоб ніхто не бачив...

От за тижнів три навідайтесь до нас.

— А двох тижнів не вистачить?

— Можна спробувати й за два,— погодився Дмитро, поглянув у далечінь і сам себе підбадьорив: — А чого ж...

— Я прийду сюди через тиждень,— сказав Туровець.

— І приходьте,— приємно посміхнувся мельниченко.— Коли ж на вітряку буде хтось чужий, то біля ганку я застромлю тичину. Ось вона стоїть у вітряку.

Туровець стис в обіймах парубка і з новими надіями пішов у ліси.

Рівно через тиждень смерком він знову підійшов до вітряка, біля якого так само пасся нестрижений кінь, а недалеко від висячого ганку стояв свіженький візок.

На ганок вийшов мельниченко.

— То як воно, молодче? — привітався з ним Туровець.

— Та...— махнув рукою Дмитро.

Туровець зажурено подивився на хлопця:

— Нічого не вийшло?

— Та ні, щось вийшло...— зам'явся хлопець.

— Говори ж, не тягни,— аж руку приклав до серця Туровець.

— Що ж говорити? Воно вийшло, але некрасиво, не так, як хотілося.

— А може, ми якось уже без краси обійдемося? — стрепенувся командир.

Дмитро поморщився:

— Це ж нема підходящого матеріалу. То я біля авіабомби марудився. Розібрав їй носа, а в отвір вставив сорокап'ятиміліметрову міну, викинувши з її запальника скляні кульки,— так бойок краще зриває капсуль...

Туровець з недовірою поглянув на парубка.

— Звідки ж ти це знаєш?

— Я ж трохи біля саперів крутився. І практика показала.

— Яка практика?

Дмитро озирнувся, поглянув на крила вітряка, стишив голос:

— Та я, Максиме Павловичу, підірвав на шляху одну машину. Це тільки для того, щоб кимось із ваших не ризикувати. Так вона на сміття розлетілась,— і ніякова посмішка пройшлася в сірих з блакитнавим цвітом очах парубка.— А люди загомоніли, що то ви зірвали. Так що на мене нема ніякої підозри.

— Оглашений! — І не знаючи, що більше сказати, Туровець обняв парубка.— А поїзди твоїми мінами можна буде рвати?

— Та можна, коли немає кращих. Тільки тут ще треба вагу приноровити, щоб

стукнути міною по авіабомбі. Це вже коли поїзд опиниться під бомбою.

— Але ти це зробиш? — поки що не вникаючи в деталі справи, скрикнув Туровець.

— А чого ж не зробити, коли таке діло? — тонко посміхнувся Дмитро, й знову блакитний цвіт заграє у його добрих сірих очах, які, напевне, дуже подобалися дівчатам.

XVI

В діброві ще чаїться ніч. А полями вже ходить сизий світанок, і в ньому волохатиться темний вітряк. Невже це та сама добра птиця, що з дитинства причарувала його шуганням крил і невсипущою працею? Невже це ті самі поля, що навіть у снах бриніли йому зерном і бджолою? Невже це туманіє те саме село, що всюди озивалося йому то материним словом, то задумою дівочої пісні, то жеботінням безіменної річечки, то дзвоном петрівчанської коси? Ще зовсім недавно вона йому так славно вимовляла: "От я і дома! От я і дома!" І тепер ти стоїш майже біля самого дому, та боїшся йти до нього, бо вже береться дніти, а день зараз не спільник тобі. Богдан розгублено дивиться на вітряк, на поля, на невидиме ще село і посміхається гіркою посмішкою.

— Так що, не заблудились? — питає його Северин.

— Не заблудились.

— І неville ото в тумані твоє село?

— Моє.

— Це ж півгодини ходи — і рідна оселя, мати, батько. Аж не віриться. А тобі?

— Віриться і не віриться. А мороз ставить і ставить на тілі свої печаті.

— Я теж замерз. Туманище наскрізь пробиває шинелю.— Северин мерзлякувато потягнувся і мрійно сказав: — Поснідати б оце по-людськи та забратися хоча б у якусь клуню, заритись у сіно і порозкошувати в свою волю. Нема в тебе тут на прикметі якоїсь завалящої клуні?

— Недалеко живе один дідько, та хто знає, що з ним зробила війна. Він і до війни був безчесником. Краще розкладемо вогонь з сушняку та й погріємось.

Северин невдоволено буркнув:

— Бути біля самої домівки, а грітися в лісі. Життя!

В гушавині вони розвели невеликий вогонь, погрілися,

а потім загорнули в присок з десяток картоплин — усе, що було в них із харчів.

— Хоч нев'іжно, зате уліжно,— Северин після снідання розтягнувся біля вогню і одразу ж заснув.

Богдан тінню снував по лісі, прислухаючись до кожного пташиного колінця, до кожного шереху, а всі його думки вже були біля батьків. Коли б скоріше сонце зійшло з полудня, коли б уже скоріше осмеркло.

"От я і дома!" На узліссі задзвеніли дитячі голоси й наполохали його. То діти прийшли збирати гриби. Хоч би не натрапили на них. Голоси пішли стороною і на якусь мить занесли його в ті літа, коли й він, як на свято, біг із кошиком до осіннього лісу. І Яринка з ним ходила по гриби. Вона завжди назбирувала більше, набивалася порівну

поділитись, та Богдан тільки одного разу пішов на це, коли вже зовсім не пофортунило йому. І, очевидно, недаремно було сходжено ці ліси — тепер вони можуть стати його другою домівкою.

Збоку від просіки тріснула гілка. Богдан насторожився, ховаючись за дерева, подався ближче до дороги. Біля двох берізок, що вирости з одного кореня, він побачив дівчину з вербовим кошиком у руках. Щось знайоме-знайоме було в її поставі. Ось вона напівобернулася, і Богдан впізнав її. Це була Саливонова Тетянка.

"Ох, недарма її так розхвалювала мати, наперед заглянувши в дівочу вроду. І де тільки береться така краса? Де назбирується той туманець в очах, з якого й довіку по вибереться хтось? І хто окреслював ці напіводкриті уста, що вмістили в собі і напівдитячу довіру, і передчуття любові? Навіть кілька розбризканих веснянок не притіняли, а зворушливо підкреслювали вроду дівчини. Хтось, і вмираючи, буде думати про тебе, тиха зоре подільських степів. Тільки невпору ти, дівчино, розквітла, невпору стала на порі. Та час, не думаючи про це, робить своє.

— Тетянко! — тихо гукнув її.

Дівчина злякано стрепенулась, зустрілася з ним очима, не впізнала.

— Хто ви?!

— Це я, Тетянко. Богдан.

— Богдан Васильович?! Ой, невже це ви?! — І переляк, і подив пройшлися по туманцях її очей.

— Виходить, я. Як ти вигарніла, Тетянко.

— Кому це тепер потрібно...— скривилася дівчина і несміло підійшла до нього.— Таки ви! Добрий день вам.

— Доброго здоров'я, Тетянко,— щось підкотилось до горла Богдану.— Тебе хоч у щічку можна поцілувати?

— Як хочете,— так подивилась на нього, як може дивитися тільки дівоча довіра.

Він поцілував її, згадуючи той грозовий день, коли вона, молодюсінька господинька, турбувалася ними, косарями, біля крил вітряка і коли його тато в гнізді перепілки знайшов німецьку кулю.

— Як же ти тепер, Тетянко?

— Живем і не живем,— коротко відповіла вона.

— Батько дома?

— Дома.

— А як мої? — і завмер.

— Журяться та печальються. А мати кожного вечора очікує вас. От і дочекалась.

— Німці ж є в селі?

— Тільки шестеро, і то — напіввоياки: хліб своєму війську випікають. А поліцаїв чимало, бо в нас кущова поліція, комендант її — Артемон Васюта.

Повіяв вітер, і берези охопили їх золотом листопаду.

— Осінь,— сказав Богдан.

— Гірше осені,— зітхнула Тетянка.— Як ви змарніли, Богдане Васильовичу.

Поранені були?

— Ні. Одначе, поки добрались сюди, ганяло нас лихо, наче зайців.

— Не відходить воно від нас,— пожалісніло обличчя Тетяни.— Ви й голодні, видно?

— Невже видно?

— Авжеж. У мене є тільки дві скибочки хліба.

— До вечора якось перетерпимо. Я з своїм товаришем прибився.

— І все одно хліб візьміть. Я зараз же піду до ваших, принесу їм радість. Так її тепер поменшало на світі...— І Тетяна легкою дівочою ходою пішла до узлісся. Гілки чіплялися за неї і осипали осінній золотий півсон...

Нарешті вечір туманом і темінню затопив вітряк, затопив поля, і друзі попрямували в село. Не вулицями і вуличками, а левадами і городами петляли вопи. Їх зупиняв шелест верб і кукурудзиння, тупіт спутаного коня і скрип журавля. Ось Северин зачепився за гарбузиння, розтягнувся в чиємусь городі і невдоволено пробурмотів:

— От капосне зілля для нашого брата!

Нарешті над Богданом зашуміли його ясени, його яблуні. Він зупинився біля плоту, що відділяв город від садочка, витер піт із чола. А в цей час із-за ворітець озвався такий невимовно рідний голос:

— Сину!

"Невже це правда? Невже це вона?"

Богдан кидається в темінь, охоплює руками матір, нахиляється до її обличчя і чує на вустах її сльози.

— Не треба, мамо, не плачте. Прийшов же.

— Це ж од радості, сину. Кожного вечора виглядала тебе. А де твій друг?

І тільки тепер до них підходить Северин:

— Добрий вечір, мамо,— і цілує її.

— Добрий вечір, дитино.

А ось уже й тато шелестить по стежці, по-ведмежому тисне сина руками і вусами, цитькає на матір, щоб не затопила сльозами садок, вітається з Северином і тягне до хати, де їх очікує і тепло, і вечеря, і тихе слово.

Богдан і Северин заходять на подвір'я і прямують до затемненої оселі, не помічаючи біля тину завмерлої постаті. Це Тетянка, добре дитя степу, сама напросилася стерегти спокій гостей. Що тільки буде робити земля, коли на ній поменшає таких дітей степу? На простому, батьком змайстрованому столі їх чекає і святий хліб, і картопля, і варена кукурудза, і голубці, і деруни, і ота пляшка, що вершиться шматком кукурудзяного качана.

— О доленько моя! — застогнав Северин, глянувши на стіл.— Ось тут, після всіх лісових потрав, можна трупом лягти.

— Хоч не лякайте мене,— і сумно, і щасно посміхнулася мати.— Сідайте ж, діти. Як ви скощавили обоє.

— Мотузочки ж є, щоб позв'язувати кості? — згадав Богдан свій приїзд по закінченні інституту.

— Усе є, тільки долі нема,— зажурилася мати і руками затулила обличчя.

— Не треба, стара. Діти ж не сліз твоїх чекають,— поклав їй руку на плече батько. За кілька місяців він зовсім посивів, а в колись насмішкуватих очах вгніздилася туга.

За вечерею матір кілька разів виходила з хати, і Богдан чув попідвіконню її обережні кроки.

— Чого ви непокоїтесь?

— Та дивлюсь, чи не об'явився часом сторож.

— Який сторож?

— Ох, і не питай, сипу. Як тільки встановилась німецька власть, приїхав же до нас на чорній бричці начальник районної поліції, увійшов із двома урвителями до хати, мовчки заглянув по всіх закопелках, потім дістав із судника пляшку, налив чарку, випив, і, нарешті, запитав:

— А де син?

— Де людські, там і мій.

— Додому ще не приходив?

— Не приходив.

— То прийде, коли не вбили,— поворушив рогачами вусів і вже з порога посміхнувся, мов змія: — Як повернеться, дасиш знати поліції, інакше на мотузці з чоловіком на пару погойдаєшся.

І з того дня біля нашої хати з'явився сторож — Гервасій Макух. То сам увечері притарбаниться і до північної години чадить самосадам, то біля комори вчаїться, то в садку заляже. Не витримала я й після такого нічного сторожування пішла навзирці за ним до його хати та й усе-усе вчитала при дітях і жінці. Поблід Гервасій і не оправдувався, а тільки поскаржився:

— Це ж Васюта силоміць наставив мене. Хіба ж я добивався собачого місця?

А тут як нападуться на нього, і жінка, і старші діти, то він заприсягся, що більше й не гляне в наш бік. Ну, а Васюті щоранку казатиме, що в нас нікого не було.

— Хто ж у нас начальник поліції?

— Пан Пасикевич, сам він малий, як гусак, а шкодливий, неначе тхір.

— Он воно що! — насупився Богдан.— "Довився мотузочок до самого кінця. Виходить, таки зустрінемося з Пасикевичем у тісних суточках".

— Значить, нам уже є до кого заглянути в гості,— безтурботно сказав Северин, а мати одразу ж поблідила, застережливо замахала потемнілими від сонця і праці руками й знову вийшла надвір.

— Тату, а про партизанів нічого не чути?

Батько пильно поглянув на Богдана і Северина:

— До них думаєте?

— До них.

— Що ж тобі сказати? У наших лісах орудує Максим Туровець, і добре орудує, кажуть, навіть свої машини має. Та й Хворостенко десь закопався, але не чути, щоб бився з німцями. Може, силу збирає? Ну, а де їх розшукати, не скажу.

— А коли я до жінки Туровця загляну?

— І не подумай, сину! Там теж сторожі приставлені. Артемон Васюта сподівається на Туровцеві заробити землю. От уже до чого дійшло тепер.

Після вечері Богдан і Северин пішли спати в клуню на сіновал.

— О боже! І рядно в, і подушки є! Хто б міг подумати про таку розкіш?! — забурмотів Северин, пірнаючи в пахуче лугове сіно.— І навіть чоботи можна скинути.

Тетянка почула це бурмотіння, підійшла до клуні і тихо заговорила в щілину поміж цівками:

— Тихіше мені гомоніть.

І у відповідь почула здивований і вдячний Богданів голос:

— Спасибі, зіронько, спасибі.

— Спіть мені,— вже зашепотіла тільки собі й Богдану.

— Сплю,— відповів їй і собі.

Дівчина посміхнулася, подивилась на небо, де в осінніх одволожених гніздах непокоїлись воєнні зорі, й тихо пішла додому. З темряви вийшла знайома висока постать.

— Це ти, доню?

— Я.

— Чого ж так пізно?

— Помагала тітці Ганні,— й притулилась головою до батька, як би мала притулитись до когось іншого.

* * *

Вже п'ятий день вони блукають по лісах, ночують у забутих копичках сіна чи проти неба на землі і знов обнишпорюють і густолісся, і рідколісся, і яри, і заболочені нетрі, та ніде й сліду партизанського. Іноді зустрінуть грибаря чи лісоруба, але ті на їхні питання лише знизують плечима та й поспішають подалі, бо хто знав, що за люди вештаються по лісі: свої чи ті, що прикидаються своїми. І раптом опівдні п'ятого дня несподіване: "Стій! Руки вгору!"

І радість, і страх пронизали тіло: нарешті свої чи ті, що прикидаються своїми. Богдан і Северин неохоче підіймають одерев'янілі руки, а з лісу виходять двоє з гвинтівками наготові, на їхніх картузах навскіс нашиті червоні стрічки.

— Хто такі?

— З оточення виходимо,— радіючи, відповідав Богдан.

— Довгенько виходите,— проколюють гострі насмішкуваті очі.— А чого зброя німецька?

— Розжилися.

— Де розжилися?

— Підірвали машину.

Партизани переглянулися, один з них чогось нахмурився.

— Документи!

Богдан і Северин лізуть до кишень за червоноармійськими книжками, і раптом той,

що стоїть збоку, здивовано питає:

— Це не Богдан Романишин?

— А ви хто?

— Я Зимородок, з районної газети, де ви друкували свої вірші. Я ще сумнівався, чи варто їх уміщувати, та Погрибінський наполіг. Куди ж ви тепер?

— Спочатку думали пробитись на схід, а тепер шукаємо партизанів.

— От, можна сказати, й найшли,— каже Зимородок і затинається.

— Нарешті,— полегшено зітхає Богдан.

Але Зимородок чогось із жалем дивиться на нього, а потім іде в ліс по командира.

Як довго тягнуться ці жадані хвилини. От і недаремно каралися й мучились вони по всіх усядах. Нарешті і їхня зброя, і сила знадобляться на щось.

З лісу почулися два голоси: один щось гаряче переконував, а другий уперто заперечував. Богданові здалося, що він десь чув цей голос. Та це ж Костянтин Хворостенко! І ось сам Хворостенко обережно виходить з гущавини, обережно підходить до Богдана і Северина, обмацує підозрою і їх, і їхню зброю, потім скидає сувору зелень очей на Богдана:

— Так що, студенте?

Чого він так учепився в це слово й одразу ним пригасив радість зустрічі з партизанами? Переборюючи себе, Богдан стримано сказав:

— Просимось до вас у загін.

— Можеш і не проситись, бо не візьмемо.

— Але чого? — скрикнув Богдан.

— Чого? — перепитав Хворостенко.— А ти ніби не знаєш?

— Не знаю.

— Тоді можу пояснити: ми тих, які попали в оточення, не беремо. Запитань більше нема?

Богдан спалахує:

— Ні, є запитання! І все-таки чого ви нас не приймаєте до загону?

— І це можу пояснити. Ти чув біблійну легенду про сім пар чистих і сім пар нечистих?

— Чув.

Хворостенко смакує своїм словом:

— Так Ной у свій ковчег колись міг брати чистих і нечистих, а ми в свій ковчег беремо тільки чистих.

Северин і Богдан оторопіли від такої образи.

— Чого ж ви нас одразу вписали в нечисті?!

— А хто мені, студенте, чи як тебе, заповнить оту анкету, що ви робили з першого дня оточення? — чавив і розчавлював їх Хворостенко.— А може, ви запродались і прийшли до нас як таємні агенти?

— Ви збожеволіли на підозрі! — скрикнув Богдан.

— А ти обережніше мені висловлюйся! — почервонів Хворостенко.— Бо за такі

словеса і свинець вліпимо в рота.

— Ви б його краще ворогу вліпили! — осатанів Северин.— Який чистий у затишку знайшовся!.. Ходімо, Богдане, подалі від гріха! — Коли і вони зникли в лісі, Зимородок з докором сказав Хворостенкові:

— І нащо ви, Костянтіне Прокоповичу, так грубо? Хіба ж не видно, хто вони? Це такі, що он як би воювали.

Відповідь Хворостенка ошелесила Зимородка:

— Помовч, розумнику. Нам тут головне не воювати, а зберегти кадри.

Після цих слів навіть занадто обережний Зимородок прикинув, що йому не по дорозі з Хворостенком.

А тим часом, приголомшені й люті, Богдан і Северин поспішали в інші ліси. Здавалось, вони тікали від того страшного місця, де так поранили їхні надії, розтоптали їхню гідність, їхню гордість.

— Гарний у тебе землячок, тільки бог йому смерті не дає,— нарешті заговорив Северин.— Це ж треба таку базу підвести! Багато в тебе є таких землячків?

— Це єдиний, унікальний. Колись, як розкажемо про такого, не повірять.

— Таки не повірять,— погодився Северин.

Уже осмеркло, коли вони підійшли до шосе, вогкий осінній лист, забруднений чужими слідами, лежав на ньому, і гіркий осінній сум лежав у серці. Здалеку забурчала машина. Ось, може, вони й зженуть на ній свої невдачі. Стиснувши зброю, друзі причаїлись за деревами, а на шосе вискочила машина, набита солдатнею, поміж нею виділялась самотня постать жінки. І щось ніби знайоме здалось у цій постаті, і якийсь сумнів заворушився в душі Богдана. А машина наближається, наближаються радісні обличчя, і неждано хтось тихо вронив перші слова пісні:

Ой на горі там жінці жнуть,

А попід горою,

Яром, долиною

Козаки йдуть.

Пісню підхопили інші голоси, і вона доладно пішла шляхом і лісом.

— Та що це робиться?! — скрикнув Северин і враз щасно засміявся: — Несамовиті! От несамовиті! Це ж треба так!..

Ось один вояка весело підняв пілотку, вітер підхопив угору оберемок чорних кучерів, і Богдан по них впізнав Івана.

— Іваночку! — несамовито закричав він і, розмахуючи руками, вибіг на шосе.

Йому вже здалеку завзяттям і радістю відлунює пісня.

Машина і партизани зникали в лісах, над якими саме починали виходити вологі осінні зорі.

XVII

Іще день нескінченних блукань по лісах, іще день надій і зневіри, і холодна ніч у заростях терну, що на кожній тернині тримає краплю холоднечі.

"Де ж партизани, де ж його Іван, де ж вони заплілися? — навіть сон дятлом

довбала та сама думка.— Невже вони так і не знайдуть один одного?"

А Северин менше хвилювався, він, добряче посміхаючись, вимуgiкував собі під ніс "Ой на горі там жєнці жнуть" або неждано запитував чорті-що:

— Богданє, ти Дорошенко чи Сагайдачний?

— До чого тобі такі історичні деталі?

— Коли ти Дорошенко, іди попереду через цей мочар, а коли Сагайдачний, можеш і позаду чапати,— підсміювався, задоволений своїм дотепом.

Прокинувся Богдан від скаженої холоднєчі, рукою витєр з обличчя росу, що випала на нього сонного, підвівся на задубілі ноги. В глибині лісу ще не видимє сонцє розпалювало багаття, а поруч, біля невеличкого вогника, розкошував Северин: підсмажував на шпичці шматок сала, а під ті краплини, що синьо стікали, підставляв скибку хліба. Побачивши друга, підморгнув чорною лискучою бровою:

— Як, Богданє, під терном спалося? Дівчата не спились?

— Ще що потеревєнь.

— А мені всю ніч одна виспівувала: "А з-під того терєна вийшла дівка молода". Прокидаюсь — терєн є, а дівки нема.

— І хто ж цє виспівував тобі?

— Та Оленка. От запала в душу.

— У твоїй душі багато таких западинок?

На цє Северин нічого не відповів, а знову почав своє:

— Ми ж недалеко від села, звідки Олена. Може, й вона прибилась додому.

— І ждє тебе.

— Та кожна ж дівчина має когось ждати, а найчастіше в її судьбу входить нежданий. Хіба не так? І що ти не кажи, а до Оленої хати я приб'юся. Сідай, Богданє, до вогню, та подумаємо, дє нам шукати партизанського Сагайдачного. Так ужє нетєрпєливиться стятися з ворогами. От ніхто ж тебе не б'є в шию, ніхто нікуди не підганяє, а душа карається від безділля. А як живеться тим, що завжди тікають від діла?

— Ти ще за них потурбуйся! — посміхнувся Богдан.

— І то правда,— махнув рукою Северин, простягнув Богданові торбину.— Бєри останнє: окраєць хліба і шматок сала. Молотники з нас добрі, а вояки не дуже. І що будєм робити, коли не знайдєм твого Сагайдачного?

— Тоді доведеться партизанити вдвох.

— І вдвох можна щось зробити. Як ми славно підбили машину.

— Що машина — крапля у морі.

— А тобі одразу подавай морє? — безжурно посміхнувся Северин.

— Хоча б якийсь задріпаний ешелон скинути з рейок.

— Чим?

— Тож-бо й воно, що нічим. Я вже думав, чи не можна якусь лапу дістати, щоб висмикнути зі шпал костилі.

— Висмикувати костилі? — перепитав Северин.— Ти знаєш, тут є над чим

поміzkувати.

І друзі перекинули думки до того шматка залізниці, де, можливо, доведеться орудувати їм, бо щось же треба і їм робити. Вони цвіркунами не зашиються в потаємні закапелки. Але знову ж таки: що таке двоє?

Після снідання затоптали вогнище і знову почали розшукувати ту невідому лісову дорогу, на яку звернула машина з партизанами. Куди ж їй завернути, як не в ліс?

Ось знову глуха просіка з жовтим листом посередині, деревієм і пижмом по краях. Але навіть давнього сліду машини не видно на ній. Друзі відривають очі від дороги й прямують далі.

— "Попереду Дорошенко",— мугикає Северин, враз обриває пісню, насторожується. Богдан теж зупиняється і на гребені просіки бачить три постаті, що йдуть до них. За плечима невідомих виразно вимальовуються цівки рушниць. "Партизани! — гупає думка.— Але чого вони так безтурботно йдуть?" Та враз невідомі зупинились і, мов духи лісу, щезли з очей.

— Це ж можна серед партизанів ходити і партизанів не побачити,— нарешті посмутнів і Северин.

Підвечір, так і не знайшовши в лісах слідів машини, вони вийшли на узлісся. Попереду в сумних осінніх полях самотів старий вітряк, і давній щем, і давні згадки прокинулись у Богдановій пам'яті. Це був той самий вітряк, що стогнав у ту сніговицю, яка замітала дороги до Ярини. І тоді ти не молов, не мелеш і тепер, у божевільну хуртечу війни. А чи живий той мельник, що залишив невідомому подорожньому хліб-сіль і сірники?

— І коник пасеться, і візок стоїть. Виходить, хтось є на вітряку. Але хто? — сам себе запитав Северин.

— Або мельник, або поліцай.

— І це може бути. А не завадило б заскочити на вітряк.

— Чого?

— Може, муки роздобули б. Хоч якогось коржа спечемо.

— На чому ж ти його вимісиш?

— У лісі на пні,— безтурботно відповів Северин.— Мій дід-вівчар розповідав, що вони в степу місили галушки навіть на кожусі. Так пень проти кожуха — це вже розкіш.

Вони довго стежили за вітряком, який паче брався знизу чи туманом, чи димом. Ось із дверцят, що виходили на висячий з балясинами ганочок, вийшов ставний парубок, по східцях обережно спустився на землю, послував довкола, потім запряг коня і знову зайшов у вітряк. З нього він уже вийшов із мішком на плечі, поклав його на візок, озирнувся, ще зайшов на вітряк і теж вийшов з ношею.

— Коли б він до нас повіз коржі,— зітхнув Северин.

А парубок справді, немов почувши його, подався не до якоїсь дороги, а полем до лісу.

— Прямо до нас,— здивувався Северин.— Що воно за знак?

"Ось це, може, й є син мельника Сергія. Але чого він їде в ліси? Яку ще таємницю

приховує цей час?"

Уже добравшись до узлісся, парубок помітив їх, блискавично шарпнув коня убік, та колесо наскочило на пень, і віз зупинився. Тоді хлопець вискочив з воза й, пригинаючись, кинувся чимдуж утікати.

— Хлопче добрий! — гукнув у сутінки Богдан.

Але добрий хлопець, петляючи узліссям, зник у вологій темені.

— Знову таємниця мадрідського двору або сільського вітряка,— забубонів Северин,— Що ж нам підкинув цей мельник на вечерю? — І замуликав: — "Наварили галушки на три п'яді завдовжки".

Друзі підійшли до воза.

— Мука,— сказав Северин, обмацуючи мішок.— Але чого так злякався цей мельник, чи як там його?

— Напевне, крадькома намов. Тепер і млини, і вітряки, і навіть жорна під заборною.

— Ні, щось не те,— Северин розв'язав мішок, засунув руку всередину й присвиснув.— Еге, тут, крім борошна, ще й війна є! Відійди трохи, Богдане,— і він обережно почав щось виймати з мішка.

— Що там? — спочатку не зрозумів Богдан.

— Розгвинчена авіабомба! На доброго мельника напали! Для чого ж вона йому? — І Северин поліз до другого мішка, з нього він вийняв сорокап'ятиміліметрову з відверченою головкою міну і знову присвиснув.— Так це ж усе разом — саморобна міна. Ось і жолоб для неї. А для чого дерев'яна довбенька на мотуззі? Звісно, для удару. До чого в бідності не додумається людина? Такою штуковиною і поїзд можна сколупнути з рейок.

— Справді, Северине?

— А чого ж, бомба важить п'ятдесят кілограм. Зрадів на дурничку?

— А як же інакше може бути? — Богдан з усіх боків почав роздивлятися несподіване добро.

— Ох і хлопець! Бач, до чого домудрувався! — все похитував головою Северин.— Це ж треба.

— Може, заглянемо на вітряк?

— Не варто. Коли мельник робить такі міни, то він міг і вітряк замінювати. А мені щось не дуже хочеться возноситись на небеса. Ми ще по землі не находились.

— Северине, ти ж зумієш підкласти цю міну?

— А для чого б я в армії три роки хліб переводив? От зараз і помудруємо з тобою, як і де підірвати поїзд.

— Ти чудо — не хлопець,— і Богдан торкнувся устами зарослої щоки друга.

— Аби ж отак мене Оленка похвалила,— запишався Северин.— От що нам робити з конем?

— Що тебе непокоїть?

— Це такий свідок, що нас зможуть вистежити.

— Так то ж свої вистежать. Це навіть краще.

— Може, ти й маєш рацію,— в задумі погодився Северин.

* * *

Осіння ніч, холодна осіння ніч і кружляння вітру, що повертається на круги свої й вибиває стогін із лісу. Десять є мудрі книги, і теплі оселі, і світло, і пахучий хліб, і нерозхлюпана любов під віями, а тут осіння глуха ніч, яка не знає, що скинути з неба — сніг чи дощ. Нарешті здалеку з'являється примарне світло, воно спочатку, як живе срібло, покотилось по рейках, висвітлюючи їх, а потім прихопило частину лісу і поля.

Богдан і Северин упали на землю. Дрезина, поколихавши над ними холодне сяйво, погуркотіла на схід. Отже, пора! Друзі підхоплюють свою ношу й швидко вибираються на насип. Тут вони під шпалами ножем і руками поширюють заздалегідь підготовлене гніздо і бережно, неначе дорогоцінність, закладають жолобок і бомбу, розмотують мотуззя від тієї дерев'яної довбеньки, що вдарить по запальнику. А здалеку по рейках уже наближається вібруючий перестук ешелону.

"Що він несе нам? — тривожиться Богдан і з мотуззям у руках лягає на холодну землю. Раптом його охоплює страх: — А коли не спрацює?"

— Усе в руці божій. Здається, не велике щастя поспішає — порожняк,— спокійно шепче Фіненко, прикладає вухо до землі і, немов заклинання, говорить до невидимого ще поїзда: — Не пронеси! Не пронеси! Не пронеси!

Над насипом з гуркотом шугнули тіні поїзда. Богдан з силою сіпнув мотуззя. Ось під божевільними тінями блиснуло вогняне коло, і вибух, і несамопитий скрегіт металу, і розпачливий крик, і гуркіт, що звалюється з насипу, оглушують і зривають їх із землі.

Не пронесло! кричить Северин і кидається до того, що хвилю тому звалось поїздом! Але що це? Їх опереджають якісь тіні. Невже німці чи поліцаї? — Богдане, назад!

І в цей час позад себе Богдан чує такий знайомий, такий рідний голос:

— Так хто ж це наші спільники? Признавайся, Богдане!

— Максиме Павловичу, це ви?! — оторопіло вигукує він.

— Це я, шибенику! — сміється Туровець.— Здоров, здоров, хлопче!

— Оце так! Оце зустріч! — І Богдан падає в обійми Туровця, але з них його вибивають інші руки й немилосердно чавлять йому ребра.

— Іване!

— Пізнав-таки?

— Не розтрощи ребра.

— Він може поїзд розтрощити, а йому й одного ребра не можна,— Іван розтискає обійми і лізе рукою до очей.— Здається, після вибуху щось натрусилось.

— Де ж ти взявся, Богдане, у наших лісах? — питає Туровець.

— Прибився з оточення. І увесь час розшукую вас.

— І нашу міну украв?

— І вашу міну з моїм другом украв,— знайомить Туровця з Северином.

— А ми вже були перелякались: кому вона дістанеться.

Воли підходять до хаосу заліза, дерева і якихось вантажів, де вже господарюють

партизани.

— Так от, Богдане,— тихо говорить Туровець.— Писав ти до війни свої рядочки, а тепер будеш шматувати ось ці рядочки, по яких ходять чужі поїзди. Ясно? Заперечень нема?

— Заперечень нема, товаришу командир,— радісно відповідає Богдан, увесь час почуваючи біля себе то руку, то кучері Івана.

XVIII

Відійшла журавлина пора, відлетіли з озерецька й останні качки, і вже за хатою в золотій метелиці листу кружляє, гуде падолист. А в хаті, вперше за багато років, кружляє, гуде веретено. Одразу ж фашист одкинув село до сліпака, до веретена, до саморобного полотна, до жорен, до безхліб'я, до безсілля, подалі від життя, поближче до смерті.

Випрядається пучками, випрядається болями, випрядається серцем нескінченна сіра нитка, що прядлася тільки в її дитинстві. Де те дитинство, де ті зелені лужки, на яких слались мамині полотна — білі полотна надій? А тепер ти вже сама стала матір'ю, та випрядаєш не на біле, а на чорне полотно, бо все почорніло тобі в очах, навіть оцей листопад, що видобуває із берізок і музику, і золото опадань. То не біда, коли глупа осінь падає тільки на землю. Біда, коли вона каменем падає на твою душу. В лісництві одні заливають її сльозами, інші — самогоном, та й так минають омертвілі дні, омертвілі ночі. Хоч би Данило подав вісточку. Як пішов, як попрощався з нею, то й слова не дочекалась од нього. І від Богдана немає звістки. Вона соромить себе в думках, що згадує Богдана, але й не може не згадувати його. Це ж треба, щоб так і його, і її карало життя...

А падолист гуде і дзвенить, і всі стежки тепер лежать у золоті листу. Із двору прибіг розпашілий Василько.

— Мамо, у другому озерецьку рибу ловлять. Я погрію пальці і ще побіжу туди.

— Не набігався за день?

— Як ноги не болять, то й не набігався,— сказав, наче дорослий, і звів на неї сині, її ж очі.

Ярина тільки зітхнула та й почала витягувати ту нитку, що починалася з її пучок, та не мала кінця.

— Мамо, а де мені взяти торбинку?

— Нащо тобі?

— Дядько Наум сказав, що мені риби вкине.

— Не треба нам його риби,— спохмурніла Ярина й перестала пряди.

— Чого не треба?

— Не треба, та й годі,— нагнівалася на того бабія, в якого від кожної спідниці прокидаються облудні спалахи в очах.

Василько побіг на озерецько, а вона знову сіла випрядати осінній день, аби ж так можна випрядати болі, що приходили й приходили із різних років, а найбільше — із цього.

Між деревами пройшли лісоруби, загубили кілька слів, і їх прикрила метелиця листу. Ось по дорозі заклепали підкови. Кінь, здається, зупинився біля її хати. Так воно і є. Бо вже хтось біля порога загупав чобітьми.

"Невже лісові брати? Так рано ж". Ярина за звичкою поправила хустину, блузку, струсила з неї кострицю.

Заскрипіли сінешні, заскрипіли й хатні двері, на порозі занезграбилась у просторій дорожній свиті чоловіча постать. Не тільки холоднечею, а тривогою повіяло від неї. Невідомий зриває з голови відлогу, розстібує свиту й кидає єдине слово: "Холодно!"

— Боже! — скрикнула молодиця, починок випав з її руки, та й душа, здається, почала випадати з грудей. Ярина впізнала цей страшний голос, що давно мучив її навіть у снах.

— Не чекала? Перелякалась? — посміхається нерівною посмішкою Артемон і тре задубіле на холоді обличчя. Потім він бережно ставить біля рогачів карабіна, скидає свиту і залишається в синій чумарці, обшитій сивим, неначе прихопленим з хурделиці, смухом. Саме в такій чумарці в них колись ходив панський управитель.

— Чого ти?..— болем, стражданням, ненавистю питає нового управителя Ярина.— Чого тобі ще треба?

Артемон ввірчує в неї зашкленовані, з дорожньою пригуслою сльозою очі:

— Теж мені питаннячко. Хіба ж так скоро, з холоду, з порога можна відповісти, що кому треба? Ти б краще поставила щось на стіл та сказала, куди завести коня і як зігріти душу.

— Твою душу і сонце не зігріє.

— Це ти, Ярино, даремно,— примирливо каже Артемон.— Душа справді у мене досі була холодна, бо не світило їй сонце.

— А тепер, при німцях, засвітило?

— Це вже друге питаннячко, не краще за перше,— не гнівається, а підсміюється Артемон і обмацує її вузьким поглядом.— Я думав: ти погіршаєш, злиняєш за ці роки. Аж і вони не беруть ні твоїх очей, ні твоїх брів. Скажи, де поставити коня?

— Де хочеш, тільки не в мене. Іди, Артемене, з очей.

І тепер увесь щелепастиий вид поліцая одразу спалахнув недобрим огнем:

— Я, звісно, можу піти з очей, це мені недовго. Але що потім буде з твоїми гордими очима?

Артемон так щось сказав і так чогось недомовив, що Ярину почав лихоманити дрож.

— Ти про що заговорив загадками?

— А ти вже, напевне, й розгадала? — пильно дивиться на неї Артемон, і по ятаганистих, ще синюватих від дороги щелепах починає стікати недобра посмішка.

— Де нам догадатись,— паче байдуже відповідає Ярина, але вже відчуває, що Артемон тримає її у своїх лапищах.

— Не хитруй, Ярино, це в тебе не вийде, бо ти вся наскрізь правдивістю світишся. Так от: що не було поміж нами, хоч як ти насміялась наді мною, а я все одно й досі не

можу забути тебе. Іншими хотів забути твій вид — і не зміг. Ось як воно буває,— і Ярина вперше побачила на обличчі Артемона непідроблений сум.

— Не треба про це.

— Тобі, звісно, і не треба,— погодився Артемон.— А про мене, про мою душевну скруту можеш хоч раз у житті подумати?

— Невже і в твоїй душі може бути скрута?

— Не печи мене вогнем, бо сама біля нього ходиш. Так от, Яринко, поїдемо звідси до мене. А не поїдеш зі мною, повезуть тебе жандарми в тюрму.

— Що ти говориш? — жахнулась вона.

— Що чуєш. Гадаєш, я так собі без пам'яті гнав сюди і коня, і себе? Рятував тебе в тридцять третьому році, рятую й тепер. За тебе беру на свою душу твій гріх, а на харчування і догляд — твоє дитя.

— Де ж ти мій гріх знайшов?

— Коли б тільки я,— хмикнув Артемон, підійшов до печі, відсунув заслінку.

— Що ти там шукаєш?

— Дивлюсь, чи нема свіжого печива або свіжих сухарів для партизанів.

— Що ти мелеш? — поблідла Ярина.

— Я, може, й мелю, а печеш і сушиш ти,— він підійшов до столу, взяв надрізану хлібину, понюхав.— Тмином пахне.

— Я завжди печу хліб з тмином. Так Данило любив.

— І партизани теж?

— Які партизани?! Що ти верзеш?

— Хоч ти, Ярино, не бреш, бо весь світ забрехався тепер. Увесь.— Артемон вийняв з кишені сухар.— Подивись, понюхай. Твій?

— Де ти його взяв?! — скрикнула і цим виказала себе Ярина.

— Та спіймали ж мої хлопці одного дурня. Дали йому гаряченьких, то він і розв'язав халяву: все, як на сповіді, сказав і тебе не пожалів. Отож, поки не пізно, переходь до мене. Я вже як-небудь погашу твоє діло. Пора, Ярино, з різних казочок, із цвіту папороті переходити в реальності. Оце ж збирайся потроху, та й завтра поїдемо в наше село. Багато в тебе скарбу знайдеться?

Ярина непримиренно зирнула на Артемона.

— Нікуди я з тобою не поїду. Нікуди.

— Подумай, Ярино.

— Іди! Їдь!

Артемон поблід, біль і шалена впертість скривили його обличчя.

— Дивись, щоб на німецьких гаках угору догори ногами не поїхала. Там і не такі кров'ю ридали і кликали рідну маму, та не докликались. Я можу тобі ще тільки одне сказати: коли не мені, то смерті!

Ярина з'їжилась, хотіла щось відповісти, а в цей час розчинилися двері і в хату ввійшли Василько і змарнілий, вихуділий Олександр Півторадні, який пішов до армії разом з її Данилом.

— У тебе, Яринко, гості? — тривожно посміхнувся вибіленими губами Олександр.

— І не питайте...— Раптом в очі жінки ввійшов страх: — Ви чули щось про Данила? Сідайте, розказуйте.

— Що там розказувати,— безнадійно махнув рукою Олександр, потім погладив Василькову голівку.— Отож, як негадано прорвалися німці, пішли ми з Данилом самотужки розшукувати своїх. Дійшли до укріпайону, сіли собі коло покинутого доту перепочити, аж дивимось — закурилась дорога. Придивляємось, а то німці йдуть, спокійні, веселі, неначе на прогулянці. Тут ми і скочили в дот, і твій Данило одразу ж припав до кулемета. Як застрочив, як застрочив він, так і переполовинив тих німців. Та й сам, сердяга, наклав головою. Ну, а я чудом врятувався тоді, але не минув таборів.— Олександр поліз до кишені, вийняв звідти пакуночок.— Ось і все, що лишилось од чоловіка. Тут і твоє фото з Васильком, правда, злиняло воно від крові, бо що ж...

Ярина вхопилася за той пакуночок, за те злиняле від крові фото і, затуляючись хрестом рук, впала ним і головою на стіл, де пахнув тмином хліб, і затремтіла, і заголосила, як у той рік голосили всі вдови. Заплакав, притулився до мами Василько, а Олександр тільки головою похитав, бо вже чув не одне таке голосіння.

Артемон похапцем підхопив з лави свою свиту.

— Я ще завтра зайду,— кинув з порога. "Думалось приїхати на весілля, а приїхав на поминки... А може, вони й пособлять мені",— він стиснув у кишені того сухаря, що мав привернути Ярину, і вийшов з оселі, куди вже, заточуючись од горя, поспішала Ярина мати.

Цілу ніч проплакала Ярина над столом, як над покійним. А коли на першій сині неба намалювалась золота печаль беріз, вона підвелася з-за столу й щось почала збирати, ніби в дорогу.

— Куди ти, доню? — занепокоїлась Іваниха.

— В дорогу,— глянула синіми сльозами на матір.

— До кого ж?

— В ліси, мамо.

— До тих, кому хліб пекла?

— До них.

— А як же Василько? — тільки дитиною хотіла стримати дочку.

Ярина прихилилась до матері, поцілувала її в зморшкуваті, пересохлі вуста.

— Доглянете, мамо, його, бо тепер земля і діти переходять на руки старих...

XIX

На хрестах умирало завішене сонце, а під ним, неначе кати, ворушилися тіні. Давид Васюта одвів погляд від кладовища, од його тіней, мерзлякувато стиснув гудзукуваті руки. Після того страшного дня йому нездужалось, а на плечі усівся мороз. Чоловік увесь час відчував, як під шкірою то сіпались чи вмелювались у нього жорна холоднечі, то хижі птахи розчепіреними пазурами промацували тіло. Хижі птахи!.. Він і зараз почув на плечах шелест їхніх крил, але очі бачили не їх, а Омеляна і Артемона. На придорожній покаліченій вербі каркнув відгодований війною ворон. Давид здригнувся,

поглянув на розледащілу птицю і знову перевів очі на кладовище, на розп'яте між хрестами сонце, і болі, як пси, зчавили серце.

Боже милий, боже милосердний... Ніколи йому не було так моторошно, як тепер. Він знав, що таке страх, не раз по саму зав'язку наковтався його, коли по-всілякому побував своє багатство. Двічі був заложником у двадцятому році, лежав у замкненій дзвіниці під мовчазними дзвонами і очікував костомаху... А в двадцять першому стояв у степу під гвинтівками оперативної трійки, прощався із тим літом, прощався із тією зорею, що золотила колос, прощався із своїм днем, що вмирав на гіркій повені полинів. Але й тоді не мав такої туги, яку заніс йому власний син, своя дитина, своя надія, що вже став не сином, не дитиною, не надією, а катом. Боже милий, боже милосердний, як благи тебе, щоб оте, що сталося, було тільки сном, тільки поганим сном? Як благи тебе, щоб ти якимсь дивом повернув своїми руками назад хоч років із двадцять. Тоді б і я випрямив свою душу і розум своєї дитини, не отруїв би їх клятою копійкою... Мені здавалося, що вона дасть спочинок на старості, а вона, як вовкулака, покотилась до чужої крові... Господи, твій син загинув на хресті, а чому ж мій не загинув хоч на війні? Тоді б я сльозою, а не сукровицею оплакував його.

Гупіт чобіт обірвав страшну молитву старого Васюти. Дорогою, забризканою кров'ю призахідного сонця, ішли обшарпані жінки, які тепер навмисне прикривали свою вроду якимсь гноттям, нечупарністю, а то й виразками, що їх розкидав по тілі волохатоокий жовтець чи інше отруйне зілля. І все одно од молодниць віяло пахощами осені, опеньками і добрим хмелем, як віяло колись од його зеленоокої Тетянки. Боже, чого ж він, телепень, послушався тоді скрипливобрового батька і не одружився з нею? У них були б інші діти... І не було б Артемона.

Жінки підвели очі на Васюту, і в них він побачив печаті зими. Чоловік нагло зупинився, але мимоволі потягнувся рукою до шапки. Та ні одна жінка не вклонилася, не поздоровкалася з ним. Ні, то не зима, то суд стояв у їхніх очах, з ним вони мовчки пройшли повз нього. Давид, забувши одірвати руку від шапки, обернувся вслід за жінками. Ще осіннім садом і осіннім лісом віяло од них. Вони принесуть ці пахощі в свої осиротілі хати, на свої осиротілі постелі, та все одно їхня печаль буде менша за його журбу.

Розбитий, знівечений молитвою, клубками думок, він дочовгав до своїх двійчатих воріт, до своєї старожитньої хати, на віконницях якої журилися мальовані янголи, привезені ще в двадцятому році з монастирської трапезної. І хоч місцевий богомаз кілька разів обновлював їхні потріскані обличчя і крила, вони не змогли одігнати зло від його оселі.

Біля дровітні, мов грішники в муках, лежали покручені соснові корчі, з яких думалось виточити дьоготь. Давид одвів од них погляд і поспішив до дверей, на які Артемон накинув хитромудру колодку з чужинськими літерами.

— Я ж не розберуся в оцій мудрації,— сказав тоді синові.

— Привчайтесь, привчайтесь, тату, до культури, до Європи, до іксів і зетів...

Коли б тільки на іксах і зетах окошилася його культура. Зітхаючи, Давид в одну

лінію вирівняв нахололі ікси, і колодка розпалась у його руці. Колись би така потаємна штукovina порадувала його, а тепер радість уже навіки відійшла од нього і ніхто, ніхто не поверне її навіть у сон. Він увійшов до хати, де стояв дух чужих осель, чужого добра, чужого стогону. Від нього й собі хотілося стогнати.

Надворі загуркотіли колеса. Давид глянув у вікно. До дровітні підїхав парокінний віз, навантажений березовими кряжами. І ці кряжі знову нагадали стоси убитих. Чоловік зітхнув. А збільшений темрявою візник виліз на воза і люто почав скидати на дровітню кряжі. Хто ж це отак орудує ними? Чи не глинокоп Трохим? Таки він. Колись академіки привозили його на машинах додому, а зараз він привозить дрова поліцаю. Життя! Будь ти прокляте! Давид засвітив лампу, надіючись, що Трохим загляне до нього. Та чоловік скинув останнього кряжа, скочив з воза і повернув коні до воріт. Васюта вийшов із хати, підійшов до Трохима, що саме поклав на воза кошик з опеньками.

— Добрий вечір.

— А, це ви? — байдуже обізвався глинокоп, постаріле обличчя якого блищало вологістю.

— Спасибі, що дрова привіз.

— Заставили ж.

— Ходімо до оселі.

— Чого б це? — понуро здивувався Трохим.

— Як чого? Після роботи чарку вип'єш. У мене є така застрянична пляшечка.

Трохим помовчав, потім неохоче відповів:

— Я тепер не п'ю ні нашого, ні застряничного.

— Відколи ж, Трохиме, ти став непитущим? — не повірив Давид і підійшов до рослого дебелика, який знав толк і в звичайній, і в коренковій горілці.

Трохим долонею потріпав шию підручного коня, що закустраною гривною підмітав землю, неохоче обернувся до Давида. Битий, душений, ломлений землею, він тепер стояв перед Васютою, як осіння негода.

— Чого ж мовчиш, чоловіче? — очікує від нього хоч якогось слова.

— Я привіз вам дрова? — неждано запитав Трохим.

— Та привіз.

— То й ogrівайте ними свою хату чи утробу, а мене увольте від розмови з вами чи з вашим Артемоном, — лихий, упертий, він вискочив на полудрабок, вйокнув на коні і незабаром зник у сутінках.

Давид втупив очі в дровітню. Тут з одного боку, як мерці, лежали березові кряжі, а з другого — грішниками мучились вирвані корчі. Хижі птахи морозу знову заворушились на плечах чоловіка, загнали в тіло пазури. Похитуючись, Васюта увійшов до хати, де в кутках і під лавами лежало запнуте підозріле добро, на яке він і дивитись не міг, але яке мучило його, наче гріх.

Чоловік загасив лампу, скинув чоботи, кожуха і з ним поліз на піч, де вмирала пересушена пшениця... Це ж вона наб'ється у вовну. Та дарма, тепер нічого не шкода.

Вмощуючись, Давид зачепив чуприною сухі головки маку, що висіли на комині, і вони обізвалися йому тими роками, коли він маковим цвітом звав свою Тетянку. А вона якось на це заспівала йому:

Ой пропав мій вік, Та як маків цвіт, Що удень зацвів, А вночі зів'яв. Так і вік мій пропав...

То її вік пропав, наче маків цвіт. А його?.. Як дурман, та й більш нічого. І ніхто ні тепер, ні після смерті не скаже про тебе приятного слова. Колись він думав: розбагатіє та й зробить щось добре церкві і людям. Та запізнались його думи і до людей, і до бога.

Давид уже входив у сон чи в марево, коли рипнули двері і до хати, побризкуючи зброєю, обережно увійшли Артемон і Омелян. Омелян з гвинтівкою наготові, про всяк випадок, став на порозі, а Артемон засвітив світло, обніс його по всіх кутках і, не надіючись на янголів, почав розправляти на вікнах темні ковдри. Далі вони обоє полізли до печі, до посуду, горілки й мовчки, як вороги, почали вечеряти. "Сьорб-сьорб, сьорб-сьорб",— тільки й чув спочатку Давид. А коли дійшло до м'яса, вони так зачавкали, наче витягали ноги з болота.

— Женитись треба тобі,— нарешті, дзенькнувши чаркою, сказав Омелян.

Артемон криво посміхнувся:

— На якого такого дідька?

— Щоб хоча варити було кому. Бо ця потрава вже не по твоєму чину.

— Зрештою, привезу з города наймичку.

— А вона тобі й підкладе у вареники міну, як нашому резиденту підклали.

Артемон подумав, запустив масну руку в чуба.

— Тоді візьму до печі якусь безтолоч, придурка із нашого села.

— Чого ж безтолоч?

— Бо з мізками тепер, Омеляне, страшно брати, щоб не моргнула комусь із тих, що в лісах сидять. Багато кого привернули чи купили фашисти і в нас, і в Європі, а розумних — не дуже. От задачка на нашу голову.

Омелян ошкірився:

— Ну, і голодують та гибіють всякі розумники по лісах та нетрях.

— Це правда,— сумно погодився Артемон.— Вони там не розкошують, а ми все одно тремтимо... О, несе когось! І пожерти не дадуть.

У двері хтось тихо постукав.

— Заходьте! — владно гукнув Артемон і потягнувся рукою до "вальтера", що лежав поруч з надрізаною хлібиною, а Омелян узявся за гвинтівку.

Поріг переступив статурний Саливон Литвинчук, якого колись і кіно ловило, а за ним, плачучи, увійшла закутана великою хусткою струнка дівчина.

— Не розводь мені мокроту! — бридливо скрививши губи, grimнув на дівчину Артемон.

— Не плач, дитино, сльозам тепер ніхто не вірить,— нахилився Саливон до дочки, розкрив хустку і пальцями витер очі.— Може, все якось обійдеться, може...

Глянув Давид на Саливову доньку і не повірив собі: проти нього стояла його

молодість — його Тетянка. Чоловік рукою нагнав од очей видіння чи марево, але воно не відійшло: Тетянка, справжня Тетянка в жалобі стояла біля дверей, а на грудях її зітхали пшеничні коси. Давид знав, що Саливон взяв Тетянину сестру. Але хто ж міг знати, що природа отак повторить образ його коханої?.. Він поворухнувся на печі, і мертва пшениця з-під його рук потекла на припічок. Все мертво було в цьому домі, тільки образ Тетяни якимсь дивом живим стояв біля порога. Омелян, мов сич, глянув на дівчину, чужинською хустиною стер з обличчя, з крильців носа пітний жир, запалив чужинську сигарету.

— Чого розкисла? Ніяк не хочеш служити самому начальникові жандармерії?

Образа і біль пройшла по дівочому обличчі, вона зітхнула, та не сказала ні слова.

— Чого ж мовчиш? Не бажаєш?

— А хто ж, дядьку, забажає такого?

— Думаєш, краще більшовикам норму полоти?

— Я співаючи полола б її! — щось згадавши, на якусь мить прояснилася дівчина, але одразу ж осіклася.

— Співаючи! — зледенів чортом підшитий Омелян.— Тоді і жандармам вези пісні, а не сльози! Вони теж розбираються в музиці.

— Омеляне, вона ж у мене одиначка,— заступився за доньку батько.— Одна, як вечірня зоря. Не роби з моєї хати і з моєї душі пустки.

— Тоді треба було, дядьку Саливоне, трохи більше наробити дітей,— обірвав його Артемон.— За цю роботу більшовики навіть ордени видавали.

Гнів стрепенувся в ліплених бровах і в міжбрів'ях Саливона, якому ще не доводилось ні перед ким колінкувата, але чоловік скинув його з брів, заховав у душу і сказав з гіркою гідністю:

— Артемоне, твій батько теж розстарався тільки на тебе одного.

Артемон норовисто шарпнувся, хотів щось відрізати чи вилаятись, але передумав, підійшов до дівчини, двома пальцями, точнісінько, як його шеф, підняв її підборіддя:

— І тут мокрота,— пожартував, витер два пальці об її хустку і запитав: — Як тебе звати?

— Так ви ж знаєте.

— Для порядку питаю, для порядку.

— Тетяною.

Давид мало не зойкнув, далекі роки вдарили його під саме серце, а перед очі вийшли ті вечори, коли між літом і осінню зупинився вересень.

— Так не хочеш їхати до мого шефа? — стоїть Артемон, розставивши ноги, як його шеф, і нахабними очима пожирає дівочу вроду.

"Спідлене серце, та й більш нічого не скажеш про цього дрібнюсінького правителя".

— Не хочу.

— Гаразд,— щось подумав своє і великодушно посміхнувся: — А в мене будеш наймичкою служити?

Дівчина злякано поточилась до самого одвірка, поширила очі.

— Ти що, не чуєш? — розтягує губи Артемон, думаючи, що дівчина заточилась од несподіваного щастя.— Будеш служити наймичкою в мене?

— Не буду,— тихо відповіла Тетянка і знову по самі очі запнулася хустиною.

— Чого ж? — здивувався, нахмурився поліцай.

Дівчина тоскно поглянула поверх нього, зирнула на піч, де покрученим корчем лежав Давид.

— Говори ж!

— Бо ви людей убивали.

Тепер одхилився Артемон, наче його вдарили по макоїдах, стиснув кулаки:

— Ти як заговорила?! Ану, геть звідси, нікчемо! Вона, сибірка, судити прийшла мене! Геть! Бо як дам, то сонце вискочить з очей! І зараз же збирай свої лахи в дорогу!

Дівчина напівобернулась, вдарившись головою в двері, наосліп вийшла з хати, і вже знадвору Давид почув її плач. А може, то плакала минувшина його?..

— І ви, дядьку, ідіть! Навчили доньку! Не знаю, куди ця наука занесе її і вас, а тут може лишитись вашого — одна відумерщина**, — ніяк не може заспокоїтися Артемон.

Давид зліз із печі. Босий, розкуйовджений, пішов до дверей, з його одежі закапало мертве зерно, а в голові стояв дівочий плач. Він поніс цей плач до того, хто колись був його сином, якого він, хоча й зрідка, теж гойдав і в колисці, і носив на руках.

Артемон невдоволено поглянув на батька:

— Чого ви шпуркуєте босим? Шукаєте хвороби на ноги?

— Коли б тільки ногами обійшлося.

— То чого вам? — аж позеленів Артемон: босі ноги батька нагадали йому розстріляних, з яких зривали одержу і взуття.

— Артемоне, втихомирся, зілляй гнів і не жени дівчину до тих, хто прислуговує смерті.

— То чого?! — здивувався і знову обурился син.— Ще ви в мої справи докиньте свого мудрування.

Давид чув, як дерев'яніло його тіло, і тільки живим у ньому був дівочий плач.

— Прошу тебе, коли хочеш, навіть благаю, не посилай такої краси до жандарма.

— Ким же доводиться вам ця краса? — незрозуміло заворушив пітними зморшками на чолі. Враз по ятаганистих щелепах його потекла така усмішка чи насмішка, яку хотілося змісити кулаками.— Он воно що!.. Значить, ніжності різні! Значить, у старості теж щось буває,— і рішуче простягнув руку до Саливона: — Що ж, дядьку, будемо сватами — сьогодні чи завтра вранці тихцем приносять чотири золоті п'ятірки і залишитесь дома зі своєю тонкослізкою, коли вже так хоче мій батько.

— Ти кажеш, чотири золоті п'ятірки? — розгублено перепитав Саливон.

— Можете — дві десятки,— розліпив, як за давню рану, тонкі вуста Омелян і залишився задоволений своїм дотепом.— Це все одно.

— Де ж я золото візьму? — похилив Саливон оту голову, з якої можна б картини писати.

— А це вже ваше діло,— відрізав Омелян.— Ми тобі по-доброму пособити хочемо.

Та Саливон заговорив не до Омеляна:

— Артемон, я тобі свої руки під заставу віддам,— застогнав і заточився чоловік.

— Як це — свої руки віддасте? — спочатку не зрозумів Артемон і згадав картину з безрукою жінкою, яку так розхвалювали за красу. Теж знайшли красу у каліки, а ще й учені.

Саливон подивився на свої многотрудні зтяжки від золота хлібів руки, зітхнув, щось згадав, і обличчя його взялось невимовною скорботою:

— Буду робити ними тобі все, що скажеш,— і на подвір'ї, і в степу, і в лісі.

— Ха! В лісі! — злісно перекривив чоловіка Артемон.— Спасибі — порадували! Там ваші руки знадобляться не мені, а партизанам.

— Так не маю я золота, тільки маю один зуб золотий. Хочеш, ось зараз із корнем обценьками вирву тобі.

— Залишайте, дядьку, і зуба, і кореня, і м'ясо коло нього собі, а сюди приносьте, що сказано. Мені треба теж когось підмазати, щоб зробити це діло. Тепер задурно і земля не крутиться, також порозумнішала!

В очі Саливона зайшов такий відчай, що він уже не бачив нікого перед собою.

— Оце і все? — запитав стіну, чи Гітлера на ній, чи далечінь.

— Оце, дядьку, і все. Та й прощайте до ранку, бо потім пізно буде.

Саливон ще щось важився сказати, та не зміг, похилився, мов осінній соняшник, і поніс в одвірок свою заважку голову, яку можна було б вмальовувати в картини. Відчиняються, зачиняються двері, а в хаті лишається горе.

От і відходять од порога його кроки і її плач. Давид почув їх, шарпнув темне крило ковдри, припав до вікна. Обрис Саливона і обрис Тетянки, чи обрис його судьби, зникав у холоднім місячнім смутку...

— Тату, простудитесь, подумайте про це, вже уносячи здоров'я.

— Спасибі, що дбаєш про нього,— додивлявся, як ніч забирала обриси Тетянки, чи його судьби.

Омелян і Артемон ще мовчки випили по чарці і взялися за гвинтівки.

— Тату, ви трохи приберіть на столі, а ми підемо на службу...

І знов од порога майнули обриси двох постатей, бодай вони ніколи не поверталися. Прибитий розум не знав, що робити йому, гаряче борсався у тенетах, як риба в сітці, а в плечі вмелювались і вмелювались жорна холоднечі. Він думав про Саливову доньку, як про свою Тетяну, і роки змішувались у голові, мов каміння у грохоті. А які в неї очі? Теж зеленкуваті?.. І чи знає вона ту пісню: "Стрічай, лебідонько, свого лебедонька. А на його грудях моя голівонька"? І заболіли груди, саме там, де колись спочивали дівочі коси. Чи, може, й цього не було в нього, як нема нічого доброго тепер.

Він зупинився проти повішеного на гвіздку ліхтаря, бережно охопив його закіптюжену голову двома руками, зняв із стіни, засвітив, похапцем накинув на плечі кожуха і вийшов із хати, на варті якої стояли промерзлі, потріскані янголи. Німувала вулиця, німували хати, і зорі стояли над ними, як сльози на дівочих віях. Скрадаючись, Давид пішов до свого передпотопного, та на диво сухого льоху, що тепер теж був

замкнутий європейськими іксами і ігреками. По східцях, зроблених з плескатоого річкового каменю, опустився у черево льоху, де в боднях восковіло і бралось іржею сало, де попискувала квашена антонівка, де пахло грибами, задубілим медом, січеною капустою, старим деревом і прадавніми роками, де хміль висів на стінах, як відрізані дівочі коси. Під ногами затужив річковий пісок, а тінь голови вдарилася в підпору льоху.

Давид підійшов до хмелю, поторгав його рукою — чи нема вільгості. Потім загакував і перші, й другі двері, ще й перевірів їх, поставив ліхтар на діжницю й додирав до того місця, де стояв порожній вулик, на якому підсміювався над усім Давидовим багатством чубатий козак Мамай. Чоловік обережно переніс вулик, опустився на коліна, ще підозріло поглянув на двері й руками почав розгортати крупнозернистий пісок, що залазив під нігті, лоскотав огрубілі пальці й вибивав піт на чолі. Але це була не тепла добра волога, а холодна, страхом вичавлена. Коли розчистив яму, в яку вмістилась би діжниця, узявся за лопату. За річковим піском вийшла похована чорнотіла земля, в якій уже нічого не було живого. Її він кидав осторонь, щоб знову до грудочки заховати під пісок, бо інакше щось може й стукнути в голову Артемону. Давно він націлювався на батьків скарб, та не знає, де копнути його, і тільки груші обкопує на метр або п'ястуком чи щиколотками вистукує стіни хати й комори. Вистукуй, вистукуй, може, свою хворобу вистукаєш.

Через якийсь час лопата дзенькнула, і Давидові стало моторошно. То раніш, коли він докопувався до цього звуку, йому робилось не лише страшно, а й солодко. А зараз було тільки лячно. Незабаром він докопався до чорного, обплетеного мідним дротом чавунця, який навдивовижу був схожий на людську голову, навіть мав нерівні очі оберега, невідомо ким відлиті чи підроблені. Давид став перед ним на коліна, обома руками висмикнув з омертвілої землі, потім, посунувши світло, поставив чавунець на діжницю, зняв покрішку, під якою заволохатилася перетліла повсть. Як і завжди, знімав її з опаскою, як і завжди, непокоїлись руки на ній, аж поки зеленкувате масне багатство і царі на ньому не глянули йому ув очі. І раптом Давидові стало млосно. Ні, це не золото було. Це в одному чорному чавунку, як у домовині, була похована уся його молодість, усі його зрілі роки і край невітійної старості. Він не запродав за червінці душу дияволу, але сам біля них зробився бісом і не помітив, як віддав у лапища дияволу свого сина. Гей, гей, страшні були казки про золото, а життя склалося страшнішим за ті казки, а найтяжче — не повернеш назад жодного року, жодного дня. Давид зітхнув, як ніколи не зітхав, біля свого скарбу, надібрав з нього кілька червінців, кинув до кишені, закрив чавунець повстю і так само, як колись, став із ним перед схованкою на коліна й почав закопувати в землю й пісок. Потім з ліхтарем пройшовся, щоб ніде на поверхні не лишилося ні грудочки чорнотілої землі. І знову над золотом і над усією мізерією льоху, що могла б називатись багатством, почав підсміюватися козак Мамай. Багато років ти смієшся над дурнем, який тільки тепер, до сивини доживши, дізнався, що він дурень, який ні за що, за паршивий чавунець, пропустив крізь пальці своє життя. Вже пізня ніч стояла над селом, коли Давид, з дівочими косами хмелю на плечі,

почав запечатувати свій льох чужоземними іграками. Хміль він заніс у клуню і з якимсь полегшенням пішов сонними вулицями, то наступаючи на свою тінь, то тягнучи її за собою. Ось і хата Саливона, хата Тетянки. Од квітника запахло прив'ялими чорнобривцями, як пахли колись ними уста його Тетянки... Це ж треба таке, щоб чорнобривці юності так розтривожили твою старість?.. Скільки того незвичного є на світі, яке не цінуєш у щоденні, а потім зупиняєшся перед ним у прикру чи лиху годину.

Два місяці, як очі, стояли у вікнах Саливона, а в хаті світла не було. Давид поторгав клямку раз і вдруге. Ніхто не обізвався. Тоді вдарив пучкою по місяцеві у вікні. В хаті зашамотіли чийсь кроки, рипнули двері.

— Хто там?! — запитав з порога Саливон, і в голосі його він почув переляк.

— Не бійся, це я, Саливоне.

— Хто ви?

— Давид Васюта.

— Чого вам треба від мене? — застогнав Саливон. — Прийшли душу виймати?

— Що ти, чоловіче! — приклав гаряче чоло до дверей. — Я хочу пособити тобі.

Саливонів голос заклекотів обуренням:

— Розкажіть цю казку комусь іншому, не з нашого села, там, не знаючи вас, повірять!

— І все одно відчини.

— Які ж ви нахраписті!

Саливон відчинив двері, сторожко пройшовся подвір'ям, оглянув вулицю й огороди, чи нема там кого, і тоді впустив Давида в хату. Не засвічуючи світла, посадив його за стіл, а сам сів насупроти. Між ними лягла рама місячної дрімоти.

— Може, закурите, бо частувати нема чим.

— Спасибі.

— То чого прийшли в таку пору? Син послав?

— Сам вирішив зайти.

Давид намацав у кишені гроші, пальцями відлічив чотири п'ятірки і поклав їх на місячне марево.

— Що це?

— Викуп за Тетянку. Занесеш їх завтра Омеляну чи Артемону.

Саливон сполохано відхилився од золота, відсунув од нього затяжкі руки, ті, що цього ж вечора хотів запродати Артемону.

— Чого ж ти мовчиш?

Саливон тоскно поглянув у вікно, за яким так само спокійно стояв місяць, як і в добру годину.

— Не треба мені вашого золота.

— Як не треба?! — відчув, як у його душі гасне ота крихітна іскра, що зажеврілась чимсь добрим.

— От так, не треба, та й усе! — уперто закусив уста, на яких лежав тягар золотих вусів.

— Ти здурів, чоловіче? — жажнувся Давид.— Так завтра ж Тетянку поженуть до того жандармського ката.

Саливон мовчки дивився на місяць.

— Ти тямиш, що її одірвуть од тебе?

— Може, й не одірвуть.

— Як не одірвуть? Кажі?

Саливон помовчав.

— Говори, ти ж батько!

— Сказати мені не штука, а ви й перекажете своєму синові?

Давид сумно поглянув Саливонів у вічі.

— Не перекажу, бо вже нема в мене сина, тільки виродок, яничар лишився. Де ж твоя донька?

— Її теж нема!

— Як це нема?! — переляк підняв Давида з-за стола.— Де вона?!

— Пішла в ліси. Що там чекає її, не знаю, а пішла. Заберіть своє золото.

І він забрав його і мовчки вийшов із хати, на вікнах якої погасли місяці. Чи то вже зовсім вигасли його очі?..

XX

Тепер кабінет крайсляндвірта Леонарда Мюллера став схожий на хату-лабораторію. Тут в акуратно підкасаних полотняних мішечках красувалося насіння усіх культур району, у склянках та пробірках містились і досліджувались зразки ґрунтів, на вузьких із живицею столах лежали найкращі сорти картоплі, гарбузів, динь, відерні кормові буряки, селера, морква, турнепс, пастернак, а під стінами стояли забирковані снопи і горстки конопель, льону, соняшників, кукурудзи, пшениці, жита, ячменю, вівса, маку, кользи, науту і всякої доброї всячини, що пахла густим передосіннім осонням і надіями. Де воно, то передосіннє осоння, коли іншими були думи й надії?

Гер Мюллер, агроном за фахом, не належав до тих крайсляндвіртів, які думали тільки про викачку з крайсу продукції. Навіть мед треба викачувати так, щоб не осипалися бджоли, а нарік знову летіли за взятком. Тільки що буде з нами нарік?

Крайсляндвірт, як сумнівався раніше, так сумнівався і тепер: чи здійснить фюрер свій одчайдушний експеримент — чи захопить Радянський Союз? Вистачило б йому й того, що мав до сорокового року. Проти більшовиків і загадкового панславізму краще мати санітарний кордон, аніж воювати з ними. Гер Мюллер не молодик, він у вісімнадцятому році воював проти більшовиків і знає, чим це закінчилось. Фельдмаршал Пауль Гінденбург мав не менше розуму, аніж Адольф Гітлер. Коли в єфрейтора й є якась перевага над фельдмаршалом, то це перевага руйнування й жорстокості. Оргією смерті він думає зламати Росію, увірувавши в те, що господь бог дає благословення тільки тому, хто бореться за неможливе. А якщо господь бог подумає, подумає та й одвернеться від жорстоколюбця? І хіба останні події не говорять про гнів господній? Не думати, не думати про це, не думати про політику, бо вона спочатку веде до слави, а потім до ешафота. Його ж, Мюллера, покликання — це поле,

город, сад, луг, де кожного дня знаходиш якусь одміну і крихти радості. Але де тут, на цій благословенній Україні, візьмеш крихти радості, коли мало не кожні очі стріляють у тебе ненавистю? От про це треба думати і про те, як зробити з України край збіжжя і край поставок.

Гер Мюллер впевнений, що земельний закон рейхсміністра має свою ахіллесову п'яту. Громадське господарство селяни вважають за поміщицьке господарство, і великого толку від нього не жди. Правда, хліборобам обіцяють у майбутньому нарізати землю. У майбутньому! Бо для цього, мовляв, поки що немає технічних умов: щоб провести нове землевпорядкування, треба аж сімдесят тисяч землемірів! Такою цифрою можна кого хочеш приголомшити! А він у своєму крайсі, не чекаючи армії землевпорядників, зробить по-своєму: у кількох селах урочисто під музику передасть землю хліборобам-власникам. Оце той кінь, який прихилить до рейху селян і витягне для рейху всі поставки. Щоб писати закони про землю, треба знати селянську психологію. А вона всюди майже однакова: всюди тримається на почутті свого, на почутті власності.

До кабінету заходить збентежений Снігурський, який теж гаряче підтримував його план.

— У вас якісь неприємності? — із співчуттям запитав гер Мюллер.— Знову пан Щур нападає?

Снігурський прокашлявся, захрипів, знову прокашлявся.

— Ви застудились?

— Зима цього року немилосердна,— приклав руку до застуджених грудей.

— О так! — І крайсляндвірт знову подумав про підмосковну зиму.— Що ж у вас?

— Сталося щось зовсім незрозуміле,— розвів руками перекладач.— Я прямо ніяк не можу в це повірити. З Озерного приїхав крайсагроном і сказав, що там хлібороби відмовились од наділів.

— Селяни не хочуть брати землю?! Цього не може бути! — скрикнув гер крайсляндвірт.

— І я так думаю. Я ще пам'ятаю, як за межу, за вузеньку в долоню смужечку землі селянин селянинові розвалював голову.

— Може, пан крайсагроном був п'яний? Він любить заглядати в чарку.

— Ні, пана крайсагронома теж збентежило це. І він єдиний раз повернувся із села зовсім тверезим.

— Незрозуміло. По скільки в Озерному виходить землі на господарство?

— По чотири з половиною гектари.

— По чотири з половиною! Чого ж їм іще треба? Я сам би охоче господарював на такому наділі вашого чорнозему.

— Так спробуйте,— пожартував Снігурський.

— Аби ж я не був запряжений у колісницю війни,— зітхнув гер крайсляндвірт.— Зараз же, пане Снігурський, їдьте в Озерне й довідайтесь, що там робиться. Може, хтось залякує селян? Чи не партизани?

— Навряд. Їм зараз не до земельних справ,— і в котрий уже раз подумав про Софію. Де вона, в яких хащах студить душу? В такі морози жінці бути в лісах! Він кілька разів заїжджав у Озерне, заходив на Софіїне дворище, де лежав невтоптаний сніг і сум, тоскно поглядав на колодку біля обмерзлих дверей і ніс від них тільки ношу печалей. Одного разу йому здалося, що на вікнах не так висіли фіранки. Може, й приходила вона додому, бо ж треба хоча б перевдягнутися. Хто б міг подумати, що жінка такої ліричної вдачі візьметься за зброю. І як їй, жінці петлюрівця, довірили її? Хай би тут спрацювало око підозри, і тоді він, можливо, вже був би разом зі своїм зламаним коханням. Тут же в кабінеті крайсяндвірта Снігурський по телефону зв'язався з Озерним.

— Біля апарата помічник коменданта поліції і одночасно писар,— відповів йому веселий голос.— Що, що? Ви не хрипите, пане, бо нічого не второпаю.

Снігурський аж на другому кінці проводу почув подих самогону.

— Уважніше слухайте, а коли п'єте, то пийте в міру. Наказую помічникові коменданта поліції і одночасно писареві передати голові громадського господарства, що в нього через дві години буде начальство з крайсу. Зрозуміло?

— Так точно. Значить, хай голова підготує добрий гобід?

— Можна обійтись і без гобіду. Але хай він збере з десятків справжніх господарів.

— Яких саме? Тих, що мали мендалі за царя чи за більшовиків?

— Мені не треба з медалями. Зберіть отих середніх господарів, що жили і за царя тільки з своїх рук, але вміли ходити коло землі.

— В курсі дела! — так само весело відповів помічник коменданта поліції і одночасно писар.

В Озерне Снігурський їхав з тривогою: чи, бува, не впізнають його там? В Озерному він не жив, лише бував наїздами, коли топтав доріжку до Софії. А побравшись, вони вчителювали в іншому повіті, так що ніхто, окрім Омеляна Безкоровайного, і не знав би його, якби не той страшний бій на цукроварні, коли довелося вбитих засипати не землею, а жомом. Та вже минуло двадцять років відтоді. Ціла вічність! За цей час людство народило сотні мільйонів своїх дітей, зруйнувало старі держави, створило нові держави, вигадало десятки наук і тільки не може вигадати однієї: не вбивати людини. Тоді б не було і тієї пухлини, що зветься Гітлером. Човен життя його пливе по двох ріках: в одній — кров синів, у другій — сльози матерів. Тому й потягнулися до зброї навіть тендітні руки Ярославен.

А чого ж він, як пан Твардовський, завис між небом і землею? Пора, пора, перебравши десятки різних доріг, вибрати останню. Як йому тепер потрібна Софіїна рука, Софіїна думка, Софіїне слово! Це, може, зараз навіть більше потрібно, ніж сама любов. Та, головне, він непотрібний, бо що може дати їй? Нову тінь на її обрис? Бо хто забуде, перекреслить минуле вбивці й найманця? Як тяжко заплутався він у сітях часу. І все одно треба щось робити, щоб не здохнути вбивцею і найманцем. Але знову ж — хто повірить тобі? Хто?! Зачароване коло? Ні, прокляте коло!

Біля будинку громадського господарства його шанобливо стрічають староста Анань Шпитько і Омелян Безкоровайний, на поясі якого то дзвеніли, то здригались

комірницькі ключі. Омелян тепер кожним рухом-показує свою відданість, хоча від нього Снігурський зажадав тільки одного, щоб не роздзвонив по селу, хто він є.

— А гера крайсяндвірта не буде? — підіймає Шпитько пожмаковані калитки повік, за якими розтікаються мідяки очей. Як виразно підфальшивило їх багаторічне гендлювання, і не щетина, а вбогий мох на його підборідді теж здається фальшивим.

— Пан крайсяндвірт доручив мені поговорити з хліборобами. Ви невдоволені?

— Господь з вами! — злякано вигукнув староста.— Ми ж так поважаємо, так поважаємо вас, біля вас і в нас перечищаються мізки,— зашелестів червою догідливих, липкуватих слів.

— Може, пан спочатку пообідають? — видобув найвідданішу посмішку Омелян.— Ми для дорогого гостя приготували свіженького валашка. Та й вам чогось із перцем треба, бо ж застудились.

— А люди зібралися?

— Прийшло чоловік із двадцять. Коли скажете, ще гукнемо: десяцькі на місці.

— Поки що обійдемося. Невже це правда, що люди відмовляються від землі?

— Істинно так,— насупився Омелян.— Подуріли дядьки, а чого — й сам не доберу. Раніше дядько і в Сибір, і в Бразілію, і в саме пекло ліз по земельку, а тепер дома не хоче брати її. Перекапустився світ, їй-бо, перекапустився.

— Списочок є тих, що прийшли?

— Я зараз сочиню! — вихопив з кишені німецького блокнота й олівця.

Селяни насторожено зустріли Снігурського. Він сів за стіл, вийняв списочок, що його "сочинив" Безкоровайний, і заговорив, як колись, коли ще був учителем, що таке для хлібороба земля. І його слово почало доходити, викликало увагу, з очей потроху стали зникати скоринки наморозі, але все це одразу зруйнувалось запитанням, чого селяни відмовляються од наділів. Хлібороби заворушилися, зашепотіли своє, але ніхто не захотів говорити.

Тоді Снігурський заглянув у списочок, знайшов проти одного прізвища поміточку "титар".

— От що ви скажете на це, добродію Холоденко?

З ослона підвівся сивоголовий статечний чолов'яга. Він глянув поперх Снігурського, занудьгував усім обличчям.

— Що ж мені вам казати? На мої літа, пане, і городу вистачить. Ми з жінкою люди не загребущі, ми не хочемо ні наділів, ні хуторів.

Селяни засміялись, а Снігурський нахмурився.

— Те саме і пан Литвинчук думає?

— Та який я пан? — знехотя заговорив статурний Саливон.— З панів натурподатки не беруть, а з нас, пробачте, луплять. Наділу ж ніяк не можу взяти, бо не маю ні худоби, ні реманенту. Всю мою худобу, курей, значить, нові господарі перемогли, а з реманента маю тільки сапу і лопату.

— І Трохим Яременко не хоче землі?

Підвівся глинокоп Трохим, і щось тривожне обізвалося в душі Снігурського: десть він

бачив його. Але де?

— Я тепер, пане, маю свіжу копійчину з гончарства,— коротко відповів чоловік, а очі його доскіпливо штурхали й свердлили "пана".

"Десь я стрічався із ним". І туман давнини прибився до нього. Снігурський бачив, що дядьки хитрують, але ніяк не міг збагнути, чого вони так огинаються. І тоді він знову звернувся до титаря, вірячи його очам.

— От скажіть, пане Холоденко, коли ви більше мали хліба — в колгоспі чи в своєму господарстві?

— У своєму господарстві,— подумавши, відповів титар.

— І ви не грішите на колгосп?

— Спочатку грішив, а як вибрали головою Туровця, перестав.

— Але чого?! Ви ж самі сказали, що на своєму господарстві мали більше святого хліба.

— Воно-то так, пане. Але подумайте ще інакше! До революції у нашому селі було з сімсот таких господарів, як я. А хто з їхніх дітей пішов у науку? Лише одна Софія Снігурська вивчилась на вчительку. А тепер у нас тільки з вищою освітою з півсотні не вбереш. Та й середню школу, вважайте, гімназію, ми маємо не в повіті, а в своєму селі. І до лікарні теж не треба їхати двадцять п'ять верст...

— З наукою і медициною мені усе зрозуміло, та з хлібом щось не виходить у вас. А голова ж усьому — хліб!

— І з хлібом, пане, вийде. Неодмінно вийде! То ще наші діти, які виростали на півдесятинках, не навчились, як треба, ходити біля тисяч гектарів. Але неодмінно навчатись, бо це ж наші діти, а не зайди.

— Людоньки, а ви знаєте, з ким ми говоримо?! — неждано скрикнув Трохим Яременко.— Та це ж Мирон Снігурський, який у банді був!

Мертва насторожена тиша обпекла Снігурського, проштрикнула десятками очей. І він стояв під їхнім судом, як на страшному суді, хоча тепер, при німецькій владі, не вони, а він мав право судді. І, розгублений, знічений, не міг знайти жодного слова ні судді, ні підсудного. Не дай боже ще комусь стояти отак перед судом людських очей! А тим часом староста, голова громадського господарства і два десяцькі вчепилися в Трохима Яременка і почали крутити й викручувати йому руки. Виборсуючись, чоловік іще кинув Снігурському:

— В двадцять першому році, пане, ви засипали мене жомом, а тепер приїхали засипати землею?! Не вийде по-вашому! Із рук недоломків ніхто не візьме своєї землі!

— Замовчи, не галамагай, нескребо! — засичав на нього Омелян.— В кримінальній поліції розкажеш свої ідеї!

— Відпустіть його,— тоскно мовив Снігурський.

— Але чого?! — не зрозумів Омелян.— Він так угнівив нас.

— Я завинив перед ним колись, то не хочу бути винним ще й тепер,— і він швидко вийшов з приміщення.

Надворі з обвислих хмар вітер вишарпнув сніжок, і на шляху стогнали дерева, як

стогнала його розтривожена душа. Який великий світ, а нема де подітись у ньому грішнику. А з якими колись надіями він приїжджав у це село, де його очікували молоді верби, молоді очі, молода зірниця і любий шепіт у лужку, що зеленів і цвів одразу ж за городом. Тепер він кілька разів підходив до постарілих верб, постарілої хати Софії, а на лужок, де вечорами творилась повість його кохання, не заглянув жодного разу. Весною на цьому лужку, де росами ряхтів латач, Софіїна мати білила полотна, показувала зятю оту двадцятку, що піде їм на сорочки та на білизну. Уже немає й Софіїної матері, а він давно носить білизну із штучного шовку, і все в нього вийшло штучне, тільки біль справжній. Давні видива зруйнували Омелян і Ананій. Вони, розпашілі, лихі, вискочили з приміщення і чотирма руками вчепилися в нього:

— Не їдьте, Мироне Григоровичу! Зобидите нас. Хіба ж ми культури і обходження не знаємо?

— Такого ж валашка засмажили. І вишнівочка є, і нестерпуча знайдеться.

І вони поїхали до Ананя, що вмів зустрічати всі влади, які пройшли через село, починаючи з сімнадцятого року, і всі влади умів хвалити, і від усіх мав зиск. А інакше для чого б їх зустрічати? На подвір'ї старости вже тупцювали два настовбурчені поліцаї.

— Це для чого? — запитав Снігурський.

— Для авторитету! Поки ми будемо їсти-пити, хай вони проглядають пространство!

Увійшли в простору світлицю, де зразу ж удавано заахкала, заохкала, зацвіла радістю опасиста, з качиним носом і качиною ходою господиня. Привітавшись з гостем, вона понесла надмірну вагу грудей до печі, в якій щось шкварчало, шипіло і клубилось пахучим паром.

— Звиняйте, прямо й не знаю, як приймати такого гостя,— завчено говорила і завчено орудувала біля печі.— Тепер же таке врем'я, що нічого не дістанеш городського, інтелігентного.

На тонких устах Омеляна вичервивилась насмішка:

— Тоді став, Мотре, сільського неінтелігентного валашка.

Господиня засміялась:

— Звиняйте, з копитів і рогів почнете?

— Та ні, з того, що між ними.

— То прошу, самі внесіть валашка з другої хати. Я оце тільки вийняла його з печі.

Омелян і Ананій пішли на другу половину й незабаром винесли у великих свіжих ваганах цілого засмаженого баранця — не баранця, а одну спокусу, що парувала, масно вилискувала, пахла запеченим тістом і розімлілими приправами.

— Контентуйтеся і звиняйте,— приклала господиня долоню до грудей і сама замилювалась творінням своїх рук. Анань розлив горілку у фужери, а воду в чарки.

— Ми по-сільському, по-простому,— пояснив господар здивованому Снігурському.

— Бачите, який у мене запіяка,— заграла очима господиня, але фужер присунула ближче до себе.— Коли б не должность, він би й не вихмелявся: пив би вісім днів на тиждень.

— І все думав би: нащо господь бог дав жінці язика.

Омелян і Ананій випили до дна, а хазяйка і Снігурський до половини.

— Ви не сумнівайтесь, пане,— умовляв господар.— Ця горілочка перегнана з сливового вина. Тут нема і грама сивухи. Відро вип'єш, а голова буде свіжа, як церковний дзвін на Великдень.

— Це ж незабаром у нас різдвяна відправа,— стрепенулась господиня, почувши про церковний дзвін, і низинним голосом вивела: — "Слава богові на небі, і на землі мир".

"Вгодована качка,— обурився в душі Снігурський.— Це в таку війну співати, що на землі мир". Після третьої чарки господар зажурився, поскріб свій мох на підборідді й націлився на Снігурського мідяками очей:

— От не знаю, Мироне Григоровичу, як тепер определити свою судьбу.

— А хто ж тепер це знає?

— Та ви ж повинні, бо вчені.

— Що вас муляє?

— Земелька, Мироне Григоровичу, ох, земелька.

— То беріть собі наділ і не журіться.

— Це, звісно, можна. Але таку мализну, як тепер дають, я мав і в індивідуалізмі, коли не був ще паном старостою.

— Так чого тепер бажає пан староста?

— Хутірця, окремого, хай невеличкого, але свого. Чи не можна було б когось уласкавити чи навіть доповісти самому рейхсміністру, щоб старостам виділяли хутірці? Для поощрення.

"Мох у тебе на підборідді, мох і в голові",— поморщився Снігурський, примружився:

— А пан староста не подумав, що він на хутірці одразу потрапить до рук партизанів? Чи, може, пан староста вибирає хутірець для родичання з партизанами?

— Бог із вами! Бог із вами! — злякано замахав обома долонями староста і навіть тверезіти почав.— Що то вчена голова — одразу розсудила.

— А що я тобі казала, низькородний? — гримнула господиня і знову заспівала: — "Слава богові на небі, і на землі мир".

Але ніхто її не підтримав, і вона метнулась до печі, запалила верчик соломи, подивилась на якесь вариво, потім підсіла до Снігурського і тихцем запитала:

— Це ж правда, що Софія Петрівна ваша дружина?

— Правда.

— Лелечко, як цікаво! — закотила під лоба жирнуваті очі.

— Що ж тут цікавого?

— І не кажіть! Я ж, звиняйте, чула про вашу любов. Про таку тільки в романах пишуть. І ви, звиняйте, зовсім не знаєте, де вона?

— Звиняйте, не знаю.

— Бідненький. А яка Софія Петрівна нещасна! Вважайте, увесь вік прожила в самотині. Отак і вийшло — урозділ її доля, урозділ ваша. Та їжте, їжте, бо розум починається, звиняйте, з живота.

— Коли так, то в тебе має бути діжка розуму,— вколов чоловік гладуху і, зітхаючи, прихилився до Снігурського: — Це ви зараз дуже вірно сказали про хутір. Хто ж захоче йти по свою смерть? Та все одно гризе мене одна болість: а що, коли цей хутірець, якого я бачу навіть у сні, відпишуть якомусь німецькому гауптману?

— Ніби не краще бачити хутірець у сні, аніж у могилі? — подивився на мідяки очей, які замками замикали убоге багатство жаднюги.

Анань одразу ж поблід, а Мотря засміялася, налягла торбами грудей на Снігурського і вчепилась за нього обома руками:

— Спасибі вам, пане. Бо мій невіглас на тому хуторі й мене підставить під кулю, а сам, як вискочить з халепи, ще й на четвертій одружиться. Це ж я в нього, спідничинка, вже третя. От бачите, який він сухий — тараня ж таранею, а одружується тільки на тих, що в повному тілі. Вам кофію турецьку, німецьку чи нашу з ромом, щоб полегшало в грудях?

— Щоб полегшало в грудях.

З гостей Снігурський виніс дзвін у голові та лушпиння порожніх слів і, незважаючи на умовляння господарів, зібрався поночі їхати в район.

— Візьміть із собою хоч стегенце баранчика,— все піддобрювався Анань і крутився на подвір'ї із цим вже підігрітим стегенцем, як з булавою, і розбризував жир по снігу.

Виїжджаючи на шлях, Снігурський біля якихось воріт побачив хлопця і дівчину. Вони стояли в обнімку і, забувши про все на світі, як голуб'ята, милувались одне одним. Навіть машина, що пройшла біля них, не роз'єднала їхніх обіймів. Чи не ця чужа любов змусила його повернути до тієї вулички, де й він колись мав щастя.

Під'їхавши до посвисту постарілих верб, він вискочив з машини, пригинаючись, підійшов до хвіртки, відчинив її і од несподіванки заляк. У вікнах Софіїної хати ледь-ледь трепетали відблиски вогню. І в голові його справді задзвеніли дзвони. Він кинувся до хати, до дверей, клямцнув клямкою, а потім побачив, що на обмерзлих дверях висіла та сама проклята колодка. Снігурський з усієї сили смикнув її, далі припав до вікна.

— Софіє! Софіє! — хотів крикнути, зойкнути, але чи то хвилювання, чи простуда перехопили його крик, замість нього лише вирвався хрипкий стогін.

— Софіє! Софіє! — знов, уже голосніше, гукнув, та ніхто не обізвався на його голос. Але хтось же має бути в хаті, бо в грубі горять дрова. Він обома руками затарабанив у шибки. Навіть тінь не ворухнулася в оселі. Тоді понад призьбою побіг до другого, з протилежного боку ганочка. Тут двері зразу ж відчинилися, і Снігурський ще з сіней почав гукати: "Софіє! Софіє!" Потім вскочив у кухню, в світлицю, у ванькир, заглянув на піч, і в підпіччя, і в закоморок, але ніде нікого, тільки дрова шипіли, стріляли у вухах, у голові. І все одно він знав, що тут щойно була вона, чув пахощі її далеких кіс, далеких років. У відчаї вибіг з хати, кинувся на той лужок, де слались полотна, де процвітав бузків вогонь і де над ними колись-таки стояла вечірня зоря. Пригнувшись до землі, він побачив чийсь сліди. Її сліди! — Софіє! Софіє! — хрипко гукнув у темінь, у метелицю, що охоплювала світ. Снігурський пробіг лужок, пробіг бабизну, де під засніженими вербами викруглювався став, і вискочив на поле, що підходило до

посадки, за якою починалися ліси.

І тут, недалеко від скирти, він побачив її постать.

— Софіє! Софіє! — волає благанням, відчаєм, але тільки чує посвист вітру і своє простуджене хрипіння. Коли б його можна було викинути, вирвати з грудей, коли б можна було звідти вирвати і всі роки, що минули після розлуки з нею...

Наздоганяй, наздоганяй літа молодії не на калиновому мості, а біля партизанського лісу. Відстань між ними починає зменшуватись, він уже радіє, що наздожене дружину. Та раптом вона зупиняється, біля неї блиснуло кілька спалахів, а біля нього, зриваючи шкіру влежаного снігу, затюгикали кулі. До цього йому й на думку не спадало, що вона може стріляти в нього, як у ворога. Ошелешений, він не впав у сніг, але в сніг увійшла його сила, і незриданими заридала душа чи те, що лишилося од неї. А тим часом ніч забрала од нього Софію, як колись вона забрала від Софії його.

Він ледве-ледве доплентався до її хати, посидів біля груби, а потім пішов до тієї сусідки, що в день його приїзду заколисувала дитину. Інтуїтивно відчував, що вона все знає про Софію. Він усе-усе розкаже їй, передасть листа, і, може, тоді... Хай дадуть йому найтяжче випробування... І навіть коли треба буде вмерти, він хоче вмерти не з панами щурами, а проти них.

Двері йому відчинила дівчинка років дванадцяти. В хаті знову побачив матір, вона руками пряла пряжу, а ногою погойдувала колиску. Як не йде, як не божеволіє час, а колиска колишеться! Тільки не його.

XXI

Вночі йому, навіть у снах, гуділи, темними велетами здиблювались у небо і розщеплювались на скрегіт, на зойки, на воання чужі поїзди. А вдень гуділи підморожені ліси, струшували з сивих вій музику зими, і забутого дитинства, і забутих мирних днів, коли за метелицями, за хуртечами снувала не смерть, а йшов собі добродушний Дід Мороз, заходив у гості до добрих людей та й обсівав їх житом-пшеницею, всякою пашницею.

А тепер твоє життя обсівається звичайними і трасуючими кулями, затягується петлями оточень, підважується мінами. І все одно ти з вірними друзями в шаленому завзятті виходиш із різних пасток костюмахи, нерухомо дубієш у снігах біля саморобних мін, розриваючи пальці на м'ясо і кров, утискаєш ці міни під рейки — і смертю ламаєш смерть, і глухнеш од її сусідства, як тетеря, і не журишся цим, навіть у якісь вільні години вимугикуєш свої вірші, а два із них уже стали партизанськими піснями та й пішли по загонах і навколишніх селах. Гляди, ще до Ярини дійдуть, і вона заспіває, не знаючи, чия душа озивається в них... От як можна далеко залетіти на куценському конику своєї слави.

Втупившись у зошит, Богдан у думках починає кепкувати з себе, а насмішкуватий друг скидає на нього жагуче циганське око:

— Щось новеньке вскочило в голову чи тільки розтікаємось мислію по дереву?

— Тільки розтікаємось.

Іван удавано зітхає:

— Видать, дехто має велику сверблячку в пальцях.

— Як тобі не соромно — це ж плагіат: отак Плетньов про Данилевського писав.

— Очевидно, щось є спільне між вами. Данилевський теж немало зіпсував паперу на вірші. От скажи: з якого засіка ти тепер, на безхліб'ї та безсіллі, здобуваєш поезію?

— Говори голосніше, бо оце як розколювалась біля станції земля, то й мої вуха зачепила.

— Питаюсь: із якого засіка тепер видобуваєш вірші? — кричить Іван.

— Із двох засіків: із любові й ненависті. Зрозумів?

Іван розхитує перестиглі стручки своїх несамовитих кучерів:

— Ти скоро матимеш світове визнання.

— Як мінер?

— Ні, як поет, бо тебе визнав навіть наш скупій-завгосп і виділяє додаткове харчування. А це, вважай, не менше світового визнання.

Богдан сміється:

— Життє, як говорив мій дід.

— І таки життє! — зітхаючи, погоджується Іван.— От аби ще розжитися на сіль. Ти якось легше зносиш безсілля.

— Я і голод легше зношу,— продає зуби Богдан, насміхаючись над своїм другом, що таки любить попоїсти.

— Напевне, через поезію в тебе перебивається апетит. А я зараз з'їв би і їжака з голками.

— Таке я від тебе чув і в мирний час. Не знають бідні їжаки свого напасника.

— Богдане, а після війни ми разом будемо вчителювати?

— Дай спершу дожити до тих днів.

— Неодмінно доживемо,— впевнено каже Іван.— А ти хоч після війни одружишся?

— Іване, іди під три шуми і дай мені поморщити чоло.

— Над одруженням?

— Над віршем.

— Поезія вимагає жертв,— глибокодумно мовить Іван, прибиває шапкою кучері і збирається йти в ліс, який і зараз подає свій голос крізь дернове покриття.

Та саме в цей час рвучко розчиняються двері й у землянку скочується Максим Туровець. З його радісно схвильованого обличчя видно: щось незвичне сталося в світі. У передчутті доброї звістки всі партизани схоплюються на ноги, оточують командира, освітлюють його очима.

— Товариші, друзі, побратими! — обводить усіх подобрілим поглядом Туровець.— Під Москвою Червона Армія перейшла в контрнаступ і погнала фашистів! Війська нашого тільки Західного фронту зломили армію Гудеріана і за десять днів просунулись уперед на сто тридцять кілометрів! Ударним частинам німецької групи армій "Центр" завдано тяжкої поразки, і вони відкочуються на захід. Ось це і є початок кінця!..

— Слава! Слава! Слава! — на radoщах загукали лісові побратими, і не в одного з них під віями з'явилася волога.

— Розкажіть іще, Максиме Павловичу.

Туровець безпомічно розводить руками:

— Поки більше нічого не знаю.

— То ви те саме повторіть.

— Слово в слово!

І Туровець тричі, слово в слово, як вірш, переказує хвилюючу новину. Від себе він додає, що сьогодні на честь Червоної Армії партизани в двох місцях вийдуть рвати ворожі поїзди. А розчулений Білокінь пообіцяв усіх уволу нагодувати свіжою кониною.

— І навіть сіль буде до неї? — запитав його Іван.

— І навіть сіль буде,— з жалем сказав Білокінь.— Остання, її для поранених тримав.

Отак і сходилося: велике, святешне з буденним у те єдине коло, що зветься життям. А потім, уже не в землянці, а в лісі Туровець підійшов до Богдана і чи то з радістю, чи з жалем подивився на нього:

— Тобі, Богдане, не спилась дорога?

— На залізницю?

— Ні, до секретаря підпільного райкому.

— До Радимича?! Знайшовся він? — зрадів Богдан і пригадав той тяжкий день, коли його обмовляли Пасикевич і Шинкарук і як за нього вступилась людина, що вже мала вічний сніг у чубі.

Туровець спохмурнів:

— Радимича закатували, кості ломили в тюрмі. А коли повели до шибениці, він заспівав "Інтернаціонал". І не витримали гітлерівці — полоснули з автоматів і вже мертвого повісили. Богдан мовчки зняв шапку, схилив голову перед пам'яттю тих, що не повернуться до нас. Через якусь хвилину мовчання Туровець тихо сказав:

— Жалі жалями, а воювати треба. Отож підеш на зустріч з секретарем до діда Володимира.

— І коли?

— Хоча б і зараз, щоб Новий рік стрічати в хаті, а не в лісах... Спасибі за твій труд. Загін не забуде його.

Богдан стурбувався:

— Ви наче прощаєтесь зі мною?

— Боюсь, що заберуть тебе від мене,— похитав головою Туровець.— Не дадуть тобі засидітись на одному місці. А може, так і треба.

— Я нікуди не хочу од вас!

— Та й мені не хотілося б випускати такого хлопця,— обняв Богдана,— А тепер біжи в землянку, збирайся — і в дорогу, в щасливу дорогу. І хоч би що сталося з тобою, віршів не забувай: вони людям потрібні...

І знову завіяні ліси, і знову тепла співуча бронза сосон, і туманне срібло беріз, і лисячі шапки дубів, і підморожена зелень полохливих, як дівчата, осик, і п'янкувата синь присадкуватих грабів, і в хрещик снігом вишиті ялинки. Усім би цим можна досхочу любитись, аби не такий час та не така важка дорога. Завіяло ж за ці дні,

замело, і коли є слід на снігу, то тільки звірини. От і можна з трагедійної ноти починати вірша: "Занесло нашу долю снігами..." Ні, голубе сиз, починай з іншої ноти, бо сніги не сніги, а й сьогодні підуть і поповзуть ними твої друзі і, обпікаючи й обриваючи залізом руки, підкладуть під рейки смерть ворогам. Хай їхню долю заносить снігами!

Увечері, засніжений до самого пояса, Богдан добрався до знайомого дрібнолісу, де стояв сивий, мов дід, стіг, та й почав длубатись у ньому, щоб переночувати в сякій-такій дірці. Потривожене сіно війнуло водночас і літом, і святвечором, нагадало дитинство, і те сіно, і ті страви, що стояли в батька-матері на святвечір. І одразу ж дав знати про себе голод. Богдан, охоплений давніми видивами, вийняв з торбинки, де лежали вірші й німецькі "лимонки", шматок хліба, промерзлу конину й грудочку солі, яку дав йому на дорогу Білокінь. Чим погана вечерея під Новий рік..? А потім, обкружлявши стіг, довго прислухався до лісу, довго придивлявся до зірок, що показували на хуртовину, й, нарешті, зашився у свою схованку. Вже засинаючи, він почув шарудіння на снігу й обережно схопився за автомат, а потім беззвучно розсміявся: то з лісів чи з лісової казки обережно петляв до стогу заєць. Він почув шарудіння в сіні, занепокоєно зупинився й легкою тінню майнув у березняк.

"На добраніч, зайче",— посміхнувся, засинаючи.

Другого дня пішов, повалив сніг, і Богдан тільки пізнім смерком добрався до лісової садиби діда Володимира. Він поклав руки на хрещаті ворота, придивляючись і прислухаючись до лісу, до хати, до пасіки. Нічого, крім шереху снігу, крім туги дерев, не вчулось йому. І неждано з темряви низько забринів знайомий голос:

— А це не Богдан, син Василів, прибився до нас?

З несподіванки Богдан здригнувся, в думці вилаяв себе за необачність, а вже до нього, неначе Дід Мороз, підходить, посміхається старий пасічник.

— Таки Богдан, син Василів. А ви когось іншого ждали?

— Та ні, тебе. Чого так припізнівся?

— Сніги по пояс, і так мело, що світу божого не видно. А як ви, діду? — обіймає і цілує старого, що пахне і тютюном, і воском, і медом, і нахолодим зерном.

— Живемо. Хоч тяжко, та живемо,— відповідає старий.— Ходімо ж до хати.

— Там хтось чекає мене?

— Чекає і дочекатись не може.

— А як мої, діду?

— Живі, живі,— заспокійливо каже старий.— Тато нещодавно приходив до мене.

Вони підходять до оселі, і старий пасічник поволі тричі клямцає дзвінкою клямкою. Заскрипіли хатні двері, і хтось з порога запитав:

— Свої?

— Свої,— відповів пасічник.

— Прийшов?

— Насилу дочалапав. Метелиця.

Щось знайоме-знайоме, таке рідне і таке далеке наблизилось з того голосу. Хто ж

це може бути?

— Хто це, діду? — пошепки запитав старого.

— Той, хто жде тебе.

Саме в цей час розчиняються двері, і Богдан зразу ж потрапляє в обійми високого міцнотілого чолові'яги, який безцеремонно тягне його в хату до світла.

— Ану, покажись, покажись! — бурмоче він.— Подивлюсь я, що за чоловік ти в кулаці!

— Марко Еммануїлович! — вражено скрикує Богдан.— Невже ви?!

— Яке розумне запитання! — Погрибінський у посмішці розтягує повні вуста, за якими поглибшали зморшки, ставить Богдана посеред хати, насмішкувато, весело розглядає його.— Партизан! Викапаний партизан! А що в твоїй торбі? Вірші чи скарги?

— Вірші, грудочка солі й гранати. Хто попаде під них — скарги не напише.

— Вірші я заберу, а гранати й грудочка солі хай залишаються в тебе.— Погрибінський і с'як і так оглядає Богдана і залишається явно задоволений ним.— Виходить, б'ємо, хлопче, ворогів?!

— Це як коли: то ми їх б'ємо, то вони нас, то вони драпають од нас, то ми... перебазовуємось. Головне ж — остаточний результат! — не журачись, відповідає Богдан.— І куди ж ви мою писанину заберете?

— До партизанської газети. А як щось буде геніальне — на Велику землю передамо. Як вона порадувала нас перед Новим роком! Та клади свою зброю в куток, роздягайся, бо вже, мабуть, і Повий рік пора стрічати. Дід Володимир нам і рибку, і картопельку, і мед приготував на тайну вечерю.

— Спживайте на здоров'я та бийте супостатів клятих, щоб з них дрантя сипалось,— пасічник ставить на стіл щось у старовинній чотиригранній пляшці.

— А ми не зіп'ємося від цього зілля? — питається Погрибінський.

— Не зіп'єтесь. Це не самогон, а старий мед, що веселить ноги і душу.

— І довго цей мед старів у вас?

— Та років з двадцять. Ви ж орудуйте, а я піду виглядати вашого зв'язкового,— і сизий, як сон, пасічник тихо вийшов із хати.

— Ось так і зустрілись. Я дуже радий за тебе,— проникливо мовив Погрибінський і знов ручищами потягнувся до плечей Богдана.

— Чого ж ви раді?

— По-перше, того, що не розгубився, не скис, не зашився в тяжкий час у пору. По-друге, за твою роботу, самовіддану, мужню. Туровець дав на тебе повну характеристику.

— Спасибі йому. По давньому знайомству він перебільшив мої заслуги.

— Е, у нашій вдачі — не так перебільшувати, як применшувати чийсь заслуги,— засміявся Погрибінський.— Так от, дорогий товаришу Романишин, підпільний райком призначає тебе командиром осиротілого партизанського загону. Командира його вбили лакузи Пасикевича.

— Ми ще стрінемось із ним! — Богдан мимоволі стиснув кулаки.

— І навіть скоро! — пообіцяв Марко Еммануїлович.— Як ти на своє призначення дивишся?

Богдан, хвилюючись, мовчить і довго дивиться на завзяте обличчя кривоноса, який і зараз тримає в очах шалену жагу життя.

— Говори, говори,— підганяє його Погрибінський.

— Що ж говорити?..— затнувся Богдан.— Не подумайте, що хвалюсь. Я завжди почував і відчуваю себе сином своєї землі. Коли треба, за неї і на вогні, і на тортури піду... Спасибі за довіру, за честь. А чи вистачить хисту командувати — не знаю.

— У боях узнаєш! Вітаю тебе і надіюсь на тебе! — обняв його Погрибінський і повернув напатлану голову до вікна.— Здається, твій зв'язковий об'явився. Завтра ж у заметіль підеш із ним до свого загону.

— Везе мені на заметілі,— похитав головою Богдан і пригадав ту давню хуртечу, яку б уже треба давно забути. Та не забувається, а живе й оживає вона, тривожачи душу чи болями, чи туманами сподівань.

У сінях загупотіли чоботи, потім відчинились двері, і за дідом Володимиром у хату зайшла зовсім засніжена жінка. Вона стала біля порога, струсила з великого платна сніг, трохи розкуталась і співуче вронила звичайні слова:

— Добрий вечір добрим людям.

Богдан здригнувся. Далеке дитинство і недалекі роки одразу налетіли на нього. Він вражено підвівся з лави і, не вірячи собі, запитав:

— Ярино, це ти?

— Ой!.. Богдан! — скрикнула Ярина і тихо відповіла йому чи собі: — Це я...— З платком в руках, з якого ще обтрушувався сніг, вона розгублено підійшла до нього, і з-під вечорових вій глянули ті очі, що тримали синій ранок, і росинки далекого сонця, і роки його сподівань.

І, не знаючи, що сказати, як подивитись, як посміхнутись, він питає чиїмсь далеким голосом:

— Як же ти потрапила сюди, Ярино! — І це слово "Ярина" бринить йому печаллю і радістю.

— Мене послали зв'язковим...— Вона ніяково подивилась на діда Володимира.— І, виходить, послали... до тебе.

"Невже це може бути?" — вірить і не вірить собі Богдан, і не зводить погляду з її обличчя, і відчуває на собі її схвильованість, і подив Погрибінського, і добру посмішку того діда, що схожий на сивий сон.

— Богдане, запрошуй гостю до столу! — нарешті grimнув Погрибінський,— Бачиш, як замерзла вона. От і в нас зараз буде тайна вечерея.

— Авжеж, авжеж! Сідай, Яриночко, сідай, донечко, сідай, молодість,— заметушився старий пасічник...

І справді, в них була партизанська тайна вечерея, з тією різницею від біблійної, що не було тут Іуди, а були справжні діти своєї землі, була вірність, була любов.

А раннім ранком Нового року Ярина і Богдан, обсіяні зерном старого пасічника,

пішли своєю дорогою — у стогін лісів, у рокіт вічного вітру, у шал хуртовини, бо кожна людина має долати і пройти свої хуртовини...

Київ — Дяківці — Ірпінь

1966-1969 рр.

* Так звані дружини українських націоналістів в 1941 році склалися з двох відділів — північного ("Нахтігаль") і південного ("Ролланд"). Військові навчання ще до початку війни проходили в Німеччині й Австрії.

** В і д у м е р щ и н а — земля померлих.